

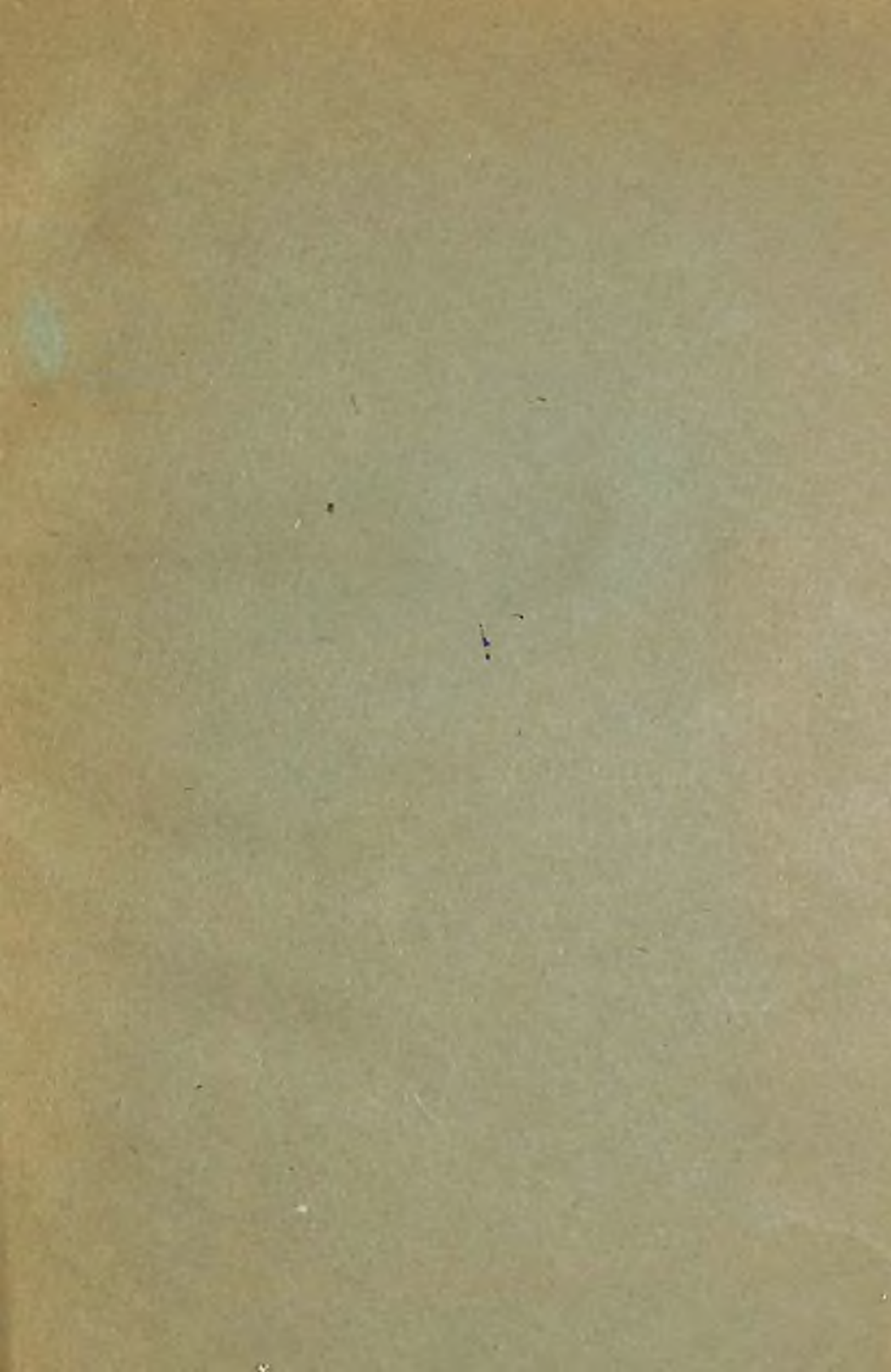
ՀԻՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՊՐՈՖ. Ա. Լ. ՄԻՆՈՒԿԻՆԻ
ԽՍՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՅՊԵՏՏՐԱՆ

9(3)/(075)	16782
2-59	Հին աշխարհի դարձություն.

1/11	80 634
------	-----------

9(3)(075)

59

Հ Ի Ն

ԱՇԽԱՐՀԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՏՈՒԳԱՍ Է 1961 թ.

16.782
A II
32366

ԳԱՍԱԳԻՐԲ ՄԻՋՆԱԿԱՐԳ ԴՊՐՈՑԻ
Ե-- Ե ԴԱՍԱՐԱՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

ՊՐՈՖ. Ս. Վ. ՄԻՇՈՒԼԻՆԻ
ԽՄԱՐԱԳՐՈՒԹՅԱՄԱՐ

Հորհրդ մշտաբաղկություն

ԵՐԵՎԱՆ

1950

Հասանելի է ՌՍԳՍՌ Լուսավորության մինիստրի կողմից

ИСТОРИЯ ДРЕВНЕГО МИРА

Учебник для 5—6 классов

средней школы

(На армянском языке)

Армгиз, Ереван, 1950 г.

ՆԵՐԱԶՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1. ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՄԱՐԴԿԱՆՑ ԿՅԱՆՔԸ

**Նախնադարյան
և ուրդա** Երկրագնդի վրա մարդկային կյանքն սկիզբ
է առել հարյուր հազարավոր տարիներ առաջ:
Նախնադարյան մարդիկ վայրենիներ էին և կեն-
դանինների նման ապրում էին հոտերով: Աղքատիկ սնունդ որո-
նելով՝ նրանք խումբ-խումբ թափառում էին երկրի երեսին, կուպիտ
գործիքներ էին միատեղ պատրաստում և գործածում:

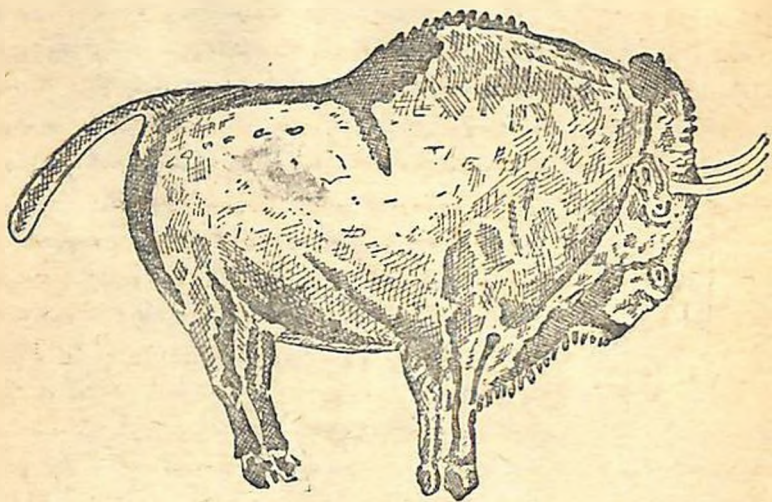
Նախնադարյան մարդիկ շատ աշխատանք էին թափում իրենց
ապրուստը հայթափելու համար: Նրանք չգիտեին ո՛չ անասնա-
պահովքամբ, ո՛չ հողագործությամբ պարապել և ոչ էլ ձեռք բե-
րած մթերքները վերամշակել: Նրանք ստիպված էին որոնել ու
պարզապես հավաքել այն ամենը, ինչ որ պիտանի էր ուտելու
համար:

Մարդիկ իրենց կյանքի այդ սկզբնական շրջանում բնակա-
րաններ չունեին, նրանք դեռ չէին սովորել բնակարան կառուցել:
Դրա համար էլ ապրում էին անտառներում, թաքնվում թիուտանե-
րում, խցկվում խոր քարանձավներ: Աշխատանքի գործիքները
նրանք պատրաստում էին քարից ու ոսկորից: Դրանք կուպիտ գոր-
ծիքներ էին՝ բոլորովին չհղիված ու չկոկիված: Քարե այդ առաջին
գործիքները, որ մարդիկ սովորել էին պատրաստել, կոչվում են
«հին քարե դարի» (պալեոլիթի) գործիքներ: Նրանց օգնությամբ
մարդիկ վայրի կենդանիներ էին որսում, ուտելի արմատիքներ էին
հանում հողից: Այդ հասարակ գործիքներով շատ բան անել չէր

Հին քարե գործի (պալեոլիթի) գործվածքներ

կարելի է Ահա թե ինչու այդ մարդկանց կյանքին շարունակ վտանգ էին սպառնում գիշատիչ գազաններն ու սովը: Գոյության կռվում մարդիկ ստիպված էին թափառել միասին, մեծ հորդայով, միասին սնունդ փնտռել, ժամանակավոր կայան ընտրել: Այսպես էր նախնադարյան մարդկային կյանքը:

Քիզոնի նկար (պալեոլիթի դարաշրջանի քարանձավային նկարչություն):

Յեղ եվ ուհմ Մարդկանց կյանքը միևնույն կետում կանգնած չէր մնում: Նոր առաջացած մարդկային համարակոթյունը թեև շատ դանդաղ, բայց և այնպես որոշակի առաջ էր ընթանում: Մարդկանց կյանքը սկսեց ավելի արագ զարգանալ, երբ նրանք սովորեցին օգտագործել կրակը, որ գտնում էին ժայթքած հրաբուխների մոտ կամ վերցնում անտառների հրդեհներից:

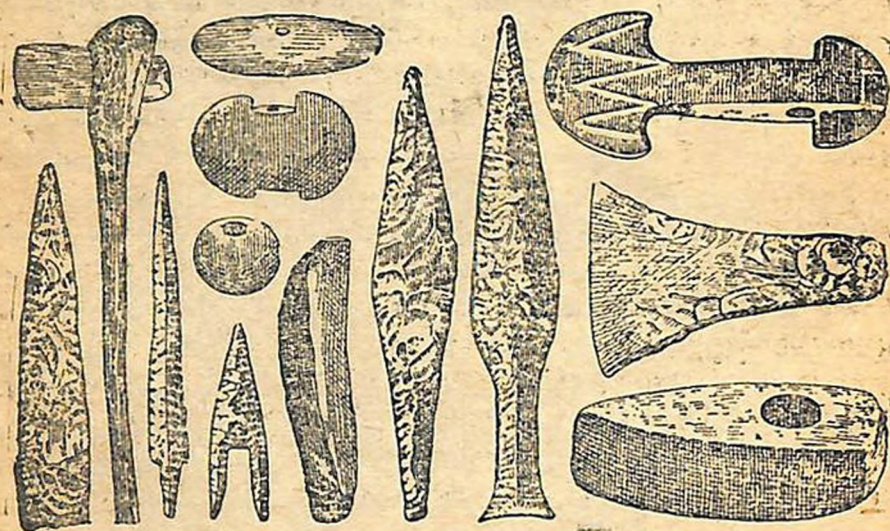
Ղևաադայում մարդիկ սովորեցին իրենք կրակ ստանալ կամ փայտի մի կտորը մշտաւն շփելով, կամ կայծքարով քարին զարկելով: Տեխնիկան մի նոր աստիճանի էր բարձրանում: Լաւ մշակելով և հղկելով քարը՝ սկսեցին պատրաստել դանակներ, դուրեր, նետերի ծայրեր: Ավելի կատարելագործված քարե գործիքները կոչվում են ճնոր քարե դարի (նեոլիթի) գործիքներ: Միաժամանակ մարդիկ հնարեցին աղեղը, սովորեցին կավից ամաններ շինել, մշակել կենդանիների մորթիները: Աշխատանքի գործիքների փոփոխութեամբ փոխվում էին նաև մարդիկ, ապրուստի միջոցներ հայթայթելու նրանց եղանակը: Մարդիկ այժմ սկսում են անցնել կենդանիների ընտելացման, ձկնորսութեան, նախնադարյան անտեսնալահութեան: Այս կապակցութեամբ նկատվում է նաև նստակցաց կյանքին անցնելը: Մարդկանց թափառական հորդանքն սկսում են առանձնանալ և որոշ հոգեր գրավել: Այսպիսով դեռևս հին քարե դարի վերջերին սկիզբ են առնում ցեղերը, այսինքն մարդկանց ազգակցական խմբերի խոշոր միավորումները: Այդ ցեղերը բաժանվում էին առանձին տոհմերի: Տոհմը բաղկացած էր մի խումբ մարդկանցից, որոնք իրար հետ կապված էին արյունակցական կապով, Մարդկանց տոհմական կազմակերպւթյունը քաբացած վիճակում չէր, նա էլ էր զարգանում ու փոփոխվում:

**Մայրական էվ
կայրական
բռնի**

Տոհմական կարգի ժամանակ սկզբում զլխավոր դերը խաղում էր կինը: Նա բրիչով փորփրում էր հողը, հացահատիկ էր ցանում, կենդանիներ բնակեցնում: Երբ տղամարդը որսի էր գնում ու տեղիք ծածկելու, կինը մնում էր կայանում, խնամում էր երեխաներին և ծերերին, հոգում էր բնակարանը պահելու և կայանում կարգ պահպանելու մասին: Նրա աշխատանքը կայանում մնացածների ապրուստի զլխավոր աղբյուրն էր հանդիսանում: Այս ամենը կնոջը դասում էր առաջին տեղը. տոհմի ներսում կնոջ ունեցած ալղալսի զլխավոր դիրքը կոչվում է մայրիշխանություն (մատրիարխատ):

Շատ հազարամյակներ անցան, մինչև որ նոր քաղ արվեց՝ դեպի առաջ: Նախնադարյան մարդիկ չէին կարող բավարարվել պատահաբար գտնված սնունդով, վայրի խոտերով ու արմտիքներով կամ որսով, որ ամեն անգամ էլ հաջող չէր լինում: Թե սնունդ ու հագուստ արտադրելու, թե բնակարաններ կառուցելու և գործիքներ պատրաստելու բնագավառում աճում էին մարդկանց

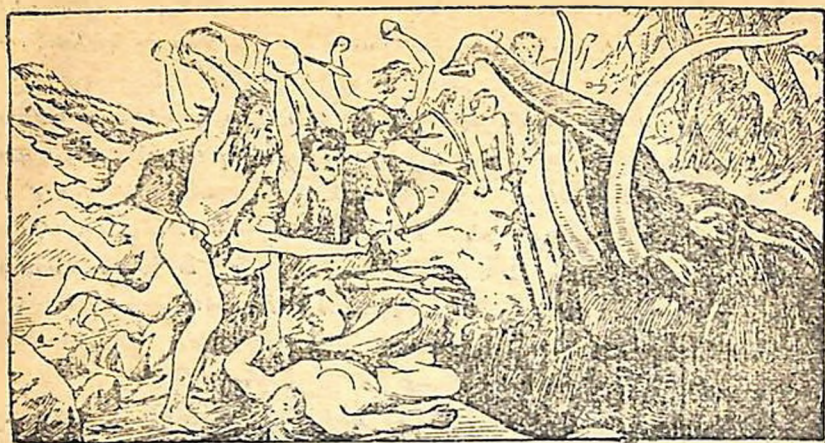
պահանջները: Նրանք անցնում են անասնապահության ու հողագործության, իբրև ասրուստ հայթհայթելու գլխավոր եղանակի: Անասուններ ընտելացնելուց անցնում են անասնապահության (խաշնարածության): Մեծ թվով կովերի նախիրներ պահելով՝ մարդիկ ստանում էին կաթ, միս, մորթի և ոսկոր: Ամենահասարակ ձևի հողագործությունից մարդիկ անցնում են նրա ավելի զարգացած ձևին: Բրիչին փոխարինում է գովանը, գովանին լծում են ընտելացրած եղ: Մարդիկ սկսում են ավելի լավ մշակել հողը, դաշտերի արհեստական ոռոգում կատարել, ցանել զարի, եգիպտացորեն, սեխ, դդում և ուրիշ սննդարար բույսեր:

Նոր բարե դարի (նեոլիթի) գործիքներ

Այդպիսի տնտեսության մեջ մեծանում է տղամարդու աշխատանքի նշանակությունը: Անասնապահության ու հողագործության մեջ տղամարդիկ ավելի հարկավոր են դալիս, քան կանայք: Տնտեսության սարքեր բնադավառներում տղամարդու աշխատանքը ետ մղեց կնոջ տնային աշխատանքը ղեպի երկրորդ սեղը: Տոհմի գլուխ է անցնում տղամարդը: Տղամարդու տիրապետությունը տոհմի ներսում կոչվում է հայրիշխանություն (պատրիարխատ):

Տոհմական աճած համայնքի ներսում համախմբվում են հողագործներ և անասնապահներ, որոնք տնտեսությունը վա-

Կռիվ մամոնտի դեմ (Վասնեցովի նկարից)։

րում են համատեղ աշխատանքով։ Համայնքի բոլոր գործերը կառավարում էր ավագը՝ տոհմի մեջ ամենից տարիքավոր տղամարդը, որը կյանքի մեծ փորձ ուներ։ Նա լուծում էր տոհմի անդամների մեջ ծագած բոլոր վեճերը, մարդկանց աշխատանքի էր նշանակում, բոլորի մեջ բաժանում էր ավարը, բաշխում էր սլարենը։ Այդ ժամանակ դեռ չկար մասնավոր սեփականություն, չկային դասակարգեր, չկար շահագործում։ Այդպես էր կյանքը նախնադարյան-համայնական հասարակարգում։

§ 2. ԻՆՉՊԵՄ ԱՌՍ.ՋՍԱՆ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ և ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՇՍԱԿԱՐԱՆՆԵՐԸ

Դասակարգերի Նախնադարյան-համայնական հասարակառաջացումը կարգը մարդկանց ղարկացման առաջին աստիճանն է, որով անցել են բոլոր ժողովուրդները։ Ներկայումս այդ աստիճանը շատ հեռու է մնացել. մարդկությունն անցել է այն բազմահազար տարիներ առաջ։ Միայն Ալստրալիայի, Աֆրիկայի և Ամերիկայի շատ սակավաթիվ ցեղերն են (օրինակ՝ հնդիկները), որ մինչև այժմ դեռ ապրում են վայրի, նախնադարյան սլամաններում (վայրենիները)։ Բացի այդ, առանձին ժողովուրդների մոտ սլահսլանվել են անցյալի սակավաթիվ մնացորդներ, որոնք

կոչւում են գերապրովներ (օրինակ՝ արյան վրեժը) և որոնք հիշեցնում են վաղուց անհետացած նախնադարյան ժամանակաշրջանը:

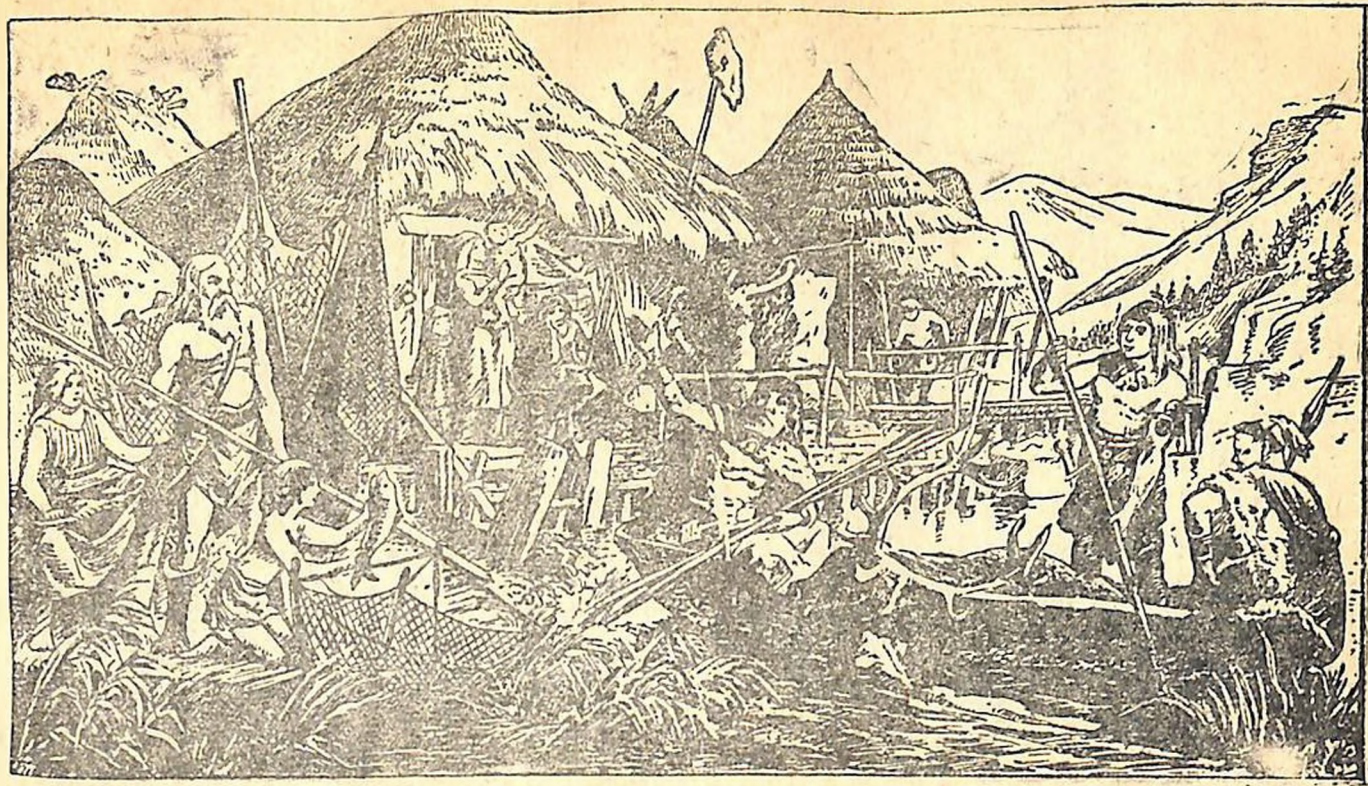
Նախնադարյան-համայնական կարգի քայքայումն առաջացավ բազմաթիվ պատճառներից: Որքան զարգանում էր տեխնիկան ու տարածվում աշխատանքի բրոնզե, ապա երկաթե գործիքները, այնքան համայնքում աճում էին հարստությունները և հարստությունների կոտակումն առանձին անհատների ձեռքում: Մետաղի տեխնիկայի գործադրումը նպաստում էր արհեստի անջատմանը հողագործութունից: Իսկ դա իր հերթին նպաստում էր փոխանակութայն աճման՝ տոհմերի և նույնիսկ առանձին անձերի միջև: Այսպես սկիզբ է առնում առևտուրը և նրա հետ միասին նաև հարստությունը:

Նախկին հավասարությունը, որ կար տոհմի ներսում, սկսեց արդեն չքանալ: Դա կատարվեց այն պատճառով, որ ընդհանուր սեփականության փոխարեն երևան եկավ մասնավոր սեփականությունը: Որոշ ընտանիքների ձեռքում կուտակվում էին ավելի խոշոր հողամասեր, ավելի շատ անասուններ, գերիներ, իսկ այլ ընտանիքների մոտ՝ ավելի քիչ: Այժմ գերիներին այլևս չէին սւլանում, ինչպես առաջ, այլ դարձնում էին ստրուկներ և ստիպում նրանց ծանր աշխատանքներ կատարել: Այսպիսով առանձին մարդկանց ձեռքում կուտակվում էին արտադրության միջոցները՝ աշխատանքի գործիքներ, հող և նույնիսկ մարդիկ-ստրուկներ: Իսկ նրանք, ովքեր ոչինչ չունեին, դառնում էին հարուստ սեփականատերերի ծառաներ: Այսպիսով տոհմի անդամներից ոմանք հարստանում էին, ոմանք աղքատանում:

Պետության ծաղումը

Հարուստները չքավորներին աշխատեցնում էին իրենց օգտին: Բացի այդ, հարուստ առաջնորդները ռազմիկների խմբեր էին հավաքում և նրանց հետ միասին հարձակումներ գործում Եւրիշ ցեղերի վրա: Ավարն ու գերիներին վերցնում էին իրենք և իրենց ռազմիկները: Աստիճանաբար առաջնորդներն ու հարուստներն սկսում են տրակացնել ոչ միայն գերիներին, այլ և իրենց աղքատացած և աքարտքի տակ ընկած ցեղակիցներին:

Սկզբում առաջնորդներն իրենք էին դատում և պատժում բնակչությանը զանազան մեղքերի համար: Հետագայում հա-

Նախնադարյան համայնքի կայանը:

թուստների միջից հանդես եկան առաջնորդների օգնականներ՝ շրջանների կառավարիչներ, զորախմբերի պետեր, դատավորներ, համայնքների ավագներ և գրագիրներ:

Կառավարիչները, մեծամեծներն ու հարստությունների տերերը կազմում են տիրոջ դասակարգ, իսկ մնացած բնակչությունը՝ ստրկացվածների դասակարգ: Այսպես առաջացան դասակարգային պետություններ՝ սկզբում մանր, հետո ավելի խոշոր: Ստրկատերերի ձեռքումն էր գտնվում ամբողջ իշխանությունը, որի շնորհիվ նրանք կառավարում էին ստրուկներին և հարկադրում նրանց մնալ ստրկական վիճակում:

Մեզ հայտնի խոշոր պետություններից հնագույնները սկիզբ են առել գետերի հովիտներում — Աֆրիկայի հյուսիս-արևելյան մասում՝ Նեղոս գետի հովտում, Առաջավոր Ասիայում՝ Տիգրիս և Եփրատ գետերի դաշտավայրում, Հնդկաստանում՝ Ինդոս և Գանգես գետերի ավերին, Չինաստանում՝ Դեղին գետի ավերին: Այս գետահովիտներում մարդիկ ավելի շուտ անցան ընդարձակ հողագործության, քան ուրիշ վայրերում, ավելի շուտ սկսեցին հարստություններ կուտակել և դարգանալ: Ավելի ուշ կազմավորվեցին պետությունները Եվրոպայում՝ Հունաստանը և Հռոմը:

Պատմական

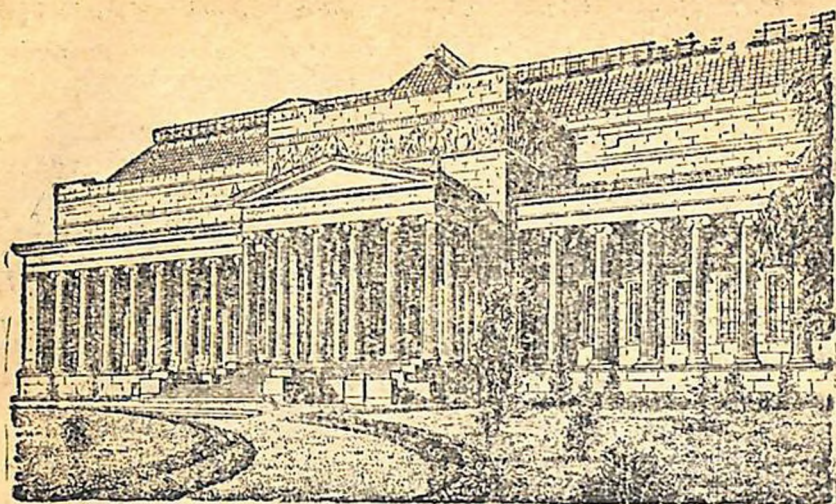
**հիօսակա-
րաճներ**

Գիտությունն ինչպե՞ս է տեղեկանում այդ հնագույն պետությունների մասին: Նրանց ուսումնասիրությունը կատարվում է պատմական հիշատակարանների հիման վրա: Այդ հիշատակարանները լինում են նյութական և գրավոր:

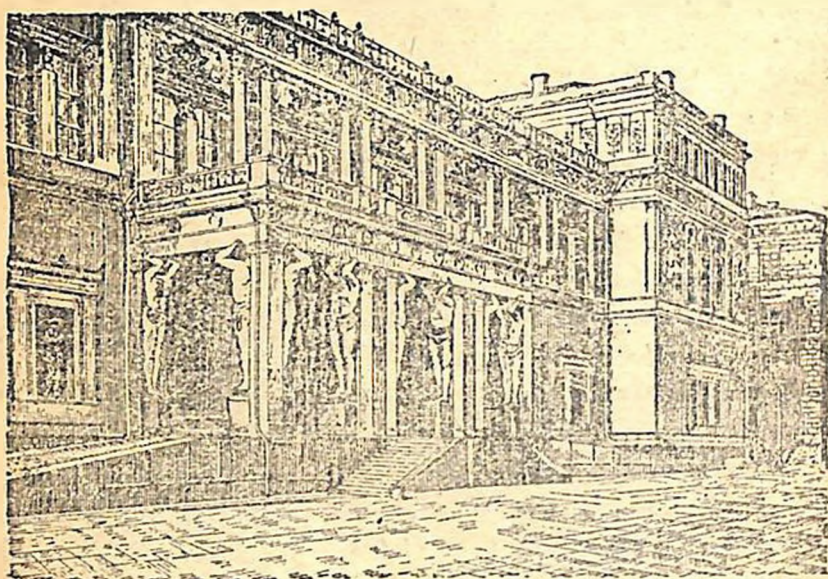
Նյութական հուշարձաններ են հանդիսանում հնադարյան զանազան շինությունների մնացորդները, հնուց մնացած տնային գործածության առարկաները, աշխատանքի հին գործիքները, դրամները, — մի խոսքով՝ այն ամենը, ինչ որ հին ժամանակ օգտագործել են մարդիկ:

Գրավոր հիշատակարանները մեզ հասել են քարերի վրա, տաճարների պատերին, կավե աղյուսների վրա եղած հին արձանագրությունների ձևով, ինչպես նաև հնադարյան գրողների զանազան գրվածքների ձևով:

Անցյալի հուշարձաններից շատերը ձեռք են բերվում պեղումներ կատարելու միջոցով: Նման հուշարձաններ գտնելու և ուսումնա-

Ա. Ս. Պուշկինի անվան կերպարվեստների թանգարանը (Մոսկվա)։

Գևորգյան հրմխաթը (Լենինգրադ)։

հասիրելու գործով զբաղվում է այն գիտությունը, որ կոչվում է
հնագիտություն:

Թե նյութական և թե գրավոր զանազան հուշարձանները պահ-
վում են թանգարաններում ու արխիվներում:

Հուշարձանների հավաքածուներով նշանավոր են Մոսկվա-
յում՝ պատմական քանդաքանը ու Լեռպարվեստների քանդաքանը,
Լենինգրադում՝ Էրմիտաժը, աշխարհիս լավագույն թանգարաննե-
րից մեկը: Յուրաքանչյուր միութենական ռեսպուբլիկա ունի իր տե-
ղական թանգարանը:

**Թվականա-
բյուց**

Պատմությունն ուսումնասիրելու գործում
մեծ նշանակություն ունի ժամանակի ճիշտ
հաշվումը:

Հին ժամանակ մի ընդհանուր թվականություն (տոմար) չկար:
Հին ժողովուրդներից յուրաքանչյուրը ժամանակի հաշիվը սկսում
էր իր պատմության մեջ տեղի ունեցած որևէ կարևոր դեպքից:
Նզիպտացիները ժամանակը հաշվում էին իրենց թագավորների
կռավարման տարիներով, հույները՝ օլիմպիադներով, այսինքն՝
ըստ այն մարմնամարզական խաղերի, որ կազմակերպվում էին
Օլիմպիայում. հին հռոմայեցիները թվականությունը սկսում էին
իրենց գլխավոր քաղաքի՝ Հռոմի հիմնադրման տարուց:

Ներկայումս օգտագործվում է քրիստոնեական թվականու-
թյունը: Քրիստոնյաները ժամանակի հաշիվը կատարում են հռո-
մեական Օգոստոս կայսեր թագավորության 30-րդ տարուց
սկսած: Ըստ ավանդության՝ այդ ժամանակ է ծնվել Հիսուս Քրիս-
տոսը: Գիտությունն ապացուցել է, որ ոչ մի Քրիստոս գոյություն
չի ունեցել: Բայց շատերը (քրիստոնյաները) սկսել են հավատալ
նրան: Այնուհետև (VI դարում) Քրիստոսի ծննդյան առասպելա-
կան տարին նրանք ընդունել են որպես իրենց թվականության
առաջին տարի: Տարիների հաշիվն այդ թվականից սկսած դեպի
առաջ, մեր ժամանակները, կոչվում է «նոր թվականություն», իսկ
ժամանակի հաշիվը այդ թվից սկսած դեպի ետ, անցյալի խորքը,
կատարվում է ետադարձ կարգով և կոչվում է «նոր թվականությու-
նից առաջ»:

Պատմական գիտությունը դեպքերն ուսումնասիրում է այն
հետևողականությամբ, ինչպես նրանք տեղի են ունեցել՝ հաջոր-
դելով իրար. դեպքերի այդպիսի հաջորդականությունն ըստ ժամա-

նակի կոչւում է ժամանակագրական հաջորդականութուն։ Հիշատակարանների հիման վրա այդպիսի ուսումնասիրություն կատարելու շնորհիվ հաջողւում է պարզել մարդկանց պատմությունը՝ սկսած նախնադարյան կարգից ընդհուպ մինչև մեր օրերը։

Ուսումնասիրելով հասարակության պատմությունը՝ մենք իմանում ենք, թե մարդկային այս կամ այն հասարակությունն ինչպես է առաջացել և ինչպես է նա զարգացել։ Պատմական գիտությունը ցույց է տալիս, որ մարդիկ իրենց զարգացման ընթացքում անցել են հասարակական կյանքի տարբեր աստիճանների։ Մենք տեսանք, որ մարդիկ իրենց պատմության սկզբում ապրում էին նախնադարյան-համայնական կարգի պայմաններում։ Հետո առաջացան դասակարգեր և հասարակության դասակարգային կազմակերպություն՝ շահագործման վրա հիմնված ստրկատիրական, հետո ճորտատիրական, իսկ ավելի ուշ՝ կապիտալիստական հասարակարգերը։

Հասարակության պատմությունը ցույց է տալիս, թե ինչպես ճնշվածների կողմից իրենց ճնշողների դեմ մղած երկարատև պայքարի հետևանքով նվաճվում է նոր հասարակարգ՝ առանց շահագործման ու ճնշման, առանց կալվածատերերի ու կապիտալիստների։ Այդ նոր, սոցիալիստական կարգը հաղթանակել է մեր երկրում՝ ՍՍՖՄ-ում։ Այդ հասարակարգի համար պայքարում են նաև մյուս երկրների աշխատավորները։

Պատմությունն իմանալը հնարավորություն է տալիս մեզ ըմբռնելու, թե ինչու սոցիալիզմը սկսեց է հաղթանակի ամբողջ աշխարհում։

Լ. ՆԴԻՊՏՈՍ

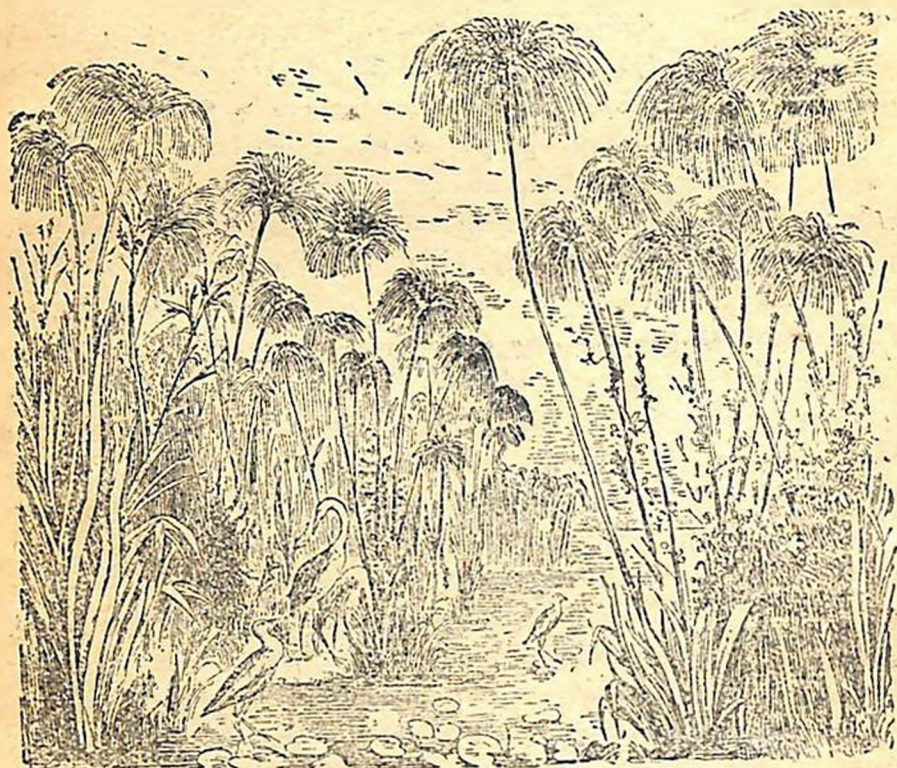
§ 3. ՆԳԻՊՏՈՍԻ ԲՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆԸ

**ՆԳԻՊՏՈՍԻ
ԲՆՈՒԹՅՈՒՆՆԸ**

Հյուսիսային Աֆրիկայում Ատլանտյան օվկիանոսից մինչև Կարմիր ծովը ձգվում են Սահարա անապատի անբերրի ավազուտները: Միայն արևելքում գտնվում է մի նեղ, արգավանդ հովիտ որի միջով հոսում է Նեղոս գետը: Դա աշխարհի ամենամեծ ու ջրառատ գետերից մեկն է:

Նեղոսը երկու գետերի միախառնվելուց է առաջանում— Սպիտակ Նեղոսի, որ սկիզբ է առնում կենտրոնական Աֆրիկայի լճերից, և Կապույտ Նեղոսի, որ բխում է Տանա լճից և ցած թափվում Հարեջստանի լեռնազաղաթներից: Նեղոսի հոսանքը վեց տեղ ահանքներով արգելակվում է:

Նգիպտոս կոչվում է Նեղոսի հովտի միայն հյուսիսային մասը: Այդ հովիտը եղբրված է լեռնաշղթաներով, որոնք հարուստ են գրանիտով, կրաքարով, ավազաքարով և կաուպոմաների համար պիտանի այլ տեսակի քարերով: Արևմուտքում ձգվում է Լիբիական անապատը: Արևելքում Նեղոսի հովիտը Կարմիր ծովից բաժանվում է Արաբական անապատով: Արևելյան անապատում, որ ձգվում է մինչև Կարմիր ծովի ափերը, ոսկի ու պղնձահանք էին գտնում: Պղինձ ստացվում էր նաև Սինայի թերակղզում:

Նեղոսի ափերի վրա Նեղոսի գետի վերին հոսանքներում:

Նեղոսը կազմում է լայն դեպարտման, որը կոչվում է դելտա: Նեղոսի ու դելտայում հոսող նրա բազուկների ամենին աճում էին ջրաբույսեր՝ լոտոս և պապիրուս: Պապիրուսը շատ օգտակար բույս է: Դա եղևի է, որի հաստ ցողուններից թևեղ մակուկներ էին շինում, բարակ ցողուններից զամբյուղներ էին պոր-

ծում և պարաններ հշուում. նրա արմատները գործ էին ածուս
որպես վառելանյութ, իսկ մատղաշ ընձյուղները ծառայում էին
սրպես ուտելիք:

Պապիրուսից եգիպտացիները պատրաստում էին գրելու
նյութ, որը նույնպես պապիրուս է կոչվում (տես § 11):

Եգիպտոսում անտառներ չկային, ծառեր սակավ էին պատա-
հում, դրա համար հին եգիպտոսում փայտը շատ թանկ էր պնա-
հատվում:

Քարե դարը Եգիպտոսում

Հեռավոր անցյալում, մեզանից մոտ 50
հազար տարի առաջ, Նեղոսի հովիտն անբնակ
էր: Նրա ափերը ճահճուտներ էին: Կլիման շատ
վատառողջ էր: Նեղոսից դեպի արևմուտք, որտեղ հիմա տարած-
վում է Սահարա անապատը, ընկած էին Նեղոսի վտակ—գետերի
ծաղկող հովիտներ: Տափաստաններում կային քարայծիր, դոմեշ-
ներ, վայրի վարազներ ու փղեր: Այնտեղ պատահում էին նաև
զարհուփելի գիշատիչներ՝ առյուծներ և ընձառյուծներ: Հաճախ
այդ վայրերն էին դալիս թափառական որսորդներ: Նրանց գլխա-
վոր գործիքներն էին մահաիլը և կայծքարե կացինը:

Շատ ժամանակ անցավ, մինչև որ որսորդները սովորեցին
կայծքարից ավելի կատարելագործված գործիքներ պատրաստել
և որսորդությունից ավելի շատ արդյունք ստանալ: Այժմ արդեն
որսորդներն ստիպված չէին այնքան հաճախ փոփոխել իրենց կա-
յանները և ավելի երկար էին մնում մի տեղում:

Եգիպտոսի բնակչությունը: Հողագործու- թյան սկիզբը

Ժամանակի ընթացքում փոխվեց հյուսի-
սային Աֆրիկայի կլիման: Նեղոսի վտակները
ցամաքեցին, ծաղկավիթիթ տափաստանները աս-
տիճանաբար դարձան չոր, անջրղի անապատ:
Բնակիչներն սկսեցին բնակություն նոր տեղեր
որոնել: Նրանց մի մասը տեղավորվեց Նեղոսի հովտում և օա-
ղիաներում: Սրանից մոտ 10 հազար տարի առաջ այդպես երևան
եկավ Եգիպտոսի բնակչությունը:

Սկզբում եգիպտացիների գլխավոր զբաղմունքն առաջվա
նման որսորդությունն էր: Բայց աստիճանաբար սկսեց հրեան գալ
հողագործությունը:

Գիտնականները Նեղոսի հովտի տարբեր տեղերում պեղել
են Եգիպտոսի ամենահին բնակիչների տեղական բնակավայրերը:

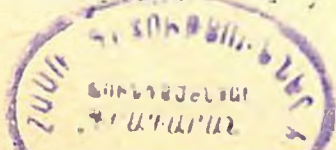
Նրանց բնակավայրը կազմված էր շրջված աղյուսից կամ
հղեղից կառուցված բազմաթիվ խրճիթներից: Այդ խրճիթները
լուսամուտներ չունեին, նրանց մուտքը ծածկվում էր խտրով:
Կառուցող նույնպես խտրներից էր, իսկ հատակը՝ կավածնի: Երբ-
ճիթը միայն քնելու համար էր: Յերեկը բոլոր աշխատանքները կա-
տարվում էին բաց երկնքի տակ:

Կանայք օջախների վրա կերակուր էին նվում կավի ամաննե-
րով, քարե աղայներով հացահատիկ էին աղում, քաթան էին պո-
ծում և նրանցից հագուստ կարում:

Տղամարդիկ ձուկ էին որսում, մշակում հողը կամ անասուն-
ներ էին արածացնում՝ եղներ, ոչխարներ, այծեր և խոզեր: Նեղոսի
ափերի ողողվող մարգագետինները ծածկված էին հյութալի խո-
տով: Որսորդները սպառապանում էին հասերը վայրի գիշատիչների
հարձակումից, կամ թե դնում էին անապատ՝ խնշոր զազաններ
ուրալու:

Նգիսպոսը կարծես մի օտար է անապատում: Այնտեղ անձ-
րանք համարյա չեն լինում: Երբ հասարակածից դեպի հյուսիս,
սլխավորապես Հաբեշտանի լեռներում, որտեղ գտնվում են Նե-
ղոսի ակունքները, սկսվում է անձրևների ժամանակաշրջանը, դեռ
դուրս է դալիս իր ամերից: Հուլիսի կեսերին Նեղոսը սկսում է
վարարել և հետզհետ հեղեղում է Նգիսպոսի ամբողջ հովիտը:
Բարձրագույն տեղերում կառուցված քաղաքներն ու գյուղերը հեղե-
ղումների ժամանակ վերածվում են կղզիների: Այդ ժամանակ
նրանք կարող են իրար հետ հաղորդակցություն ունենալ կամ նեղ
թմբերի (ամբարտակների) վրայով կամ նավակներով:

Ջուրը կանգնած է մնում համարյա մինչև նոյեմբեր, ապա
սկսում է իջնել: Ջուրն իջնելու ժամանակ դաշտերում տիղմ է նըս-
տում: Այդ տիղմը գոյանում է նեխված ջրաբույսերի մնացորդնե-
րից ու հանքալիս նյութերից, որ իր հետ բերում է դեղը: Տիղմը
շատ լավ սպարարտացնում և շափաղանց արգավանդ է դարձնում
հողը: Նեղոսի վարարումները և՛ ոռոգում էին և՛ սպարարտացնում
դաշտերը: Այդ ժամանակաշրջանում հողագործությունը դեռ շատ
սլքիմիտիվ էր: Գարու և կորեկի հատիկները հենց շաղ էին տալիս
անմշակ ճահճոտ դեղին: Չնայած հողի բերրությանը, այդպիսի
հողագործությունը շատ քիչ բերք էր տալիս:

§ 4. ՀԱՂԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ: ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ,

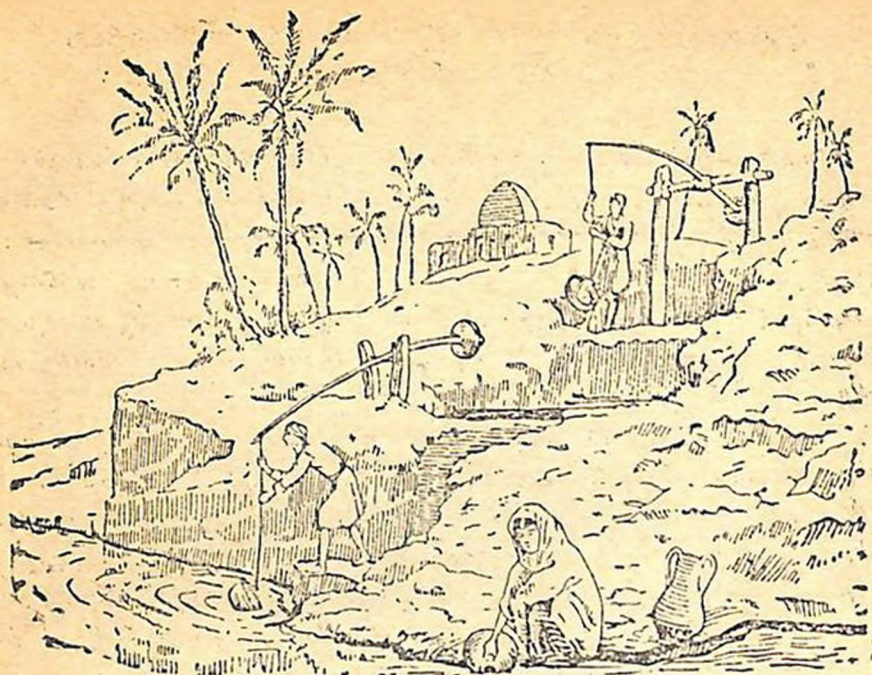
Եզրապատացիները շատ դանդաղ ու մեծ դժվարությամբ բարե-
լավում էին իրենց հողագործությունը: Դաշտերը մշակելու համար
ճրանք երկար ժամանակ օգտագործում էին բրիչը: Եզրապատացիները
ընտրացնում էին ճահիճները, հողամասերը մաքրում ճահճային
բույսերից և ջրանցքներ էին փորում: Հողի մշակման եղանակները
կատարելագործվում էին, և հողագործությունը շատ ավելի մեծ
բերք էր տալիս:

Հողագործությունն աստիճանաբար դառնում էր եզրապատացի-
ների գլխավոր զբաղմունքը: Ուստի նրանք տարին էլ բաժանում էին
հենց երեք ժամանակաշրջանի, ըստ հողագործական աշխատանք-
ների՝ հեղեղումների շրջան (հուլիս—հոկտեմբեր), ցանքի (նոյեմ-
բեր—փետրվար) և հնձի ժամանակաշրջան (մարտ—հունիս)։

Զբաղին կա- ռուցումներ

Նեղոսի փոթորկահույզ, ընդարձակ ու եր-
կարատև հեղեղումները ոչ միայն սլարարտաց-
նում էին հողը, այլ նաև եզրապատացիներին
մեծ վնաս էին պատճառում՝ ողողելով և ավերելով նրանց տնե-
րըն ու այլ շենքերը: Ուստի ջրի ավերիչ ուժից պաշտպանվելու հա-
մար եզրապատացիներն ստիպված էին հատուկ կառուցումներ ստեղ-
ծել՝ կառուցել հողապատնեշներ, կանգնեցնել արհեստական բլուր-
ներ: Բացի այդ, եզրապատացիները խոշոր լճեր էին փորում, որպես-
զի ջրի պաշար հավաքեն նրանց մեջ՝ տարվա չոր եղանակին իրենց
աբստրն ու այգիները ոռոգելու համար: Վարարումների ժամանակ
այդ լճերը լցվում էին ջրով: Այդ նստատակով օգտագործում էին
նաև բնական ջրավազանները: Նշանավոր Մյորիս լիճը ստեղծվել
է մոտ 4000 տարի սրանից առաջ հսկայական ճահճից: Հին դարի
ճանապարհորդների պատմածներից և այդ լճի մնացորդներից
երևում է, որ նա մոտ երկու հարյուր կիլոմետրի չափ շրջադիժ է
ունեցել (տես § 7)։

Լճերից ու Նեղոսից դեպի դաշտերն ու այգիները ոռոգման
ջրանցքներ էին անցկացված: Բարձրադիր դաշտերը, որտեղ ա-
ռուներով ջուրը չէր կարող հասնել, ջուրը ստանում էին կոռնկների
կամ, ինչպես այժմ Եզրապատում ասում են, շաղութների միջոցով:
Այդ անում էին հետևյալ ձևով. ջրանցքի բարձր ափին մեկը մյուս-

Ժամանակակից շագուֆը Եգիպտոսում:

մից վերև 2—3 տափարակ էին շինում: Զբոսնցից դեպի վեր գտնվող ամեն մի տափարակում ամրացնում էին հորիզոնական դիրքով երկար ձողեր: Զողի մի ծայրից կախում էին կաշվե դուլը. մյուս ծայրից՝ մի խոշոր կավե գունդ կամ քար իրրև հակակշիւ: Այդ դուլով ջրանցից ջուր էին վերցնում և տափարակից տափարակ տալիս, մինչև որ այդ ջուրը հասնում էր դաշտը: Տարվա շոգ եղանակին ստիպված էին լինում ջուրը քաշել ամեն օր՝ առավոտից մինչև երեկո: Եգիպտոսի գյուղացիները մինչև այժմ էլ օգտագործում են շագուֆները իրենց դաշտերը ոռոգելու համար:

Ծանր աշխատանքները շատ մեծ լարվածություն և բազմաթիվ աշխատող ձեռքեր էին պահանջում: Այդ աշխատանքների համար օգտագործվում էր ստրկացված բնակչության ուժը: Բացի այդ, շատ աշխատող ձեռքեր էին տալիս ռազմագերիները: Այժմ, երբ եգիպտացիները գերիներ էին առնում, առաջվա նման արդեն չէին ստանում նրանց, այլ ստրուկ էին դարձնում և ստիպում էին, օգ նրանք կատարեն ամենածանր աշխատանքները: Ստրուկը

Դաշտային աշխատանքները Հին Եգիպտոսում:
Վերևում՝ ցանքը, ներքևում՝ հումար:

ջրանցքներ էր փորում, ջուր էր կրում դաշտերը և այլն: Նա իր աշխատանքով ավելի շատ արդյունք էր տալիս, քան ինքն էր սպառում. դրա համար էլ նրան պահելը ձեռնտու էր:

Սակայն ստրուկները քիչ կային և սովորաբար աշատ բնակչությանն էլ էր ստիպված լինում հողը մշակել:

**Նոմերի
առաջացումը**

Սկզբում եգիպտացիներն ապրում էին առանձին տոհմերով, բայց ամեն մի տոհմի համար ձեռնառու չէր և դժվար էր ջրանցքներ փորել իր փոքր հողամասը ոռոգելու նպատակով: Ուստի և առանձին տոհմերն սկսեցին միավորվել ու կազմել համայնքներ, իսկ համայնքներից կազմվեցին ավելի խոշոր միավորումներ՝ նոմեր (շրջաններ): Եգիպտոսում մոտ 40 այդպիսի նոմ կար: Յուրաքանչյուր նոմ ուներ իր անունը՝ «Բաադե», «Օձասար», «Շնադայլ», «Նապատակ», «Սև կով» և այլն:

Նոմերի ներսում ավելի ուժեղ ու բաղամարդ ընտանիքները փրանում էին լավագույն հողերին, ավելի մեծ ավար էին վերցնում և ստրուկներին ու իրենց ցեղակիցներին աշխատեցնում էին իրենց համար: Այսպիսով նոմերում կազմվում է հարուստ և ուժեղ մի վերնախավ:

Նոմի մնացած ընտելիչները գյուղացիներ էին: Նրանք ապրում էին համայնքներով, աշխատում էին իրենց դաշտերում և պտուղներ էին մեծ հարկեր վճարել նոմի պետին՝ Նոմարխոսին: Նոմարքոսը վարում էր նոմի բոլոր գործերը: Նոմերն, ասես, փոքրիկ ինքնուրույն թագավորություններ լինելին:

Նոմերի միջև հաճախակի կռիվներ էին մղվում: Երբեմն ավելի զորեղ նոմերը տիրանում էին ավելի թույլ նոմերին: Ն. Թվականությունից մոտ 3500 տարի առաջ կալմավորվեցին երկու թագավորություններ՝ Սաորին և Եգիպտոսը (Նեղոսի գետափում) և Վերին Եգիպտոսը (Նեղոսի միջին հոսանքում):

Նյդ երկու թագավորությունների միջև տեղի ունեցած երկարատև պայքարից հետո Վերին Եգիպտոսի թագավոր Մենեսը նվաճեց Սաորին Եգիպտոսը (մոտ 3200 թ. ն. թ. ա.): Նրան սկսեցին անվանել Վերին և Սաորին Եգիպտոսի թագավոր՝ Եգիպտոսը դարձավ միասնական պետություն: Նրա մայրաքաղաքն էր Մեմփիսը՝ Նեղոսի ստորին հոսանքում:

§ 5. ՀԻՆ ԵԴԻՊՏԱՅԻՆՆԵՐԻ ԿՐՈՆԸ

Հնագիտական մարդկանց հասկացողությամբ՝ աշխարհում գոյություն ունեն ամենակարող ուժերն են կամ աստվածություններ: Նրանք կարծում էին, թե այդ ուժերն ապրում են ծառերի մեջ, կենդանիների մեջ, գետերում, լեռներում: Հին մարդիկ չէին կարողանում իրենց համար պարզել մահվան, հիվանդությունների, բնության մեջ կատարվող փոփոխությունները: Ուստի նրանք գտնում էին, թե այդ ամենը կախված է բարի կամ չար աստվածներից: Եգիպտացիներն էլ էին հավատում այդպիսի աստվածներին:

Յուրաքանչյուր նոմ պաշտում էր իր աստվածներին: Գլխավոր աստծուն՝ նոմի հովանավորի համար տաճար էին կառուցում: Աստվածաբար երևան եկան հատուկ մարդիկ, որոնք հետևում էին աստվածների պաշտամունքին: Նրանք կոչվում էին բեմեր: Քրմերը խնամում էին տաճարներում դրված աստվածների արձանները, ստանում աստվածների համար բերված նվերները և աղոթքներ էին ասում: Նրանք ոչ մի տուրք չէին վճարում և ապրում էին նվիրաբերություններից ստացած եկամուտներով: Եվ քանի որ քուրմի գրադմունքը շատ շահավետ էր, ուստի բարձր դասն իր ձեռքում էր պահում քրմական պաշտոնը:

Աստվածը կամ հովանավորող աստվածուհին սուրբաբար պատկերացվում էր կենդանու կերպարանքով: Աստվածների վերաբերյալ նման պատկերացումը եզրափակվեցին մոտ պաշտամունքի էր դեռ նախնադարյան ժամանակներից, երբ նրանց նախնիների գլխավոր զբաղմունքը որսորդությունն էր: Այն ժամանակ որսորդությունը պարագլու յուրաքանչյուր տոհմ մի որոշ կենդանու համարում էր իր հովանավոր-աստվածը և հենց այդ կենդանու անունով էլ կոչվում էր աստվածը:

Եզրափակվածներն առանձնապես պաշտում էին Ապիս եղբ և Հաթոր կույր: Սրբազան էին համարվում նաև ուրիշ շատ կենդանիներ՝ կոկորդիլոսը, առյուծը, օձը, բազեն, կատուն: Այդ կենդանիները պահվում էին տաճարներում, իսկ մեռնելուց հետո նրանց զմուսում էին ու թաղում դամբարաններում:

Եզրափակվածներն աստվածացնում էին նաև արևի ջերմությունը, որը հողագործության համար շատ մեծ նշանակություն ունի: Արևի աստվածները մի քանի հատ էին: Ամենահին ու ամենահարգի արևի աստվածը Ռա-ն էր: Եզրափակվածները հավատում էին, թե երկիրը, մարդկանց, կենդանիներն ու բույսերն ստեղծել է Ռա աստվածը: Առասպելներից մեկում Ռա աստվածն ասում է. «Երբ ես աչքերս բաց եմ անում, աշխարհում լույս է լինում. երբ աչքերս փակում եմ, աշխարհում գիշեր է սկսվում: Ես մարդկանց համար հեղեղում եմ առաջացնում և կրակ եմ ստեղծում»: Մի ուրիշ եզրափակված աստված է, թե այն մարդիկ, որոնց ստեղծել էր Ռան, սկսեցին մեղանչել: Այն ժամանակ Ռան նրանց ուսուցիչ և համար աշխարհ ուղարկեց իր դուստր Հաթորին: Հաթորը վայրի գաղանի կերպարանք ընդունեց և սկսեց մարդկանց ոչնչացնել: Բայց Ռան վախեցավ. թե չէր կարող էր ոչնչացնել մարդկային ցեղը. ուստի հրամայեց Հաթորի ճանապարհին թափել հարբեցնող խմիչքի մի ամբողջ լիճ: Հաթորը կուշտ խմեց այդ խմիչքը և քուն մտավ: Այդպիսով մարդիկ փրկվեցին լիակատար բնաջնջումից:

Նման առասպելներով քրմերը ձգտում էին մարդկանց ներշնչել երկյուղ աստվածների հանդեպ և սեփական անգործության զգամունք: Այդ ձեռնարկ էր թաղավորներին ու վերնախավին, որոնք իրենց համարում էին աստվածների առաքյալներ: Այլ աստվածների շարքում եզրափակվածներն աստվածություն էին համարում նաև

Իսիդա աստվածուհին

Օսիրիս աստվածը

Նեղոս գետը, որի հեղեղումներից էր կախված եգիպտոսի ամբողջ կյանքը:

Նեղոսին աղոթում էին ու նրան փառաբանող հիմներ էին երգում.

Փառք մեզ, Նեղոս, որ 'ելնում ես գետնից,
Դալիս ես, որ կյանք տաս եգիպտոսին,
Ոռոգում ես դաշտերը, ով դու, Ռալի ծնունդ,
Որ բոլոր արարածներն վերակենդանանան,
Դու հացահատիկներ ես տալիս, դու առատ ես ուտելեղենով,
Այն ամենը, ինչ որ գեղեցիկ է, դո՛ւ ես ստեղծում,
Լցնում ես ամբարները, ընդարձակում շտեմարանները,
Հոգում ես նաև չխալո՞րների համար:

Օսիրիս Եվ Իսիդա

Հայնորեն տարածված էր հողի ու բերրիության աստված Օսի'րիսի և նրա կնոջ՝ Իսի'դայի պաշտամունքը: Օսիրիսի մասին առասպել էին պատմում, թե իբր նա մի ժամանակ եղել է Եգիպտոսի թագավորը: Նա բարի թագավոր է եղել և մարդկանց հողագործությունն է սովորեցրել: Բայց Օսիրիսն ունեցել է մի շար եղբայր, Սեթ անունով, որը նախանձից զրդված սպանել է Օսիրիսին: Օսիրիսի որդին կռվի է բռնվել Սեթի հետ և նրան հաղթել: Աստվածներն Օսիրիսին վերակենդանացրել են և նրան դարձրել անդրշիրիմյան աշխարհի թագավոր: Օսիրիսի մահվան ու հարություն վերաբերող այս առասպելում արտացոլվել է եգիպտացիների պատկերացումը ամբողջ բուսական աշխարհի ամեն տարվա մահացման ու վերածաղկման մասին:

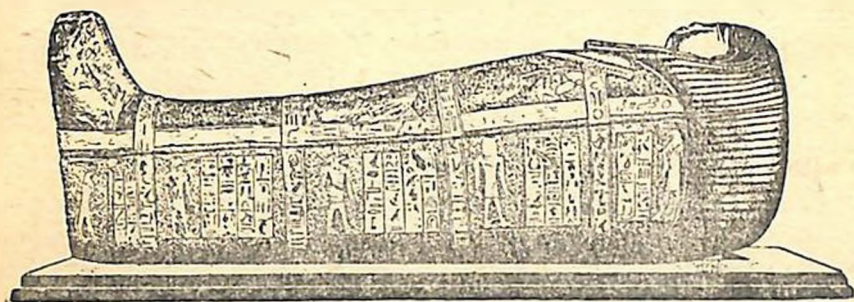
Եգիպտացիները հավատում էին անդրշիրիմյան կյանքին: Ըստ նրանց ավանդության՝ Օսիրիսը նստած էր անդրշիրիմյան աշխարհում, արդարադատության դահլիճում: Նրա առաջ դրված էր մի կշեռք, որով կշռում էին ննջեցյալի սիրտը, որպեսզի իմանային, թե արդյոք նա արդա՞ր մարդ է եղել իր կենդանության ժամանակ և արժանի՞ է արդյոք դրախտին: Արդար մարդն ընկնում էր դրախտի դաշտերը, որտեղ ջուրն ավելի շատ էր, քան երկրում, և որտեղ ցորենն աճում էր մարդու հասակից ավելի բարձր: Եգիպտացիները հավատում էին, թե հանդուցյալն այնտեղ աստվածների հետ ապրելու է հավիտյան, արևի մակույկով նախարկելու է ստորերկրյա Նեղոսով և ճաշակելու է աստվածների կիրակրից:

Մումիացում Եվ քաղում

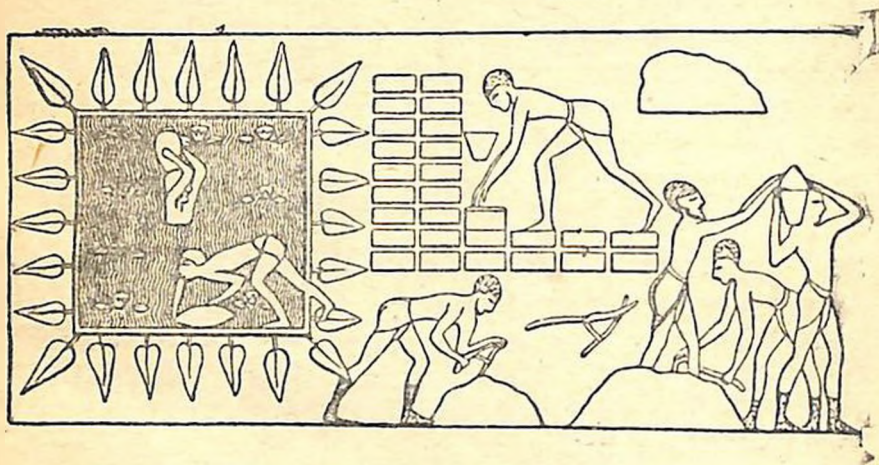
Մահացածի հարազատները հոգում էին, որ հանդուցյալն ունենա այն ամենն, ինչ որ նրան իբր թե հարկավոր է լինելու անդրշիրիմյան կյանքում: Նրանք մահացածի համար մեծ դամբարան էին կառուցում և այն լցնում հաղուստով և ուտելիքով: Թաղման ժամանակ զոհեր էին մատուցվում:

Դադաղում դնում էին նաև պապիրոսի մի փաթեթ՝ «մեռածների գիրքը»: Դա աղոթքների և կախարդական խոսքերի մի հավաքածու էր ընդդեմ այն վտանգների, որոնց կարող է հանդիպել հանգուցյալի հոգին անդրշիրիմյան կյանքում: «Մեռածների գիրքը» պետք է հանգուցյալին օգներ՝ արդարանալու Օսիրիսի դատաստանի առաջ:

Որպեսզի հանգուցյալի մարմինը երկար պահպանվեր, եգիպտացիներն այն զմուսում, մոմիա էին դարձնում: Մարմնի միջից հանում էին փորոտիքը, մարմինը պահում աղի լուծույթի մեջ, ապա լցնում էին անուշահոտ ձյութերով: Դրանից հետո մոմիան փաթաթում էին քաթանե փաթաթանով և զնում դադաղի (սաբկոֆազի) մեջ, Այդ վիճակում նա շատ երկար էր մնում: Մոմիանեւրից շատերը պահպանվել են մինչև մեր օրերը:

Եգիպտական սարկոֆագ:

Աղյուսե արտադրությունը եգիպտոսում:

Զբաւորները չէին կարող իրենց համար շքեղ դամբարաններ կառուցել: Նրանց համար խիստ թանկ էր նաև ճանապարհի դիրքը և անմատչիլ էր հանգուցյալներին զմուսելը:

Քրմերը չբաւորներին սովորեցնում էին, թե միայն հնազան-

դուքյամբ և համբերությամբ կարելի է դրախտին արժանանալ
 նրանք ասում էին. «Աստված հնազանդ մարդուն է սիրում, ան-
 հնազանդին աստված ատում է»: Օսիրիսի դատաստանից վախե-
 նալով՝ չքավորները համբերատարությամբ դիմանում էին ծանր
 կյանքին այն հույսով, որ մահից հետո պարզև կստանան խոնար-
 հության համար:

Եղիպտոսում քրմերն առատ նվիրաբերություններ էին ստա-
 նում և մեծ ազդեցություն էին վայելում: Հետագայում նրանց իշ-
 խանությունն ու հարստությունը նույնիսկ վտանգավոր դարձան
 եգիպտոսի թագավորների համար: Այդ թագավորներից մեկը,
 էֆնատոն անունով, ուզում էր թուլացնել ուժեղ և հարուստ քրմերի
 ազդեցությունը: Բազմաթիվ աստվածների փոխարեն նա մտցրեց
 միասնական մի աստծու՝ Ատոնի պաշտամունքը. այդ աստվածը
 պատկերվում էր արեգակի սկավառակի տեսքով: Էքնատոնը հույս
 ուներ, թե այդ միջոցով կոշնչացնի տեղական քրմերի իշխանու-
 թյունը, որոնք յուրաքանչյուր մարդում սպասավորում էին իրենց
 աստվածներին: Նա ուզում էր տաճարների և քրմերի բոլոր հա-
 բրստությունները կենտրոնացնել իր ձևով: Սակայն, այդ ու-
 ֆորմը կայուն չեղավ և էքնատոնի մահից հետո վերականգնվեց
 նախկին կրոնը: Քրմերի հարստություններն առաջվա պես սկսեցին
 մեծանալ:

§ 6. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԴԸ ԵՎՊՏՈՍՈՒՄ

**Փարավոնը և՛
 երա իշխանու-
 րյունը:
 Պեռության
 կառավարումը**

Թագավորին անվանում էին «փարավոն»:
 «Փարավոն» բառը նշանակում է «մեծ տուն»,
 այսինքն՝ թագավորական պալատ: Փարավոնին
 աստվածավայել հարգանք էին մատուցում: Ամ-
 բողջ եգիպտոսը պետք է ծառայեր նրան: Բոլոր
 հողերը համարվում էին նրա սեփականությունը:

Փարավոնը կառավարում էր եգիպտոսը իր վզրուկների օգնու-
 թյամբ, որոնք սերված էին հին անվանի տոհմերից: Նրանցից էր
 փարավոնը նոմարքոսների նշանակում: Պետության մեջ թագավո-
 րից հետո առաջին տնձր վեզիրն էր: Նա փարավոնի գլխավոր օգ-
 նականն էր: Վեզիրը վարում էր եգիպտոսի բոլոր գործերը և հար-
 ցեր էր ստանում ընդ որ նոմերից: Զրանցքները ու ամբարտակները

կառուցելու բոլոր աշխատանքները նրա իրավասության տակ էին՝ Նգիսպտական զորքն էլ էր ենթարկվում վեզիրին:

Նոմարքոսները պարտավոր էին թագավորական հարկերը հավաքել, արքայական աշխատանքների համար ստրուկներ ու դուղացիներ տալ և թագավորի հրամանով աշխարհազոր հավաքել: Բացի իրենց հողամասերից ստացվող եկամուտներից, նոմարքոսները, փարավոնին ծառայելու դիմաց, իրավունք ունեին նոմի բնակչությանից ստորքեր զանձելու իրենց օգտին: Նրանք նոմերում, ասես, փոքրիկ թագավորներ լինեին: Ժամանակի ընթացքում նրանք սկսեցին իրենց այդ պաշտոնը ժառանգարար հանձնել իրենց որդիներին:

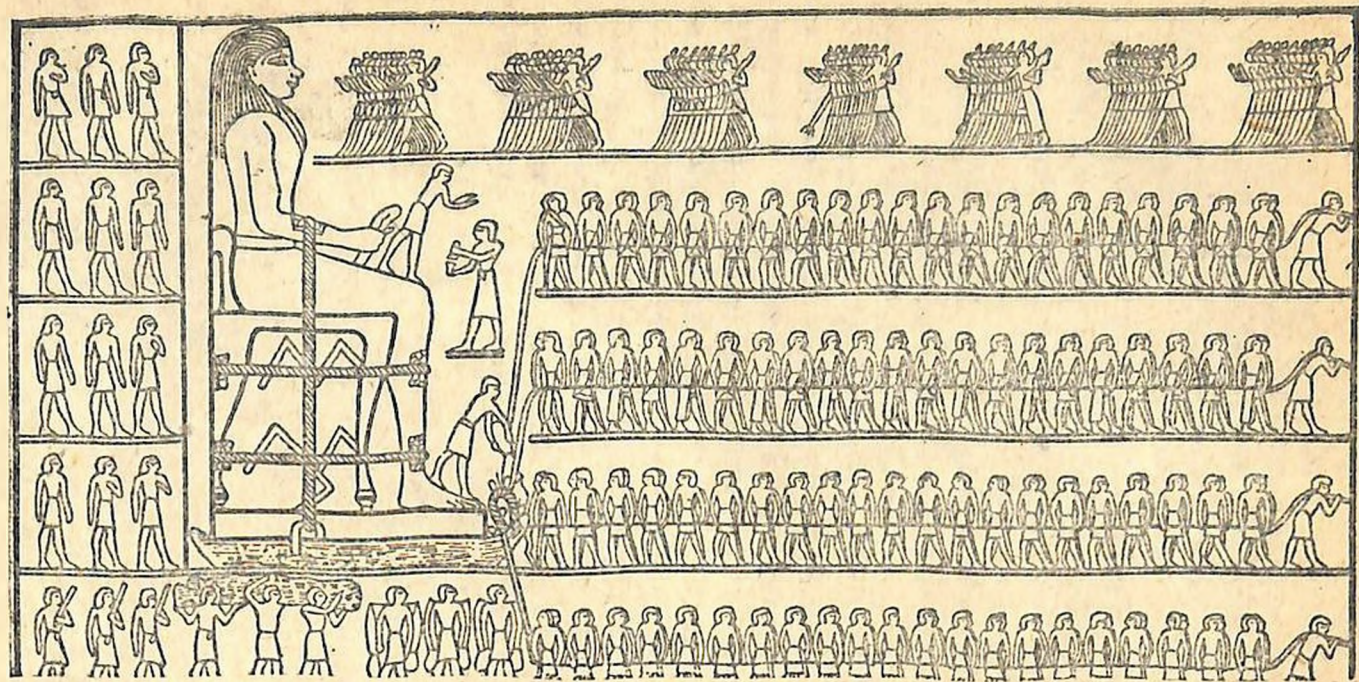
Նգիսպտական պետությունը, ինչպես և այն ժամանակվա Արևմեջքի ուրիշ բոլոր պետությունները, ստրկատիրական էր:

Ստրուկներ և գյուղացիներ

Փարավոնի և եգիպտական բարձր դասի համար աշխատում էին ստրուկները և դյուղացիները: Ստրուկներին օգտագործում էին ամեն տեսակ տնային աշխատանքներում, դաշտերում և կառուցումների վրա: Ստրուկների աշխատանքը լայնորեն օգտագործվում էր մանավանդ եգիպտական տաճարների տիրույթներում: Այսպես, օրինակ, Նգիսպտոսի ծաղկման ժամանակաշրջանում Ամոն աստծու տաճարի համար աշխատում էր 86 հազարից ավելի ստրուկ, Պտահ աստծու տաճարի համար՝ ավելի քան 3 հազար ստրուկ: Բացի ստրուկներից, փարավոնի, բարձր դասի և աստիճանավորների համար աշխատում էին նաև բազմաթիվ գյուղացիներ: Նգիսպտոսում գյուղացիներն ավելի շատ էին, քան ստրուկները:

Գյուղացիներն ապրում էին գյուղական համայնքներով: Յուրաքանչյուր համայնք ուներ իր տանուտերը. սա ենթարկվում էր նոմարքոսին և պարտավոր էր կատարել նրա բոլոր կարգադրությունները:

Գյուղացիները պարտավոր էին իրենց եկամուտի մեծ մասը որպես հարկ մուծել թագավորական պանծարան: Նրանք պարտավոր էին հարկ վճարել նաև նոմարքոսին և իրենց նոմի տաճարին: Հարկերը դանձվում էին ամեն մի հողակտորի դիմաց, հողը ոռոգող ամեն մի լճակի ու ջրանցքի համար, այդ հողում բուսած ամեն մի ծառի դիմաց: Հարկերը վճարում էին բնաբերքով՝ ցորենով, ընտանի թռչուններով և այլ մթերքներով: Իրեն հողագործին շատ քիչ

Արձանի տեղափոխությունը Նզիպտոսում:

բան էր մնում կերակրվելու համար: Բացի հարկ տալուց, գյուղացիները պարտավոր էին նաև աշխատանքներ կատարել փարավոնի ու նոմարքոսի հրամանով: Ամենից հաճախ ստրուկներին ու գյուղացիներին հավաքում-քշում էին ջրանցքներ փորելու, ամբարտակներ, սլալատներ, տաճարներ և դամբարաններ կառուցելու: Այդպիսի շահագործման շնորհիվ փարավոնի, նրան շրջապատող վերնախավի ձևերում ու տաճարներում վիթխարի հարստություններ էին կուտակվում:

**Քեոպսի
բուրգը եվ
սփինգսը**

Երբ թագավորը դահ էր բարձրանում, նա նկատում էր իր համար դամբարան՝ բուրգ կառուցել: Փարավոնին աստված էին համարում և հավատում էին, որ նա հալիտենապես ապրում է անդրշիրիմյան թագավորության մեջ: Ահա թե ինչու թագավորի մարմինը դնւսում էին ու թաղում բուրգի մեջ:

Նեղոսի արևմտյան ափին, նրա դելտայից փոքր ինչ դեպի հարավ, այժմ էլ դեռ կանգնած են վիթխարի քարաշեն բուրգերը: Այդ բուրգ բուրգերի շարքում (ներանց թիվը 70-ից ավելի է) իր մեծությամբ աչքի է ընկնում Քեոպս փարավոնի բուրգը: Այդ բուրգը կառուցված է մոտավորապես 2800 թվին Ն. թ. ա.:

Քեոպսն իր բուրգի համար տեղ է ընտրել Նեղիստոսի հին մայրաքաղաք Մեմփիսից 20 կմ հեռավորության վրա: Բուրգի բարձրությունը 146 մետր է, իսկ հիմքի ամեն մի կողմի երկարությունը՝ մոտ 230 մետր: Ամբողջ բուրգի շուրջը մի պտույտ անհեղու համար մոտ մեկ կիլոմետր ճանապարհ պիտի անցնել:

Հույն պատմաբան Հեռոդոտը պատմում է, թե Քեոպսն իր բուրգը կառուցելու համար քշել-բերել էր տալիս անազատ ընակիչներին ամբողջ Նեղիստոսից: Նրանք աշխատում էին ջոկատներով, յուրաքանչյուր ջոկատը՝ երեք ամիս: Ամեն մի ջոկատում 100 հազար մարդ կար: Բուրգը կառուցել են 30 տարում: 10 տարի հենց միայն ճանապարհներ են գցել խոշոր քարերը կառուցման վայրը կրելու համար: Այդ քարերը, որոնցից յուրաքանչյուրը 21/2 տոննա է կշռում, կրել են մարդիկ խարաղանների հարվածների տակ:

Հին եգիպտացիները ոչ մի վերահան մեքենա չունեին: Վիթխարի կառուցումներն ասեղծվում էին ստրուկների ու գյուղացի-

Ների ծանր աշխատանքով: Բոլոր աշխատանքները կատարվում էին ձեռքով. ոմանք խոշոր քարաբեկորներ էին տաշում, ուրիշները լաց ավազով հլկում էին այն, ոմանք հողաթմբերի վրայով և բուրգի աստիճաններով վեր էին բարձրացնում քարերը, ոմանք էլ այդ խոշոր քարերը քիփ կպցնում էին իրար:

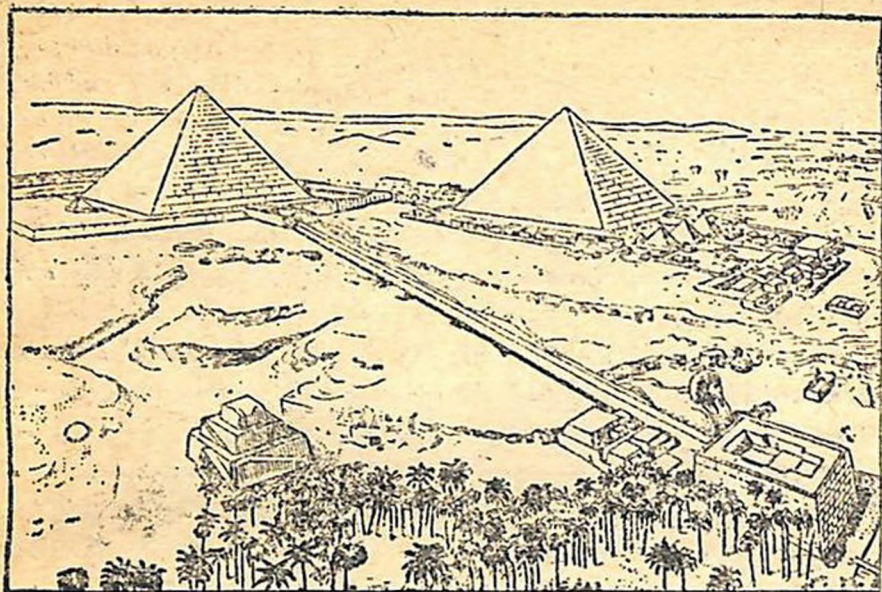

Կրակ բորրոքներ մետաղի մշակման ժամանակ:

Բուրգերի մոտ բարձրանում է սֆինքսի վիթխարի արձանը, որը Քեոպսին հաջորդող թագավորներից մեկը կերտել էր տվել մի ամբողջ ժայռից: Սֆինքսը պատկերում է պառկած ու թաթերը դուրս ձգած առյուծ՝ մարդու գլխով: Նա մարմնավորում էր թագավորին նրա իշխանության ամբողջ հզորությամբ: Սֆինքսի բարձրությունը 20 մետրից ավելի էր, իսկ երկարությունը՝ 73 մետր:

Բուրգերը կառուցելիս հազարավոր մարդիկ մեռնում էին արևի կիղիշ ճառագայթների տակ կատարվող և ուժից վեր աշխատանքից:

Հսկայական հարստություններ և հազարավոր մարդկանց կյանքը գոհաբերում էին քարձր դասի փոքրաթիվ խմբին ու թագա-

Քաղալորական դամբարան—բուրգերը:

վորին, որի համար, ըստ եգիպտացիների հասկացողության, մահից հետո շքեղ ու հոյակապ դամբարան էր հարկավոր: Եգիպտական պետության այդ սկզբնական շրջանում շատ բուրգեր են կառուցվել: Այդ ամբողջ ժամանակաշրջանը կոչվում է Հին քաղալորություն (3200—2400 թ. թ. ն. թ. ա.): Այս շրջանը վերջանում է ներքին երկպառակություններով և Եգիպտոսի անկումով:

§ 7. ԳՅՈՒՂԱՅԻՆՆԵՐԻ ՈՒ ՍՏՐՈՒՆՆԵՐԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՀԻՓՍՈՍՆԵՐԻ ՆԵՐՍՈՒԺՈՒՄԸ

Եգիպտոսի հետագա պատմության մեջ աչքի ընկնող տեղ է գրավում մի նոր քաղաք՝ Թեբե: Նա արագ աճում է, այնտեղ կառուցվում են տաճարներ, և փարավոններն իրենց աթոռանիստն այնտեղ են փոխադրում: Թեբեն դառնում է Եգիպտոսի մայրաքաղաքը: Այս նոր ժամանակաշրջանը կոչվում է Միջին քաղալորություն (2400—1580 թ. թ. ն. թ. ա.): Եգիպտոսը նորից սկսում է բարձրանալ: Թեբի քաղաքի շուրջը համալսմբվում են մյուս ըլուր մարդե-

ըրէ Փաբաւոնները մի շարք արշավանքներ են գործում դեպի օտար երկրներ, որտեղից բերում են մեծ թվով գերիներ և հափշտակած շատ հարստութիւն:

Այդ ժամանակ ստեղծւում են նաև մի շարք կառուցումներ՝ Նեղոսի ստորին հոսանքում շորացվեց մի ճահճոտ վայր՝ Տառափի օաղիսը: Այստեղ կառուցվեց ջրի պաշարի մի մեծ ավազան՝ Մյուրիս լիճը: Այդ լճի մեջ ջուրը գալիս-թափւում էր Նեղոս գետից կառուցված ջրանցքով: Աւանդության համաձայն՝ վեց ամիս ջուրը Նեղոսից հոսում էր ջրանցքով դեպի լիճը և վեց ամիս՝ լճից դեպի Նեղոսը:

Օաղիսի մոտքի մոտ կառուցվեց մի մեծ շինութիւն՝ եղիպտա-լիան առավածներին նվիրված մի պալատ: Այդ պալատում բաղմա-թիվ անցքեր կային, և այնտեղ ընկնողը կարող էր մոլորվել: Հետագայում հույներն այդ պալատը կոչեցին լաբիրինթոս:

Այդ բոլոր կառուցումները կատարւում էին ստրուկների ու զոռւղացիների աշխատանքով:

Իրենց հարստութիւնները շատացնելու համար Միջին թագաւորության դարաշրջանի փաբաւոններն արշավանքներ էին գործում դեպի ոսկով հարուստ Նուբիա երկիրը, որը և մասամբ նվաճեցին:

**Գյուղացիների
եւ սեռուկների
ապստամբու-
թիւնը մոտ
1750 թվին
Յ. Բ. Ա.**

Փաբաւոնի, բաբը դասի, ստրկատերերի հարստութիւններն ավելանում էին, իսկ ճնշւած բնակչության կյանքը դնալով ավելի ու ավելի ծանրանում էր: Բայց եգիպտական գյուղացիներն ու ստրուկները միշտ էլ անտրտունջ չէին քարշ սուլի իրենց ծանր վիճակը, հաճախ նրանք ապստամբում էին իրենց ճնշողների դեմ: Մոտ 1750 թ. Ն. Բ. Ա. տեղի ունեցավ գյուղացիների մի մեծ ապստամբութիւն: Այդ ապստամբութեան մասին մեզ պատմում են երկու պապիրուսներ (այդպես են կոչւում եգիպտական գրավոր փաստաթղթերը): Դրանցից մեկը գտնւում է Հուլանդիայում, Լեյդենի թանգարանում, մյուսը՝ Լենինգրադում, Պետական էրմիտաժում:

Գյուղացիների հետ միասին ապստամբեցին նաև ստրուկները: Այդ պապիրուսներից մեկում գրված է. «Բապաւորի մայրաքաղաքը գրավվեց մեկ ժամում: Աղքատ մարդիկ ըռնեցին Բագաւորին»:

Պալատականները դուրս քշվեցին թագավորի տներից: Աստիճանավորները սպանվեցին, նրանց փաստաթղթերը դրավվեցին»:

Ապստամբները պատառոտեցին ու դուրս շարտեցին տուրքերի՝ բոլոր ցուցակները: Ոչ ոք այլևս հարկ չէր վճարում: Թագավորական դատավորներին վռնդեցին: Դրավվեց թագավորական շտեմարանների հացահատիկը:

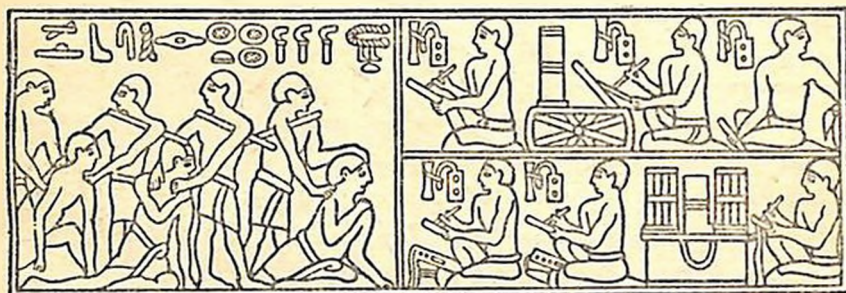
Ապստամբությունն ընդգրկեց ամբողջ եգիպտոսը: Ամբարտակները խորտակվեցին և ջրանցքները լցվեցին աղմուկ: Դաշտերը ոռոգվում չուր չկար. «Առունները դատարկ են, նրանց հունով կարելի է ոտքով անցնել: Այնքան ջուր չկա, ինչքան ափ կա», — ասված է պապիրուսում:

Հարուստներից շատերն սպանվեցին կամ սնանկացան: Մի քանիսներին հաջողվեց փախչել հարևան երկրները:

Ջրավորները տապալեցին թագավորին և դես ու դեն ցրեցին հարուստներին: Բայց նրանք չկարողացան իշխանությունն իրենց ձեռքում պահել. նրանք չգիտեին, թե ինչպես կյանքը կառուցեն նոր եղանակով: Դրա համար էլ նրանց հաղթանակը երկար չտևեց:

Գյուղացիների ապստամբությունից հետո շուտով եգիպտոսի վրա հարձակվեցին ճիֆսսոնների ասիական ցեղի հրոսակախմբերը: Նրանց թեթև մարտակառքերը, որոնց ձիեր էին լծված, խրվում էին եգիպտացիների շարքերը:

Հիֆսսոնները

Հարկերը չվճարած գյուղացիներին պատասխանատվության ենթարկելը

և փախուստի մատնում նրանց: Եգիպտական հետևակ աշխարհագործի համար դժվար էր դիմադրել հիֆսսոսների հիանալի հեծելազորին: Բացի այդ, ձիերն իրենք մինչ այդ եգիպտացիներին անծանոթ էին և սարսափ էին ազդում նրանց:

Եգիպտական հետևազորը՝ վահաններով, նիզակներով ու
կացիներով զինված:

Հիքսոսները Եգիպտոսը հպատակեցրին իրենց: Նրանց թագա-
վորները դարձան եգիպտական թագավորներ: Նրանք շքեղ մայրա-
քաղաք կառուցեցին և իրենց շրջապատեցին նոր վերնախավով:
Ամբողջ երկիրը նրանց ժանր հարկ էր վճարում:

Հիքսոսների տիրապետությունը Եգիպտոսում տևեց մոտ 150
տարի:

§ 8. ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՆԱԶՈՒՄՆԵՐԸ՝

**Հիքսոսների
արտաբուժը:
Նոր մեծա-
մեծներ**

Հիքսոսներն ամրացել էին հյուսիսում, Նե-
ղոսի դելտայում: Վերին Եգիպտոսի նոմարքոս-
ներն իրենց տիրույթները կառավարում էին
ինքնուրույն կերպով, բայց պարտավոր էին ժա-
մանակին հարկ հավաքել հիքսոսների համար:

Ամենահզոր նոմարքոսները Թերե քաղաքի կառավարիչներն էին:

Մոտ 1580 թվին ի. թ. ա. Թերե քաղաքի կառավարիչ Յահմո-
սը կռվի ելավ հիքսոսների դեմ և նրանց դուրս բռնեց Եգիպտոսից:
Այդ հաղթությունից հետո նա իրեն հռչակեց Վերին ու Ստորին
Եգիպտոսի թագավոր, իսկ Թեբեն նորից դարձավ Եգիպտոսի մայ-
րաքաղաքը: Թերեի աստված Ամոնը հռչակվեց ամբողջ Եգիպտոսի
գլխավոր աստված: Հիքսոսների արտաքսումից հետո Եգիպտոսի
պատմության մեջ սկսվում է Նոր թագավորության ժամանակաշր-
ջանը:

Նոր փարավոնն իրեն շրջապատեց անվանի ու հարուստ մեծա-
մեծներով: Նրանք զորապետներ և հարուստ հողատերեր էին. թա-
գավորը ռազմական արշավներից հետո նրանց պարգևատրում էր

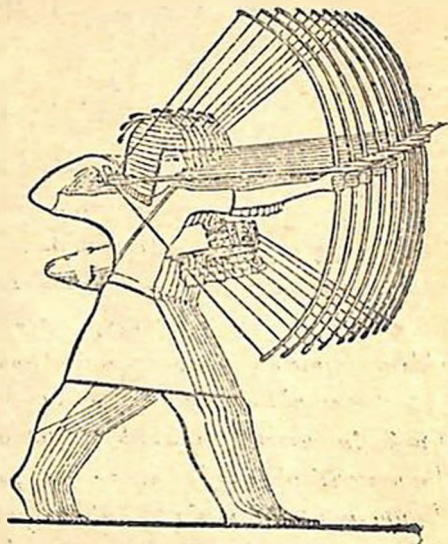
Հոգով, ստորոկներով և քաջության ոսկով» (այդպես էր կոչվում ոսկի ճանճի կերպարանքով շքանշանը)։ Արքունիքում մեծ ազդեցություն էին վայելում քրմերը։ Նրանք թագավորից առատ նվերներ էին ստանում և իրենց ձեռքում մեծ հարստություններ էին կուտակում։ Նրանցից ամենահարուստները Թերեի աստված Ամոնի քրմերն էին։ Այսպիսով ապստամբության ժամանակ ոչնչացված հին մեծամեծների տեղը հանգես կկան նոր մեծամեծներ։

Գյուղացիների

դուրքումը

Ձորք

Գյուղացիները շարունակում էին ահադիմ հարկ վճարել իրենց հողի դիմաց։ Հարկը հավասար էր բերքի մոտ մեկ հինգերորդ մասին։ Թագավորական հարկերը դանձվում էին անողորմարար։ Մի պապիրուսում պահպանվել է գյուղացիների դուրքյան նկարագրությունը։ «Հացահատիկի կեսը որդերն են դողանում, մյուս կեսը գետածիբն են խժռում, դաշտում մկներն են բաղմանում, մորեխն է վրատալիս... Իսկ այդ ժամանակ ավիին է մոտենում աստիճանավորը։ Նա շրջում-դիտում է հունձը, նրա ջքախումբը դինված է մահալիներով, նեղրերը՝ ճիպոտներով»։ Նրանք ասում են. «Հացահատիկ տուր»։ Հացահատիկ չկա—նրանք ծեծում են տիրոջը... Նա կապկրպված է ու նետված առվի մեջ... Նրա կինն ու երեխաները կապկպված են...»

Եգիպտական նետածիգներ

Աղքատացած ու հողից զրկված գյուղացիները փորձում էին ասլրել օրավարձու աշխատանքով։ Նրանցից շատերը պարտքերի համար ստրկացվել էին։

Փարավոնը, քրմերն ու մեծամեծները վախենում էին, թե ստորոկներն ու գյուղացիները նոր ապստամբություն կբարձրացնեն։ Նրանց հնազանդ պահելու համար փարավոնը նուրբական վարձու ջոկատներից զինվորական հատուկ պահակախումբ ստեղծեց։

Փարավոններն՝ անընդհատ պատերազմներ էին մղում, նախ՝ երկրներ նվաճում: Արշավանքների համար մշտական ու լավ վարժված զորք էր հարկավոր: Այդ զորքը հավաքում էին գյուղացիներից՝ կազմելով նրանցից հետևակ զինվորների ջոկատներ: Զորքի ամենազորեղ մասը մարտակառքեր ունեցող ջոկատներն էին, որոնք երևան եկան այն ժամանակից ի վեր, երբ հիքսոսները ձիեր բերին Եգիպտոս: Այդ ջոկատները կազմված էին հարուստ ազնվականությունից. ռազմական ավարի առյուծի բաժինը նրանք էին բաժնում: Մարտակառքի զինվորականները արհամարհանքով էին նայում հետևազորային մասսայի վրա:

Հետևակ-գյուղացիների մեջ շարունակ աճում էր դժգոհություն: Ահա թե ինչու գյուղացիներից հավաքած զորքը գնալով ավելի ու ավելի անվստահելի էր դառնում: Բայց այդ, գյուղացիների քայքայումը խիստ կրճատեց զինվորականների քանակը, և փարավոնները սկսեցին զինվորական ծառայության համար վարձել նեղրական, նուբիական ու լիբիական առաջնորդներին՝ իրենց ջոկատներով:

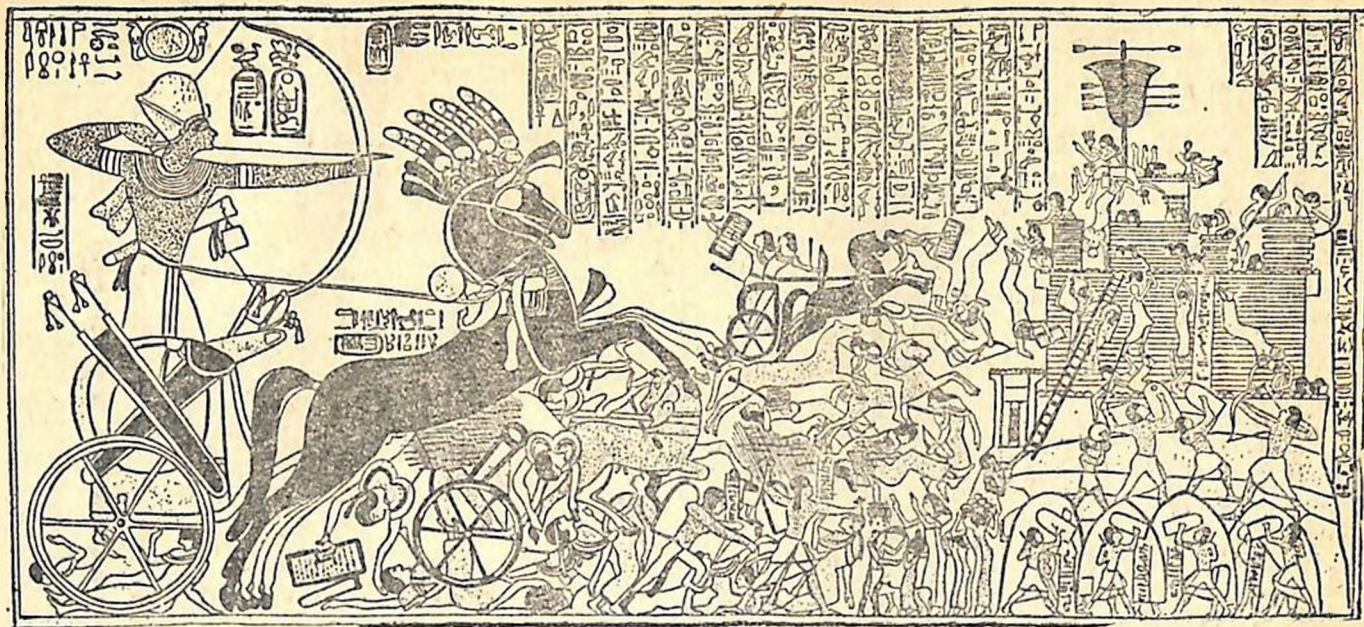
Թուտմոս III-ի արժանի- ները

Եգիպտական փարավոնների շարքում ամենախոշոր աշխարհակալը Թուտմոս III-ն էր: Նա ապրել է մոտ 1500 թ. ն. թ. ա.: Թուտմոս III-ը շատ անգամ իր զորքերն ուղղել է ասիական ցեղերի դեմ: Ութհորդդ արշավանքի ժամանակ նա հասավ Նիքաա դեպք և նվերներ ստացավ Փոքր Ասիայում դառնվող Խեթական քաղաքագլուխներից: Թուտմոսը մեծ մարզեր նվաճեց Ասորիքում, Պաղեստինում և Նուբիայում:

Թուտմոսի ռազմական ավարի չափի մասին կարելի է դատել այն հարստությունների ցուցակով, որ նա հափշտակել էր առաջին արշավանքի ժամանակ: Նա վերցրել էր մոտ 3 հազար ստրուկ, շատ ոսկի ու արծաթ, ձիեր, խոշոր ու մանր անասուններ և մեծ քանակությամբ հաց: Բացի այդ, նվաճված երկրները պարտավոր էին ամեն տարի հարկ վճարել նրան:

Նվաճված երկրներում կողոպտած ահագին հարստությունները՝ քաշխովում էին փարավոնի, քրմերի և զինվորական վերնախավի միջև:

Փարավոնն ավարից խոշոր բաժին էր հատկացնում առաջին հերթին «Ամոն աստծուն», ապա՝ ինքն՝ սրա տաճարի քրմերին: Օրին-

Մարտականքի վրա թագավորը կոտորում է թշնամիներին:

նակ, առաջին արշավանքից հետո Թուտմոսը Ամոն աստծու տաճարին նվիրեց մոտ 1000 ստրուկ, մեծ թվով անասուններ և խոշուններ, ոսկի, արծաթ ու թանկագին քարեր, Ասորիքում երեք քաղաք, Եգիպտոսում անթիվ դաշտեր ու այգիներ։ Ամոնի տաճարը նույնպիսի նվերներ էր ստանում շարունակ նաև Թուտմոս III-ի հաջորդներին։ Ամոնի քրմերը դարձան Եգիպտոսի ամենահարուստ մարդիկ։

Փարավոնների կողպատական արշավանքները քայքայում էին ալ միայն նվաճված երկրների բնակիչներին, այլև հենց Եգիպտոսի գյուղացիներին. աճում էին հարկերը, որոնցով պահվում էր զորքը, տղամարդկանց մեծ մասը պատերազմի էին տանում և դաշտերում աշխատելու համար մարդ չէր մնում։ Բայց եգիպտական մեծամեծների, քրմերի և հենց իրեն թագավորի համար պատերազմները ձեռնառու էին, որովհետև կողոպտած ավարը նրանց ձեռքն էր ընկնում։

Պեթուբյան կառավարումը Առեվտուրը

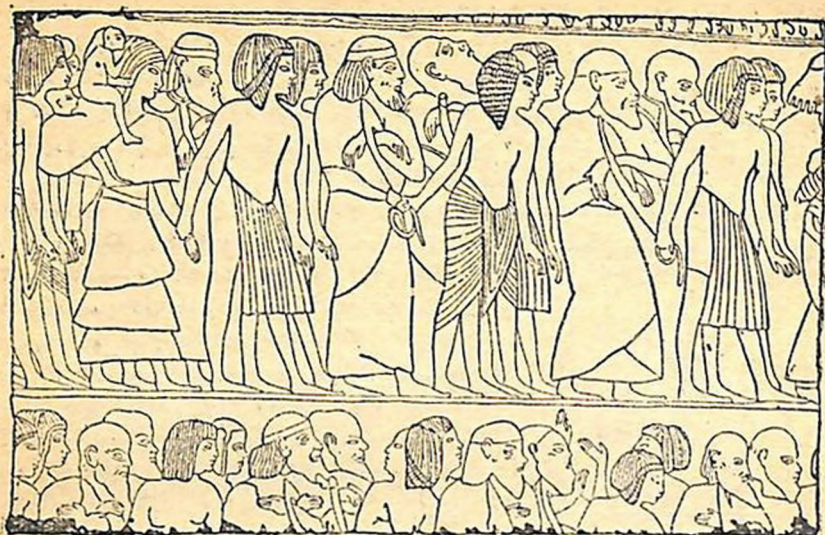
Թուտմոսի արշավանքներից հետո եգիպտական թագավորությունը շատ մեծացավ։ Մեկ վեզիրի համար արդեն դժվար էր վարել բոլոր գործերը. դրա համար էլ հանդես եկան երկու վեզիր. մեկը կառավարում էր հարավում, մյուսը՝ հյուսիսում։

Վեզիրների նման բարձր դիրք էր զբաղում նաև դանձառան պետը։ Նվաճված երկրներից գանձվող ամբողջ առատ հարկը, գյուղացիներից հավաքվող բոլոր տուրքերը հոսում էին դանձառանուն։

Եգիպտոսը մեծ շահ էր ստանում նաև առևտրից։ Զանազան երկրներից վաճառականներ էին գալիս ու ապրանքներ էին բերում Եգիպտոս։ Բերած ապրանքներն ամենից առաջ առաջարկում էին թագավորին, իսկ շուկաներում վաճառել կարելի էր միայն այն, ինչ որ թագավորը չէր գնում։ Առևտրի շնորհիվ Եգիպտոսում երևացին օտարերկրյա ապրանքներ՝ բրդե նախշուն գործվածքներ, սկե և արծաթե ամանեղեն, զենքեր, անուշահոտ օծանելիքներ, և ու վարդագույն փայտից պատրաստված կերտվածքներ և պերճանքի այլ առարկաներ։ Եգիպտոսը ներմուծում էր նաև հոմք՝ առաղձ, մետաղներ և այլ շինանյութեր։

Եգիպտոսում առևտուրը գտնվում էր փարավոնի և մեծամեծ-

ների ձեռքում: Առևտրի մեջ մեծ դեր էին խաղում նաև տաճարները՝
Հնապա սլատերազմներն էլ ավելի հարստացրին Եգիպտոսը:

Ասիական դերիներ

§ 9. ՊԱՅԶԱՐ ԽԵԹԵՐԻ ԴԵՄ: ՌԱՄՍԵՅ II-Ը

ԽԵԹԵՐԸ

Այն ժողովուրդների շարքում, որոնց դիմ Եգիպտոսը մշտական պատերազմներ էր մղում, աչքի էին ընկնում. առաջատար խեթերը: Այդ ցեղերն ապրում էին Հալիս գետի հովտում, Փոքր Ասիայի լեռնալանջերին ու ձորերում: Խեթերի պետությունն առաջացել էր այստեղ մոտավորապես 2000 տարի ն. թ. ա.: Խեթերի մաեին մինը տեղեկացել ենք միայն վերջին ժամանակներս, մոտ 30 տարի սրանից առաջ կատարված պեղումների շնորհիվ: Պեղումների ժամանակ հայտնագործվել են Խեթական մայրաքաղաքի ավերակները: Միամասնական գտնվել են գեղարվեստի շատ արտադրանքներ և կավի աղյուսակների վրա գրված անպաձև արձույնագրություններ: Այդ հուշարձաններով վերականգնվել է Խեթերի կյանքի պատկերը:

Խեթերը համարյա չէին զբաղվում հողագործությամբ, որովհետև նրանք հողերը դրա համար այնքան էլ պիտանի չէին: Դրա փոխարեն նրանց մոտ զարգացած էր անասնապահությունն ու այգեգործությունը:

Խեթերն իրենց հարևանների հետ շարունակ պատերազմներ էին մղում: Նրանք համարյա երբեք զենքը ցած չէին դնում և միշտ ռապտապատ էին արշավների ելնելու: Խեթերը շատ ցեղեր էին հպատակեցրել իրենց: Փոքր Ասիան նրանց իշխանության տակ էր:

Ն. Բ. Թ. XV դարի վերջերին խեթերը հաստատվեցին Հյուսիսային Փյունիկիայում և սկսեցին մուտք գործել Պաղեստին։ Նրանք եգիպտացիների համար լուրջ սպառնալիք դարձան։ Եգիպտոսը, որ թուլացել էր պատերազմ-ներից, կորցրեց իր տիրույթներն Ասորիքում։

Ռամսես II-ը։ Պալատը Խեթ- երի դեմ

Մոտավորապես 1300 թ. Ն. Բ. Թ. և գիտական գա-
րարձրացավ Ռամսես II-ը։ Նա մեծ և ուժեղ զորք հա-
վաքեց և վճռական պայքար սկսեց խեթերի դեմ։ Եգիպ-
տական բանակում այժմ շատ վարձու զինվորներ կային՝
լիբիացիներ և նուբիացիներ։

Անցնելով բանակի գլուխ՝ Ռամսես II-ը շարժվեց դեպի Ասորիք։ Նա
աղում էր մեկ հարվածով ջախջախել խեթական թագավորին, բայց այդ նրան

Ռամսես II-ի արձանը։

չհաջողվեց։ Խեթական թագավորը Ռամսեսին ստասում էր Քաղեշ քաղաքի մոտ, Օրոնտ գետի ափին։ Երբ եգիպտական զորքերը մո-
տեցան Քաղեշին, խեթերի բազմամարդ բա-
նակը շրջապատեց եգիպտացիների առաջա-
վոր ջոկատը և քիչ մնաց թագավորին գերի
ռռնելու։ Սա փրկվեց իր արտակարգ հի-
դիկական ուժի շնորհիվ։ Ռամսես II-ը հսկա
մարդ էր, հասակով համարյա երկու մետր
(այդ կարելի է նկատել նրա մոմիայից)։
Եգիպտական զինվորների արիության և փա-
րավունի քաջության շնորհիվ եգիպտացիներ-
ին հաջողվեց դուրս գալ թշնամիների օղա-
կից և նահանջել։ Այդ ժամանակ եգիպտա-
կան շատ զինվորներ ընկան Քաղեշի պա-
րիսպների տակ։

Պալատական շողորորթ մի բուսած-
տեղձ Քաղեշի ճակատամարտը պատկերել է
որպես Ռամսեսի փայլուն հաղթանակ։ Սա-
կայն, այդ ճակատամարտից հետո կրկին
հարկ եղավ նոր զորք հավաքել և նորից ար-
շավանք սկսել։

Փարավոնը որոշեց այժմ այլ կերպ
գործել։ Առաջ նա իր իշխանությունն ամ-
րապնդեց ծովափնյա քաղաքներում, որպես-
զի ծովով Եգիպտոսի հետ հարմար հաղորդակ-
ցություն ունենալ։ Ապա նա մի քանի տա-
րիների ընթացքում Պաղեստինից ու Ասորի-
քից քայլ առ քայլ դուրս բերեց խեթերին,
որոնք թուլացել էին ներքին խռովություն-
ներից, և հասավ մինչև Սիրատ գետի հովիտը։

ՀԱՅՕՏՈՒՐՅԱՆ ԱՅԱՅՄԱՆԱԳՐԻ

Պատերազմը վերջացավ Ռամսես II-ի և խեթական թագավորի միջև կնքված հաշտության պայմանագրով: Ըստ այդ պայմանագրի՝ երկու թագավորները հավիտենական հաշտություն կնքեցին իրար հետ: Նրանք նյարտավորություն հանձն առան օգնել միմյանց, եթե որևէ թշնամի հարձակվի նրանց վրա կամ եթե ապստամբություն ծագի: Ռամսես II-ի մղած պատերազմները եգիպտոսին վերադարձրին Պաղեստինը և Ասորիքի հարավային մասը:

Սակայն, Պաղեստինն ու Ասորիքը երկար շմնացին եգիպտոսի իշխանության ներքո: Ռամսես II-ի մահից հետո շուտով եգիպտոսի գլխին մի նոր ամպրոպ ճայթեց: Հարձակվում էին «ծովային ժողովուրդները», որոնք եկել էին հյուսիսից, Միջերկրական ծովի կղզիներից: Նրանց հետ միաժամանակ արևմուտքից եգիպտոս ներխուժեցին լիբիական ցեղերը: Փարավոնները դժվարությամբ էին պաշտպանվում այդ նոր թշնամիներից: Նրանք այլևս անկարող էին իրենց ձեռքում պահել Ասորիքն ու Պաղեստինը: Եգիպտոսի հզորությունը սասանված էր:

§ 10. ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՋԸ:

Ռամսես II փարավոնի օրոք եգիպտոսն իր հզորության նոր վերելքին հասավ: Նրա ժամանակ եգիպտացիներն ընդհարվեցին Փոքր Ասիայում ապրող մի ուժեղ ժողովրդի՝ խեթերի հետ: Խեթերն իրենց ուժով ետ չէին մնում եգիպտական զինվորներից, բայց Ռամսեսը ետ մղեց խեթերի բոլոր հարձակումները: Սակայն, Ռամսեսից հետո ուրիշ ցեղեր («ծովային ժողովուրդները») շարժվեցին եգիպտոսի վրա, և վերջինս սկսեց աստիճանաբար կորցնել իր տիրույթները:

Ասիական տիրույթները կորցնելու հետևանքով ռազմական արիստոկրատիայի և քրմերի եկամուտները կրճատվեցին: Դրա համար գյուղացիներից գանձվող հարկերն է՛լ ավելի մեծացան, իսկ ստրուկներին սկսեցին ավելի ուժեղ շահագործել:

Դրա հետևանքով մոտ 1200 թվին ն. թ. ա. երկրի ներսում խռուլություններ սկսվեցին: Տեղի էին ունենում ապստամբություններ: Մի ժամանակ իշխանությունը զրավեց մի օտարերկրացի, որ ծագումով Ասորիքից էր:

Ապստամբները կողոպտում էին իրենց տերերի գույքը և համբրշտակում տաճարների հարստությունները: Մի հին պապիրոսի

միջ տալած է, թե ասորին համախմբեց իր ընկերներին: Նրանք վե-
րացրին տաճարներին մատուցվող ամեն տեսակի նվիրարերու-
թյունները:

Ներքին ապստամբությունների ու արտաքին հարձակումների
դեմ մղվող պայքարը թուլացրեց Եգիպտական թագավորությունը:
Աստիճանաբար Եգիպտոսն այնքան թուլացավ, որ այլևս չէր կա-
րող դիմադրել արտաքին թշնամուն: Շուտով հյուսիսային Եգիպ-
տոսը նվաճեցին լիբիական ցեղերը, իսկ հարավայինը՝ նուբիական
ցեղերը:

Եգիպտոսը դադարում է համաշխարհային պետություն լինե-
լուց: Միաժամանակ ուժեղանում է քրմության իշխանությունը: Բն-
հեղում քրմերը զրավում են պետական իշխանությունը:

**Սախյան ժա-
մահակաբը-
ջաճը**

671 թվին Եգիպտոսը նվաճվեց Ասորեստա-
նի կողմից. դա մի հզոր ռազմական պետու-
թյուն էր, որ գտնվում էր Տիգրիս գետի միջին
հոսանքում: 20 տարի անց ասորեստանցիներին վտարեց Սախ-
աբադաի նոմարքոս Պսամետիքը և Եգիպտոսը միառժամանակ նո-
րից դարձավ ինքնուրույն պետություն: Պսամետիքը դարձավ թա-
գավոր, իսկ Սախը՝ մայրաքաղաք:

Այդ ժամանակ եգիպտացիներն սկսեցին առևտուր անել հույն
վաճառականների հետ, որոնք հաճախակի դալիս էին Եգիպտոս
իրենց ապրանքները եգիպտական հացի հետ փոխանակելու: Սախ-
սի թագավորներն ընդլայնեցին առևտուրն Աֆրիկական հեռավոր
մարզերի հետ, որոնք գտնվում էին Կարմիր ծովի ափին: Նրանք
փոքեցին մի ջրանցք, որ Նեղոսի արևելյան բազուկը միացնում էր
Կարմիր ծովի հետ: Սախյան փարավոններից մեկին՝ Նեխտի հրա-
մանով այդ ջրանցքով մի քանի փյունիկյան նավ ուղարկվեցին դե-
պի հարավ, Կարմիր ծովը: Փյունիկյան ծովագնացները Եգիպտոս
վերադարձան հրեք տարուց հետո Միջերկրական ծովով:

Այսպիսով կատարվեց հին դարում առաջին ճանապարհորդու-
թյունն Աֆրիկայի շուրջը:

Եգիպտական մեծամեծները ու վաճառական-
ներն իսպառ քայքայեցին գյուղացիներին ու ար-
հեստավորներին: Արտաքին թշնամու դեմ պայ-
քարելու համար Եգիպտոսն այլևս ուժ չունեի:

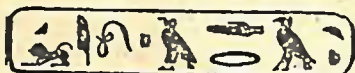
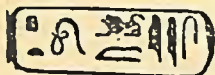
525 թ. ն. թ. ա. Նեղոսի հովիտը նվաճեց Պարսկաստանը, —

մի նոր պետություն, որ առաջացել էր հետո արևելքում, Պարսից ծոցի ափերին: Եզրիպտոսը դարձավ պարսկական թագավորության մարզերից մեկը:

§ 11. ԵՐԻՊՏԱԿԱՆ ԿՈՒՆՈՒՐԱՆ

**Գիր
Պապիրուս**

Եզրիպտացիների մոտ գիրը երևան է եկել նոր լվականությունից 3500 տարի առաջ: Տարբեր ժամանակվա եզրիպտական գիր ու դրականությունից շատ հիշատակարաններ են մեզ հասել: Եզրիպտացիները գրում էին գլխավորապես պապիրուսի վրա, որ նրանց համար թղթի տեղ էր ծառայում:

Երոզիֆային արձանագրությամբ ծածկված ըստը, Ներքևում՝ երոզիֆներ, որոնք նշանակում են Պտղեմեոսի և Կլեոպատրայի անունները:

Դրա համար պապիրուսի ցողունը շերտ-շերտ կտրատում էին և ապա այդ շերտերը կպցնում էին իրար՝ նրանց մի շարքը մյուս շարքի վրա դարսելով: Հետո այդ թերթիկները կպցնում էին իրար երկարությամբ՝ հասցնելով իրենց ցանկացած չափին: Պապիրուսի փաթաթները երբեմն 40 մ երկարության էին հասնում: Դրերով ծածկված պապիրուսը ուղղում էին խողովակի պես և թելով կապկըպում:

Սկզբում եգիպտացիները գրում էին նշաններով, որոնք նկարա-
ների տեսք ունեին: Այդ նշանները կոչվում էին երոզլիֆներ: Պա-
պիրուսների վրա մեծ մասամբ գրում էին ոչ թե երոզլիֆներով, այլ
արագագրությամբ, այնպիսի նշաններով, որոնք արդեն կորցրել
էին նկարների տեսքը:

Եգիպտական գրերն առաջին անգամ կարդաց Ֆրանսիացի
գիտնական Շամպոլյոնը 1822 թվին:

Երոզլիֆներն ամբողջական բառեր են, կամ մի քանի տառե-
րի միացումներ: Բացի այդ, կան 24 երոզլիֆներ, որոնք առանձին
տառերի նշանակություն ունեն: Այսպիսով եգիպտական գիրը իսկու-
ն էր: Նա բաղկացած էր ավելի քան 700 նշանից:

Հասկանալի է, որ եգիպտական գիրը շատ ավելի դժվար էր
սովորել, քան մերը: Աշակերտները զրազիրների դպրոցներում սո-
վորում էին հինգ-վեց տարի, մինչև որ կարողանում էին ազատ
գրել: Դժվարին ուսուցման ժամանակ տղաներին շատ անգամ
սլատոժում էին: Եգիպտական սլատոժի տեսքերի լուսանցքներում
հաճախ կարելի է հանդիպել այսպիսի առածների՝ «Տղայի ականջ-
ները նրա թիկունքին են: Նա լսում է այն ժամանակ, երբ նրան ծե-
ծում են»: Բայց զրազիր լինելը շատ ձեռնտու և պատվավոր գործ
էր, դրա համար էլ աշակերտները դիմանում էին այդ բոլոր պա-
սիժներին: Ի հարկե, զրեւ-կարդալ սովորում էին գլխավորապես
հարուստ ու անվանի մարդկանց տղաները: Եգիպտական գյուղա-
ցիներն անգրագետ էին:

Պրակտիկա- բյուց

Բացի արձանագրություններից ու այլ փաս-
տաթղթերից, մեզ հասել են եգիպտական դրա-
կանություն շատ երկեր էլ: Փարավոններն ու մե-
ծամեծները սիրում էին լսել պատմողներին: Փարավոնի ու մեծա-
մեծների սիրած երկերը գրի էին առնում և սովորաբար մոմկալի
հետ միասին գրվում նրանց դամբարաններում:

Մեծ հռչակ էր վայելում «Նավախորտակման ենթարկված մար-
դու մասին» պատմվածքը: Այդտեղ պատմվում է մի զինվորի հետ
պատահած դեպքի մասին. նրան թագավորը նախով, Կարմիր ծովով
ուղարկել էր հանքարանները: Ճանապարհին ուժեղ փոթորիկ սկըս-
վեց, նավը խորտակվեց, իսկ զինվորը շարտվեց մի սքանչելի
կղզի, որտեղ մի վիշապ էր թագավորում: Չորս ամիս զինվորն ապ-
րում էր վիշապի մոտ, մինչև որ Եգիպտոսից մի նավ եկավ նրան:

տանելու: Իր հյուրին հրաժեշտ տալիս Թագավոր-վիշապը նրան տվեց անուշաբույր յուղ, թանկագին փայտ, փղոսկր, կապիկենի և շատ ուրիշ առարկաներ՝ փարավոնին նվեր տանելու համար (այն սպալիրուաը, որի վրա դրված է այդ հեքիաթը, սահմում է կենին-գրադում, էրմիտաժ Թանգարանում):

Թագավորներն ու մեծամեծները շատ էին սիրում նաև մի իշխանի՝ Սենուհետի արկածների պատմությունը: Սենուհետը վախենալով, որ կարող է Թագավորի աչքից ընկնել, ստիպված է լինում Եգիպտոսից փախչել Ասորիք, որտեղ ապրում է երկար տարիներ: Ասյա նկարագրվում էն Սենուհետի արկածները, մինչև որ փարավոնը թույլ է տալիս նրան վերադառնալու տուն: Այն ժամանակ Սենուհետը վերադառնում է Եգիպտոս և փարավոնը ետ է տալիս նրա հարստությունը:

Փրագրի արձան (Եգիպտոս):

Պատմվածքների կալին նաև քրմերի ու կախարդների մասին, որոնք արտասովոր հրաշքներ էին գործում, ինչպես և աստվածների մասին, որոնք օգնում էին իրենց սիրելի փարավոններին և այլն:

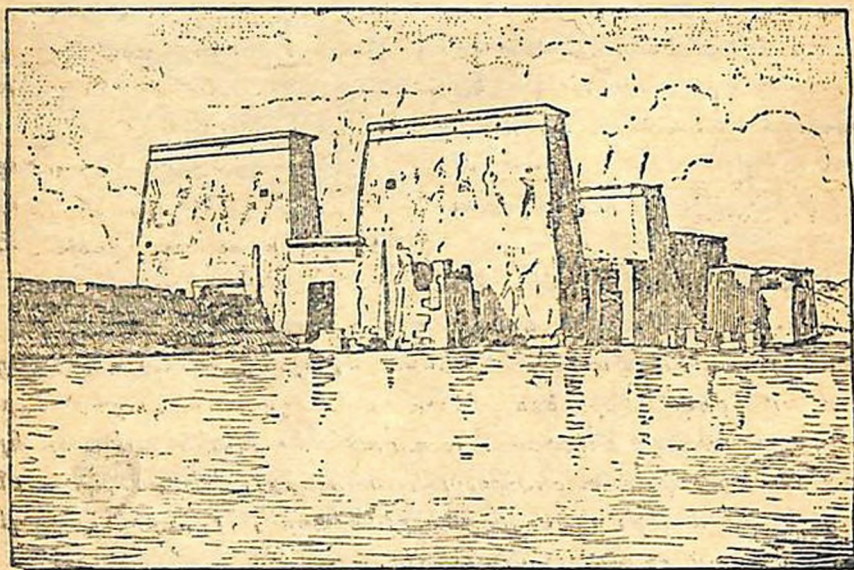
Ժողովրդական մասսային այդ դրականությունն անձանոթ էր: Բայց ձկնորսները, հովիվները, բուժակիրները, դյուղացիներն ու նեին իրենց երգերն ու հեքիաթները: Այսպես, օրինակ՝ կալսելու ժամանակ դյուղացիները եղներին քշում էին խուրձերի վրայով, որպեսզի հացահատիկը զատեն հաեկերից, և միաժամանակ երգում էին.

Կալսեցե՛ք ձեզ համար, կալսեցե՛ք ձեզ համար,
Դե՛հ, եզե՛հ, կալսեցե՛ք ձեզ համար,
Կալսեցե՛ք ձեզ համար, ծղոտը ձե՛ր կերի համար,
Խսկ հատիկը՝ ձե՛ր տերերի համար:
Հանգիստ մի՛ տա՛ք ձեզ,
Ձե՛ք ու՛ր այժմ զով է...

ՃԱՐՏԱՐԱԿԵ- ՏՈՒՔՅՈՒՆ

Եգիպտական թագավորների պալատների և մեծամեծների տների մասին մենք դատել կարող ենք գլխավորապես նկարներով: Այդ պալատներն ու տները կառուցվում էին շրժած աղյուսից ու փայտից, նույնիսկ սյուներն արմավենու բներից էին: Ժամանակն ավերել է այդ շենքերը:

Տաճարների ավերակները մինչև հիմա էլ գոյություն ունեն: Դրանք կառուցվում էին «հավիտենական քարից»՝ կրաքարից, ավազաքարից, գրանիտից: Կիսավեր սյուները պապիրուսի փնջի կամ լոսոսի ծաղիկի կերպարանք ունեցող իրենց գեղեցիկ խոյակներով, ինչպես և արձանազրույթուններով ու նկարներով ծածկված պատերի մնացորդները մինչև այժմ էլ զարմացնում են իրենց դեղեկությամբ:

Իսիդայի տաճարը Եգիպտոսում:

Մաթեմատիկայի և աստղաբաշխության բնագավառում եգիպտացիները կուտակել են շատ գիտելիքներ, որոնք նրանց հնարավորություն են տվել օրացույց մշակելու և այն օգտագործելու իրենց տնտեսական գործունեության ընթացքում: Բուժագիտության մեջ ևս

նրանք մեծ հաջողություններ են ձեռք բերել: Դիակները զմուստմբ
և գիպտացիներին ծանոթացրել է մարդու մարմնի կազմվածքի
հետ:

Նդիպտացիները հին դարի ժողովուրդների շարքում առաջիննե-
րից մեկն են եղել, որոնք ստեղծել են դիր, դրականություն, գի-
տություն և արվեստ:

II. ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՊԵՏԱԻԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

§ 12. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՄԻՋԱԳԵՏՔԸ, ՆՐԱ ԲՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տիգրիս և Նիքատ գետերի հովտում բնակչությունը նույնպես
վաղուց է երևան եկել, ինչպես և Նդիպտոսում: Այդ հովիտը կոչ-
վում է Միջագետք կամ Մեսոպոտամիա (այսինքն՝ գետերի միջև
ընկած հովիտ): Հնագույն պետություններն առաջացել են Միջա-
գետքի հարավային մասում, որը կից է Պարսից ծոցին:

**Միջագետքի
բնությունը**

Նդիպտոսի նման հարավային Միջագետքի
հողն էլ առանց ոռոգման բերք տալ չի կարող:
Կես տարուց ավելի այնտեղ լինում է չափազանց
շատ խոնավություն, իսկ մնացած ժամանակը՝ հաճախ դաժան
երաշտ: Հարավային Միջագետքում նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամիս-
ներին շարունակ անձրևներ են տեղում, որոնք տեղ-տեղ ճահճաց-
նում են հողը: Անձրևներից հետո հողը դեռ չցամաքած՝ մարտ
ամսին սկսվում է Տիգրիսի և Նիքատի վարարումը: Այդ գետերը
շատ ընդարձակ տարածություններ են ուղողում: Զուրը շատ դան-
դաղ է իջնում. միայն օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին է, որ դե-
տերը մտնում են իրենց ավերի մեջ:

Հեղեղման ժամանակ և նրանից հետո մինչև նոյեմբեր ամիսը
չոր եղանակ է լինում: Հողը չորանում է շատ անհամաչափորեն:
Բարձր տեղերում նա արագ է ցամաքում, քարի նման կարծրանում
է և ճաքճքվում: Իսկ ցածր վայրերում ջուրը լճանում է և առաջաց-
նում ճահիճներ, որոնք ճահճային տեղի են տարածում: Դրա հա-
մար էլ հարավային Միջագետքում լավ բերք ստանալու համար
հարկավոր է շատ ու համառ աշխատանք թափել:

**Ջրային կա-
ռուցումները**

Հարավային Միջագետքի հնագույն բնա-
կիչները՝ շումերները կառուցումների մի բարդ
սխեմով էին ստեղծել ճահճացած տարածու-
թյունները շորացնելու և ջուրը տարվա շորային օրերին պահե-
լու համար:

Շումերներն առաջին ջրային կառուցումներն սկսել էին դեռևս
պիտույության ձևավորումից առաջ, երբ նրանք ասլորում էին տոհմա-
կան համայնքներով:

Նրանք իրենց դաշտերը, բանջարանոցներն ու այգիները շրջա-
պատում էին ամբարտակներով, որ ջուրը ներս չլնայանցի: Բացի
այդ, նրանք ջրանցքների մի ամբողջ ցանց փորեցին: Շումերներն
իրենց բնակավայրերը, պալատներն ու տաճարները կառուցում
էին արհեստական բլուրների վրա, որպեսզի ջուրը վարարման ժա-
մանակ շենքերը չհեղեղի:

Հողի փխրունության հետևանքով ջրանցքներն ու ամբարտակ-
ները հեշտությամբ փուլ էին գալիս և լցվում կավով ու տիղմով:
Քուտի հարկավոր էր մշտական հսկողություն ունենալ նրանց վրա:

Շումերներն իրենց դաշտերում ցանում էին գարի ու ցորեն,
բանջարանոցներում բուծում էին սոխ, վարունգ և այլ բանջարե-
ղեն. նրանց այգիներում աճում էին արմավենիներ: Գետերի բերած
ու կիտված տիղմի շնորհիվ Միջագետքի դաշտերը շատ արգավանդ
էին: Հողը Միջագետքի գլխավոր հարստությունն էր: Այնտեղ ոչ
անտառներ կային, ոչ էլ օգտակար հանածոներ:

**Միջագետքի
միավորումը**

Շումերները միավորվելով կազմեցին քա-
ղաք-պետություններ: Շումերական քաղաքների
շարքում ամենից ավելի հայտնի էին՝ Նիպ-
պուրը, Ուրը, Ուրուկը, Լագաշը և այլն: Յուրաքանչյուր քաղաք-պե-
տության գլուխ էր կանգնած մի կառավարիչ՝ պատե՛սի, որը կա-
ռավարում էր բարձր դասի հետ միասին:

Բնակչության մասսան կազմում էին գյուղացիները, արհես-
տավորները և ստրուկները: Քաղաքների միջև շարունակ կռիվներ
էին տեղի ունենում. յուրաքանչյուր քաղաք ցանկանում էր գրավել
լավապույն հողերը: Շումերները պատերազմներ էին մղում նաև
իրենցից դեպի արևելք գտնվող պետության՝ էլամի դեմ: Մոտ
2750 թ. ն. թ. ա. Ակկադ շրջանի (այդ շրջանը գտնվում էր շումե-
րներից դեպի հյուսիս) կառավարիչը, որի անունն էր Սարգոն, Մի-

ջադեաքի բոլոր քաղաքները միավորեց և կազմեց մեկ թագավորություն: Սարգոնն առաջինն սկսեց իրեն անվանել «աշխարհի չորս կողմերի արքա», որովհետև նա իր տիրույթներն ընդարձակեց իր պետության բոլոր կողմերից:

Սակայն, երկրի միավորումից հետո էլ պատերազմները չէին դադարում: Արևելքից լեռնային ռադմասեր ցեղերը շարունակ հարձակումներ էին դրոժում և հաճախ էլ նվաճում էին Միջագետքը:

§ 13. ԲԱՐԵԼՈՆԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

**Բաբելոնական
թագավորու-
րյունը, Համ-
մուրաբի քա-
ղաքը**

Միջագետքի հյուսիսում, այնտեղ, ուր Տիգրիսն ու Եփրատը շատ են մոտենում իրար, գտնվում էր Բաբելոն քաղաքը: Սկզբում դա մի փոքրիկ բնակավայր էր, բայց հետո նա դարձավ առևտրական կենտրոն, որովհետև արևելքից դեպի արևմուտք տանող շատ քարավանա-
յին ճանապարհներ այդտեղ էին միանում: Հետագայում Բաբելոնը դարձավ մի ամբողջ պետության մայրաքաղաք:

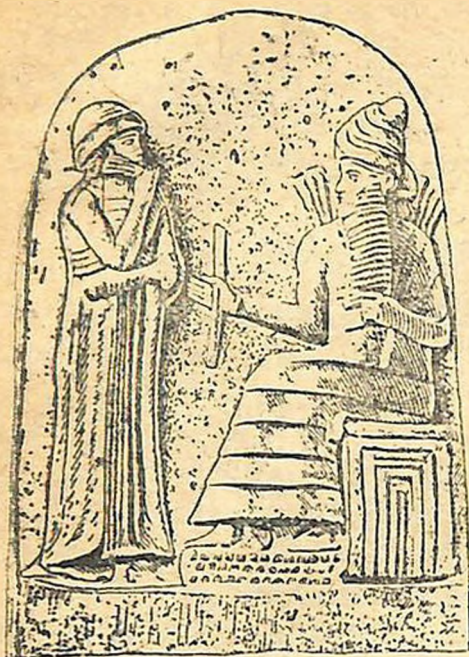
Բաբելոնի թագավորներից ամենաաշխատասերը Համմուրաբին էր (2067—2025 թ. թ. ն. թ. ա.): Նա իր իշխանության տակ միավորեց Միջագետքի ամբողջ հյուսիսը և իրեն ենթարկեց շումերական քաղաքները: Այսպես կազմվեց Բաբելոնական թագավորությունը: Համմուրաբին էլ էր իրեն անվանում «աշխարհի չորս կողմերի արքա»: Համմուրաբու օրոք Բաբելոնը դարձավ Միջագետքի ամենախոշոր, հարուստ ու կուլտուրական քաղաքը: Բաբելոնի անունով ամբողջ հարավային Միջագետքն սկսեց կոչվել Բաբելաստան, իսկ նրա բնակչությունը՝ բաբելացիներ:

Բաբելոնական թագավորության մարդերն ու քաղաքները կառավարում էին թագավորի նշանակած փոխարքաները:

**Համմուրաբու
օրենքները**

Համմուրաբին իր պետության համար մի մեծ օրենսգիրք կազմեց: Այդ օրենքները գրված էին մուգ դուլցի քարից պատրաստված սյան վրա, որ ուներ 2 մ. բարձրություն և մոտ 1½ մ. շրջագիծ: Այդ քարի ամբողջ մակերեսի վրա գրված էին օրենքների հոդվածները: Սյան վերին մասը զարդարված էր բարձրաքանդակով, որ պատկերում էր արևի աստծուն, արքայական արդարադատության այդ

Քովանավորին, և նրա առաջ կանգնած Համուրաբի թագավորին: Այդ քարե սյունը պահվում է Փարիզի Լուվր թանգարանում:

Համուրաբի թագավորը և
Շամաշ աստվածը:

Համուրաբու օրենքները հանդիսանում էին սնտե-սական ու ընտանեկան կյանքին վերաբերող որոշումների մի ժողովածու: Այդ օրենքները պաշտպա-նում էին ստրկատերերի շահերը: «Եթե որևէ մեկը,—ասված էր օրենքում,—թա-գավորին կամ հասարակ քաղաքացուն պատկանող փախստական ստրուկին թաքցնի իր տանը և աստի-ճանավորի պահանջով նը-րան չհանձնի, ապա այդ տնատիրոջը պետք է մահ-վան դատապարտելը:

Ստրուկը գտնվում էր իր տիրոջ լիակատար իշխա-նության տակ և պարտավոր

էր աշխատել նրա համար: Եթե ստրուկն իր տիրոջը չէր հնա-զանդվում, նրա ականջը կտրում էին:

Քնակչությունը: Առեվտուրը

Բացի ստրուկներից՝ թագավորի, վշրուկ-ների և քրմերի համար աշխատում էին նաև գյուղացիներ ու բատրակներ: Տերերն իրենց հողերի մի մասը մանր հողաբաժիններով վարձակալության էին տալիս գյուղացիներին՝ նրանց համար շատ ծանր պայմաններով: Դաշտը մշակելու վերցրած վարձակալը պետք է տիրոջ վճարեր բերքի մեկ երրորդից մինչև կեսը, իսկ այգի վերցրածը վճարում էր բերքի երկու երրորդը:

Հողագուրկ գյուղացիները չնչին վճարով վարձվում էին օրա-կան աշխատանքի: Նրանց ապրուստը շատ վատ էր: Ստրուկների հետ կողք-կողքի գյուղացիները պետք է մասնակցեին «արքայա-

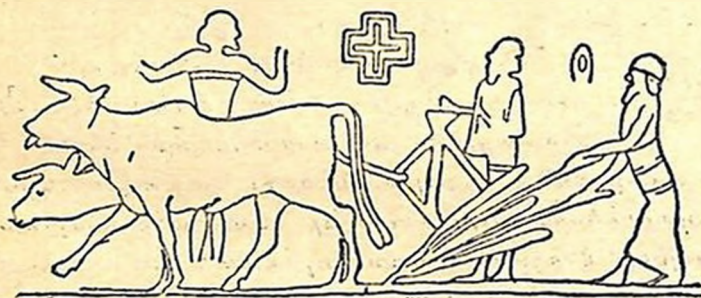
կան աշխատանքներին՝ կանոնավոր վիճակում պահելն բազմաթիվ ջրանցքներն ու ամբարտակները և ծանր բեռներ փոխադրելն սեղից-սեղի:

Քաղաքային արհեստավորներն ազատ էին, բայց նրանք իրավունք չունեին պատվիրատուից ավելի մեծ վճար վերցնելու, քան սահմանված էր օրենքով: Իսկ օրենքում նշված դները շատ ցածր էին:

Օրենքները քրմերին ու վաճառականներին ոչնչով չէին ննդում: Նրանք աղատուրեն առևտուր էին անում և խոշոր հարստություն դիզում: Նրանք հարստանում էին նաև մանր տնտեսատերերին թե հացահատիկով և թե դրամով փոխատվություն տալու հետևանքով: Փոխատվություն վերցնողը պարտավոր էր նրա դիմաց վճարել 20-ից 30 տոկոս, իսկ պարտքը չվճարելու դեպքում երեք տարով դառնում էր իր փոխատուի ստրուկը: Համաժողովրդական օրենքով նման պարտապանները կարող էին նորից ազատ դառնալ, բայց չկար ոչ մի օրենք, որ նրանց փրկեր աղքատությունից և հարուստների դործադրած ծանր ճնշումից:

ՄԵՏԱԿԱՆ ՂՈՐԷՆԻ ԲԱՔԵԼՈՆԻ ՆՎԱՐՈՒՄԸ

Բաբելոնական թագավորության մեջ մըշտական ղորք կար: Թագավորը ղինվորներին մաեր հողամասեր էր աալիս նրանց ծառայության ղիմաց: Եթե ղինվորը պատերազմի ժամանակ սպանվում էր կամ ինքնակամ հեռանում ծառայությունից, նրա հողամասը արվում էր ուրիշ ղինվորի: Եթե ղինվորի տղան

Բաբելոնական ղորթան:

հոր մահից հետո ինքն էր ղինվոր դառնում, ապա հոր հողամասը նա էր աաանում:

Արշավանքների ժամանակ մշտական զորքին օգնելու համար գյուղացիներից աշխարհագոր էին հաւաքում:

Հարկերն ու արքայական աշխատանքները ծանր լուծ էին՝ բնակչության ուսերին ընկած: Աղքատացած գյուղացիների և պարտապան-ստրուկների թիվը շարունակ մեծանում էր: Քայքայված գյուղացիները անկարող էին լրացնել բանակի շարքերը: Համմուրաբուց հետո կառավարող թագավորներն այլևս ամեն անգամ հնարավորություն չէին ունենում բավականաչափ մեծաթիվ զորք դուրս բերելու հարձակվող թշնամիների դեմ: Այս պատճառով մոտ 1800 թ. ն. թ. ա. Բաբելոնը նվաճեցին կասսիտները, — քոչվոր ցեղեր, որոնք եկել էին արևելյան բարձրավանդակից: Կասսիտական թագավորները երկիրը կառավարեցին մոտ 600 տարի: Հետագայում Բաբելաստանն ընկավ Ասորեստանի իշխանության տակ:

§ 14. ԱՍՈՐԵՍՏԱՆՅԱՆ ՆԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

**Ասորեստանի
բնութիւնը ու
բնակչութիւնը**

Ասորեստանցիներն ապրում էին Միջագետքի հյուսիսային մասում, Տիգրիս գետի միջին հոսանքում: Ասորեստանի հնագույն մայրաքաղաքն էր Աշշուրը, որ գտնվում էր Տիգրիս գետի ափին: Ասորեստանցիները խոսում էին մի լեզվով, որ նման էր քաբելոնական լեզվին: Նրանց պետությունը կազմավորվել էր III հազարամյակի սկզբին ն. թ. ա.:

Տիգրիս գետի հովտում ասորեստանցիները զբաղվում էին հողագործությամբ, իսկ լեռնալանջերին գերակշռում էին անասնապահությունն ու որսորդությունը: Բացի այդ, արևելյան Ասորեստանի լեռները շատ հարուստ էին օգտակար հանածոներով: Այնտեղ ստացվում էր պղինձ, կապար, արծաթ, իսկ զլխավորը՝ երկաթահանք: Ասորեստանցիները սովորել էին երկաթ մշակել և նրանից գյուղատնտեսական գործիքներ ու զենքեր պատրաստել: Այդ նրանց ահապին առավելություն էր տալիս հարևան երկրների նկատմամբ, որոնք բավականաչափ երկաթ չունեին: Ասորեստանի թագավորները նվաճողական արշավանքներ էին կատարում և մեծ տերիտորիաներ ձեռք բերում:

Դժվարին և վտանգներով լի որսորդության սովոր ասորեստ

տանցիները դարձել էին տոկուն ու անվնաս զինվորներ։ Լեռներին իջնելով Տիգրիս գետի հովիտը՝ նրանք իրենց էին ենթարկում այն-
տեղ ապրող ցեղերին և դրանց աշխատեցնում իրենց օգտին։

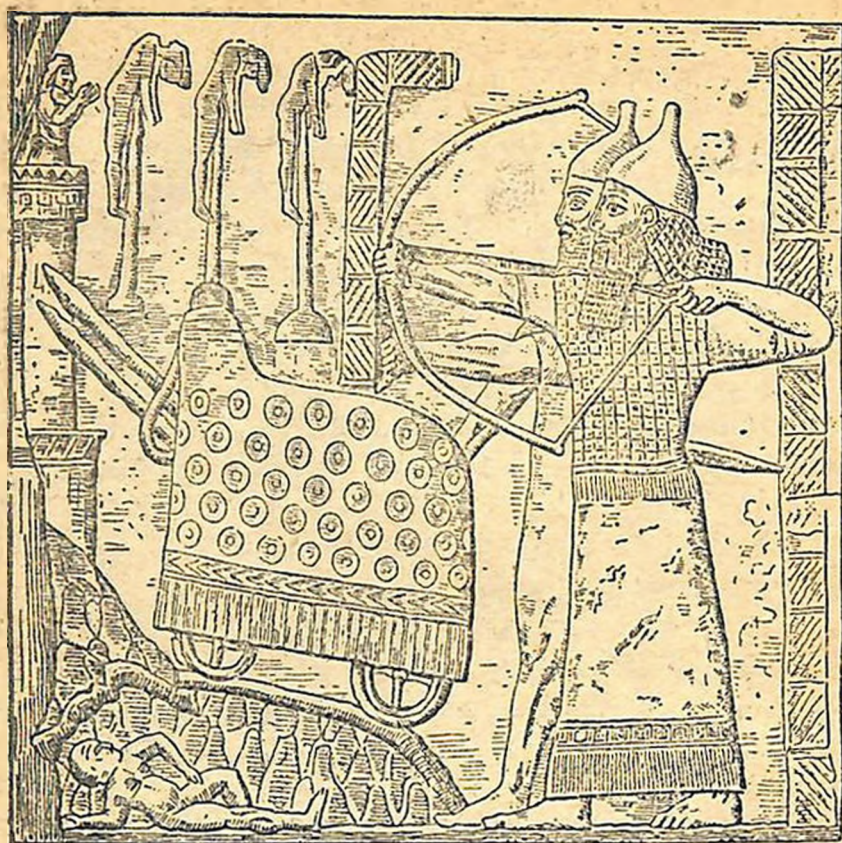
Տիգրիս-Փալաս (325—727
բ. բ. ց. ա.) Ասորեստանցիներն աստիճանաբար սկսե-
ցին հարձակումներ գործել ավելի ու ավելի հե-
ռու և հասան Միջերկրական ծով։ VIII դարի
կեսերից ն. թ. ա. հաջող արշավանքներն Ասո-
րեստանը դարձրին զորեղ ռազմական տերություն։

Ասորեստանի ամենախոշոր աշխարհակալ-թագավորը եղել
է Տիգրատ-Փալասարը։ Նա մի քանի տասնյակ հազար հողույ
բազկացած մշտական զորք ունեւ։ Այդ զորքը կոչվում էր «թագա-
վորական հանգույց»։ Ձորքի շարքերը մտնել կարող էին բոլոր
ասորեստանցիները, սկսած ամենահարուստներից մինչև ոչ մի թիվ
հող չունեցող չքավորները։ Ռազմիկների վարձատրությունն էր
ռազմական հարուստ ավարը և նվաճած քաղաքները, որ տրվում
էին զինվորներին կողոպտելու։

Ձորք Մեծ արշավանքների ժամանակ թագավորն իր
մշտական բանակին օգնելու համար հատուկ աշխարհա-
զոր էր հավաքում։ Հարուստ ասորեստանցիները արշավելու էին
եղնում մարտակառքերով կամ ձի հեծած։ Գյուղացիները, որոնք

Ասորեստանցի զինվորները փրված տիկերով անցնում են գետը։

Ասորեստանի թագավոր Տիգլատ-Փալասարը պաշարում է քաղաքը:
 Թագավորի առաջ բարանը քանդում է քաղաքի պարիսպը:
 Վերևում՝ ցից հանած զորիկներ:

Ղինժած էին լինում նյութակներով, սրերով և նետ ու աղնղներով,
 մտնում էին հետևազորի մեջ: Ամենաաղքատները ղենքը ստանում
 էին արքայական պահեստներից: Բրոնզե վահանները ղինժորների
 պաշտպանում էին թշնամու նետերից ու քարերից: Ասորեստանցի-
 ների վահանները շատ խոշոր էին, ուստի դոյուծյուն ունեին վա-
 հանաձիւրների հատուկ ջոկատներ, որոնք ղնում էին առաջին շարքե-
 րում:

Ասորական զորքերն արագ առաջ էին շարժվում լավ ճանա-
 պարհներով, որ կառուցվել էին թագավորների հրամանով: Գետե-
 րով անցնելը ղինժորների համար դժվար չէր. նրանք փքեցնում

էին կաշմեն տիկերը և նրանց օգնութեամբ լողալով անցնում էին դժարութիւններէն: Այդ նույն տիկերից կամուրջներ էին շինում: Կապկալած տիկերը ձգում էին գետի վրայով և ծածկում ցախով: Նման կամուրջով անցնում էին նույնիսկ մարտակառքեր նստած ծանր ջոկատները:

Բաց ճակատամարտում ասորեստանցիները դիպով նետերից ու մարտակառք նստած զինվորների սոսկալի գրոհից փրկութեան չկար: Քաղաքների բարձր պարիսպներն էլ հուսալի պաշտպանութեան չէին ասորական զինվորների դեմ: Նրանք շրջապատում էին պաշարված քաղաքը և քարածիփ գործիքից արձակում, նրա մեջ էին նետում ծանր քարեր կամ վառուղ կուպրով լի ամաններ: Ամբողջի հաստ պարիսպները նրանք ձեղքում էին բաբառով: Դա պղնձապատ մի ահագին գերան էր և շղթաներով այնպես կախված, որ կարելի է ճոճել ու նրանով հարվածել ամբողջի պարիսպին: Ապա ասորեստանցիները պատերին մեծ սանդուղքներ էին դնում և դրանց վրայով մտնում քաղաք:

**Նվաճած
Երկրների
Օտկացումը**

Ամեն մի հաղթանակից հետո Ասորեստանի թագավորները դատաստան էին տեսնում պարտվածների հետ: Հազարավոր ռազմագերիներ ցից էին հանվում կամ գլխատվում: Տաս-

նյակ հազարներով տանում էին Ասորեստան և այնտեղ վաճառում որպէս ստրուկներ: Ավերված վայրերից քշում-տանում էին հարյուր-հազարավոր անասուններ, կրում-տանում էին մեծաքանակ ոսկի, արծաթ, սղիւնձ, փղոսկր և այլ արժեքավոր առարկաներ:

Տիգլատ-Փալասար III-ն իր կարգապահ ու լավ մարզված զորքով մեծ նվաճումներ կատարեց: Նա իրեն հալատակեցրեց Բաբելաստանը, նվաճեց Ասորիքը և հարկ դրեց Պաղեստինի հրեաներին թագավորութեանների վրա: Տիգլատ-Փալասարը հասավ մինչև Եգիպտոս և նրա սահմանների մոտ ջախջախեց եգիպտական փարավոնի զորքը: Հյուսիսում նա հասավ մինչև Ուրա՝ Բոս Թագավորութեանը, որն ասորեստանցիների մշտական թշնամին էր:

**Ուրարտու քա-
ղապետութեանը**

Ուրարտուները ռազմասեր ցեղեր էին, որոնք ապրում էին Անդրկովկասում, Վանա լճի մոտ: Նրանք զբաղվում էին գլխավորապէս անասնապահութեամբ: Նրանց երկիրը հարուստ էր մետաղով, և ուրարտուները հայտնի էին իրենց բրոնզե կերտվածքներով՝ զենքերով,

ամանեղենով և զարդարանքներով: Ասորեստանցիները շարունակ հարձակումներ էին գործում ուրարտների հարուստ հողերի վրա և այնտեղից մեծ ավար էին բերում:

Բայց IX դարում ն. թ. ա. ուրարտական ցեղերը միավորվեցին և կազմեցին մի պետություն ու սկսեցին հարձակվել Ասորեստանի վրա, գրավելով նրա հյուսիսային մարզերը: Ուրարտուն դարձավ զորեղ պետություն: Այդ ժամանակվա թագավորներից մեկը՝ Մե՛նուան սկսեց իր տիրություններն ընդարձակել և հյուսսում իրեն հպատակեցրեց Անդրկովկասի մի քանի ցեղեր:

Սովետական Հայաստանում, Նեևան քաղաքի մոտ մինչև այժմ պահպանվել են ուրարտական ամրոցների ավերակները, իսկ ժայ-

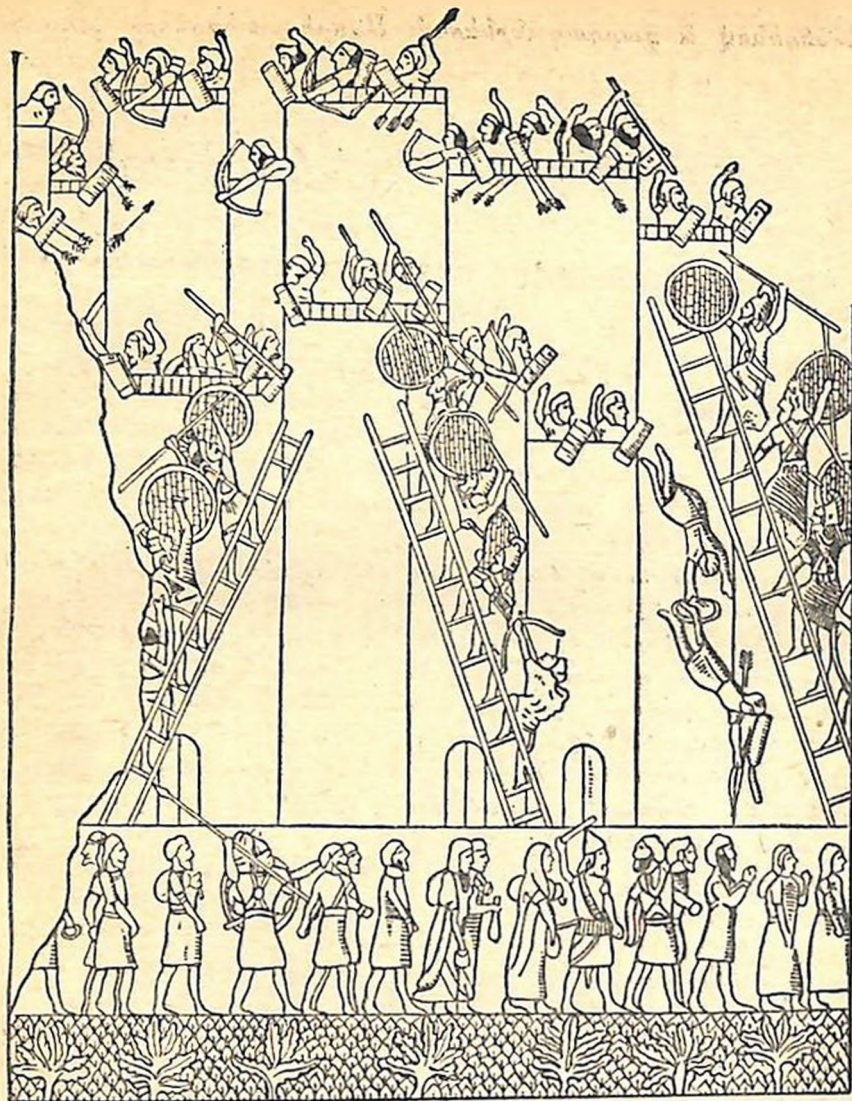
Ասորական զինվորները սպանված թշնամիներին հաշվում են կարված գլուխներով:

ների վրա կարելի է տեսնել ուրարտական թագավորների սեպածե արձանագրությունները, որոնք պատմում են նրանց տարած հաղթանակների մասին: Ամենամեծ նվաճող թագավորը եղել է Արգիշտին, որ կառավարել է VIII դարում ն. թ. ա.: Նա Ասորեստանի դեմ 14 հաղթական արշավանք է կատարել: Նրա թողած արձանագրությունները լի են իր կողոպտած առևարի նըկարագրություններով: Նա վերցրել է ահագին թվով

քեղիներ և շատ ու շատ խոշոր ու մանր անասուններ:

Վիթխարի ավարն Ուրարտուն դարձրեց զորեղ պետություն: Այդ թագավորության խոշորագույն և ամենագեղեցիկ քաղաքն էր Տուշլա մայրաքաղաքը՝ Վանա լճի մոտ: Քաղաքը շրջապատված էր քարաշեն պարիսպներով, 80 կմ հեռավորությունից ջրանցքով խմելու ջուր էր տարված քաղաքը, որովհետև Վանա լճի ջուրը խմելու համար պիտանի չէ: Այդ ջրանցքը, որ կառուցել է դեռևս Մենուան, մինչև այժմ էլ պահպանվել է:

Նրբ Ասորեստանի թագավոր Տիգլատ-Փալասալն ուղարտեց

Քաղաքի դրավումն ասորեստանցիների կողմից և գերիների
քշել-տանելը

րին մեծ պարտության մատնեց, նրանք դադարեցին Ասորեստանի
ուսմանները ներխուժելուց և սաստկացրին իրենց հարձակումներն
Անդրկովկասի վրա: «Ուրարտու» անունը պահպանվել է Արարատ
լեռան անվան մեջ: Դրավելով ուրարտների հարավային մարդե-

ըր՝ Ասորեստանն իր տիրություններն ընդարձակեց նաև այլ վայրերում: Աշշուրբանիպա՛լ հզոր թագավորի օրով (VII դ.) Ասորեստանը վիթխարի տերություն դարձավ: Սակայն զանազան ցեղերի (քաղդեացիների) ճնշման տակ հետագայում կործանվեց նաև Ասորեստանը:

§ 15. ԱՍՈՐԵՍՏԱՆՅԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԱՆԿՈՒՄԸ

Բնակչությունը գրությունը

Ասորեստանում վրդուկները և քրմերն իրենց հա-
րըստության շնորհիվ այնքան ուժեղ էին, որ թագավորին ստիպեցին իրենց ազատել բոլոր տեսակի հարկերից և արքունական պարհակներից: Նույնպիսի արտոնություն-
ներ ստացան նաև մի քանի խոշոր քաղաքներ, որտեղ բազմաթիվ հարուստ վաճառականներ կային:

Գյուղացիներն ու արհեստավորները մեծ հարկեր էին վճարում: Գյուղացիները տալիս էին բերքի մի մասը և որոշ թվով անասուններ, իսկ արհեստավորները վճարում էին տուրքերն ու մաքսերը արծաթով: Բացի այդ, գյուղացիներին ու արհեստավորներին հաճախ հարկադրում էին թագավորական աշխատանքներ կատարել՝ կառուցել ճանապարհներ, պալատներ, ամրոցներ:

Հարկ չվճարողները կորցնում էին իրենց ամբողջ գույքը: Նրանք ստորագրվում էին հարուստներին և դառնում նրանց պարտապան-ստրուկները: Ահա թե ինչու Ասորեստանում բռնկվում էին ոչ միայն գերի ստրուկների, այլ և ասորական գյուղացիների ու արհեստավորների ապստամբություններ:

Մշտական արշավանքների շնորհիվ Ասորեստանում խիստ շատ ստրուկներ կային: Նրանցից մեանք թագավորից, ղինվորական արիստոկրատիայից, տաճարներից և հարուստ վաճառականներից ստանում էին փոքրիկ հողամասեր: Այդ ստրուկները մշակում էին իրենց ստացած հողամասերը և բերքի մեծ մասը տալիս էին տերերին: Այդպիսի ստրուկներին վաճառում էին ամբողջ ընտանիքներով, հողի հետ միասին: Շատ ստրուկներ էլ տնային ծառաներ էին:

Նվաճված երկրներում նստած էին Ասորեստանի փոխարքաներն իրենց զորքերով: Նրանք կառավարում էին այդ մարզերը և հարկեր էին հավաքում: Հարկը շատ մեծ էր. հենց իրենք ասորեստանցիներն այն անվանում էին «ծանր տուրք»:

Նվաճված երկրներն Ասորեստանի հետ միացված էին լալ ճանապարհներով: Այդ ճանապարհները անց էին կացվում զլխավորապես ռազմական նպատակներով: Սակայն նրանցից օգտվում էին նաև վաճառականներն՝ իրենց ապրանքատար քարավաններով:

Ստրկացված ժողովուրդները շարունակ ապստամբում էին Ասորեստանի փրապետության դեմ: Սկսած Տիգլատ-Փալասարից, յուրաքանչյուր թագավոր

իր թողած արձանագրութիւններում ցոյց տալով է անպատեհներին դաժանաբար
ճնշելու մասին:

Տիգլատ-Փալասարի հաջորդների օրով Ասորեստանը հսկայական տերութիւն
դարձաւ: Նա ընդգրկում էր հին Արեւելքի համարյա բոլոր երկրները՝ Բաբի-
լոնստանը, Ասորիքը, Փյունիկիան, Պաղեստինը, Փոքր-Ասիան և Նուբիսի Նգիպ-
տոսը: Ասորեստանի սահմանները ձգվեցին Տիգրիսից մինչև Սահարայի ավա-
զուտները, Հայաստանի լեռներից մինչև Պարսից ծոցը:

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ- ՍՂԱՂ

Ասորեստանի վերջին հզոր թագավորն էր Աշշուր-
բանիպալը (668—626 թ. թ. ն. թ. ա.)։ Նա մարտասեր
թագավոր էր և լազմաթիւ արշավանքներ կատարեց: Իր
մայրաքաղաք Նինւիում Աշշուրանիսպալը սովորաբար
հաղթութիւններից հետո շրջում էր կառքով, որին լծվում էին շորս գիրի ար-
քաներ: Քաղաքի փողոցներում վանդակներ էին ցուցադրւած, մեջը՝ անվանի
գերիներ:

Աշշուրանիսպալն իր նախնիներից տարրելով էր նրանով, որ նա այն
ժամանակվա համար կրթված մարդ էր: Նինւիի իր մեծ սլալատում Աշշուրա-
նիսպալը մի առանձին շէնք էր հատկացրել գրադարանի համար: Դա աշխար-
հում առաջին իսկական գրադարանն էր: Բոլոր պատերին կից վերեւից ներքե
շարված էին արկղեր, որոնց մեջ սևագրերով կալն աղյուսներ էին դարսված:
Այդ աղյուսները, որոնք զանազան բովանդակութիւն ունեն (առասպելներ,
պատմական զրույցներ և այլն) հասիւ են մեզ և կարդացվել են:

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ԱՆԿԼՈՒՄԸ

Ասորական թագավորների ստեղծած ընդարձակ պե-
տութիւնը ներքուստ կայուն չէր: Աշշուրանիսպալի մա-
հից հետո սկսվեց Ասորեստանի անկումը: Նվաճված եր-
կրները դադարեցին հարկ տալուց, վարձու զինվորները հստացան բանակից,
դադարեցին հաղթութիւնները, որոնք հարուստ ավար էին բերում: Քայքայված
գյուղացիներն այլևս չէին կարողանում բանակում ծառայել և տնտեսական հա-
մար վատ պաշտպաններ էին:

Ասորեստանի վրա հարձակվեցին իրանական ցեղերն ու քաղցնացիները,
որոնք հաստատվել էին հին Բաբելոնստանում: 612 թ. ն. թ. ա. Նինւին գրավեց
Քաղցնական զորքերը քաղաք ներխուժեցին, նրանց փախչաւորները մարտա-
կառքերը ղղղոցով սլանում էին փողոցներով: Երկար նիզակներով և արյու-
նաներկ վահաններով զինված ռազմիկները կոտորում էին բնակիչներին, հա-
փըշտակում արծաթ, ոսկի և այլ թանկագին իրուղաններ: Մեծամեծներին շղթա-
յակապ արին, մյուս բնակիչներին, Նուբիսի երկիւստերին կոտորեցին, քոչուրն
ավերեցին, արքայական պալատը հրդեհեցին: Երբեմնի հզոր պետութիւնը
շախիւստ լից և նրա իշխանութիւնը վերջնականապէս տապալվեց 605 թ. թ. ա.:

§ 16. ՆՈՐ-ԲԱՐԵՆԼՈՆԱԿԱՆ (ՔԱՂԴԵԱԿԱՆ) ԹԱԴԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՆԱԲՈՒԳՈՂՈՒՄ

Քաղղեացիներին կողմից Ասորեստանը նվաճվելուց հետո Բաբելոնը նորից հարուստ ու հզոր քաղաք դարձավ: Քաղղեական Բաբելոնի ժամանանշանավոր թագավորը Նաբուգոդոնոսոսըն էր: Նա հմուտ զորավար էր. նրա օրով վերջնականապես նվաճվեց Ասորեստանը և հպատակվեցին Ասորիքն ու Պաղեստինը: Նաբուգոդոնոսոսը Բաբելոնում կառուցեց բազմաթիվ պալատներ և աստվածների տաճարներ: Նա քաղաքը շրջապատեց հաստ պարիսպներով և դարձրեց անառիկ ամրոց: Բաբելոնի ավերակները մնացել են մինչև մեր օրերը:

ԲԱՐԵԼՈՆ ԲԱՂԱՔԸ

Այժմ Բաբելոնը դարձավ ամբողջ արևելյան աշխարհի առևտրական ու կուլտուրական կենտրոնը: Տարբեր երկրներից վաճառականներ էին գալիս այստեղ: Քաղաքը հարստացավ ու մեծացավ, նրա բնակչությունը հասնում էր 100 հազար մարդու:

Հենց դետափին էր գտնվում թագավորական քաղաքն իր պալատով, Մարդուկ աստծու և այլ աստվածների տաճարներով: Այստեղ էր գտնվում նաև մի մեծ թաղամաս, որտեղ ապրում էին վզրուկներն ու քրմերը: Թագավորական քաղաքը շրանցքով անջատված էր քաղաքի մնացած մասից:

Ջրանցքի ու քաղաքային պարիսպի միջև ապրում էին արհեստավորները: Ծուռ ու մուռ, խճճված ու նեղիկ փողոցներում ու նրբանցքներում տեղավորված էին չթրծված աղյուսից կառուցված նրանց փոքրիկ տները:

Բաբելոնում առևտրական հրապարակը գտնվում էր դարբասներից դուրս, Նիրատի և ջրանցքի միջև: Այդ դարբասներից անցնում էր մի մեծ քարավանային ճանապարհ, որ կոչվում էր Քարքայական: Բաբելոնից սկսած՝ ամբողջ երկրով մեկ ճանապարհներ ու ջրանցքներ էին ձգվում, որոնք ծառայում էին որպես առևտրական ուղիներ:

Նաբուգոդոնոսոսից հարյուր տարի հետո Բաբելոնն այցելել է հույն պատմիչ Հերոդոտը: Նա այդ քաղաքն այսպես է նկարագրում:

«Բաբելոնն ընկած է մի ընդարձակ դաշտավայրում, ունի

մի քառանկյունու ձև, որի յուրաքանչյուր կողմը 120 ստադիան է (մոտ 20 կմ): Այս է քաղաքի մեծությունը: Նա կառուցված է այնպես գեղեցիկ, ինչպես մեզ ծանոթ քաղաքներից և՛ ոչ մեկը: Բաբելոնը նախ և առաջ շրջապատված է խոր, լայն ու ջրով լիքը փռած: Քաղաքի շուրջը պարիսպ է քաշված, որ կառուցված է աղյուսներից և լցված է կարև շաղախով... Պարսպի վրա երկու կողմից շինված են միահարկ աշտարակներ՝ մեկը մյուսի դիմաց. նրանց արանքում թողնված է անցք՝ քառաձիի անցնելու համար: Պարիսպը 100 դարբաս ունի, որոնք ամբողջովին շինված են պղնձից՝ պղնձե դրանդիներով ու բարավորներով»:

Այնուհետև Հերոդոտը հիշատակում է, որ թագավորն իր կնոջ՝ Շամիրամի համար, որը ծնվել էր Խառնում և ընտելացել նրա լեռնային անտառներին, կարգադրել էր սլաոթաստել «կախյալ պարտեզներ»: Այդ պարտեզները կախյալ էին կոշվում այն պատճառով, որ նրանք տեղավորված էին արհեստական բլուրների դարատափերին: Այնտեղ ջուր էլ էր բարձրացվում ոռոգման համար: Այդ պարտեզները հիացմունք էին պատճառում բոլոր տեսողներին: Հույներն այդ պարտեզներն անվանում էին «աշխարհի հրաշալիքներից» մեկը: Հերոդոտի տված այդ նկարագրության մեջ շատ համեմունք ու ֆանտազիա կա: Սակայն, կասկածից դուրս է, որ Բաբելոնն այն ժամանակ մեծ ու հարուստ քաղաք էր: Բաբելոնի բոլոր հարստություններն ու շրեղությունը ստեղծվել էին ստրուկների, արհեստավորների ու դուռապանների աշխատանքով: Այդ շրեղությունից օգտվում էին միայն թագավորը, հարուստ վաճառականները և քրմերը: Իսկ չքավորներն առաջվա նման ապրում էին անեղանելի թշվառության մեջ:

Բաբելոնի անկումը

538 թվին ն. թ. ա. Բաբելոնին մոտեցավ պարսից թագավոր Կյուրոսը: Դեռ դրանից առաջ նա Բաբելոնից արդեն նվաճել էր Ասորիքի ու Պաղեստինի բոլոր հողերը և կտրել Բաբելոնի վաճառականների առաջ ճանապարհը դեպի Միջերկրական ծովը: Բաբելոնի առևտուրն անկման հասավ: Բաբելոնի վաճառականները հույս ունեին, որ Պարսկաստանի իշխանության տակ նրանք նորից կընդարձակեն իրենց առևտուրը, և Կյուրոսի դեմ կռվի չեղան: Նրանք բաց արին քաղաքի դարբասները և պարսկական զորքերին ներս թողին: Այսպես պարսիկներն առանց կռվի տիրեցին Բաբելոնին:

§ 17. ԱՍՈՐԱ-ԲԱՐԵԼՈՆԱԿԱՆ ԿՈՒՆՏՐՈՒՐԱՆ՝

Միջազեւոքի կոպտուրան ստեղծել են շումերները: Բարեւոնացիներն ու ասորեստանցիները նրանցից են տեղեկացել չրային կառուցումների, հողագործության, շինարարական գործի մասին, ինչպես և նրանցից են ընդօրինակել զիրն ու գիտությունը:

Գաղափարագիր	Անցողական շրջանի նշագիր	Սեպագիր	Սկզբնական նշանակությունը
			Մարդ
			Ուր

Բարեւոնական սեպագրության զարգացումը:

Գիրք

Շումերների մոտ դիրը Էրեւան է եկել մոտ 5000 տարի առաջ: Միջազեւոքում քար ու սլաքիրոա չկար, ինչպես Եփրատոսում, այդ պատճառով շումերները գրում էին կավի վրա: Նրանք կավից քառանկյուն աղյուսակներ էին պատրաստում և նրանց վրա ձուլելով բառապատկերներ նկարում: Այդ հնագույն գիրը հիշեցնում է եգիպտական երոգլիֆները: Ժամանակի ընթացքում գրագիրները հասարակացրին իրենց գիրը: Փանի որ ձուլելով գրում էին հում կավի վրա, բառանկարները դառնում էին սեպերի խմբեր: Յուրաքանչյուր խմբի մեջ սեպերը դասավորվում էին տարբեր եղանակով: Նշանագրերի մի մասն ամբողջական բառերի նշանակություն ունեւ, մի քանի նշանագրեր տառերի նշանակություն ստացան, բայց նրանց մեծ մասը առանձին վանկեր էին նշանակում:

Գրված աղյուսակը թրծվում էր և քարի նման կարծրանում: 500-ից ավելի նշանագրեր կային, ուստի գրել սովորելը շատ դժվար գործ էր: Շումերների սեպածե գրերը, նրանց հարեան ժողովրդներից շատերը փոխ առան:

Ծարդուկ աստվածը հաղթում է հրեշիս:

Բաբելոնական սեպագիրը նույնքան դժվար էր կարդալ, որքան հեթանոսական երոզիֆոնները: Այդ նշանագրերը մեկնաբանելու վրա շատ զիտնականներ են աշխատել մի քանի տասնյակ տարիների ընթացքում: Սեպագիրը կարդալու եղանակը հայտնագործեց փոդեֆե՛նդը: Սեպագրի ընթերցումը վերջնականապես սահմանեց անգլիացի Ռո՛ուլինսոնը:

**Նո՛ւմը եվ
առասպելները**

Բաբելոնացիները որպես աստված պաշտում էին երկնային լուսատուները՝ Սրեր, Հուսինը և հինգ մոլորակ: Երբ Բաբելոնը մայրաքաղաք դարձավ, այնտեղի քրմերը և թագավորները տեղական Մարդուկ աստծուն դարձրին գլխավոր աստված՝ հայտարարելով նրան բոլոր աստվածների թագավոր:

Պահպանվել է բաբելոնացիների մի առասպելը, որ սկիզբ է առել դեռևս շումերների մոտ: Այդ առասպելը պատմում է աշխարհի արարչագործության մասին: Սկզբում ո՛չ երկիր կար, ո՛չ եր-

կինք, այլ եղել է միայն ծով: Այդ ծովը պատկերացվել է Տիամա'տ հրեշի տեսքով: Նրա դեմ պայքարելու է ելել Մարդուկ աստվածը, նա սպանել է Տիամատին և կտրատել այդ ջրային հրեշի մարմինը: Հրեշի մարմնի կեսը նա վեր է բարձրացրել և նրանից պատրաստել երկինք, իսկ մյուս կեսից պատրաստել է երկիր, ծով ու գետեր: Ասա նա երկրի վրա շաղ է տվել բույսերի սերմեր, հողից ստեղծել է կենդանիներ և մարդիկ, իսկ հետո կառուցել է տաճարներ ու քաղաքներ:

Բաբելոնական մի բանաստեղծ շարունակել է այս առասպելը: Նրա պատմածի համաձայն՝ աշխարհն ստեղծելուց հետո Մարդուկը երկնքում կառուցել է տաճար և Բաբելոն քաղաքը, որոնց օրինակով իբր թե կառուցվել են երկրային Բաբելոնը և Մարդուկի տաճարը: Այսպես քրմերը փառաբանում էին Բաբելոն մայրաքաղաքն ու իրենց Մարդուկ աստծուն:

Հողագործական Բաբելաստանում պաշտվում էր բերրիության աստված Տամմուզը: Տամմուզի մասին առասպելը նման է եգիպտական Օսիրիսի առասպելին: Պատմում էին, թե Տամմուզը մեռել է և ընկել ստորերկրյա աշխարհ: Երկրի երեսին կյանքը դադարել է, բույսերը՝ թառամել: «Նա, որ երկրում գուրգուրում է ծվելերը, այլևս չի ապրում: Երկրային ուժի տերն այլևս չի ապրում», — այսպես էր ուղերձ Խշտա'ր աստվածուհին իր ամուսին Տամմուզի մահը: Իշտարը զնաց ստորերկրյա աշխարհ Տամմուզի հետևից: Մեծ դժվարություններով նրան հաջողվեց անցնել ստորերկրյա աշխարհի յոթ դարբասներից և Տամմուզին վերադարձնել երկիր: Հենց որ նա վերադարձավ, ամբողջ բնությունը վերակենդանացավ:

Հին դուրյազն-թագավոր Գիլգամեշի ար-
Պոեմ Գիլգամեշի մասին կածների մասին շումերական զրույցներից մի մեծ պոեմ կաղմեցին: Գիլգամեշը «երկու երրորդով աստված էր, մեկ երրորդով՝ մարդ»: Իր ընկերոջ հետ միասին նա զանազան քաջագործություններ էր կատարել. նա սպանել էր առյուծին և ուշնացրել էր երկրի բոլոր շարիքները, հարվածել էր սարսափելի հսկային՝ խիտ եղևնուտի տիրոջը, հաղթել էր երկնային ցուլին: Պոեմի վերջում պատմվում է, թե ինչպես Գիլգամեշը զնաց հեռավոր վայրեր շրջելու, որպեսզի իմանա անմահության գաղտնիքը: Սակայն անմահություն ստանալ նրան չհաջողվեց:

Ջրհեղեղի առասպելը

Շատ հետաքրքրական է այն առասպելը, որ կապված է համաշխարհային ջրհեղեղի տարածված ավանդություն հետ։ Այդ առասպելը պատմում է, թե ինչպես մի անգամ Ուտնապիշտի՝ մր, Դիլգամեշի բարեպաշտ նախնին, երազում տեսավ աստծուն։ Աստված Ուտնապիշտիմին նախազգուշացրեց, որ իբրև պատիժ մարդկանց արատների համար երկրում ջրհեղեղ է լինելու։ Ցանկանալով փրկել Ուտնապիշտիմին իբրև պարզև նրա բարեպաշտություն համար, աստված նրան հրամայեց կառուցել մի մեծ նավ (տապան) և նստել այդ նավը։ Ուտնապիշտիմին այգուկես էլ արավ և իր հետ վերցրեց տապանի մեջ իր ամբողջ ընտանիքը, ինչպես և մի քանի կենդանիներ (ընտանի ու վայրի) և ղանաղան բույսերի սերմեր։

Հենց որ շողաց աստվոտյան լույսը, երևաց մի ահագին սև ամպ։ Խավարը պատեց երկիրը։ Սկսվեց համաշխարհային ջրհեղեղը։ Մահը տարածվեց երկրի վրա։ Ոչնչացան բոլոր կենդանի արարածները։ Միայն Ուտնապիշտիմի տապանն էր լողում անձայրածիր ջրի երեսին։ Սոսկալի փոթորիկը տեկեց վեց օր։ Յոթերորդ օրը ծովը խաղաղվեց և տապանը դեմ առավ լեռան։

Երբ ջուրն սկսեց իջնել, Ուտնապիշտիմը տապանից բաց թողեց թռչուններին ու կենդանիներին։ Երկրի երեսին վերսկսվեց կյանքը։ Սկզբում աստված դժգոհ էր, որ տապանի մեջ փրկվել էր ոչ միայն Ուտնապիշտիմը, Բայց հետո նա ողորմեց և նույնիսկ անձահույժուն շնորհեց Ուտնապիշտիմին ու նրա ընտանիքին։

Այս առասպելի ծագումը կապված է այն հաճախակի հեղեղումների հետ, որ տեղի էին ունենում Միջագետքում Տիգրիս ու Նիրատ գետերի վարարման հետևանքով։ Այս առասպելը լայն տարածված էր ժողովրդի մեջ։ Հետադաշտում այն ընդօրինակեցին հրեաները։

Փաստաբան
Բյուրն Էվ մաթե-
մատիկա

Շումերական ու բաբելոնական քրոնոսիկլը դրին աստղաբաշխության — մի գիտության, որ ուսումնասիրում է երկնային լուսատուների շարժումը։ Նրանք լավ գիտեին աստղերի դասավորությունը երկնքում և նրանց շարժման ուղիները։ Այդ հարկավոր էր իմանալու համար, թե երբ է սկսվելու հեղեղը, և

մինչ այդ նախապատրաստելու բոլոր ջրանցքներն ու ամրաբառակները: Քրմերն իրենց դիտումները կատարում էին տաճարների աշտարակներից: Երկնային լուսատուների շարժումից քմերը իբր թե իմանում էին աստվածների կամքը և գաշակում ապագան:

Ֆիլոմեռը և պարտված ապյուծը

Բաբելոնական տարին բաղկացած էր 12 ամիսներից, իսկ ամիսը՝ 4 յոթօրյա շաբաթներից: Նաբաթվա յուրաքանչյուր օրը կրում էր երկնային պլանետր աստվածներից մեկի անունը: Բաբելոնական օրացույցի հիմունքներն անցան հռոմայեցիներին, որոնք հետագայում նրվաճեցին արևելյան երկրները, իսկ հռոմայեցիներից անցան ժամանակակից ժողովուրդներին:

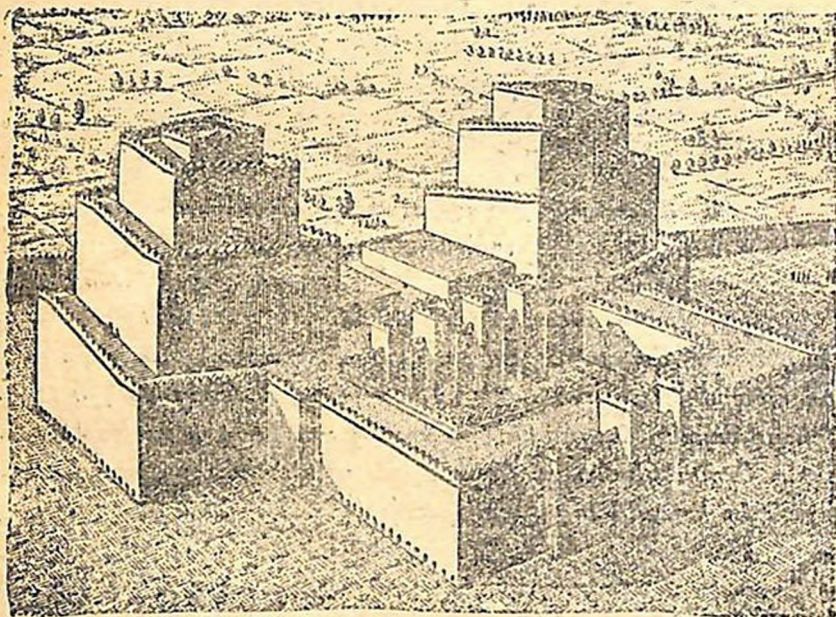
Բաբելոնացիներն ընդունում էին, որ երկնակամարը պարտվում է 24 ժամում: Յուրաքանչյուր ժամը բաղկացած էր 60 րոպեից: Օրվա բաբելոնական այդ բաժանումը մնացել է մինչև մեր օրերը:

Աստղաբաշխական հաշվումներ, շինարարական աշխատանքներ և ջրային կառուցումներ կատարելու համար հարկավոր էր իմանալ մաթեմատիկա: Բաբելոնացիներն ու ասորեստանցիները լավ գիտեին երկրաչափությունը:

Բաբելոնացիների այդ բոլոր աստղաբաշխական ու մաթեմատիկական գիտելիքներն անցել են հույներին, իսկ հույներից՝ եվրոպական ժողովուրդներին:

**ՀԱՐՏԱՐԱՎԵ-
ՏՈՒՔՅՈՒՆ ԷՎ
ԲԱՆՈՒՍԿԱԳՈՐ-
ԾՈՒՔՅՈՒՆ**

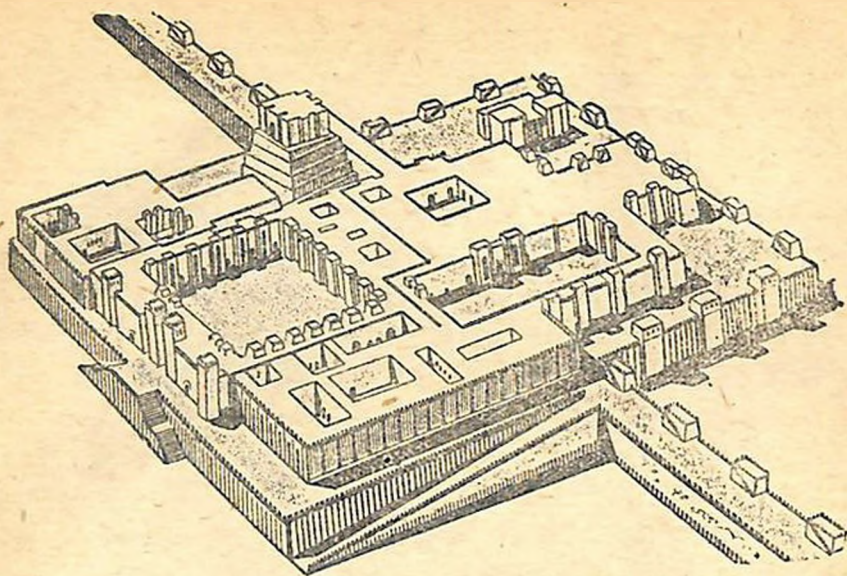
Միջազգեարի բնակչությունը վաղ ժամանակներից սովորեց տաճարներ ու պալատներ կառուցել: Պեղումների ժամանակ առաջին հերթին հայտաբերվել է Քորսարադի պալատը (Նինիւն քաղաքի մոտ): Պալատները կառուցվում էին մեծ մասամբ կավից պատրաստված աղյուսով: Առանձնապես ուշադրով են Ասորեստանի թագավորների պալատները: Դրանց պատերը զարդարված էին բազմաթիվ խորաքանդակներով, որոնք պատկերում էին ռազմական արշավանքների միջադեպեր և խաղաղ կյանքի տեսարաններ: Պալատի մուտքի մոտ կանգնած էին վիթ-

Անու-Ադադի տաճարն Աշշուրում (ռեկոնստրուկցիա):

իւարի թևավոր ցուլեր՝ մարդկային գլուխներով: Նրանք պետք է պալատն ու այնտեղ տպրողներին պաշտպանեին չար դեերից, որոնց կոչովյանը հավատում էին ասորեստանցիները: Ի տարբերություն պալատների՝ տաճարները կառուցվում էին աստիճան առ աստիճան, վեր բարձրացող տշտարակների ձևով:

Այդ պալատներն ու տաճարները կառուցում էին հազարավոր սարուկներ: Սարուկներին հավաքալուծում էին գլխավորապես այն

Ասորհանոտանյան թագավորական պալատ Քորսարադում
(ռեկոնստրուկցիա):

գերիներից, որոնց պատերազմի ժամանակ բռնում էին ասորհանոտանցիները: Ստրուկներից շատերն աշխատում էին շղթայակապ կամ կապանքները ոտներին, ոմանք էլ իրար կապված էին երկաթե ձողերով, որոնք հագցված էին նրանց գոտիներից կախված օղակներին: Ստրուկների վրա հսկում էին զինված հսկիչներ: Նման տեսարաններ պատկերող շատ քանդակներ են հասել մեզ:

III. ՓՅՈՒՆԻԿԻԱ, ՀՐԵԱՍՏԱՆ, ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆ

§ 18. ՓՅՈՒՆԻԿԻԱ:

Միջերկրական ծովի արևելյան ափին, Լիբանանի լեռների մոտ, գտնվում էր Փյունիկիան: Այստեղ լեռները տեղ-տեղ շատ են մոտենում ծովին, տեղ-տեղ էլ ափից ետ են քաշվում, և այդ վայրերում ծովը խրվում է ցամաքի մեջ՝ դոյացնելով ծովածոցեր ու խորշեր: Փյունիկիայում չկային հարթավայրեր, որտեղ կարելի լիներ մեծ չափերով անասնապահությունը կամ հողագործությունը:

դբաղվել: Միայն լեռնադանջերին և տեղ-տեղ ծովախորշերի մոտ մշակում էին ձկնապատու ու խաղող: Մովսիսին, հարմար ծուցերում բնակիչներն զբաղվում էին ձկնորսությամբ: Այստեղ ձկնորսական ավանները հետզհետե աճելով դարձան քաղաքներ: Սակայն, փյու-նիկեցիները դժխալորապես զբաղվում էին առևտրով:

Փյունիկեայի քաղաքները Փյունիկիայի ամեն մի քաղաքը ինքնու-րույն էր և իրենից մի առանձին պետություն էր ներկայացնում: Յուրաքանչյուրն ուներ իր թա-ղավորը և նրան կից կար խորհուրդ, որ կազմված էր ամենահա-յուստ վաճառականներից:

Փյունիկիայում շատ ստրուկներ կային: Ստրուկներին ամենից շատ աշխատացնում էին նավերի վրա, որտեղ նրանց օգտադրվում էին որպես թիավարներ: Թիավարությունը համարվում էր ամենա-ծանր աշխատանքը: Վաճառականները ստրուկներին շղթաներով կապում էին նավի կողքերին, վախենալով, որ ստրուկները նավաբ-կության ժամանակ խռովություն կբարձրացնեն:

Յուրաքանչյուր քաղաք ուներ իր հովանավոր-աստվածք: Աստ-վածների համար եղիպտական օբինակով հռչակապ տաճարներ էին կառուցվում: Քաղաքների շարքում աչքի էին ընկնում Տյուրոսը և Սիդոնը:

Փյունիկիայի համարյա բոլոր քաղաքները հարկադրված էին հարկ վճարել ակգբում եղիպտացիներին, հետո՝ ասորեստանցինե-րին: Միայն Տյուրոս քաղաքն էր, որ մշտական հարկ չէր տալիս:

Դա մի լավ ամրացված քաղաք էր, որ դանդաղ էր մասամբ ծովափին, մասամբ էլ մոտակա ժայռոտ կղզյակում: Տյուրոսի այդ դիրքը նրան դարձնում էր միանգամայն անառիկ ամրոց. նույնիսկ ասորեստանցիները չկարողացան զբաղվել այդ քաղաքը: Փյունի-կական քաղաքների ծաղկման շրջանը X—VIII դարերն են ն. թ. ա.:

Մոեզսուրը և ժովազնացու-րուներ: Գա-ղաքները Փյունիկիայում առևտուրը վաղ դարձացավ: Փյունիկյան վաճառականներն իրենց երկրից արտահանում էին ձուկ, գինի, ձկնապտուկ յուղ, եղևնու փայտ, արհեստագործական իրեր՝ ար-ծաթե և ապակե ամանեղեն, գույնզգույն դործ-վածքներ: Փյունիկիան առանձնապես հռչակված էր իր ծիրանա-գլուխ ներկով: Այդ պայծառ ու դիմացկուն ներկը ստացվում էր

հատուկ խեցիներից, որոնք լինում էին ծովում Տյարոսի մոտ։
 Խեցիները հանում էին սարուկները, որոնց փյունիկեցիներն ստի-
 պում էին իջնել ծովի հատակը։ Փյունիկեցի-
 ներն զբաղվում էին նաև ստեղծամանու-
 թյամբ՝ ուղղմագերիներ դնելով այն երկրնե-
 րից, որոնք շատ պատերազմներ էին մղում։

Α Α Α

Ε Ε Ε

Λ Λ Λ

Μ Μ Μ

Σ Σ Σ

Սարուկներ, հանքանյութ, ոսկի, փղղ-
 ոսկր և այլն որոնելով՝ փյունիկեցի վա-
 ճառականները շրջում էին ամբողջ Արևել-
 կրական ծովով մեկ։ Նրանք անցան Զիբ-
 րալտարի նեղուցով և եվրոպական ափի եր-
 կարությամբ բարձրացան դեպի հյուսիս,
 ընդհուպ մինչև Ռիտանիա։ Նրանք հավար-
 կում էին նաև Աֆրիկայի արևմտյան ափերի
 երկայնությամբ։

Այբուրենի զարգացումը.
 ձախից՝ փյունիկական
 տառեր, մեջտեղում՝ հին
 հունական տառեր, աջից՝
 լատինական տառեր։

Ճանապարհին փյունիկեցի վաճառա-
 կանները կողոպտում էին հանդիպած նա-
 վերը և առափնյա քաղաքների ու գյուղերի
 բնակչությանը, հափշտակում էին խաղաղ
 բնակիչներին ու վաճառում ստրկության։

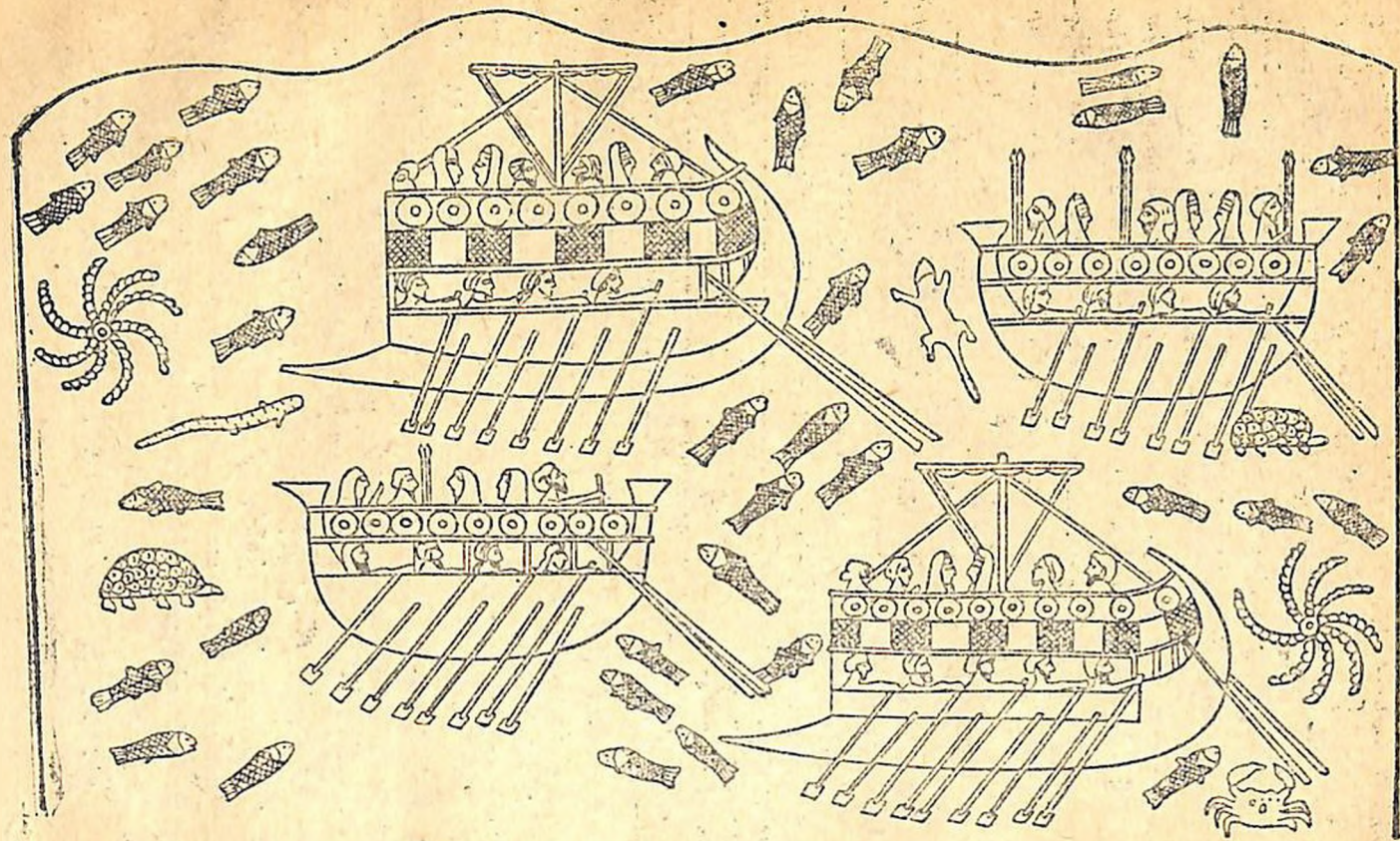
Փյունիկեցիները խիզախ ծովագնացներ
 էին։ Նրանք իրենց նավերով հասնում էին
 Միջերկրական ծովի ամենահեռավոր վայրե-

րը։ Նավերը բարձելու և բեռնաթափելու համար նրանք ծովափին
 նավակայաններ էին հիմնում։ Ժամանակի ընթացքում այդ նա-
 վակայանները դարձան փյունիկյան վաճառականների գաղութ-
 քաղաքներ։ Այդպես առաջացան փյունիկական առևտրական գա-
 ղութները։ Այդ գաղութները գտնվում էին Միջերկրական ծովի
 կղզիներում և նրա ափերին։ Փյունիկեցիները շատ գաղութներ
 ստեղծեցին մասնավորապես Իսպանիայի հարավ-արևելյան ափին
 (օրինակ՝ Մալակա, Կադիս և այլն)։

Նրանց ամենախոշոր գաղութը Կարթագենն էր, որը հետագա-
 յում դարձավ ինքնուրույն պետություն (Աֆրիկայի հյուսիսում)։

Փյունիկական
 կուլտուրան

Ձանաղան ժողովուրդների. հեռ շփում ու-
 նենալով՝ փյունիկեցիներն ընդօրինակում էին
 նրանց կուլտուրան և այն տարածում ուղիղ եղ-

Փյունիկական նավեր»

կըրննրում: Փյունիկեցիներն ունեին իրենց պրահանությունը: Իր քառամբ հասել է մեզ: Երկրորդ հազարամյակում ն. թ. ա. փյունիկեցիները այբուբեն կազմեցին 22 տառից: Այդ դիրն ավելի պարզ ու հարմար էր, քան եգիպտական երոզլիֆները կամ բաբելական սեպագիրը: Ահա թե ինչու փյունիկական այբուբենը լայնորեն տարածվեց: Նրա վրա է հիմնված հունական այբուբենը, որից ծագել են ժամանակակից համարյա բոլոր մյուս այբուբենները:

§ 19. ԻՍՐԱՅԵԼԻ ԵՎ ՀՈՒԴԱՅԻ ԹԱԴԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Իսրայելի և Հուդայի թագավորությունները կազմվել են Պաղեստինում: Պաղեստինը մի նեղ հողաշերտ է, որ գտնվում է Փյունիկիայից դեպի հարավ-արևելք: Նա ոռոգվում է Հորդանան գետով, որը հոսում է լեռներով եղերված մի բլրոտ հովիտում և թափվում է Մեդյալ ծովը: Այդ ծովի ջուրն այնքան աղի է, որ նրա մեջ չեն կարող լինել կենդանի օրգանիզմներ:

Պաղեստինում պատահում են փոքրիկ հովիտներ՝ ծածկված մարգագետիններով ու վարելահողերով, պարտեզներով և խաղողի այգիներով: Երկրի մի շարք մասերը կարաված են լեռներով, որոնք մոտիկ ու սակավ բերրի վայրեր են գոյացնում:

Դեպի հարավ ձգվում է մի վայրի, անտառազուրկ մարզ, որը շարունակվում է մինչև անապատ: Անձրևների ժամանակ այդ մարզը ծածկվում էր հյութալի կանաչ խոտով և դառնում անասունների պերճ արոտատեղ: Իսկ երաշտի ժամանակ խոտը արևից խանձվում էր, և անասնապահները ստիպված էին լինում բարձրանալ լեռները՝ իրենց հոտերի համար կեր ձարելու:

Մոտավորապես II հազարամյակի միջեր-
Հրեական ցե-քում հարավային ու արևելյան տափաստաննե-
ղերը, Պալես-րից ու անապատներից Պաղեստին եկան Իսրա-
տիկացիների յելի և Հուդայի հրեական ցեղերը: Մինչև Պա-
դեմղեստին դալն այդ ցեղերն ապրում էին տոհմա-
րով. անապատի օաղիւններում նրանք զբաղվում էին անասնապա-
հությամբ: Տոհմերն աստիճանաբար տրոհվում էին խոշոր նահա-
պետական դերձաստանների, որոնք սեփական նախիրների տեր
էին:

Իսրայելացիներն ու Հուդայի ցեղը Պաղեստին ներխուժելիւ

նախկին բնակիչներին մասամբ ոչնչացրին, մասամբ էլ հպատակեցրին իրենց: Գրաված շրջաններում յուրաքանչյուր ցեղը բնակվում էր համայնքներով և աստիճանաբար անցնում հողագործության: Խորայեղացիները բնակվւթյուն հաստատեցին հյուսիսում, որանդ կային արգավանդ հովիտներ: Հուդայի ցեղը գրավեց խորայեղացիներից հարավ ընկած լեռնային մարզը:

Ժամանակի ընթացքում Միջերկրական ծովի առափնյա շրջանը գրավեցին փղշտացիների ռազմասեր ցեղերը: Նրանք սկսեցին հարձակումներ գործել Պաղեստինի հարևան շրջանների վրա: Խորայեղացիները գրեթե հարյուրամյա պայքար էին մղում նրանց դեմ: Այդ պայքարի ընթացքում ամենախիղախ առաջնորդներն իրենց հռչակում են «Խորայելի արքաներ»:

Հրեական ցեղերի վերջնական միավորումը
Դավթի եվ Սողոմոնի քաղաքում կատարվեց Դավիթ թագավորի օրով (մոտ 1000 տ. ն. թ. ա.), որ Հուդայի ցեղի առաջնորդներից մեկն էր: Դավիթը ջարդեց փղշտացիներին և ետ շարժեց նրանց դեպի ծովը: Այսպես մայրաքաղաք հայտարարեց Երուսաղեմը: Այսպես ստեղծվեց հրեական թագավորությունը:

Դավթին պաշտպանում էր բարձր դասը: Սա կազմված էր նախկին տոհմական ավագներից և մարտախմբից: Թագավորն իր ռազմիկներին համայնական հողերից առատորեն բաժանում էր դաշտեր, պարտեզներ, խաղողի այգիներ և նրանց ստրուկներ էր նվիրում:

Դավթի մահից հետո դահ բարձրացավ նրա որդի Սողոմոնը: Նրա օրով Երուսաղեմում խոշոր շինարարություն կատարվեց: Կառուցվեց մի շքեղ տաճար, նվիրված Հուդայի գլխավոր աստծուն՝ Ննովային և մի հոյակապ արքայական պալատ: Այդ աշխատանքները մեծ ծախսեր և բազմաթիվ աշխատող ձեռներ էին պահանջում: Սողոմոնն ավելացրեց հարկերը, որ առանց այն էլ ծանր էին:

Նվաճված բնակիչներին և համայնքներով ապրող գյուղացիներին կարում էին իրենց աշխատանքից և քշում թագավորական շինությունների վրա աշխատելու: Խորայեղացիները պարտավոր էին հացահատիկ ու ձիթալողի յուղ հալթայթել Տյուրոս քաղաքի թագավորին շինարարության համար նրա տված մայրափայտի և

նոճու դիմաց: Հետզհետե բնակչության, մանավանդ իսրայելացի-
ների մեջ, մեծ դժգոհություն ծագեց:

Սողոմոնի մահից հետո հյուսիսային մարզը անջատվեց Հու-
դայի երկրից և դարձավ ինքնուրույն Իսրայելական քաղաքապետու-
թյուն:

Գյուղացիների գոհությունը

Պաղեստինի միջով էին անցնում այն առե-
տըրական ճանապարհները, որոնք Նզիրալտոսը
միացնում էին Միջագետքի հետ: Այդ կապակ-
ցությամբ քաղաքներում առաջացան շուկաներ, որոնք հավաք-
վում էին վաճառականներն իրենց ապրանքներով:

Առևտրից հարստացած արիստոկրատիան սկսեց հափշտակել
գյուղացիական համայնական հողերը: Առաջին օրինակը տվին
թագավորները, որոնք զավթեցին իրենց դուր եկած այգիներն ու
խաղողի տնկարանները: Վերսկսվեցին ու զինվորական վերնախա-
վը գյուղացիներից հողերը խլում էին նրանց սլաքաքերի դիմաց:
Գյուղացիների մեջ երևան եկան բազմաթիվ պարտապան-ստրուկ-
ներ: Այդ ամենը գյուղացիների մեջ սաստիկ դժգոհություն էր
առաջացնում:

Թագավորների հաճախակի պատերազմները, որ մղում էին
նրանք իրար դեմ, ինչպես և Ասորեստանի հետ, բոլորովին քայ-
քայեցին գյուղացիական անտեսությունը: Մերթ աշատեղ, մերթ
աշատեղ ժողովրդական շարժումներ էին բռնկվում արիստոկրա-
տիայի և հարուստների դեմ:

Իսրայելի նվ Հուդայի ան- կումը

Այդ ժամանակ Իսրայելի վրա սկսեցին
հարձակումներ գործել ասորեստանցիները: Ներ-
քին պայքարն ու Հուդայի դեմ մղած պատե-
րազմը թուլացրին Իսրայելի թագավորությունը:
Նա ասորեստանցիներին երկար դիմադրել չէր կարող: 772 թ. ն.
թ. ա. ասորեստանցիները վերջնականապես նվաճեցին Իսրայելի
թագավորությունը, իսկ Հուդայի թագավորներն իրենց ճանաչեցին
Ասորեստանի թագավորի «ծառաներ» և պարտավորվեցին հարկ
վճարել նրան:

Հուդայի թագավորությունը իր գոյությունը դեռ պահպանեց
ավելի քան հարյուր տարի: Բայց 586 թ. ն. թ. ա. Նաբուգոդոնոսո-
րի զորքերը գրավեցին Էան Հուդայի երկիրը: Թագավորական պա-
լատն ավերվեց: Սողոմոնի հույակապ տաճարը հրդեհվեց, իսկ Հու-

դայի ժողովուրդին բարեկամացիները գերի տարան: Այսպես կորցա-
րին իրենց անկախությունն Իսրայելի և Հուդայի թագավորությունե-
րները:

Հնադարյան Հուդայի կուլտուրայի մասին վկայող շատ հի-
շատակարաններ կան: Հրեաների մոտ շատ շուտ է երևան եկել պիտե-
սու դրականությունը: Նրանց կուլտուրայի պլանավոր հիշատակարանն

Իսրայելի թագավորը խոնարհվում է Ասորեստանի թագավորի առաջ:

է Աստվածաշունչը: Այդ պիտեք պարտմակում է հրեական պրակա-
նությունն, տարեպրություններ, բազմաթիվ առասպելներ և
այլ դրույցներ: Աստվածաշունչը կրոնական նշանակություն ստա-
ցավ, որովհետև Հուդայի ցեղը և քրիստոնյաները հայտարարեցին
այն «սուրբ գիրք»:

§ 20. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

Երկիրը եվ բե-
նակությունը:
Երանը

Հին պարսիկներն ապրում էին Իրանի սա-
րահարթում: Այդ սարահարթի երկու երրորդը
անապատներ ու աղուտներ են: Այսպես անձրե-
ներ սակավ են լինում, ամառը զեռերն ու լճե-
րը ցամաքում են: Մշակության համար հարմար հողեր քիչ կան:

Իրանի լեռները հարուստ են երկաթով ու պղնձով, գույնը
զույն մարմարով, թանկագին քարերով:

Պարսիկներն ղրապիտ էին հողագործությամբ, ցանում էին

կորեկ, դարի, ցորեն, տնկում էին պաղատու աշգիներ: Սարահարթի լայնադատ տարածություններում թափառում էին քոչվոր անասնապահները: Հողագործների և անասնապահների միջև մշտական թշնամանք կար:

Պարսիկները հավատում էին բարի և չար ոգիների գոյությանը: Նրանք բոլոր բարի ոգիների թագավոր էին համարում Արամազդին: Ըստ նրանց ավանդության՝ Արամազդի մարմինը երկնային լույսից է, նրա զգեստը՝ աստղադարձ, արեգակն էլ նրա ամենատես աչքն է: Չարության աստվածը կոչվում էր Ահրիման: Պարսիկները կարծում էին, թե նա ապրում է անապատում, հավիտենական խավարի մեջ և նա է ստեղծել երկրի բոլոր չարիքները՝ հիվանդությունները, դժբախտությունները, վատ արարքները: Արամազդն ու Ահրիմանն իբր թե իրար դեմ հավիտենական պայքար են մղում, որը պետք է վերջանա բարի աստծու հաղթանակով: Արամազդից հետո երկրորդ աստվածն էր արեգակի լույսի աստված Մի'րբան (Միհրը):

VI դարի կեսին պարսից Կյուրոս թագավորը (550—529 թ. թ. ն. թ. ա.) իր իշխանության տակ միավորեց իրանական սարահարթում ապրող բոլոր ցեղերը: Նրանց թվում նա նվաճեց նաև Միդիա (Մարաստան) թագավորությունը, որ դանվում էր Պարսկաստանից դեպի հյուսիս-արևմուտք: Կյուրոսն իր զորքով անցավ Փոքր-Ասիա և նվաճեց այն՝ հասնելով բնդհուպ մինչև Էգեյան ծովի ափերը: Այնուհետև նա նվաճեց Փյունիկիան ու Պաղեստինը, իսկ 538 թ. ն. թ. ա. նա գրավեց Բաբելոն քաղաքը, ուր և տեղափոխեց Պարսկաստանի մայրաքաղաքը: 525 թվին Կյուրոսի որդի Կամբյուզը նվաճեց Եգիպտոսը: Այսպիսով հին Արևելքի բոլոր երկրները պարսիկները միավորեցին մի մեծ պետության մեջ:

**Դարեհ Էվ Երա
ռեՅուհեհ**

Կամբյուսի մահից հետո, նվաճված ժողովուրդներից մի քանիսը վարձեցին անջատվել Պարսկաստանից: Սկսվեց մի պայքար, որը վերջացավ Դարեհ I Վշտասպյան թագավորի օրով (521—486 թ. թ. ն. թ. ա.): Դարեհը նորից Պարսկաստանին ենթարկեց նախկինում նվաճված բոլոր երկրները և ամրապնդեց պետությունը:

Պարսկաստանը դեռ երբևէ աշխարհի հզոր ու հարուստ չէր եղել: Նրա սահմանները ձգվում էին Ինդոս գետից մինչև Սահա-

բայի անապատը Պարսկական թագավորության ամիրը ողողում էին Սև, էգեյան, Միջերկրական, Կասպից, Արալի և Կարմիր ծովերը, Պարսից ծոցը և Հնդկական օվկիանոսը:

Դարեհն իր պետության հսկայական ամբողջ տերիտորիան բաժանեց մի շարք մարզերի—սատրապությունների: Սատրապությունները կառավարում էին փոխարքաները, որոնք կոչվում էին սատրապներ: Նրանք պետք է հողային, որ հարկերը ժամանակին տրվեն: Բացի թագավորական հարկերից, նրանք բնակչությանից դանձոմ էին իրենց օգտին էլ մեծ տուրքեր: Սատրապները մեծ իշխանության տեր էին: Նրանք մարդկանց ձերբակալում ու մահապատժի էին ենթարկում առանց որևէ դատ ու դատաստանի, ոչուղտյոսներին քշում էին «թագավորական աշխատանքներ» կատարելու և այլն:

Սատրապների վրա հսկում էին թագավորական զազտնի անտիճանալորները՝ թագավորի «աչքերն ու ականջները»: Նրանք թագավորին տեղեկություն էին տալիս այն ամենի մասին, ինչ որ կատարվում էր սատրապություններում:

Թագավորը երկրի լիակատար տերն ու տիրականն էր: Նրա կարգադրությունները կատարում էին առանց առարկության: Բոլոր հւլատակները ղողում էին նրա առաջ:

**Ճանապարհ-
ներն ու ա-
ռելիսուրը**

Պարսկական թագավորության բոլոր ծայրերը տանող ճանապարհներ էին կառուցված, որոնք մայրաքաղաքը կապում էին բոլոր սատրապությունների հետ: Ամենամեծ ճանապարհը, որ պարսկական թագավորության նախկին մայրաքաղաքից (Սուզաք.) ձգվում էր մինչև էգեյան ծովի ափը, 2500 կմ երկարությամբ ունեւր: Այդ ճանապարհը կոչվում էր «արքայական»: Նրանուի կանոնավոր կերպով երթևեկում էր թագավորական փոստը:

Իրարից 1—2 կիլոմետր հեռավորության վրա ձիավորներ էին կանգնած: Նրանք շտապ տեղեկությունները հաղորդում էին էստաֆետի վազքով: Մեկ ձիավորը սրարշավ դնում էր 1—2 կիլոմետր և հրամանագիրը տալիս մյուս ձիավորին, սա էլ՝ հետևյալին և այլն: Այսպես ամեն մի սատրապությունից երկու-երեք օրվա մեջ ահադին ճանապարհ կտրելով «փոստը» հասնում էր մայրաքաղաք:

Իզոյր չէր, որ հույներն ասում էին, թե պարսկական թագաւորն իր մայրաքաղաքում նստած ուտում է էգեյան ծովի-թարմ ձուկը:

Ճանապարհները ծառայում էին ոչ միայն պատերազմական նպատակների, այլ և առևտրական քարավանների համար: Վաճառականները կարող էին իրենց անբանքներով անհրկյուղ անց

Պարսից Դարեհ թագավորը:

ու դարձ անել, որովհետև պահակները պաշտպանում էին այդ ճանապարհները: Կալ վիճակում պահվող ճանապարհների շնորհիվ կարգավորվեց Պարսկաստանի առևտուրը Հնդկաստանի և Միջերկրական ծովի պետությունների հետ:

Դարեհն իր բոլոր սատրապություններից ամեն տարի մեծ քանակությամբ ոսկի էր ստանում: Այդ ոսկին խոշոր ձուլվածքներով պահվում էր պալատի դանձարանում: Դարեհի օրով առաջին անգամ սկսեցին ոսկե դրամ կտրել: Դրամի մեկ երեսին պատկերված էր պարսկական նիսանձիգ, մյուս երեսին՝ Դարեհ թագավորի դեմքը: Այդ դրամները կոչվում էին «դարիկներ»:

Դարեհն իր նոր մայրաքաղաք Պեքսպոլիսում կառուցեց մի հույսկապ սալատու: Բոլոր սատրապություններից այստեղ թանկարժեք նյութեր էին բերում:

Պալատի կառուցման վրա աշխատել են Եգիպտոսի, Բաբելոնի, Փյունիկիայի և այլ երկրների լավագույն վարպետները:

Արքայական պալատում մոտ 15 հազար սպասավորներ կային: Արքայական պահակախումբը բաղկացած էր 1000 ձիավորից և 10 հազար հետևակից: Բազավորը շահանված շքեղությամբ էր շրջապատված. նա հագնում էր ոսկով ասեղնագործված ծիրանագույն զգեստներ: Ոչ ոք իրավունք չուներ մոտենալու թագավորին, որպեսզի իր շնչառությամբ չպղծեր նրան: Սատրապությաններից ստացվող հիւսմուռների մեծ մասը ծախսվում էր արքունիքի կաթիլները բաշխարարելու համար:

Պարսկական գինձորներ:

Մինչդեռ թագավորն ու արիստոկրատիան լողում էին փառթթամության ու հարստության մեջ, Պարսկաստանին հպատակ պետությունների բնակիչները ողորմելի, կիսաքաղց կյանք էին վարում: Մեծ հարկերն ավերում էին երբեմնի ծաղկուն քաղաքները:

Բուն Պարսկաստանի բնակչությունը հարկ չէր վճարում, բայց պտուղայինները պարտավոր էին թագավորին զորք և թանկարժեք նվերներ տալ: Այդ նրանց քայքայում էր այնպիս, ինչպիս հարկերը քայքայում էին նվաճված ժողովուրդներին: Նվաճված ժողովուրդները միայն ռազմական ուժով էին հնազանդ ստացվում: Դրա համար էլ սպարսկական վիթխարի թագավորության պոլիտիկան արկար շահեց: 330 թվին ն. թ. ա. նա նվաճեց հույների կողմից արտոնվեց առանձին մասերի (Ալեքսանդր Մակեդոնացու օրոք):

IV. ՀԻՆ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԸ

§ 21. ՀԻՆ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԸ: ԵՐԿԻՐԸ ԵՎ ՆՐԱ ԲՆԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆԸ՝

Հնդկաստանի բնությունը

Հնդկաստանը գտնվում է Ասիայի հարավային մասում: Հնդկաստանի հյուսիսային մասը հնում կոչվում էր Արիավարտա, կամ նվաճողների, արիաների երկիր: Նրա հյուսիսում ձգվում է Հիմալայան բարձր լեռների շղթան, իսկ հարավում նա ուսհմանակից է անապատին և Վինդական լեռների գոտուն: Այդ լեռները Արիավարտան անջատում են Դեֆաևից՝ Հնդկաստանի հարավային մասից:

Արիավարտան բաղկացած էր երկու գետերի՝ Ինդոսի և Գանգեսի արգավանդ հովիտներից:

Ինդոսն սկիզբ է առնում Հիմալայան լեռների գագաթներից, որտեղ հալվող ձյունները միոթորկուն վտակներ են առաջացնում: Այդ վտակներից է սնվում Ինդոսը: Ինդոսն ունի հինգ վտակ և թափվում է Հնդկական օվկիանոսի արևմտյան մասը: Այդ գետերի արգավանդ հովիտը կոչվում է Հնդագետ (Փենջաբ):

Հիմալայներից է հոսում նաև Գանգեսը, որ թափվում է Հնդկական օվկիանոսի հյուսիս-արևելյան մասը: Գանգեսն Արիավարտանում կազմում է երկրորդ, ավելի ընդարձակ ու բերրի հովիտը:

Հնդկաստանի բնությունն ապշեցնում է իր փառահեղությամբ և հույակապությամբ: Դեռ հնում Հնդկաստանը համարվում էր հրաշքների երկիր: Նրա անանյանելի խիտ անտառներում, բամբուխ անընդհատ մացառուտներում զանազան դադանների ու թունավոր օձեր կան:

Արևադարձային ամպրոպներն ու մրրիկները, Ինդոսի ու Գանգեսի վարարումներն ավերածություն ու մահ էին պատճառում Հնդկաստանի բնակիչներին: Այդ ամենը նրանց երկյուղ էր ներշնչում բնության հանդեպ:

Դրավիդներ

Հնում Հնդկաստանում բնակվում էին դրավիդների ցեղերը: Ինդոսի հովտի հարավային մասում կատարած հնագիտական պեղումների շնորհիվ հայտաբերվել են նրանց քարե և աղյուսե հին կառույցումների (տաճարներ, բնակարաններ), ավերակները, ջրմուղների, ոռոգման ջրանցք-

ների, փողոցային առուների մնացորդները, կահույքի այլևայլ առարկաներ, արձանիկներ, ինչպես և ոսկն ու արծաթե իրեղեններ: Հնադիտական այդ հուշարձանների հետ պահված են նաև զրի հմուշներ—արձանագրություններ՝ քարի, կավի, փղոսկրի վրա: Գիտնականները դեռևս չեն վերծանել այդ արձանագրությունները:

Պեղումների ժամանակ կատարած հայտնաբերությունները ցույց են տալիս, որ դրավիդները եղել են առաջին կուլտուրական ժողովուրդը Ինդոսի հովտում: Նրանք ունեցել են բավական բարձր զարգացած տեխնիկա և մեծ հարստություններ, որ ստեղծվել են անաղատ բնակչության աշխատանքով:

**Արխաներ:
Դրավիդների
ստեղծումը**

II հազարամյակում ն. թ. ա. Ինդոսի հովտում նվաճեց մի ժողովուրդ, որ իրեն անվանում էր «արխա», այսինքն՝ «աղնվաղարմ» կամ «իշխանաւոր»: Նրանք իրենց այգպես էին անվանում ի հակադրություն նվաճված ժողովրդի, որին կոչում էին «դասյու», այսինքն՝ ստրուկ:

Արխաներն իրենց հալատակեցրին դրավիդներին և ստրկացրին: Նոր իշխանավորներն ընդօրինակեցին դրավիդական կուլտուրան, ապա Ինդոսի հովտում մի քանի մանր պետություն կազմեցին: Յուրաքանչյուր պետության ղուլիս էր կանգնած արքայիկը, որ կոչվում էր ռաջա: Պատերազմների ժամանակ այդ փոքրիկ պետությունները միավորվում էին և կազմում մեկ մեծ պետություն և այն ժամանակ նրա կառավարիչն էր դառնում մահառաջան («մեծ արքա»): Ռաջաները պատերազմներ էին մղում և կառավարում պետությունը:

Արխաների ու դասյուների միջև մղված պայքարի, պատերազմների, Հնդկաստանի ամենավաղ շրջանի մասին մենք տեղեկանում ենք հնդկական հնագույն գրույցներից: Այդ գրույցների և առավածների վերարերջալ առասպելների ժողովածուն հայտնի է «Վեդա» անունով:

**Հնակյության
գրադմուցմե-
րը**

Հնդկաստանում բաղմբալիսի շատ ցեղեր էին ապրում: Հետադաշում նրանք բոլորը հայտնի դարձան հնդիկներ ընդհանուր անունով: Հնդիկների զլխավոր դբադմունքն էր անասնապահությունը և հողագործությունը: Կովաբուծությունն առաջին

տնդն էր բռնում: Կուլը սուրբ կենդանի էր համարվում և մեծ հարգանք էր վայելում: Առանձին տնտեսատերերի հարստությունը չափվում էր կովերի քանակով: Հնդկական առասպելները պատմում են նույնիսկ այնպիսի պատերազմների մասին, որ մղվում էին կովերի համար:

Ինդոսի հովտում հողագործությունը զարգացնելու համար ոռոգման ջրանցքներ կառուցվեցին: Դաշտերում ցանում էին դարի, բրինձ, իսկ ավելի ուշ սկսեցին մշակել նաև բամբակ:

Հնադարյան ժողովուրդները բամբակի մասին առաջին անգամ հնդիկներից են իմացել:

Հին հնդիկների գլխավոր աստվածն էր Ինդրան: Հնդկական առասպելներում Ինդրան փառաբանվում է որպես շանթաձիգ, խոնավություն շնորհող, Ինդոսի վտակները ջրով լցնող աստված: Հնդիկները կարծում էին, թե Ինդրան է կյանք տալիս աշխարհի բոլոր կենդանի արարածներին: Մյուս աստվածը՝ Սո՛ւշնան, Ինդրային հակառակ հանդիսանում էր երաշտի ու անջրդիության մ. բռնացումը: Այդ երկու աստվածները մշտապես թշնամի էին իրար: Բացի Ինդրայից և Սուշնայից, պաշտվում էին նաև կրակի աստված Ագնի՛, երկնքի աստված Վա՛րունան և ուրիշ, ավելի քիչ նշանակություն ունեցող շատ աստվածներ:

Ըստ հնդկական առասպելների՝ աստվածները բնակվում էին Հիմալայան լեռների զագաթներին, գլխավորապես նրանցից ամենաբարձրի՝ Հաուրիգանկա՛րի վրա, որ նշանակում է ճաճանչափայլ սար»:

Ինդրո աստվածը եռագլուխ փղի վրա

§ 22. ԲՐԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԿԱՍՏԱՅԱԿԱՆ
ԿԱՐԳԸ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

**Ռազմիկները
եւ բախումա-
նները**

Նրբ արիւնները նվաճում են Գանդեսի հո-
վիտը Հնդկաստանում, հանդես է դալիս ուսնող և
հարուստ ռազմիկների մի առանձին խալ: Նը-
րանց տիրապետութեան տակ կային ընդարձակ
հողեր, հարուստ ռազմական ավար և հպատակեցրած ժողովուրդ-
ներից վերցրած բազմաթիւ սարուկներ:

Գանդեսի հովիտը նվաճելուց հետո ստեղծվեցին խոշոր պե-
տութիւններ, և նրանց բնակիչներն անցան խաղաղ կյանքի:
Ռազմիկների կողքին աչքի ընկան բռններ՝ բախմանները: Սկզբում
նրանք միայն աստվածների գերագույն սպասաւորներն էին: Հե-
տագայում նրանք սկսեցին հետևել ոչ միայն կրօնական ծեսերը
կատարելուն, այլև թագաւորական օրենքները կիրառելուն:

**Մանուի
օրենքները**

Բրահմանները կազմեցին «Մանուի օրենք-
ների ժողովածուն»: Բրահմանների այդ սրբա-
ղան դրբում շարադրված են հասարակական
կարգի կանոնները և բրահմանական աստվածներին պաշտելու
ծեսերը: Այդ կանոնների համաձայն՝ մարդիկ բաժանվում են
իրարից տարբեր շորս կարգի կամ կաստաների:

«Մանուի օրենքներում» ասված է, որ գլխաւոր աստված
Բրահման իր շրթունքներից ստեղծել է բախմանների կաստան,
իր ձեռքերից՝ ռազմիկների կաստան, աղդրերից՝ հոգաւորների
կաստան, իսկ ոտներից՝ ստրուկների կաստան: Մարդկանց կաս-
տայական աշտպիսի բաժանումը համարվում էր աստվածային
սահմանում, ուստի հարկաւոր էր պատվել բրահմաններին, որպէս
տաջին և ամենաբարձր կաստայի:

Ռազմիկները երկրորդ կաստան էին: Նրանք պարտաւոր էին
պաշտպանել պետութիւնը, պահպանել կարգը և պատերազմում
քաջարար վարվել: Հողագործները պետք է արտադրեին այն բոլոր
մթերքները, որ անհրաժեշտ էին բրահմաններին ու ռազմիկների
կոյութեան համար: Վերջապէս, ստրուկները պէտք է սպասարկեին
աղատների երեք բարձր կաստաններին: Ստրուկները դառնում էին
ամենածանր վիճակում: Նրանք դաժան պատիժների էին ենթարկ-
վում, և օրենքով թույլատրվում էր նույնիսկ սպանել նրանց:

Հին հնդկական դիւմորներ:

Ռրահմանների տիրապետության ժամանակ հատուկ հարգանք էին վայելում հնդկական կրեք տատվածները—Բա'հմաճ' ստեղծագործության աստվածը, Վի'շնուն՝ պահպանության աստվածը և Շի'վան՝ ավերածության աստվածը: «Մանուի օրենքները» պարտավորեցնում էին զոհեր մատուցել աստվածներին և բաղձաթիվ մանր-մունր ծեսեր կատարել:

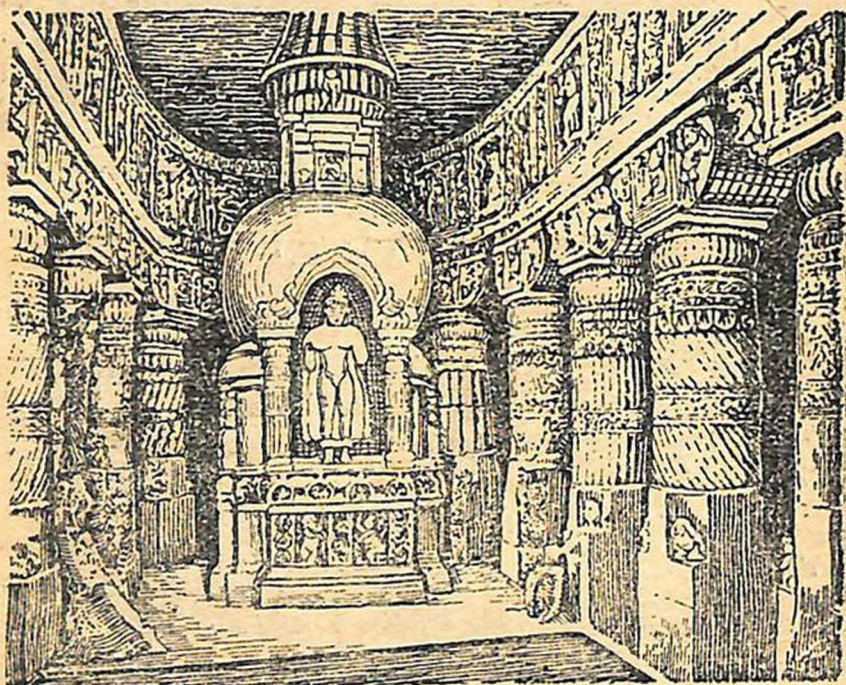
Ռրահմանական կարգը, Ռրահմանների բարձր զիրքն ու աստվածների պաշտամունքը հաստատվեցին միջին ու ստորին Դանդիսի սահմաններում: Այդ դեպի ստորին հասանքում գտնվում էր Մազա'դհա խոշոր պետությունը:

Ռրահմանների իշխանության ուժեղացման զուգընթաց Մադհադհի ժողովուրդներն ավելի ուժեղ ճնշման ու շահագործման ենթարկվեցին: Դրա համար էլ Մազադհայում մյուս տեղերից ավելի շուտ ելույթներ սկսվեցին բրահմանների դեմ: Այս պետության կյանքում թաղավորների հաճախակի վրոխիտությունը սովորական երևույթ էր:

**Բուդդայի
Ժաղումը**

Հնդկաստանում բրահմանական կարգի տա-
պալումը կապված է բուդդայականության կոչ-
վող ուսմունքի լայն տարածման հետ: Ըստ
ավանդության՝ այդ ուսմունքը քարոզել է Բուդդան:

Բուդդայի ծագման և նրա ուսմունքի սաղմնավորման մասին
առասպելը մեզ պատմում է հետևյալը: Հիմալայան լեռների ստո-
րոտների և Գանգեսի միջև գտնվում էր շա'հիա ցեղի փոքրիկ պե-
տությունը: Հին ավանդությունն ասում է, թե շաքիաների երկրի

Հնդկական տաճար Բուդդայի արձանով:

ռաջան մի տղա է ունենում: Նա շատ խոհուն, լուրջ երեխա էր և
վաղ հասակից սկսեց հետաքրքրվել զանազան կենսական հարցե-
րով: Նա հիանալի կրթություն ստացավ: Թագավորի տղան 29 տա-
րեկան հասակում թողեց պալատն ու իր բնատանիքը և զնայ հեռա-
վոր ճանապարհորդության: Շաքիա-Մունին (նա սկսեց այսպես

կոչվել իր թափառումների ժամանակ) չէր հավատում ոչ բրահման-
ների ուսմունքին, որի համաձայն մարդիկ բաժանվում են կա-
տանների, և ոչ էլ բրահմանական աստվածներին: Նա բնակվեց
անապատում և սկսեց խորհել մարդկային կյանքի մասին: Վեր-
ջապեա երկար տարիներ խորհելուց հետո, ինչպես ավանդույթունն
է ասում, Շաքիա-Մունին գտավ իրեն տանջող հարցերի պատու-
թանք: Այդ ժամանակից ի վեր նա սկսեց կոչվել Բուդդա, այսինքն՝
«Հոսաավորյալ» (ճշմարտությունը դառնա մարդ):

Բուդդայի ուսմունքը

Բուդդայի ուսմունքի համաձայն՝ բոլոր
մարդիկ հավասար են, անկախ այս կամ այն
կաստային պատկանելուց: Ամենամեծ առաքի-
նությունը Բուդդան համարում էր բոլոր ցանկություններից, ամեն
տեսակ դործունեությունից հրաժարվելը: Ըստ նրա ուսմունքի՝ դե-
րագույն երջանկությունն էր նիրվանան, այսինքն՝ կատարյալ ան-
դործության վիճակը և մտքերի մեջ թաղվելը (մտահալեցումը):

Բուդդայի քարոզն ուղղված էր բրահմանների ճշող ազդե-
ցության և կաստային կարգի դեմ, որ ճշում էր ստորին կաստա-
ներին: Սակայն, այդ քարոզը ոչ թե բացահայտ պայքարի կոչ էր
անում կյանքի բարելավման համար, այլ բնդհականակիր, ճնշված-
ներին ստիպում էր հրաժարվել այդ պայքարից և հաշտվել իրենց
անաղատ դրության հետ, որովհետև Բուդդան անդործության կոչ
էր անում: Բայց հավասարության դադափարը դրավում էր ժողո-
վրդին, որը դժգոհ էր բրահմանների բռնացումից: Ահա թե ինչու
բուդդայականությունը լայն կերպով տարածվեց ժողովրդի մեջ:

Բուդդայականությունն առանձնապես շատ հետևորդներ ու-
նեցավ Մագադհայում, որտեղ բնակչությունը թշնամաբար էր
տրամադրված իրեն ճշող բրահմանների հանդեպ: Հետագայում
բուդդայականությունը Մագադհայում տիրապետող ուսմունք դար-
ձավ: Թագավորներն սկսեցին հովանավորել այն: Նրանք կառու-
յում էին վանքեր ու տաճարներ Բուդդայի խոշոր արձաններով, և
հրամայում էին բուդդայական ուսմունքը գրի առնել արձաննու-
տերևների վրա:

Հույները Հրեդ- կառոցանում

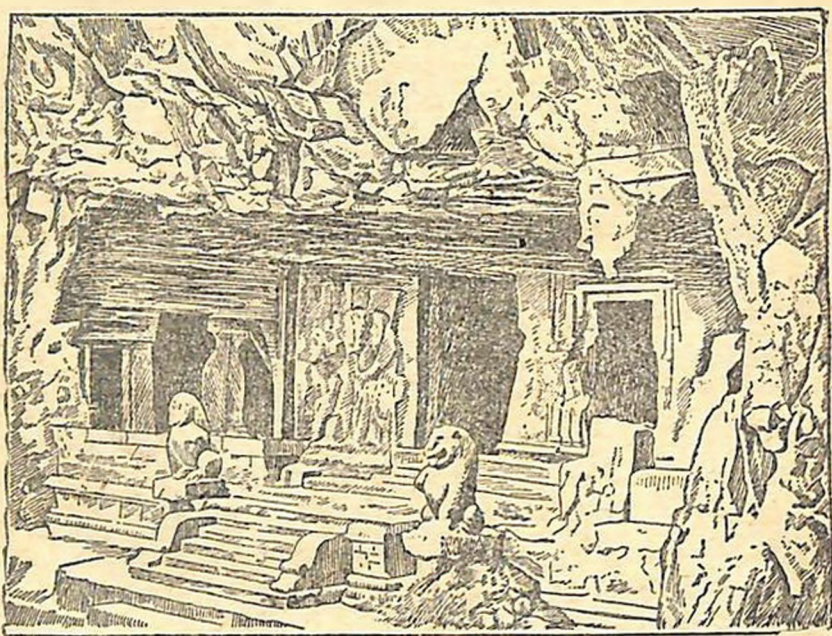
Մարկիման այս շրջանում Հնդկաստանի հա-
մար օտարերկրյա նվաճման վտանգ առաջացա-
նախ՝ պարսից Դարեհ թագավորի, ապա ավելի
ուշ՝ մակեդոնական թագավոր Ալեքսանդրի կողմից: Արեգանդը

Մակեդոնացին նվաճեց Ինդոսի ամբողջ հովիտը, սակայն Մագադ-հայի թագավորությանը նա չհասավ: Նրա հոգնած զորքերը պահանջեցին տուն վերադառնալ:

Շուտով Հնդկաստանում հույների դեմ ժողովրդական լայն շարժում սկսվեց, որը գլխավորում էր Չանդրագո՛ւպտա անունով մի առաջնորդ (320—291 թ. թ. ն. թ. ա.):

Չանդրագուպ- տա

Չանդրագուպտան դուրս քշեց հունական զորքի մնացորդները և Ինդոսի ու Գանգեսի բուլոր երկրամասերն իր իշխանության ստակ միավորեց՝ կազմելով մի ընդարձակ պետություն: Չանդրագուպտայի հզորության մասին կարելի է դատել նրա վիթխարի բանակով,

Ժայռերի մեջ կերտված հին հնդկական տաճար

որ ըստ տվանդության բաղկացած էր 600 հազար հետևակից, 30 հազար ձիավորներից և 9 հազար փղերից: Նա իր թագավորության մայրաքաղաքը դարձրեց Պատալիպո՛տրան, որտեղ կառուցեց շքեղ պալատներ և բուդդայական տաճարներ:

Հույն ճանապարհորդներին առանձնապես տալեցնում էր իր

Ֆինանսներով յայնքա՛ն Պատալիպոստարայի արքայական պալատը: Դա՛մի վիթխարի շէնք էր, որի գլխավոր մուտքերը շրջապատված էին բազմաթիւ սյուներով: Սյուները զարդարված էին խաղողի ոսկե-դօծ ողկույզներով և արծաթից ձուլված թռչուններով: Երբ հանդիսավոր արարողության ժամանակ թագավորը դուրս էր գալիս պալատից, նրան ուղեկցում էին ոչ միայն քրմերը, շքախումբն ու երաժիշտները, այլև, ավելի մեծ շքեղության համար, դուրս էին բերում ընտելացրած առյուծներ, վագրեր, հովազներ ու փղեր:

Գյուղացիու- թյունը

Զորքն ու շքեղ արքունիքը պահելու հա-մար շատ միջոցներ էին հարկավոր: Այդ մի-ջոցները հավաքվում էին գլխավորապես Հընդ-կաստանի հողագործ բնակչությունից: Գյուղացիներն ասրու՛մ էին համայնքներով: Նրանք միասին էին հսկում ջրանցքները ու սամբարտակները վրա: Յուրաքանչյուր գյուղացի մշակում էր սուանձին հողամաս, բայց այդ հողամասը վաճառել կամ կառ-կել չէր կարող: Անասուններն արածացնում էին ընդհանուր արո-տատեղում:

Թագավորական արքունիքի ճոխ կյանքի ծախսերի ամբողջ ծանրությունն ընկնում էր Հնդկաստանի գյուղացիների ստերին:

Աստվա

Մագադհայի թագավորության ծաղկման շրջանի վերջին թագավորն էր ռաջա Աշոկան (273—237 թ. թ. ն. թ. ա.), որը կատարեց մի շարք հաջող արշա-վանքներ: Նրանից մեզ հասել են ժայռերի վրա փորագրված զանա-

पञ्चाक्षरी मंत्र

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

Մանսիրիտական գիր

նազան կարգադրություններ և դեպքերի արձանագրություններ: Նա՛բուղաշայականության ջերմ հեռորդ էր և բուդդայականությու՛նը: Հայտարարեց պետական կրոն: Աշոկայի օրով վերջնականապե՛ս

կազմվեց և արժաւիենու տերէնների վրա գրվեց բուդդայական ուսմունքի ժողովածուն: Նրա մահից հետո երկալառակություններ սկսվեցին և Մազադհայի պետութիւնը բաժանվեց երեք մասի: Ուրիշ ժողովուրդներ հետզհետեւ նվաճեցին այդ պետութիւնը:

Հնդկաստանի կուլտուրան

Հին Հնդկաստանը շատ զարգացած կուլտուրա ունէր: Նրա բնակիչները դիաեին այբուբենական գիր և Բհաշանաւթյուն: Գլխավոր հրկերը գրված էին գրական լեզվով, որ կոչվում է սանսկրիտ: Այդ լեզվով են գրվել «Վեդան», «Մանուի օրենքների ժողովածուն» և երկու նշանավոր հին պոեմներ՝ «Մահաբհա'րատա» և «Ռամայա'նա»: Այդ պոեմները պատմում են զինավորապէս հերոսների քաջագործութիւնների, նրանց արշավանքների ու նվաճումների մասին:

Հնդկաստանում լայն զարգացում ստացավ նաև ճարտարապետութիւնը: Այդ երկում է ժայռերի մէջ փորված տաճարների, արձանների և զանազան կերտվածքների մնացորդներից, որոնք հասել են մեզ: Հնդկաստանում զգալի ծաղկման էին հասել նաև գիտութիւնները. բարձր գիտութիւններից մեկն էր համարվում մաթեմատիկան: Արաբական թվանշաններն արաբները նվաճողային են հաղորդել Հնդկաստանից:

V. ՀԻՆ ԶԻՆԱՍՏԱՆԸ

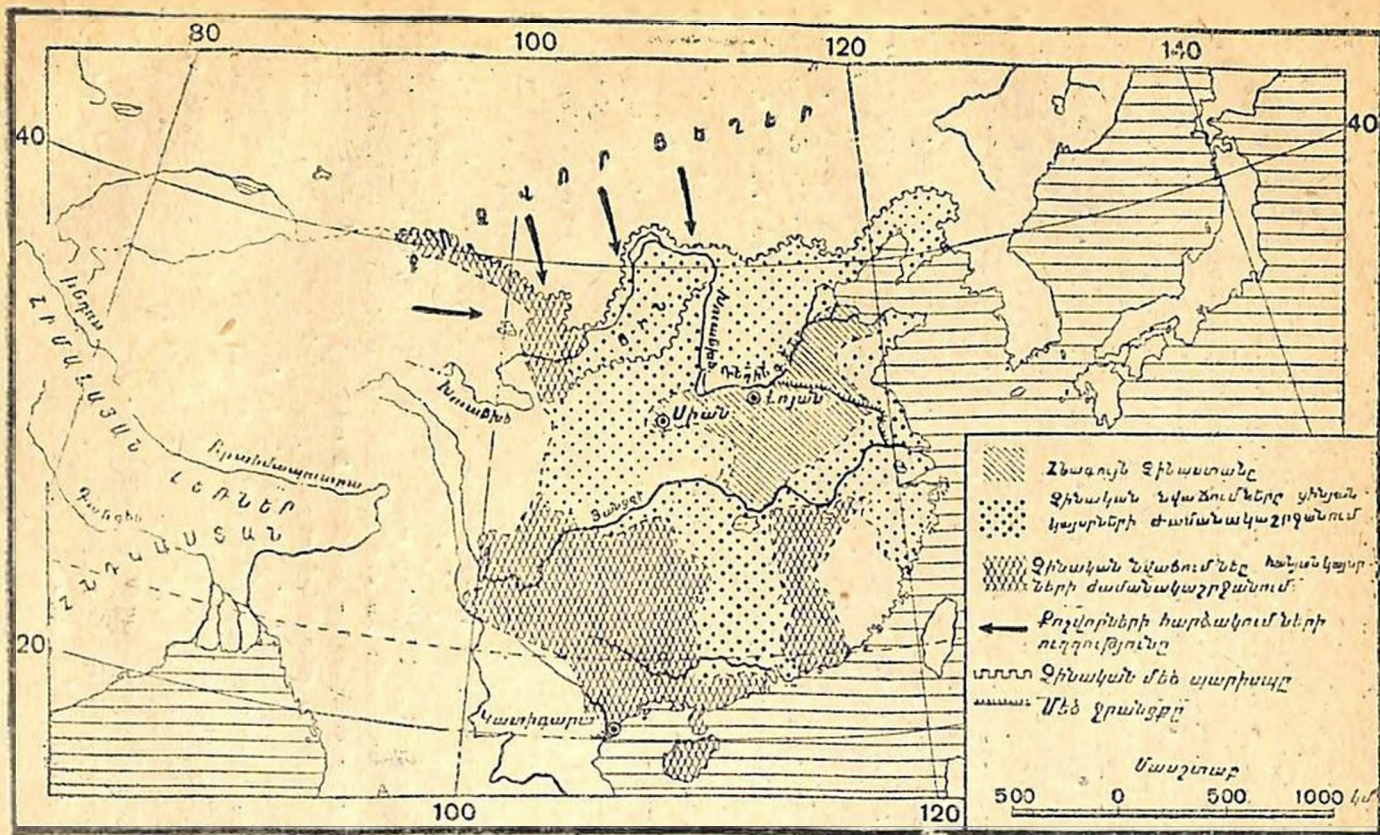
§ 24. ԵՐԿԻՐԸ ԵՎ ՆՐԱ ՌՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Զինասանի բնութիւնը

Հնում շինացիները խոշոր տարածութիւններ էին գրավում Խուանխե և Յանցզի երկու գետերի հոսանքներում: Հին շինացիների կյանքի համար այդ երկու գետերն ունեին նույն նշանակութիւնը, ինչ որ Նեղոսը եգիպտոսի, Տիգրիսն ու Ծիփրատը Միջագետքի կամ Ինդոսն ու Դանգեսը Հնդկաստանի համար:

Վարարման ժամանակ (ամառը և աշնան սկզբին) Խուանխեն փոխում էր հունը և իր հովտում ապրող մարդկանց կյանքի ու տնտեսութեան համար մեծ վտանգ ստեղծում: Չին դիւրացին շարունակ պետք է հողար գետի ափերն ամրացնելու մասին:

«Խուանխե» վարդմանարար նշանակում է «Դեղին գետ»: Այդ գետն այդպէս է կոչվել նրա համար, որ իր հոսանքի հետ գիտահովտին էր քերում

Հին Գեոգրաֆիկ քարտեզը

Ճեծ քանակությամբ դեղին գույնի շատ արգավանդ տիղմ։ Այդ արգավանդ հողի (լլոսի) շերտը ծածկում էր գետի ամբողջ հովիտը և անդ-տեղ մեծ հաստությամբ էր հասնում։ Չինացիները նրա մեջ կառուցում էին անձավ-բնակարաններ, որտեղ ձմեռը տաք էր լինում, իսկ ամառը՝ դոփ։ Լլոսի հողաշերտում կառուցում էին նույնիսկ մի քանի հարկանի նման բնակարաններ։

Իր երկարությամբ է՛լ ավելի նշանավոր մյուս գետը՝ Յանցզին, որ կառ-վում էր նաև Վիսպույտ գետի, նույնպես մեծ քանակությամբ արգավանդ տիղմ էր բերում։ Յանցզի գետի հովիտն ավելի ուշ է բնակեցվել, քան Խուան-յոնի հովիտը։

Ջրանցքները

Խուանյան և Յանցզի գետերը մեծ նշանակություն ունեին ոչ միայն հողագործության, այլ և նավարկության համար։ Ջրանցքները, որ չինացիները կառուցում էին դաշտերը ոռոգելու համար, վաղուց ի վեր օգտագործվում էին նաև սրպես հաղորդակցության ճանապարհներ։

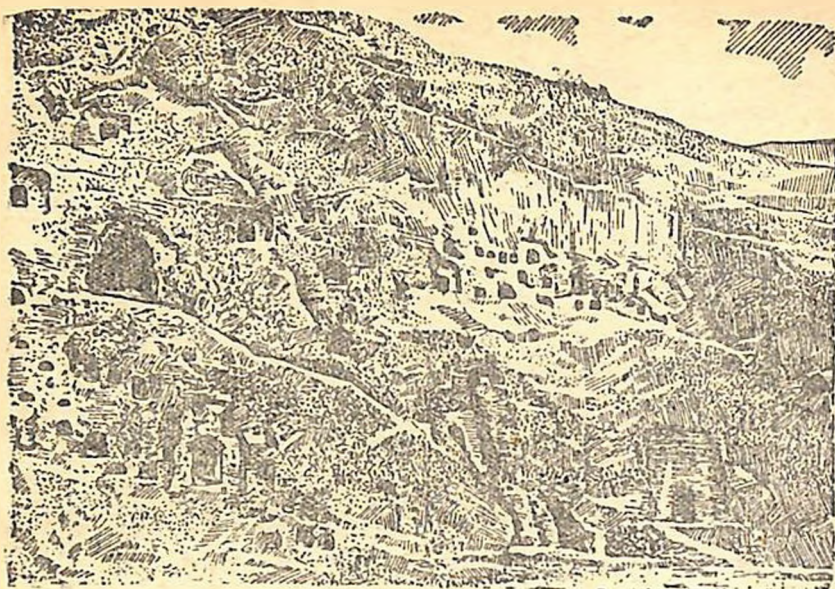
Հետագայում առանձին ջրանցքները միացվեցին, և գոյացավ նշանավոր Վեծ ջրանցքը, որ ապշեցնում է իր մեծությամբ։ Չինացիներն այդ ջրանցքը կառուցել սկսեցին VI դարում Ն. թ. ա. և կառուցում էին Երկաշ ժամանակ։ Հետագայում այդ ջրանցքը միացրեց Խուանյան և Յանցզի գետերը։ Ներկայումս նա ավելի քան հազար կիլոմետր երկարությամբ ունի։ Վեծ ջրանցքը հին Չինաստանի պատմական նշանավոր հուշարձանների թվին է պատկա-նում։

Բնակու- թյունը

Դեղին գետի միջին հոսանքում ապրած չինական ցե-ղերը շատ հին ժողովուրդ են։ Չինացիները ավանդությու-ններից երևում է, որ չինացիները հաճախ ստիպված են ձգել կտիվ մզել այստեղ գաղթող զանազան ցեղերի հետ։ Չինական այլևայլ ցե-ղերը խոսում էին բազմաթիվ բարբառներով։ Բարբառներից մի բանիսր պահ-պանվել են նաև ժամանակակից չինական լեզվում։

Հին չինացիների զլխավոր զբաղմունքը եռազգաբնակչությունն էր։ Չինացիները համառորեն պայքարում էին յուրաքանչյուր հողակտորի համար։ Հողի մշակու-թյունն ու նրա ոռոգումը ջրանցքների միջոցով հողագործների մշտական հոգսն էր հանդիսանում։ Չինացիները առաջիններից մեկն էին, որ սկսեցին կիրառել մաքցային կտլտուրան։ Դա մեծ աշխատանք էր պահանջում, որովհետև հարկա-վոր էր բոլոր մշակատները քաղհանել և տունների բուրդ տալ։ Բայց հենց դրա հետևանքով բրնձի, պտուղների ու բանջարեղենների լավ բերք էր ստացվում։

Չին հողագործների կյանքում մեծ դեր էր խաղում անտառագործությունը։ Դեռ շատ հնում Չինաստանում թթենիներ էին տնկում և շերամի սրդ պահում։ Չինացիները վաղ սովորեցին մետաքս պատրաստել։ Նրանց մետաքսի գործ-վածքները հուշակված էին իրենց որակով և հայտնի էին Չինաստանի սահմաննե-րից դուրս։ Չինաստանն ամենից ավելի շատ առևտուր էր անում Հնդկաստանի հետ։ Մինչև դրամի երևան գալը երկրում, որպես փող, ծառայում էին զլխավո-րադեմ մետաղե դանակները։

Չինական անձավ—բնակարաններ

Չինական արհեստի մասին մենք կարող ենք դատել միայնից պատրաստված և վարպետին փորձելով՝ առարկաներով, քարե և ոսկորե կերտվածքներով, ինչպես և բրոնզից ու կավից պատրաստված հրաշագործ ամանեղենով։ Ավելի ուշ չինացիները հռչակ ձեռք բերին ճենադակյա և հախճապակյա ամանեղենի տրտադրությունը։

Խարդախն կուսուրդ

Հին չինացիների տնտեսության ու կյանքի մասին մենք դադափար ենք կազմում գլխավորապես ամանեղենի, կենցաղային ու պաշտամունքի առարկաների մնացորդներից, որոնք գտնվել են պեղումների ժամանակ: Այդ հուշարձանները ցույց են տալիս, որ արհեստներն ու տնտեսությունը Չինաստանում բավական բարձր մակարդակի էին հասել:

§ 25. ՉԻՆԱՍՏԱՆԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՉԺՈՒԻ, ՅԻՆ ԵՎ ՀԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՆԵՐԸ

Չժոու ժամանակաշրջանը (1122 թ. մինչև 256 թ. մ. թ. ա.)

Չինական պատմությունն ըստ ավանդության կազմավորվել է մոտ 5 հազար տարի առաջ: Չինաստանի առաջին կառավարիչներից մեկը եղել է խուանդին, որ նշանակում է «Դեղին իշխանավոր» (Դեղին դեպի երկայնությամբ ընկած հողերը նվաճող): Չինաստանի հնագույն ժամանակաշրջանի վերաբերյալ մեզ հասել են բազմաթիվ զանազան զրույցներ չինական սարեգրություններից և բազմաթիվ հնադիտական հուշարձաններ, որ գտնվել են պեղումների ժամանակ: Միայն այդ հուշարձանների ուսումնասիրության շնորհիվ է, որ սկսում են հետզհետե պարզվել չինական պատմության հնագույն ժամանակաշրջանները (օրինակ՝ Ին-Շան ժամանակաշրջանը): Չինաստանի ավելի արժանահավատ և ուսումնասիրված պատմությունը սկսվում է Չժոու ժամանակաշրջանից:

Չժոու ժամանակաշրջանն իրենից ներկայացնում է այն փոքրիկ թագավորության պատմությունը, որ գտնվում էր խուանսեի միջին և ստորին հոսանքներում:

Չժոու ղրինաստիայի թագավորները ընդարձակ տիրություններ ունեին: Թագավորական հողը մի քանի հարյուր կիլոմետր շրջափիծ ուներ և հարուստ էր երկաթով: Ըստ ավանդության՝ նա զբաղվում էր թագավորության հենց կենտրոնում և բոլոր կողմերից շրջապատված էր իշխանների ու թագավորի բարձրաստիճան պաշտոնյաների հողերով: Իր այս դիրքի շնորհիվ չինական պետությունը հետագայում կոչվել է «Միջին թագավորություն»: Նրա մայրաքաղաքը դարձավ Լոյան քաղաքը:

Թագավորներն ու նրա մերձավորները փարթամ կյանք էին վարում: Նրանք իրենց համար կառուցում էին հիանալի տալատներ ու տաճարներ, ունեին հարյուրավոր պալատականներ, ծառա-

ներ և ստրուկները Նրանք ժամանակին անց էին կացնում պատճառազմեններում, խնջուքներում և որսորդությամբ զբաղվելով: Թագավորն ու նրա զորախումբը մեծ ռազմական քերով հաճախ ասպատակում էին հարևան թագավորությունները, ինչպես և կողոպտում էին իրենց գյուղացիներին:

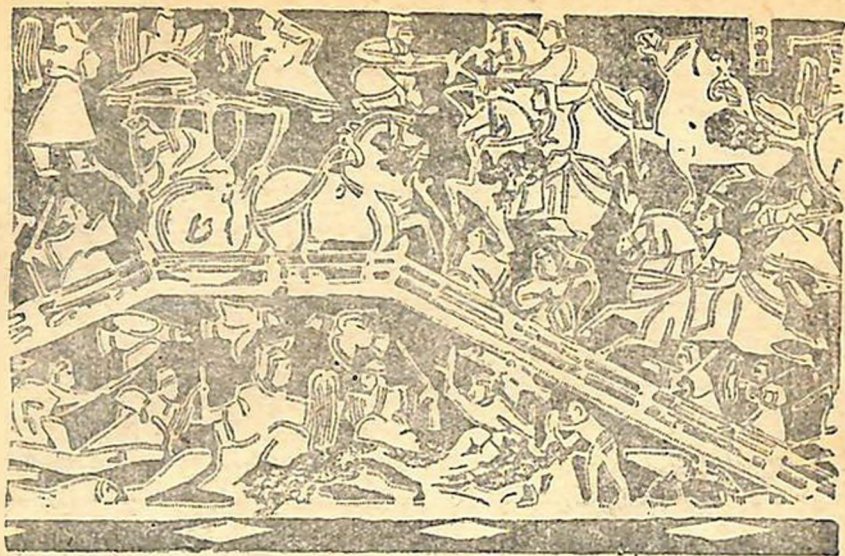
Անընդհատ պատերազմները, գյուղացիների և նվաճված ցեղերի ապստամբությունները խախտեցին Չոռու թագավորների իշխանության հիմքերը: 842 թվին ն. թ. ա. ժողովրդական խռովության հետևանքով դահլեյկեց արվեց Չոռու ղինաստիայի թագավոր Լի-վանը:

Կենտրոնական իշխանությունն աստիճանաբար թուլանում էր: Մեծամեծների միջև անընդհատ պայքար էր մղվում հողի համար: Այդ պայքարը երկար տևեց և Չոռու պետությունը արոհման հասցրեց: Մոտավորապես 250 թ. ն. թ. ա. տապալվեց այդ ղինաստիայի վերջին թագավորը: Սկսվեց իշխանների կատաղի պայքարը հողի և իշխանության համար:

Այդ ժամանակ խիստ աչքի ընկավ Յին մարզը, որ գտնվում էր Չոռու թագավորությունից դեպի արևմուտք:

Նոր ժամանակաշրջանը, որի հետ կապված է Յին իշխանության բարձրացումը, Չինաստանի պատմության մեջ կոչվում է Յին ժամանակաշրջան (256—206 թ. թ. ն. թ. ա.): Յին մարզի առաջնորդները օգտվեցին մեծամեծների միջև մղվող ներքին պայքարից և աստիճանաբար սկսեցին իրենց իշխանությանը ենթարկել բոլոր իշխաններին: Նրանք հպատակեցրին հարևան ցեղերին, զբաղեցին նաև Յանցզիից դեպի հարավ գտնված հողերը և աստիճանաբար իրենց ձեռքում կենտրոնացրին Չինաստանի դերագույն իշխանությունը:

Յին պետության առաջին հզոր թագավորը Յին-շի-խուան-դին էր: Նա հռչակվեց կայսր (221—210 թ. թ. ն. թ. ա.): Նրան վերադրվում են խոշոր ռեֆորմներ: Նա ոչնչացրեց առանձին կառավարիչների ու բարձր աստիճանավորների ինքնուրույնությունը՝ նրանց ենթարկելով իր իշխանությանը: Թագավորի իշխանության տակ միավորված բոլոր հողերը նա բաժանեց 36 վարչական շրջանների: Յուրաքանչյուր շրջանում Յին-շի-խուանդին փոխարքա

Հին շինական հեծելազոր:

նշանակեց: Փոխարքաների վրա հսկում էին հատուկ վստահելի անձեր, որոնք թագավորին տեղեկացնում էին ամեն բանի մասին:

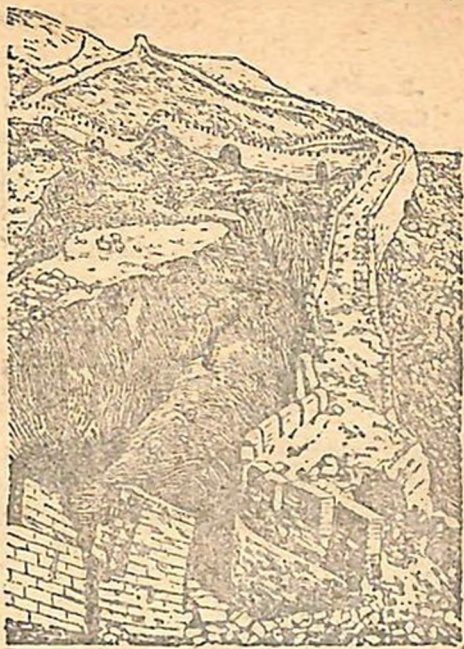
Յին-շի-խուանդին մտքեց նաև ռազմական ուժորմ: Չինական պետության իրենց հարձակումներով շարունակ անհանդրատացնում էին հոները հյուսիսից, ինչպես և ալն ժողովուրդները, որոնք Չինաստան էին ներխուժում Միջին Ասիայից: Հին դորքը ծանր ռազմակառքերով շեր կարող հաղթահարել քոչվորներին: Յին-շի-խուանդին ստեղծեց լեթև ու դյուրաշարժ հեծելազոր:

Նա մեծ ուշադրություն դարձրեց նաև «Չինական մեծ պարիսպի» դեռ առաջ սկսված կառուցման վրա: Այդ պարիսպը կառուցվում էր հյուսիսից հարձակվող քոչվորներից պաշտպանվելու համար: Ըստ ավանդության՝ նրա կառուցման համար հարկավոր եղան ավելի քան 400 հազար մարդ: Հողապորժ բնակչության վրա ծանր պարհակներ դրվեցին. պարսպի կառուցման ժամանակ լայնորեն օգտագործվում էր նաև ստրուկների աշխատանքը:

Ավանդությունն ասում է, որ Յին-շի-խուանդին իր գերագույն իշխանությունն ուժեղացնելու համար հրամայեց սլոնդ հին օրենքները բռնադատելով բոլոր պրեբերը: Հրապարակում թողին

Միայն այն գրքերը, որոնք տեղեկություններ ու խրատներ էին պարունակում հողագործության, բժշկականության և աստղաբաշխության մասին:

Այդ ժամանակաշրջանում խոշոր հողատերերն էլ ալիքի ուժեղացում: Ստորակները և հողագործի գյուղացիների թիվը շարունակ մեծանում էր: Պիտանի հողերը կենտրոնանում էին խոշոր ստրկատերերի ձեռքում, որոնք կարող էին հողը վաճառել, վարձակալության տալ կամ որպես սեփականություն նվերել իրենց մերձավորներին:

Ջինական մեծ պարիսպը:

Դեռևս Յին-շի-խուանդիի կենդանության ժամանակ գյուղացիները ուստրովյաների լայնածավալ շարժում սկսվեց նոր կարգերի դեմ: Հետզհետե աճող խոշոր հողատիրությանը կլանում էր գյուղացիների հողամասերը և այդ գյուղացիներն ալիքի ու ալիքի էին քայքայվում: 209—206 թ. թ. ն. թ. ա. տեղի ունեցավ ապստամբություն: Դժգոհ գյուղացիներն ու ստրակներն այդ ժամանակ համախմբվեցին իրենց առաջնորդ Լյու-Բանի ղեկավարության տակ: Լյու-Բանը տասլալեց ցինյան ղինաստիայի թագավորին և իշխանությունն իր ձեռքն առավ: Այսպես ընկավ Յին թագավորությունը:

Դրանից հետո սկսվում է հին չինական պատմության նոր, այսպես կոչված՝ Հան ժամանակաշրջանը (ն. թ. ա. 206 թ. մինչև ն. թ. 220 թ.):

Կարսի
Էնցֆեր,

Հանդիմանաբար ժամանակը մեծ նվաճումներով, կայսերական իշխանությունների ամրապնդման, ստրկատիրական տնտեսության և կոլտուրայի ծաղկման ժամանակաշրջան էր, բայց ստրուկների և դուրդալիների համար դա ամենաժանրուկ մահալ ժամանակաշրջան էր։ Բայցայն, սույն մատնված դուրդալիներն ստիպված էին լքել իրենց հողերը և զբաղվել շրջակայի կոլտուրայի և ավազակության։ Շրջաններից մեկում տուն և տեղից զրկված շրջակայիները թիվը հասնում էր 400 հազար մարդու։

Քրոնդից պատարաստութեամբ
ազգայնական անոթ:

Ուլքեր մնում էին իրենց հո-
ղամասերում, նրանց դրու-
թյունն էլ լաւ չէր. եթե նրանք
իրենց պարհակները կարգին
չէին կատարում, նրանց պրկում
էին հողից ու աղատությունից
և ստրուկներ էին դարձնում։
Զինական պատմության և ոչ մի
ժամանակաշրջանում ստրկու-
թյունն այնքան տարածւած չի
եղիլ, որքան Հան ժամանակա-
շրջանում։ Այդ ժամանակ ա-
ռանձնապէս հաճախ էին բռնկ-
ւում ստրուկների ու դուռացի-
ների ուղուցիտն ապստամբու-
թյունները։

Ամենախոշոր ապստամբու-
թյուններից մեկը «Կարմիր հոնքե-
րի» հռչակավոր ապստամբու-
թյունն էր Վան Ման թագավորի
օրով: Այդ ապստամբությունն ըս-
կրավել է ն. թ. 18 թվին, Լու (Շան-

դոմ) շրջանում: Եարժման գլուխ էր կանգնած գյուղացիների առաջնորդ Ֆան Չունը: Նա ապստամբության բոլոր մասնակիցներին առաջարկեց իրենց հոնքերը կարմիր դույնով ներկել, որպեսզի նա այդ նշանով միշտ կարողանա ճանաչել իր կողմնակիցներին:

Վան Մանը «Կարմիր հոնքերի» դեմ ուղարկեց հարյուր հազարանոց մի բանակ՝ իր երկու լավագույն հրամանատարների ղլխավորությամբ: Սակայն, երկու հրամանատարներն էլ սպարտովյուն կրեցին Ֆան Չունի ջոկատից, որը բաղկացած էր ընդամենը 10 հազար հոգուց միայն: «Կարմիր հոնքերի» տարած հաղթանակը ընդհանուր ապստամբության ազդանշան եղավ: Հինգ տարվա պայքարի հետևանքով «Կարմիր հոնքերը» տապալեցին Վան Մանին: 23 թվին ն. թ. նա մահապատժի ենթարկվեց:

Սակայն գյուղացիների դրության մեջ արմատական բարելավում չկատարվեց: «Կարմիր հոնքերը» չկարողացան օգտագործել իրենց հաղթանակը: Այն ժամանակ գյուղացիներն այլ հասարակարգ չէին պատկերացնում, քան պոլիտիկոն ունեցող հասարակարգը. նրանք պարզ չէին պատկերացնում, թե ինչպիսի նոր կարգեր պետք է ստեղծել: Այդ պատճառով նրանք վերջ ի վերջո սպարտովյուն կրեցին:

Այնուամենայնիվ ճնշվածները չղաղարեցին պայքարելուց և հետագա ապստամբությունների ժամանակ իրենց առջև խնդիր դրին՝ բարելավելու իրենց դրությունը:

Նրկորդ վիթխարի ապստամբությունը «Դեղին չալմաների» ապստամբությունն էր: Այդ ապստամբությունն այդպես էր կոչվում, որովհետև նրա մասնակիցներն իրենց ղլխին դեղին փաթաթաններ էին կրում: Այդ ապստամբությունը բռնկվեց ն. թ. 184 թվին: Նրա ղեկավարներն էին Չժան Լեբե հյդբայրները: Ավագ եղբայրն իմաստասեր էր և ճնշվածների ազատության ուսմունքն էր քարոզում: Նա ինքն իր ուսմունքն անվանում էր «Խեմ ազատագրության ուղի»: Նրա մոտ շատ հետևորդներ էին գալիս:

Ապստամբության նախօրյակին լուր տարածվեց, թե վերահաս տարին ժողովրդին փրկություն է բերելու և նոր, երջանիկ ժամանակների սկիզբ է դնելու Քաղաքային շենքերի, տաճարների, մասնավոր տների վրա երևում էին «Յիշա-Յիշ» բառերը, որ նշանակում է «նոր ժամանակ է գալիս»:

Այս ամենը թաքավորին խիստ անհանդուարեում էր և նրա հրամանով բռնվեցին Չժանի ավելի քան հազար կողմնակիցներ։ Նրանք բոլորն էլ մահապատժի ենթարկվեցին։ Սակայն Չժան եղբայրները, որոնք փրկվել էին, չվհատվեցին։ Նրանք, ըստ ավանդության, կազմակերպեցին 36 մեծ ու փոքր բանակներ, ընդհանուր թվով ավելի քան 100 հազար մարդ, և ամբողջ երկրում ապստամբություն բարձրացրին։ Այդ ապստամբությունը տևեց մոտ 15 տարի։ Նրա հետևանքով «Դեղին շալմաները» գրավեցին բոլոր գլխավոր քաղաքները։ Նրանք հարուստներին վտարեցին և գրավեցին նրանց հողերը։

Դյուղացիների ու ստրուկների այդ բոլոր ապստամբությունները վերջնականապես խախտեցին Հան դինաստիայի թագավորների իշխանության հիմքերը։ Հյուսիսից և Միջին Ասիայից ելած օտար ցեղերն օգտվեցին պետության այդ ժամանակվա թուլությունից և ներխուժեցին Չինաստան։ Հին պետությունը բաժան-բաժան եղավ, սակայն նոր պետություններում ևս, որոնք կազմակերպվեցին հետո, իշխանությունը մնաց էլի հարուստների ձեռքում։ Ծնշվածները դեռ ի վիճակի չէին փոփոխելու հասարակարգը։ Ահա թե ինչու նրանք փոխում էին թագավորներին, բայց կենսակարգը մնում էր հինը։

§ 27. ԼԻՆ ՉԻՆԱՍՏԱՆԻ ԿՈՒՏՈՒԲԱՆ՝

Նորոգը

Չինացիները երկրպագում էին բնության ուժերին և ոգիացնում նրանց։ Դիւալնոր աստվածը Երկինքն էր, որ մեծարվում էր իրեն գերագույն ուժ և երկրային բոլոր բարեքների աղբյուր։ Քրմերն ու աստիճանավորները չինական պետությունն անվանում էին ճենդերկնային կայսրություն»։ Նրանց կտրծիքով, այդ պետությունը դառնում էր Երկինք աստծու անմիջական կառավարման ներքո։ Այդ աստծու համար կառուցում էին զմբեթաձև կտուրով տաճարներ, որոնց տանիքը ծածկում էին հախճապակուց և ճենապակուց պատրաստված և երկնքի գույնի նման կապույտ կղմինդրով։

Չինացիների մոտ խիստ զարգացած էր նախնիքների պաշտամունքը։ Հնում անվանի մարդկանց թաղման ծիսակատարություն ժամանակ երբեմն մարդկային զոհաբերություններ էին կատարվում (մարդկանց ողջ-ողջ թաղում էին)։ Ցին-շի-խուանյի թա-

գավորի թաղման ժամանակ նրա հետ միասին թաղվեցին նաև նրա բոլոր անդալակ կանայք, ստրուկներն ու սպասավորները: Գերեզման իջեցրին նաև այն բոլոր վարպետներին, որոնք հանգուցյալ թաղավորի համար վիթխարի ու շքեղ սարկոֆագ էին կառուցել:

Միայն հետադաշյում հրաժարվեցին մարդկային ղոհաբերու-թյուններից և մնաց միայն անասունների ղոհաբերությունը:

Գիրք

Չինական գրերի ծագումը շատ հին ժամանակ-ներին է վերաբերում: Այդ կարելի է նկատել չինա-կան երոզլիֆների գրեւածների զարգացումից. դրանք սկզբում շատ սլարդ են եղել, իսկ հետո ավելի ու ավելի բարդացել են: Հին չի-նացիներն աստիճանաբար փոփոխել են երոզլիֆների գրեւածը և մշակել այն գիրը, որ չինացիները գործածում են նաև ներկա-յումս: Հին չինական գիրն ունեցել է մոտ երկու հազար նշան, իսկ այժմ 50 հազարից ավելի է: Չինա-ցիները գրելու համար գործածության մեջ դրին հա-տուկ վրձին, իսկ ն. թ. 105 թ. հնաբեցին բուրդը:

Շնորհիվ այն հանդա-մանքի, որ Չինաստանում գիրը գոյություն է ունեցել շատ վաղուց, մեզ հասել են բրոնզե ամանների վրա գրված հնագույն արձանա-գրություններ և նույնիսկ ամբողջ գրքեր (տարեդրու-թյուններ):

日	旦	月	月
𠂇	月	月	月
𠂇	𠂇	𠂇	𠂇
𠂇	𠂇	𠂇	𠂇
辰	辰	辰	辰
宿	宿	宿	宿
𠂇	𠂇	𠂇	𠂇
𠂇	張	張	張

Չինական գրի տեսակներ:

Հին Չինաստանի իմաստասերներից ամենահայտնին Կոնֆու-ցիոսն էր (ն. թ. VI դ.): Նա սովորեցնում էր պաշտիկ նախնիներին, լսել մեծերին, հետևել հին սովորություններին ու օրենքներին: Նա

Ազատւոյն էր ամեն բանում Երանայանի շինական հին կուլտուրան: Հետագայում նրա ուսմունքը լայնորեն տարածվեց ամբողջ Չինաստանով մեկ:

Ավելի ուշ Չինաստանում տարածվեց նաև Հնդկաստանից փոխառած բուդդայականությունը:

«Չինական մեծ պարիսպը»

Այն հուշարձանների շարքում, որոնցով կարելի է դատել հին շինական կուլտուրայի մասին, մեծ նշանակություն ունի վերևում հիշատակված «Չինական մեծ պարիսպը», կամ «10 հազար լի (մոտ 2500 կմ) երկաթուղյամբ պարիսպը»: Այս վիթխարի կառուցումը շարունակում էին նորոգել ու ընդլայնել մինչև ն. թ. XIV դարի վերջը: Սկզբում պարիսպը կառուցվում էր կավի ու հողի շաղա-

Կոնֆուցիոս:

խից: Հետագայում սկսեցին երեսապատել աղյուսով ու խոշոր սալաքարերով: Այդ պարիսպը ձգվում է հարթավայրերով ու լեռներով, կտրելով Խուանսի գետի հոսանքը: Պարսպի բարձրությունը հասնում է 10 մետրի, հաստությունը հիմքում՝ 6 մետրի: Նրա ամբողջ երկարությամբ, իրարից որոշ հեռավորության վրա բարձրանում են քառանկյուն վիթխարի աշտարակներ, որոնց տակ մեծ անցքեր կան: Այդ պարիսպը կառուցվել է հյուանիսի

թուղթի ժողովուրդների (հոններ) ասպատակություններից պաշտպանվելու համար:

Գիտությունը

Չինաստանում լայն չափով զարգացան այնպիսի գիտությունները, ինչպիսին մաթեմատիկան, աստղաբաշխությունն ու բժշկականությունն են: Այս բոլոր գիտություններից առանձնապես մեծ ուշադրության առարկա էր աստղաբաշխությունը: Չինական Բագավորները հաճախ հանձ-

նաժողովներն էին կազմում, որոնց հանձնարարում էին որոշել օրացույցը և խալարումների ժամանակը: Խալարումը համարվում էր վատ նախանշան, և եթե աստղաբաշխների հանձնաժողովը նախօրոք չէր որոշում խալարման սկիզբը, ապա թագավորը երբեմն բոլոր անդամներին մահապատժի էր ենթարկում:

Չինացիները հնուց ի վեր պիտեին մազնիսի և մազնիսական սլաքի հատկությունները, սակայն նրանք կարիք չունեին ծովագնացության մեջ այն օգտագործելու, քանի որ նրանք նավարկում էին միայն ափերի երկայնությամբ և մի կղզուց դեպի մյուսը: Չինացիներն են հնարել նաև վառողը, որ նրանք օգտագործում էին հրավառությունների համար:

Այսպիսով Չինաստանը, ինչպես և Նգիպտոսի ու Միջագետքի պետությունները, բավական բարձր կուլտուրա է ունեցել: Չինական կուլտուրայի շատ նվաճումները հին դարում անցել են ուրիշ երկրներ՝ Հնդկաստան, Արարիա՝ Հետագայում նրանք անցան նաև Եվրոպա (օրինակ՝ մազնիսական սլաքը, թուլթը և այլն):

II. ՀՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԶՐԱՆԸ

§ 28. ԵՐԿԻՐԸ ԵՎ ՆՐԱ ԲՆԱԿԱԶՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Հունաստանի բնությունը Հին Հունաստանը գրավում էր Քալկանյան թերակղզու հարավային մասը, էգեյան ծովի կղզիները և Փոքր Ասիայի ափը: Մայր-ցամաքային Հունաստանը երեք կողմից ողողվում է ծովով: Նրա ափերն չսմեն տեղ միատեսակ չեն:

Հունաստանի արևելյան ափը ամենից ավելի կտրտված և ծովածոցերով ամենահարուստ վայրերից մեկն է երկրադնդի վրա: Այնտեղ ծովը խաղաղ է և ունի բազմաթիվ հարմար ու ապահով նավահանգիստների: Դեռ վաղ ժամանակ հույները կարող էին այդ ափից ելնել հեռավոր ծովային ճանապարհորդություններ կատարելու: Սկզբում նրանք հասան էգեյան ծովի կղզիները և Փոքր Ասիայի ափը: Հետագայում Հելլեսպոնտով (Բարդանեյի նեղուցով)

Երանք մտան Պրոպոնտիս (Մարմար ծովը), իսկ Թրակիական Բոսֆորի միջով հասան մինչև իսկ Սև ծովի հյուսիսային ափերը:

Հունաստանի արևմտյան ու հարավային ափերը քիչ են կտրտված, ժայռոտ են և ունեն շատ ծանծաղուտներ: Այնտեղ նավահանգիստներ կառուցելու համար հարմար ծովախորշեր քիչ են պատահում:

Մայր-ցամաքային Հունաստանը հենց բնությունից բաժանվում է երեք մասի՝ Հյուսիսային, Միջին և Հարավային:

Հյուսիսային Հունաստանը Պինդոս լեռնաշղթայով, ասես, ճեղքվում-բաժանվում է երկու խոշոր մարզերի՝ էպիրոսն արևմուտքում և Թեսալիան արևելքում: Հյուսիսային Հունաստանից Միջին Հունաստան տանող ճանապարհն անցնում էր Թերմոպիլյան կիրճով: Դա բարձր լեռների և ծովի սեպոտ ափի միջև ընկած մինեղ կածան էր:

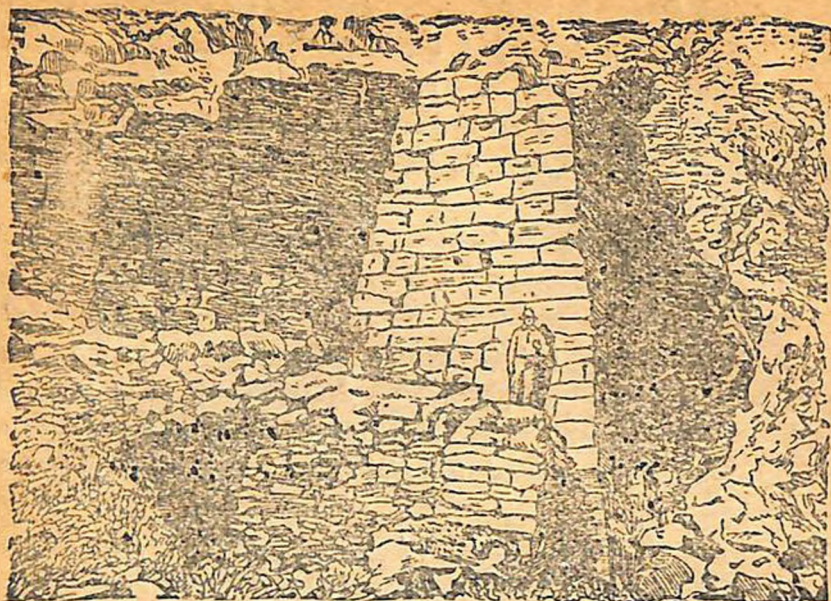
Միջին Հունաստանը լեռներով բաժանվում է մի շարք ինքնուրույն մարզերի: Նրանցից ամենահայտնիները հնում Բեոլիական էր և Ատտիկան: Միջին Հունաստանը Հարավայինի հետ միացած է Խորնքոսյան լեռնոտ պարանոցով:

Հարավային Հունաստանը կոչվում էր Պելոպոնես: Այդ մասում գտնվում էին Մեսենիա, Լակոնիա և Արգոլիս արքայազն մարզերը:

Դիլսալոր կղզիները գտնվում են Հունաստանից դեպի արևելք, Էգեյան ծովում: Դրանցից ամենախոշորներն են էվբեյան՝ Միջին Հունաստանի ափի մոտ, Լեսբոսը, Քիոսը, Սամոսը, Հոդոսը՝ Փոքր Ասիայի արևմտյան ափի մոտ և Կրետեն՝ Էգեյան ծովի հարավում: Մանր կղզիներից աչքի էին ընկնում Դելոս կղզին, որ հույները սրբազան էին համարում, և Պարոսը, որ հայտնի էր ձյունափալ մարմարի հարուստ շերտերով:

Հունաստանի կլիման չափավոր տաք է, շատ առողջարար: Նրա բնությունը գեղեցիկ է ու բազմապիսի: Հնում լեռնային վայրերը ծածկված էին սոճու, կաղնու, փեկոնի ու շաղանակի անտառներով: Հովիտներում աճում էին մշտադալար նոճիներ, դափնիներ և ճփնիներ: Լեռնալանջերին դցում էին խաղողի այգիներ ու ձիթենու պուրակներ: Հովիտների բերրի մասերում հացաբույսերից ցանում էին ղլխավորապես դարի:

Հունաստանի հողը աչքի չէր ընկնում բերքատվությամբ և հո-

Հին Տրոյայի պարիսպները

Գատաթի մշակութային էր պահանջում: Այդ պատճառով տնտեսության մեջ մեծ նշանակություն ունեւր անասնապահութիւնը: Պահում էին դլխավորապէս կերի նկատմամբ ոչ պահանջկոտ անասուններ՝ խոզեր, աշներ ու ոչխարներ: Թեսալիայում և Արգոլիսում զբաղվում էին ձիաբուծութեամբ:

Քնակութիւնը Հին հույներն իրենց երկիրն անվանում էին Հելլաս, իսկ իրենց՝ հելլեններ: Հելլենները բաժանվում էին զանազան ցեղերի: Հայտնի են հունական չորս գլխավոր ցեղեր՝ էոլական, դորական, աքայական և յոնական:

Հունական ավանդութիւնները շատ բան են պատմում հունական ցեղերի տեղափոխութիւնների և նրանց մեկը մյուսին նվաճելու մասին: Այսպէս, օրինակ, պելասգները, որոնք ըստ ավանդութեան սկզբնապէս ապրելիս են եղել Հունաստանում, նվաճվել են հելլենների կողմից և ձուլվել նրանց հետ: Մի ուրիշ ավանդութիւն պատմում է, թէ ինչպէս գորացիները Միջին Հունաստանի Դորիս մարզից շարժվել են դեպի Պելոպոնես և աստիճանաբար նվաճել այն:

**Պեղումներ
Շլիման**

Հունական պատմության հնագույն ժամանակաշրջանի մասին մենք այժմ տեղեկանում ենք այն հուշարձաններից, որոնք դնում են պեղումների ժամանակ—շենքերի, դենքերի, կահույքի և այլ իրերի մնացորդներից։ Առաջ դիտնականներն ամենահին ժամանակաշրջանի մասին տեղեկություն էին ստանում միայն երկու նշանալիոր պոեմներից՝ «Իլիականից» և «Օդիսականից»։ Այդ պոեմները պատմում են Տրոյական պատերազմի մասին։ Այդ պատերազմը տեղի է ունեցել հույների ու տրոյացիների միջև, Փոքր Ասիայում (Տրոյայի մոտ)։ Հունաստանի պատմության այդ հնավոր ժամանակաշրջանի մասին այն ժամանակ ուրիշ ոչ մի հուշարձան չկար։ Դրա համար էլ դիտնականները ենթադրում էին, թե «Իլիականում» և «Օդիսականում» նկարագրվող դեպքերը պարզապես հնարովի են։ Բայց հետագայում պեղումների շնորհիվ պարզվեց, որ «Իլիականում» և «Օդիսականում» պատմվածից շատ բան, իրոք, տեղի է ունեցել։

Առաջին մարդը, որ փորձեց «Իլիականում» և «Օդիսականում» շարադրված դեպքերի նյութական հուշարձաններ գտնել, գերմանացի դիտնական Հայնրիխ Շլիմանն էր։ Պատմում են, թե նա պատանի հասակից հրապարտում էր այդ պոեմներով և հավատում էր, որ նրանք իրական կյանք են նկարագրում։

1870 թ. Շլիմանը մեկնեց Փոքր Ասիայի ափը և Հելլեսպոնտի մոտ Հրսարլըդ բլրի վրա պեղումներ սկսեց։ Նա հույս ուներ երևան հանել հին Տրոյան, որտեղ ըստ ավանդության իշխել է Պրիամոս արքան։ Շլիմանը կարծում էր, որ Տրոյա քաղաքի մնացորդները պիտի լինեն հողի ամենաստորին շերտերում, ուստի ուղադրություն չդարձրեց միջին շերտերի վրա, որոնք ավերվում էին պեղումների ժամանակ։ Դա Շլիմանի սխալն էր, որովհետև հողի միջին շերտերի հետ միասին նա ավերում էր հենց այն Տրոյայի հուշարձանները, որ նա փնտրում էր։ Հետագայում դրա վրա ուղադրություն դարձրեց նրա օգնականներից մեկը, որ գտավ հենց «Իլիականում» նկարագրված Տրոյան։

Տրոյայի պեղումների վրա երկար տարիներ անխոնջ աշխատելուց հետո Շլիմանն անցավ Բալկանյան թերակղզու հարավա-

Քին մասը Այնտեղ նա պեղումներ սկսեց Միկենեում, հույների առաջնորդ Ագամեմնոնի քաղաքում։ Նրա առաջին իսկ քայլերը հիանալի հաջողությամբ պսակվեցին։ Նա միանգամից գտավ մի քանի գերեզման, որոնց մեջ հայտաբերեց մեռածների շքեղ արդուզարդ՝ օսկե և արծաթե զարդարանքներ, օսկե դիմակներ, որ դրվում էին մեռածների երեսներին, ինչպես և զեղեցիկ կերտված զենքեր։ Այնուհետև Շլիմանը հայտնագործեց ակրոպոլիսի (միջնաբերդի) պարիսպների մնացորդներ, որոնք շարված էին ծանրաքաշ քարերից։ Այդպիսի քարաշեն մասերով շենքերը հույներն անվանում էին կիկլոպյան շենքեր։ Իր գեղեցկությամբ առանձնապես աչքի էր ընկնում մի դարբաս, որը զարդարված էր երկու առյուծների քարե քանդակով։ Հայտաբերվեց նաև մի մեծ դամբարան, որ Շլիմանն անվանեց Ատրեա արհայի (Ագամեմնոնի հոր) գանձաբան։ Հետագայում Շլիմանը պեղումներ կատարեց նաև Հռնաստանի այլ վայրերում։ Այնտեղ էլ նա միկենյան հուշարձանների նման հուշարձաններ գտավ։ Այդ բոլոր հուշարձանները վկայում են վաղ, շատ հին կուլտուրայի մասին, որ կոչվում է միկենյան կուլտուրա։

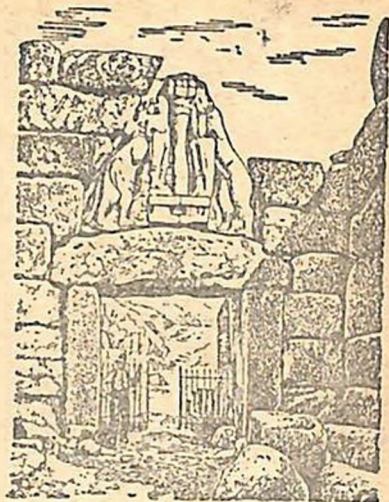
Փնոտոսի սխալառված՝
եգիպոս նշանադրերով։

Էվաճա։ Եճո- տոսի պալատը

Շլիմանից հետո շատ կարևոր դյուտեր արվեսցին Կրետե կղզում զլխավորապես անդլիական դիտնական էվաճաի ձեռքով։ XX դարի ձկզբին- էվանսի ղեկավարությամբ կատարված պեղումների հետևանքով այստեղ երևան եկան միկենյան կուլտուրայից ավելի հին հուշարձաններ։ Երկու պալատ հայտաբերեցին՝ Կնոսոսում և Փեսոսոսում։

Իրենց մեծությամբ առանձնապես զարմացնում են Կնոսոսի պալատի մնացորդները։ Այդ պալատը բաղկացած է եղել բազմաթիվ բնակարաններից ու զետեղարաններից։ Հետեւելով հունական ավանդության՝ էվանսն այդ պալատն անվանեց Մինոա արհայի

պալատը Հունական մի արվանդություն պատմում է, թե ինչպես Կրետեի հզոր արքա Մինոսը հրամայել է հմուտ վարպետ Գեդալոսին Կնոսոսում մի մեծ պալատ կառուցել, Այդ պալատն ունեցել է բազմաթիվ մեծ ու փոքր դահլիճներ, միջանցքներ, որոնց մեջ հեշտություններ կարելի էր մուտքի վել: Այդ պալատը կոչվում էր լաբիրինթոս:

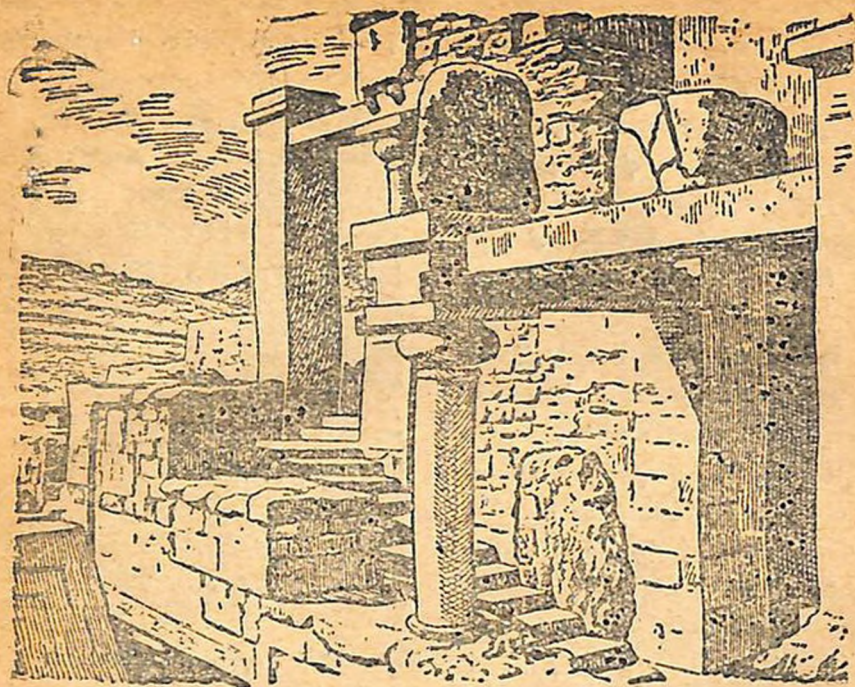
Առյուծների դարբասը Միկենեսում:

Կրետեում հայտարարվեցին նաև ուրիշ շինություններ՝ արհեստանոցներ, պահեստներ, շքեղ դամբարաններ, փոքրիկ պալատներ և այլն: Արհեստի ու արվեստի հուշարձաններից մեզ հասել են զլխավորապես կավի գեղեցիկ անոթներ՝ գեղարվեստական նրկարներով զարդարված, բրոնզե փոքրիկ արձաններ, դեմքեր և այլն: Բնակարանների ներսում պատերը, ամանեղենն ու տնային դործածությունն այլ առարկաները զարդարվում էին ժողովրդական կյանքից վերցրած դանադան պատկերներով: Պատկերվում էին կանանց պարեր, սուամարդկանց բռնցքամարտեր, զինվորների արշավանքներ, երբեմն էլ նկարում էին կենդանիներ, ցուլերի որս, ինչպես և ծաղիկներ ու զանազան իռադիկներ:

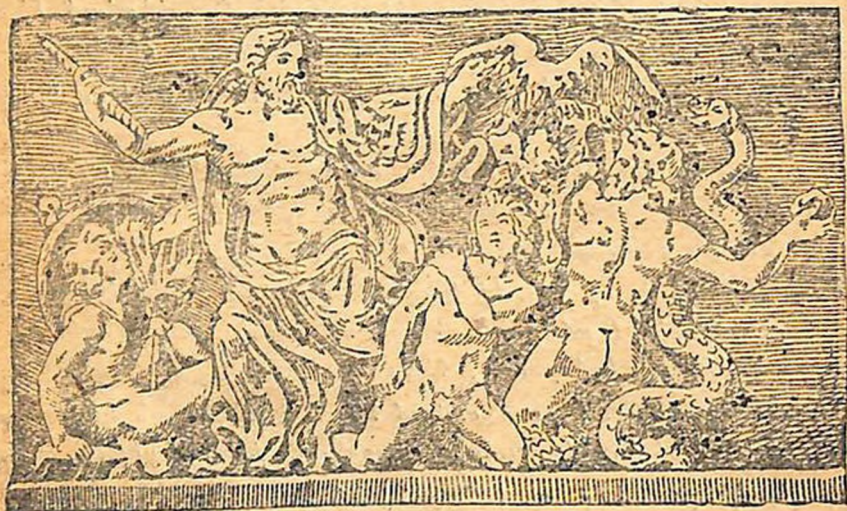
Կրետեում գտնվել են նաև դերեր, որ գիտնականներն առաջիկա կարգի չեն կարողանում: Դրա համար էլ Կրետեի կյանքի շատ կողմերի մասին մենք դեռ քիչ բան գիտենք:

Մեզ հայտնի է, որ Կրետեի թագավորությունը զորեղ է եղել և հարաբերություններ է ունեցել Արևելքի մի քանի խոշոր պետությունների (օրինակ՝ Եգիպտոսի) հետ:

Կրետեի կուլտուրան շատ բանով նման է միկենյան կուլտուրայի հուշարձաններին. երկուսն էլ զոյություն են ունեցել III և II հազարամյակներում ի. թ. ա. և հայտնի են կրետե-միկենյան կուլտուրա ընդհանուր անունով: Այդպիսով այդ կուլտուրան ծաղկած

Գնոստի պալատի ավերակները՝

Քառվածների ու հսկաների պալատը՝

է եղել հենց այն ժամանակ, երբ դրոյութիւնն ունեին Եւրպատոսը, Գաբելաստանը և Արեւելքի մյուս պետութիւնները:

§ 30. ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԿՐՈՆԸ

**Սելաւանի
ծագման
առասպելը**

Հոնական կուտուրան կազմավորուել է այն ժամանակ, երբ մարդիկ դեռ շատ քիչ բան դիտին իրենց դիտած բնական երևույթների պատճառների մասին: Այն ժամանակ հույներն անդոր էին բնութիւնն դեմ մղած պայքարում: Ահա թե ինչու նրանք այդ երևույթները բացատրում էին որպէս ինչ-որ աստվածային ուժերի դործողութիւն: Այդ բանն արտահայտուել է նաև հոնական կրոնի մեջ:

Աշխարհի ծագման ու սկզբնավորման մասին ունեցած իրենց հայացքները հույներն արտահայտել են բազմաթիւ ֆանտաստիկական դրուցներում կամ առասպելներում: Ըստ այդ առասպելների՝ սկզբում հողը, ջուրն ու երկինքը զատ-զատ չէին: Այդ ամենը դրոյւթում էր քառասային կամ անկարգ վիճակում: Ապա այդ քառսից զատուել են Գեա (երկիր) աստվածուհին և Ուրաֆոս (երկինք) աստվածը: Գեայից և Ուրաֆոսից ծնուել են հզոր տիտաններ: Վախենալով, որ իր զավակներն իրենից կխլեն իշխանութիւնը, Ուրաֆոսը տիտաններին բանտարկել է դետնի տակ մի խոր անդունդի մեջ: Սակայն նրանցից մեկին, Կրոնոսին, հաջողուել է ազատել տիտաններին: Կրոնոսը նրանց օգնութեամբ իր հորից խլել է իշխանութիւնը և ինքն է տիրել աշխարհին: Այդ աստծուն էլ իր հերթին տապալել է կատաղի պայքարից հետո նրա կրտսեր որդի, Զևսը:

Ըստ ավանդութեան Զևսն ու նրան շրջապատող աստվածներն ապրելիս են եղել Օլիմպոս լեռան վրա (Թեսալիայում). դրա համար հույները նրանց անվանել են օլիմպոսցիներ:

**Հու Գակաւն
աստվածները**

Զևսն իր տարած հաղթութիւնից հետո ողջ տիեզերքի իշխանութիւնը բաժանել է իր և իր կողմնակիցների միջև: Նա ինքը համարւում էր որոտի ու կայծակի աստված: Նրա կին Հերա՛ն դարձաւ երկնքի տիրուհին: Իր եղբայր Պոսեյդոնի տիրապետութեանը Զևսը հանձնեց ծովը, իսկ մյուս եղբայր Հադէսին վերապահեց ստորերկրյա

այնպիսի: Ապոլլոնը դարձավ լույսի ու բանաստեղծության աստված. նրա իշխանության տակ էին գտնվում իննը մուսաները, արվեստի ու գիտության հովանավորուհիները: Կրակի ու դաբրենության աստվածն էր կաղ Հեփեստոսը, գեղեցկության աստվածուհին՝ Ափրոդիտեն, ռաւտերազմի աստվածը՝ Արեսը, իմաստության աստվածուհին՝ Աթենան:

Զևս

Ընդհանրապէս մարդու տընտեսական գործունեւթյան յուրաքանչյուր բնադավառն ուներ իր հովանավոր աստվածը: Հողագործությունը հովանավորում էր Դեմետրը, գինեգործությունը՝ Դիոնիսը, ջուհակագործությունը՝ Արեման, առևտուրը՝ Հերմեսը, որսորդությունը՝ Արտեմիսը:

Բացի այդ համահոմական աստվածներէց, Հունաստանի յուրաքանչյուր մարզում կային նաև տեղական աստվածներ, որոնք բնակվում էին սնտառներում, աղբյուրներում, մարգագետիններում և լեռներում: Բազմաթիւ աստվածների այդպիսի պաշտամունքը կոչվում է պոլիթեիզմ (բազմաստվածություն):

Հույներն իրենց աստվածներին համարում էին անմահ ու ամհազոր: Սակայն, աստվածներն էլ զերծ չէին աղետներից, որովհետև մարդկանց նման նրանց վրա էլ իշխում էր անխուսափելի ճակատագիրը: Հույները սրան անվանում էին Մոյրա: Ծակառագրի այս հավատի մեջ արտահայտվում էր հույների վախն իրենց համար անհասկանալի բնական ուժերի հանդեպ: Հույները կարծում էին, թե ճակատագրից (Մոյրայից) ոչ ոք խուսափել չի կարող, նա է տնօրինում մարդկանց ու աստվածների կյանքը:

Օլիմպոսի վրա աւրոող աստվածների կաբգերը հույները նշատկերացնում էին այնպես, ինչպես մարդկանց կարգերը: Աստ-

վածներին նրանք պատկերում էին շքեղ հաղուստով, քթանշիկ սպառազինված և իշխանության նշաններով: Շատ բանով նրանք հիշեցնում էին արիստոկրատներին (սլավազույն մարդկանց), որոնք իշխում էին ժողովրդի վրա: Աստվածներին երկրպագելով՝ մարդիկ սովորում էին մեծարել նաև հարուստ արիստոկրատներին:

Աստվածներին մարդկանց կերպարանքով պատկերացնելը կոչվում է անթրոպոմորֆիզմ:

Մարդկանց ծագումը: Պրոմեթեոս

Մարդկանց ծագման մասին հույները զու-
նադան առասպելներ ունեին: Ըստ մի առաջ-
ալելի կամ ավանդության՝ մարդկանց ստեղծել
է կավից ու ջրից Պրոմեթեոս աստանը: Ըստ մի
այլ ավանդության՝ Պրոմեթեոսը անմիտ էակներից մարդկանց
դարձրել է խելամիտ ու հմուտ էակներ: Նա այդ արել է Զևսից կը-
րակը հանձն առնելով և մարդկանց սովորեցնելով օգտվել այդ կրա-
կից:

Պրոմեթեոսի վրա դաշրացած
Զևսը դաժանորեն պատժել է նը-
րան: Նա հրամայել է հեռավոր
Կովկասում մի անմատչելի ժայ-
ռին Երկաթակուռ շղթաներով դա-
մել Պրոմեթեոսին և ամեն օր ար-
ծիվ էր ուղարկում տիտանի լյար-
դը կացահարելու: Սակայն, Պրո-
մեթեոսն արիաբար դիմացավ բո-
լոր տանջանքներին և չիսոնարհ-
վեց Զևսի առաջ:

Պրոմեթեոսի մասին առասպե-
լի մեջ արտահայտված է հույների
խոնարհումը հերոսի արիության
ու անկոտրելիության առաջ, — հերո-
սի, որը չլախեցավ աստվածներին դեմ դուրս գալ և հունձն առաւ
ծանր տառապանքներ կրելու:

Մարդկանց նվիրաբերած կրակի համար Զևսը պատժեց ոչ
միայն Պրոմեթեոսին, այլ և մարդկանց: Այդ բանը նա արեց հետե-
յալ կերպ. բոլոր վշտերն ու աղետները տեղավորեց մի արկղի մեջ,
որն ընկավ դեղնեկուհի Պանդոսայի ձեռքը: Պանդոսան մի կին էր,

Գտնված Պրոմեթեոսը և Ատլանտիսը

Արեւա:

Աղուլուն:

Արտեմիս:

որ հայտնի էր ոչ միայն իր գեղեցկութեամբ, այլ և սաստիկ հետաքրքրվող բնավորութեամբ: Արկղը տեսնելուն պես նա որոշեց բաց անել այն: Հենց որ Պանդորան խոսիր բարձրացրեց, արկղի միջից դուրս թռան բոլոր դժբախտություններն ու աղետները և արագորեն տարածվեցին մարդկանց մեջ:

Չորս հարերի վերաբերյալ առասպելը Մարդկային աղետների ծագման մասին հույները մի ուրիշ առասպել էլ ունեին: Սկզբում, դեռ Զևսից առաջ, երբ Կրոնոսն էր Թագավորում, բոլոր մարդիկ երջանիկ էին: Այդ ոսկե դարն էր: Բայց աստիճանաբար մարդկանց մեջ տիրող խաղաղությունը խախտվեց: Մարդիկ սկսեցին իրար նախանձել, հաճախ նրանց մեջ վեճեր ու երկպառակություն էին ծագում: Սկսվեց արժարե դարը: Արժաթե դարից հետո եկավ սլոնձե դարը: Մարդիկ սովորեցին սղոնձե զենք պատրաստել և կատաղի կռիվներում ոչնչացնում էին իրար: Վերջապես սկսվեց ամենավատ, երկար դարը, երբ երկրի վրա այլևս ճշմարտություն ու արդարություն բնավ չմնաց: Մարդիկ խարում, կողոպտում ու սպանում էին իրար:

Այսպես ահա հույները միամտաբար փորձում էին բացատրել մարդկային կյանքում առաջացած դժվարություններն ու անարդարությունները:

§ 31. ԱՌԱՍՊԵՆՆԵՐ ՀՆՐՈՍՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ:

Հերակլես Հին հույների բազմաթիվ ավանդությունների մեջ առանձնապես աչքի են ընկնում կիսա-աստվածներին վերաբերող առասպելները, — կիսաստվածներ, որոնց հույները ներոսներ էին անվանում: Հույները հերոսներին վերագրում էին գերմարդկային ֆիզիկական ուժ կամ բացառիկ խելք ու խորամանկություն: Հունական ավանդությունների համաձայն՝ հերոսներից շատերն իրենց ուժն ու ընդունակությունները նվիրում էին մարդկանց օգնելուն: Նրանք բնաջնջում էին հրեշնեքին, վայրի գաղաններին և ավազակներին, որոնք խառնաբախում էին մարդկանց նորմալ ու խաղաղ կյանքը: Հերոսներին վերաբերող այդ առասպելներում արտացոլված են այն աշխատանքն ու ջանքերը, որ բազմաթիվ սերունդներ հեռավոր ժամանակներում թափել էին վայրի բնության և կյանքի դժվարությունների դեմ պայքարե-

Այս ժողովրդի երևակայությունը ժողովրդարար այդ դժվարությունների հաղթահարումը վերագրում էր առանձին հերոսների անխնայ գործունեությանը:

Ամենից շատ հույները պատմում էին Հերակլեսի արտասովոր անխնայ գործունեությունների մասին: Հունական առասպելականության մեջ Հերակլեսը հանդես է գալիս որպես իսկական ժողովրդական հերոս, անխնայ մշակ և նահատակ: Չնայած իր բոլոր խոշորագույն քաջագործություններին, Հերակլեսը աստվածների հրամանով պետք է ստրկություն աներ մի շնչին ու շահամուլ թագավորի մոտ:

Հերակլես:

Հերակլեսը մի շարք սքանչելի անխնայ գործունեություններ արեց. նա սպանեց առյուծին, որը սարսափ էր տարածում մարդկանց վրա և լալիում էր Նեմեա քաղաքի (Արգոլիսում) շնակիչների անասունները: Մի ուրիշ տեղ նա սպանեց իննը գլխանի զարհուրելի հիդրային, որը լալիում էր մարդկանց ու կենդանիներին: Արկադիայում Հերակլեսը սաստեց սոսկալի թռչուններին, որոնք պղնձ ճիրաններ ու կտուցներ ունեին: Ավանդությունը պատմում է նաև, թե Հերակլեսը գնաց հասավ այն ժայռին, որտեղ տառապում էր Չևսի հրամանով բեռաված Պրոմեթեոսը: Հերակլեսը սպանեց Պրոմեթեոսի լյարդը լալիոզ արծվին և ազատեց մարդկանց համար տառապողին:

Կովկասից մինչև Իսպանիա թափառելիս Հերակլեսն ավերեց Միջերկրական ծովի և Ատլանտյան օվկիանոսի միջև եղած անջրբացիտը, նա քարերի մի մասը զոռում էր Իսպանիայի կողմը, մյուսները՝ դեպի Աֆրիկա: Այդպես գոյացան այն երկու խոշոր ժայռերը, որ հույներն անվանում էին «Հերակլեսի սլոմեր» (այժմյան Զիբրալտարի նեղուցի մոտ):

Անտեյոսը և Հերակլեսը

Իսպանիայից Հերակլեսը դնաց Լիրիա (Աֆրիկա): Այստեղ նա հանդիպեց նշանավոր ուսնապարտեկի հերոս Անտեյոսին:

Ըստ ավանդության՝ Անտեյոսը ծովերի աստված Պոսեյդոնի և Երկրի դիցուհի Գեայի որդին էր: Ամեն անգամ, երբ հալածակորդի դեմ պայքարելիս Անտեյոսը նեղն էր ընկնում, նա դիպչում էր Երկրին: Մայր-Երկրից նա նոր ուժ էր ստանում, դառնում անսպարտելի և հաղթում էր իր երկիրը եկած ամեն մի օտարականի: Բայց Անտեյոսը մի թույլ կողմ ուներ. դա որեէ կերպ մայր-Երկրից կտրվելու վտանգն էր: Հերակլեսը հենց այդ էլ հաշվի առավ, երբ հանդիպեց Անտեյոսին:

Հերակլեսի պայքարն Անտեյոսի հետ:

Գոտեմարտի ժամանակ Հերակլեսն այդ նշանավոր հերոսին կտրեց երկրից, վիր բարձրացրեց և խեղդեց նրան օդում:

Բազմաթիվ սխրագործություններ կատարելուց հետո Հերակլեսը Զեսի կամքով բարձրացավ երկինք և դարձավ աստված:

Թեսսալիս

Ատտիկայի ղլսավոր հերոսը համարվում էր Թեսսալի՝ էգես արքայի որդին: Նրա սխրագործությունները շատ բանով հիշեցնում են Հերակլեսի սխրագործությունները: Թեսսալը սպանեց Ատտիկայի ամենաուրաժան ավազակ Պրոկրուստեսին: Պրոկրուստեսն իր մոտ էր հրավիրում անցորդ ճանապարհորդներին, հյուրասիրում էր նրանց և ապա առաջարկում հանգստանալ իր մահճակալում: Եթե մահճակալը հյուրի համար կարճ էր լինում, Պրոկրուստեսն կտրում էր հյուրի ոտները, իսկ եթե երկար էր լինում, նա ձգում, երկարացնում էր հյուրի ոտ-

Յե՛րբ: Այդ մահճակալն անլանեցին Պրոկրուստեսի մահիճն: Թե-
եևսը սուանեց Պրոկրուստեսին՝ նրան դցելով իր սեփական մահիճի
վրա, որը նրա համար խիստ կարճ եղավ:

Թեսեսի ամենազլխավոր սխրագործությունն այն էր, որ նա
իր երկիրն աղատեց ծանր ու զարհուրելի սուրբից, որ այդ երկիրը
նսրալված էր ուղարկել Կրեաթի արքա Մինոսին: Յուրաքանչյուր
ինչը աարին մեկ անգամ Մինոսին էին ուղարկում յոթ աղջիկ և
յոթ պատանի, որոնց նա ուտելու էր տալիս Մինոտաւրոսին: Մի-
նոտավրոսը մարդու մարմնով և ցուլի զլխով մի հրեշ էր, որ ապ-
քում էր լաբիրինթոսում:

Այդ սխրագործության դժվարությունն այնքան նոսկալի հրե-
շին սպանելը չէր, որքան սպանելուց հետո լաբիրինթոսից դուրս
գալը: Բայց Մինոս արքայի դուստրը, Արիադէան սիրեց Թեսեսին
և նրան թելի մի կծիկ տվեց: Թեսեսը թելը կապեց մուտքից, մտավ
լաբիրինթոս, սպանեց Մինոտաւրոսին և ապա թելի միջոցով դուրս
լաբիրինթոսից դուրս գալու ուղին:

Երբ Թեսեսը գնում էր այդ սխրագործությունն անելու, նա իր
հորն ասաց, որ եթե ամեն ինչ բարեհաջող վերջանա, ինքը նալի
վրա սպիտակ առագաստներ կրարձրացնի, իսկ դժբախտության
դեպքում նալի վրա էլի սև առագաստները կձնան: Սակայն, հա-
ջողութեանից արեած՝ Թեսեսը մոռացավ այդ և նալում էր սև առա-
գաստներ սլարդած: Էդեսը, որ ծովափին կանգնած շարունակ նա-
լին էր սպասում, տեսավ սև առագաստները և կարծեց, թե Թեսեսը
դոհլել է: Հուսահատությունից նա ծովը նետվեց: Ըստ ավանդու-
թյան՝ այդ ժամանակից էլ այդ ծովն սկսեց կոչվել Էգեյան ծով:

Էդիպ

Բնութաբանութեամբ և Ատտիկայում պատմում
էին Բնութաբանի Լալոս արքայի որդի Էդիպի
առասպելը: Էդիպը մեծացել էր օտարութեան մեջ, առանց իր ծնող-
ներին ճանաչելու Մի անգամ Բնութաբանի զլխավոր քաղաքը, Թե-
բե, գնալիս ճանապարհին հանդիպեց մի ծերունու, որը շուղեց ճա-
նապարհ տալ նրան: Էդիպը վեճի բռնվեց նրա հետ և կովի ժամա-
նակ ապանեց ծերունուն և նրա ծառաներին: Ազատվեց միայն ծա-
ռաներից մեկը, որը փախավ: Այդ ծերունին Էդիպի հայրն էր,
բայց Էդիպն այդ չգիտեր և հանդիստ շարունակեց իր ճանապար-
հը:

Եստով նա ժամանեց Թեբե, որտեղ քաղաքի մատ գտնվող

Ժայռի վրա ապրում էր այդ Ժամանակի զարհուրելի հրեշ Սֆինքսը: Դա կես առյուծ էր, կես՝ կին: Ամեն մի անցորդի Սֆինքսը մի հանելուկ էր ասում և, ով լուծել չէր կարողանում հանելուկը, նրան սպանում էր: Եղիպը որոշեց ժողովրդին ազատել այդ հրեշից: Հայտնի էր, որ Սֆինքսը կկործանվի, երբ որևէ մեկը նրա հանելուկը լուծի: Նրբ էղիպը մոտեցավ հրեշին, սա հարց տվեց. «Այն ո՞վ է, որ առավոտյան քայլում է շորս ոտքով, ցերեկը՝ երկու, իսկ երեկոյան՝ երեք ոտքով»: Եղիպն այդ հանելուկը լուծեց, ասելով՝ այդ մարդն է, որ մանուկ հասակում չորեքթաթ է ման գալիս, երբ մեծանում է, երկու ոտքով է քայլում, իսկ ծերության հասակում օգտվում է ձեռնափայտով: Այն ժամանակ Սֆինքսը ցած ընկավ իր ժայռից և կործանվեց:

Նրախտադետ թերեացիներն էղիպին արքա հռչակեցին Լայոսի փոխարեն, որին, նրանց կարծիքով, սպանել էին ավազակները: Էղիպին կնության տվին Լայոսի այրի Յոկատեին, այսինքն՝ էղիպի մորը:

Որոշ ժամանակից հետո Թերեում տարածվեց մի սոսկալի հիվանդություն, որ շատ մարդկանց գերեզման տարավ: Ըստ տվյալների՝ աստվածները հայտարարեցին, թե այդ աղետը չի դադարի, մինչև որ թերեացիները չվտարեն նրան, ում ձեռները թաթախված են Լայոսի արյան մեջ: Լայոսի սպանության ժամանակ փախած ու ազատված ստրուկը էղիպին ճանաչեց և հայտնեց նրան, որ նա ինքն է սպանել Լայոսին Թերեի ճանապարհին: Էղիպը հուսահատությունից ինքն իրեն կուրացրեց և արքա դնաց:

§ 32. ԱՐԳՈՆԱՎՈՐԴՆԵՐԻ ԱՌԱՍՊԵՆԸ

**Արգոնավորդ-
ների արշավա-
նքը: Արգո-
նավորդի նա-
վերը**

Հունական առասպելներում արտացոլվել են նաև հույների ռազմական արշավանքները և նավարկությունը դեպի հեռավոր երկրներ: Այսպես, մի պոեմ նկարագրում է հույն հերոսների նավարկությունն «Արգո» նավով, որտեղից էլ առաջացել է հերոսների անունը՝ արգոնավորդ-

ներ (հունարեն նշանակում է «Արգո»-ով նավարկողներ): Արշավանքի առաջնորդն էր թեսալացի հերոս Յասոնը. սրան Պելևս արքան հանձնարարել էր ձեռք բերել ոսկե գեղմը (կախարդական ոչ-

Դարի մորթին), որ պահւում էր հեռավոր Կոլքիսում (Կովկաս)՝ Այդ գեղմը ձեռք բերելու համար Յասոնը պիտի հեռավոր ու վտանգներով լի ճանապարհորդութիւն կատարեր դեպի Սև ծովի արևելյան ափերը:

Փինեկս արքան

Արդոնավորդներն առաջին սխրագործութիւններէից մեկը կատարեցին, երբ հասան այն թերակղզին, որտեղ սպրում էր Փինեկս արքանը: Փինեկսը մի անգամ զայրացրել էր Զևսին, և դրա համար Զեոսը նրան կտրացրել ու նրա դեմ ուղարկել էր հաւաքիաճեւ կոչվող դիշատիչ թռչուններին: Հարպիաներն ոռնին երկաթե մաշկ ու մազիւններ: Նրանք ճանկում էին կույր Փինեկսի համար պատրաստած ուտիւիքը և թռչում-հեռանում էին: Փինեկսի ծառաները սրբութեամբ հարվածում էին հարպիաներին, բայց ոչ մի վերք հասցնել նրանց չէին կարող: Փինեկս արքային սովամահութիւն էր սպառնում: Բայց այդ ժամանակ վրա հասան արդոնավորդները: Նրանք դեն բռնեցին հարպիաներին, ազատեցին կույր Փինեկսին և նրան փրկեցին սովից:

Լուպացող ժայռեր

Այնուհետև արդոնավորդներն էլի մի շարք արկածների հանդիպեցին: Այսպես, նրանք պետք է անցնեին երկու վիթխարի ժայռերի արանքով: Այդ ժայռերն իրարից ոչ հեռու լողում էին ծովի վրա և ամեն անգամ, հենց որ մի որևէ առարկա էր երևում նրանց արանքում, մոտենում էին իրար:

Արդոնավորդները խորամանկութեան դիմեցին. երբ նրանք մոտեցան ժայռերին, մի աղաւնի բաց թռչեցին նրանց միջով: Աղաւնին արագ թռավ ժայռերի արանքով. ժայռերը մոտեցան իրար, բայց բռնեցին միայն աղաւնու պոչը: Հենց որ ժայռերը նոսրից իրարից հեռացան, արդոնավորդներն արագ նավարկելով անցան նրանց արանքով: Ժայռերը կարողացան կտտրել նաժափելի մի կտորը միայն:

Ոսկե գեղմը

Այսպես բազմաթիւ արկածներից հետո արդոնավորդները վերջապես հասան Կոլքիս: Ոսկե գեղմը շատ դժվար էր ձեռք բերել. նա գտնվում էր պուրակում մի ծառից կախված, իսկ այդ ծառը պահպանում էր մի ահաբեկի վիշապ: Բայց արդոնավորդների առաջնորդ Յասոնն օգնութիւն ստացաւ կախարդուհի Մեդեայից, որ Կոլքիսի արքայի աղ-

շինին էր: Մեղեան վիշապին թմրեցնելու համար բլիթներ պատրաստեց և սուրակ դալով՝ տվեց վիշապին: Սա իսկույն հարձակվեց բլիթների վրա, կերավ և քուն մտավ: Այդ ժամանակ Յասոնը ոսկե դեղմը վերցրեց ու վերադարձավ իր նավը: Դրանից հետո նա ետ պարձավ իր երկիրը: Նրա հետ դնաց նաև Մեղեան, որը սիրել էր Յասոնին: Վերադարձին նրանք նոր արկածների հանդիպեցին:

Օրփիկոսը

Այսպես, առասպելը պատմում է երգիչ Օրփիկոսի մասին, որը գտնվում էր նավի վրա և իր երաժշտությամբ արգոնավորդներին փրկեց ծովային հուշկապարիկներից: Օրփիկոսն այնքան լավ էր նվագում ու երգում, որ նրա երգը հափշտակված լսում էին ոչ միայն մարդիկ, այլ և գաղանձները, անտառներն ու լեռները: Եվ ահա, երբ արգոնավորդներն անցնում էին ծովահարսների՝ հնչեղաձայն սիրեննեերի մոտից, Օրփիկոսը սկսեց նվագել և իր նվագով նրանց կախարդեց: Սիրեններն ամեն ինչ մոռացան և արգոնավորդներին աղատ թողեցին:

Այս առասպելի հեքիաթային դեպքերի տակ թաքնված են հույների հնադույն հիշողություններն այն հեռավոր ճանապարհորդությունների մասին, որ նրանք վաղ ժամանակից ի վեր կատարում էին մետաղներ, մանավանդ պղինձ ու ոսկի ձեռք բերելու համար: Ոսկե դեղմ ասելով հասկացվում է այն ոսկին, որ հնում օտարացվում էր Կոլքիսում:

§ 33. ՀԻՆ ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԷՊՈՍԸ: «ԻԼԻԱԿԱՆ»

Հոմերոսի պոեմ Գեոքը

Հունական ամենանշանավոր դրամայները շարադրված են «Իլիական» և «Օդիսական» սոփոկոսներում: Ըստ ավանդության՝ այդ պոեմների հեղինակը եղել է փոքր-ասիացի կույր երգիչ Հոմերոսը:

Հունական յոթ քաղաքներ իրար հետ վիճում էին Հոմերոսի հայրենիքը համարվելու պատվի համար, բայց նրանցից ոչ մեկն էլ չկարողացավ տպացուցել, որ Հոմերոսը հենց այնտեղ է ծնվել: «Իլիականը» նկարագրում է տրոյական պատերազմի վերջին տասներորդ տարվա դեպքերը: Իսկ մինչև այդ տարին և չափաբաշխի վերջում կատարված դեպքերի մասին պատմում են հույական ուրիշ առասպելները:

բոլոր խոշոր դեպքերը տեղի են ունենում աստվածների կամքով: Տրոյայի պատերազմի մասին ևս նրանք պատմում էին, թե այն հրահրել են իրենք աստվածները, որոնք նույնիսկ մասնակցել են պատերազմին, ոմանք օգնելով հուլյաններին, ոմանք էլ տրոյացիներին: Բիլինչպես ծագեց պատերազմը, դրա մասին պատմում էին հետևյալը:

Հոմերոս

Երբ Թեսալիայի արքա Պելեոսն ամուսնանում էր ծովային դիցուհի Թետիսի հետ, տեղի է ունենում խնջուք, որին հրավիրված էին բոլոր աստվածները, բացի երկպառակության աստվածուհի Էրիսից: Զայրացած էրիսը որոշում է կռվեցնել հարսանքավորներին և, երբ աստվածներն առ աստվածուհիները սեղան են նրստում, մի խնձոր է նետում նրանց մեջ, որի վրա գրված էր՝ «Ամենազեղեցիկ դիցուհու համար»:

Աստվածուհիների մեջ իսկույն վեճ բռնկվեց, թե ո՞ւմ պիտի յայտկանի այդ խնձորը: Առանձնապես խիստ վիճում էին երեք աստվածուհիներ, — Հերան՝ Զևսի կինը, Աթենան՝ իմաստության աստվածուհին և Ափրոդիտեն՝ գեղեցկության դիցուհին: Իրենց վեճը լուծելու համար նրանք դիմեցին Զևսին, բայց Զևսը չուզեց նրանց դատավոր լինել և ուղարկեց Տրոյայի արքա Պրիամոսի որդի Պարիսի մոտ: Գալով Պարիսի մոտ՝ աստվածուհիներից չուրաքանչյուրն աշխատում էր նրան իր կողմը գրավել: Հերան խոստանում է, որ եթե Պարիսն իրեն ընտրի, նրան կդարձնի ամբողջ աշխարհի տերը: Աթենան խոստանում է նրան դարձնել մեծ հերոս և իմաստուն, իսկ Ափրոդիտեն խոստանում է աշխարհի ամենագեղեցիկ կնոջը կնության տալ նրան: Պատանի Պարիսը գերադասեց

սեց վերջին պարզիւր և խնձորը տվեց Ափրոդիտին: Այդ օրիանից Աթենան ու Հերաս ատում են Պարիսին, իսկ նրա հետ նաև Տրոյայի ամբողջ ժողովրդին: Իսկ Ափրոդիտեն, կատարելով իր խոստումը, Պարիսին օգնում է առևանգելու գեղեցկուհի Հելենին (Հեղինին) Սպարտայի արքա Մենելայոսի կնոջը:

**Տրոյական
պաշտպանի
սկիզբը**

Մենելայոսը վճռեց Հելենին ետ բերել և իր կրած վիրավորանքի համար վրեժ լուծել: Հունական բոլոր արքաները նրան պաշտպան հանդիսացան և որոշեցին պատերազմի ելնել տրոյացիների դեմ: Ամբողջ դուրբի պերագույն առաջնորդ դարձավ Միկեննի արքա Ագամեմնոնը, Մենելայոսի նղբայրը: Տասր տարի տևեց այդ պատերազմը, սրին շատ հերոսներ մասնակցեցին թե հույներից և թե տրոյացիներից: Ամենանշանավոր հերոսներն էին՝ հույների կողմից Պելևսի որդի Ախիլլասը, իսկ տրոյացիների կողմից՝ Պրիամոսի որդի Հեկտորը:

**Աքիլլևսի
գծաօրյունը
Ագամեմնոնի
կեռ**

Պատերազմի սկզբում, քանի դեռ Աքիլլասը մասնակցում էր կռիվներին, հույները նեղում էին տրոյացիներին և վերջիններս սիրտ չէին անում դուրս գալ իրենց քաղաքի պարիսպներից: Բայց երբ Ագամեմնոնն, Աքիլլևսի գերուհուն խելով, նրան վիրավորանք պատճառեց, Աքիլլևսը հրաժարվեց պատերազմին մասնակցելուց: Տրոյացիները սիրտ առան և սկսեցին հույներին հաղթել: Նրանք մոտեցան արդեն հույների նավերին և սպառնում էին հրդեհել, իսկ Աքիլլևսը, չնայած բոլոր խնդրանքներին, դեռ ոխ էր պահում Ագամեմնոնի դեմ և չէր ուզում օգնել նրան: Բայց այժմ հույներին օգնության եկավ Աքիլլևսի ամենամոտիկ ընկեր Պատրոկլէսը: Նա Աքիլլևսին համոզեց իրեն տալ իր զրահը և թույլ տալ օգնել հույներին: Պատրոկլէսը հագավ Աքիլլևսի զրահը և առաջնորդեց հույներին: Սկզբում տրոյացիները՝ նրա զրահը տեսնելով՝ նրան Աքիլլևսի տեղ ընդունեցին և փախուստի դիմեցին: Այդ ժամանակ Պատրոկլէսը շատ թշնամիներ կոտորեց: Բայց հենց Տրոյայի դարբասի մոտ Հեկտորը դուրս եկավ Պատրոկլէսի դեմ և սպանեց նրան: Հեկտորին չհաջողվեց Պատրոկլէսի դիակը հափշտակել, ասկայն Աքիլլևսի զրահը հանեց նրա վրայից և ինքը հագավ:

**Արիւնքիս հաս-
վելը եռյցեցի
եւս**

Երբ Պատրոկլէսի մահւման լուրը հասավ Արիւնքիսին, նա շատ ամառուեց, որ գծուել էր հուշներ ի հետ, և որոշեց հաշտուել նրանց հետ, որպէսզի նորից կովի տրոյացիւնների դեմ: Արիւնքիսն ուզում էր վրեժ առնել նրանցից, մանավանդ Հեկտորից իր քնկերոջ սպանութեան համար: Սակայն, Արիւնքիսը միանգամից կովի մէջ մտնել չէր կարող, որովհետեւ զրահ չունէր: Այստեղ նրան օգնութեան եկավ իր մայրը, Բեռլիս աստվածուհին: Նա գնաց դարձնութեան և կրակի աստված Հեփեստոսի մոտ, և ստացաւ աստվածուհու խնդրանքով Արիւնքիսի համար դարձնեց աշխարհի քանչեւի զենք ու զրահ, որպիսին չի ունեցել և ոչ մի հերոս:

**Արիւնքիս եւ
Հեկտորի
կռիւնքը**

Հազնելով նոր զենք ու զրահը, Արիւնքիսն իսկույն նետվեց կովի դաշտը: Նա կուլում էր կատաղորեն: Տրոյացիներից շատերին նա սպանեց, մնացածներն էլ փախուստի դիմեցին: Միայն Հեկտորն էր, որ չցանկացավ վախուստի պես փախչել և կանգնած սպասում էր մոտեցող Արիւնքիսին: Հեկտորի հայրն ու մայրը քաղաքի պարիսպի վրայից իդուր էին աղաչում նրան, որ քաղաք մտնի և կովի չընկնի Արիւնքիսի հետ: Հեկտորն անդրդվելի էր: Ծիշտ է, երբ ահարկու Արիւնքիսն իր պսակուն զրահով ընդհուպ մոտեցավ Հեկտորին, վերջինս ցնցվեց, բայց իր վախը հաղթահարելով, ճակատ առ ճակատ դիմաւորեց Արիւնքիսին:

Հեկտորը քաջաբար էր կուլում Արիւնքիսի դեմ, բայց նա անկաբող էր իր նիզակով ծակել Հեկտորի կռած զրահը: Երկար կռիւց հետո Արիւնքիսը սպանեց Հեկտորին: Մահից սուաջ Հեկտորն Արիւնքիսին խնդրեց իր մարմինն անարգանքի չենթարկել: Բայց Արիւնքիսն անողոր էր: Թշնամուն սպանելով, նա նրա դիակը կապեց իր մարտակառքից և քաշ ավել Բանակատեղ: Հեկտորի հայրն ու մայրը և տրոյացիւնները քաղաքի պարիսպների վրայից տեսնում էին այդ բոլորը, և անզոր լինելով Հեկտորին օգնելու, ողբում էին վշտահար:

**Արիւնքիսի
մահը**

Բայց Արիւնքիսն էլ երկար չապրեց: Հեկտորի եղբայր Պարիսն Արիւնքիսին սպանեց՝ իր դիակը նետով զարկելով նրա միակ խոցելի տեղին՝ գորշապարին: Արիւնքիսն սպանելը շատ էր դժուար, որովհետեւ, երբ նա դեռ մահուկ էր, մայրը նրան լողացրել էր ստորերկրյա աշխարհի ջրե-

րում, որոնք, ըստ հոմական հավատալիքների, մարդու մարմինն անխոցելի էին դարձնում: Բայց Աբիլլևսին լողացնելիս մայրը բռնել էր նրա դարձապարից և խոցելի տեղը հենց գարշապարն էր, որ չէր թրջվել կախարդական ջրով (այստեղից էլ առաջացել է Աբիլլևսի գարշապար» արտահայտությունը, որ նշանակում է «խոցելի տեղ»):

Տրոյայի սկզբումը

Հեկտորի մահից հետո տրոյացիներն այլևս սիրտ չէին անում բաց դաշտում կռվի բռնվել հույների հետ և փախվեցին քաղաքում: Բայց հույներն էլ առանց Աբիլլևսի Տրոյան գրավել չէին կարող: Այն ժամանակ նրանք որոշեցին դործել ոչ թե ուժով, այլ խորամանկ կոլվյամբ: Օդիսևսի խորհուրդով կառուցվեց մի վիթխարի փայտե ձի, որի մեջ տեղավորվեցին հունական ամենաքաջ հերոսները: Իսկ մնացած զորքը տրոյացիներին խարելու համար նավեր նստեց և քաշվեց մոտակա կղզին: Տեսնելով, որ հույները գնացին, տրոյացիները կարծեցին, թե պաշարումը վերջացել է, և փայտե ձին ներս տարան քաղաք: Գիշերը, երբ ամբողջ Տրոյան քնած էր, հերոսները դուրս եկան ձիու միջից և դարբասները բաց արին հույների առաջ, որոնք արդեն վերադարձել էին կղզուց: Նրանք քաղաքը կրակ տվին բոլոր կողմերից և կոտորեցին համարյա բոլոր տրոյացիներին:

Այսպես ոհա պատերազմի տասներորդ տարում վերջապեժ ընկավ մեծ Տրոյան:

§ 34. «ՕԴԻՍՍԿԱՆ»

Տրոյայից վերադառնալիս՝ հունական հերոսները երկար թափառեցին և բազմաթիվ դժբախտությունների ու վտանգների ենթարկվեցին: Ամենից ավելի երկար, ամբողջ տասը տարի, տևեց Իթակեի (դա մի կղզի է Յոնական ծովում) արքա Օդիսևսի թափառումը: Նրա արկածների պատմությունը կազմում է «Օդիսականի» բովանդակությունը:

Օդիսեվոս Պո- լիփեմոսի մոտ

Մանոթիանանք այդ արկածներից մի քանիսի հետ:

Մի անգամ փոթորկահույզ ծովը Օդիսեոսին ու նրա ուղեկիցներին ղցեց կիկլոպների՝ մի աչքաձի հսկաների կղզու ավեր: Օդիսևսն իր ուղեկիցների մի մասի հետ զնաց, մտավ

այն քարանձավը, որտեղ ապրում էր ամենասուկալի կիկլոսը Պո-
լիսմը:

Պոլիսիմը տուն վերադառնալով՝ նրանց գտավ իր քարանձա-
վում: Նա խելույն մի վիթխարի քարով փակեց քարանձավի մուտ-
քը և նրանցից երկուսին կերավ: Դրանից հետո կիկլոսը քնեց:
Օդիսևսը կարող էր քնած ժամանակ կիկլոսին սպանել, բայց այդ
դեպքում քարանձավի ելքը բաց անող չէր լինի, որպեսզի Օդիսևսն
ու իր ուղեկիցները դուրս ելնեն: Նրանք վիթխարի քարը տեղից
շարժել չէին կարող և բոլորը սովամահ կլինեին այդ քարանձա-
վում:

Խորամանկ Օդիսևսն ուրիշ հնարք գտավ: Հաջորդ օրը նա կիկ-
լոսին գինի խմեցրեց: Երբ հարբած Պոլիսիմը քնեց, Օդիսևսը
վառվող բրով այրեց նրա միակ աչքը: Կիկլոսը սաստիկ կատա-
ղած երզկեց նրանցից ոչ մեկին կենդանի դուրս չմղնել քարան-
ձավից:

Առավոտյան քարանձավից իր ոչխարները դուրս թողնելիս՝
Պոլիսիմը նստեց հենց մուտքի մոտ և ձևեներով շոշափում էր
դուրս դնացող յուրաքանչյուր կենդանուն: Բայց Օդիսևսն իր խո-
րամանկությամբ նրան գերազանցեց: Նա բոլոր ոչխարներին
կապկպեց իրար եռյակներով և եռյակի մեջտեղի ամեն մի ոչխարի
փորի տակ կապեց մեկական հողու իր ուղեկիցներից: Իսկ ինքը՝
Օդիսևսն իր ձեռները բրդով ծածկելով կառչեց ոչխարներից մեկի
տակից: Այսպիսով նրանք դուրս պրծան սոսկալի մարդակերի ձև-
քից:

**Հողմերի ստե-
ղծած էսլոսի
մոտ**

Երբ Օդիսևսն ընկավ հողմերի աստված
էոլոսի կղզին, նա սիրալիք ընդունելությամբ գը-
տավ: Հրաժեշտի ժամանակ էոլոսն Օդիսևսին
տվեց մի պարկ, որի մեջ փակված էին բոլոր
մորկաբեր, անբարենպաստ հողմերը: Օդիսևսն էոլոսի մոտից
հեռացավ, երբ ծովը բոլորովին խաղաղ էր: Բայց այնպես սլառա-
հեց, որ երբ Օդիսևսը մոտենում էր իր հայրենիքին՝ Իթակին,
քնեց, և նրա ուղեկիցները, կարծելով թե այդ սլառի մեջ դանձե-
ր են պարունակվում, բաց արին այն: Ազատված հողմերը շաչու-
նով դուրս պրծան, և Օդիսևսի նավը նորից քշվեց դեպի էոլոսի
կղզին: Բայց այս անգամ արդեն էոլոսը չօգնեց Օդիսևսին, և նա
ստիպված էր փոթորեհաճույզ ծովով շարունակել իր ճանապարհը:

Հուշկապա- րիկները

Օդիսևսի հետևյալ հետաքրքիր արկածը նրա հանդիպումն էր հուշկապարիկների հետ։ Հուշկապարիկները կես-կին, կես-թուշտաներ էին։ Նրանց երգն այնքան դյուխիչ էր, որ ամեն ոք, ով անցնում էր նրանց կղզու մոտով, մոտենում էր այդ կղզուն և այլևս չէր վերադառնում այնտեղից։ Հուշկապարիկների թուլանքին շնթարկվելու համար, Օդիսևսը նրանց կղզուն մոտենալիս իր բոլոր ուղեկիցներին ականջները մոմով փակեց։ Իսկ իրեն հրամայեց կապել կայմին։ Նրա Օդիսևսը լսեց հուշկապարիկների ձայնը, ուղեց նետվել դեպի ամիս, բայց ուղեկիցներն ավելի ամուր կապեցին նրան։ Այսպես Օդիսևսը խորագիտությամբ կարողացավ և՛ լսել հուշկապարիկների ձայնը, և՛ ազատվել նրանցից։

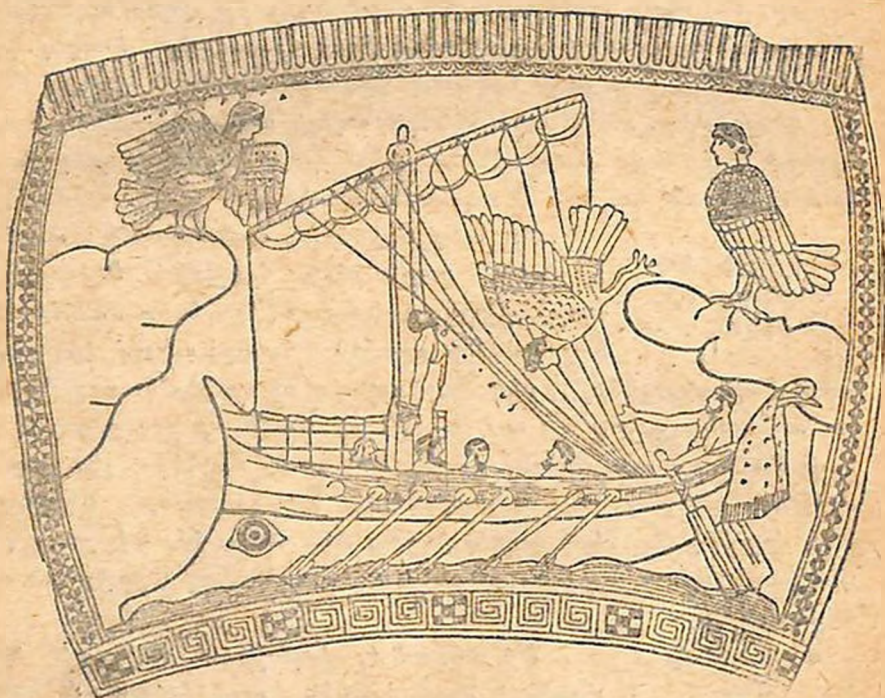
Սկիլլայի և Քարիքդիսի միջև

Մի տեղ Օդիսևսի ճանապարհն անցնում էր երկու զարհուրելի հրեշների՝ Սկիլլայի և Քարիքդիսի արանքով։ Սկիլլան իր մոտով անցնող նավերի վրայից հափշտակում էր լավագույն ծովազնացներին, իսկ Քարիքդիսից ոչ ոք չէր կարող փրկվել։ Նա սովորաբար կուլ էր տալիս ամբողջ նավն իր բոլոր ուղևորներով։ Քանի որ այդ հրեշներից խուսափել ոչ մի կերպ չէր կարելի, Օդիսևսն ընտրեց երկու չարիքներից նվազագույնը՝ Սկիլլային։ Թեև վերջինը Օդիսևսի ուղեկիցներից վեց հոգու կերավ, բայց գոնե մնացածները փրկվեցին։ Մինչդեռ Քարիքդիսը նրանց բոլորին կոշնչացնելու

Փեյակների մոտ

Մի անգամ էլ փոթորիկը Օդիսևսի նավը փշրեց և նրան զրկեց ուղեկիցներից։ Նրկար արկածներից հետո Օդիսևսը մի լաստ կառուցեց և նորից ճանապարհ ընկավ։ Բայց Պոսեյդոնը, որ կիկլոս Պոլիփեմին կուրացնելու համար հետապնդում էր Օդիսևսին (Պոլիփեմը Պոսեյդոնի որդին էր), փշրեց Օդիսևսի լաստը։ Միայն ծովային աստվածուհիներից մեկի օգնությամբ շնորհիվ Օդիսևսին հաջողվեց հասնել մի անհայտ կղզի և փրկվել։ Այդ կղզում ապրում էր առասպելական մի ժողովուրդ՝ փեյակները, որոնք ճարտար ծովազնացներ էին։ Այդ ժողովրդի արքա Ալկի՛նոսը սիրալիր ընդունեց Օդիսևսին, նրան առատ նվերներ տվեց և նրա համար մի նավ պատարասեց հայրենիք վերադառնալու համար։

Այն ժամանակ, երբ Օդիսեւսը կոխում էր Տրոյայի մոտ և թափառում, բազմաթիվ փեսացուներ առաջարկութուն էին անում նրա կնոջը՝ Պենելոպեին: Նրանք կարծում էին, թե Օդիսեւսն այլևս երբեք չի վերադառնա, բայց Պենելոպեն հավատում էր, որ իր ամուսինը կվերադառնա և մերժում էր բոլոր փեսացուներին:

Օդիսեւսը և հուշկապարիկները:

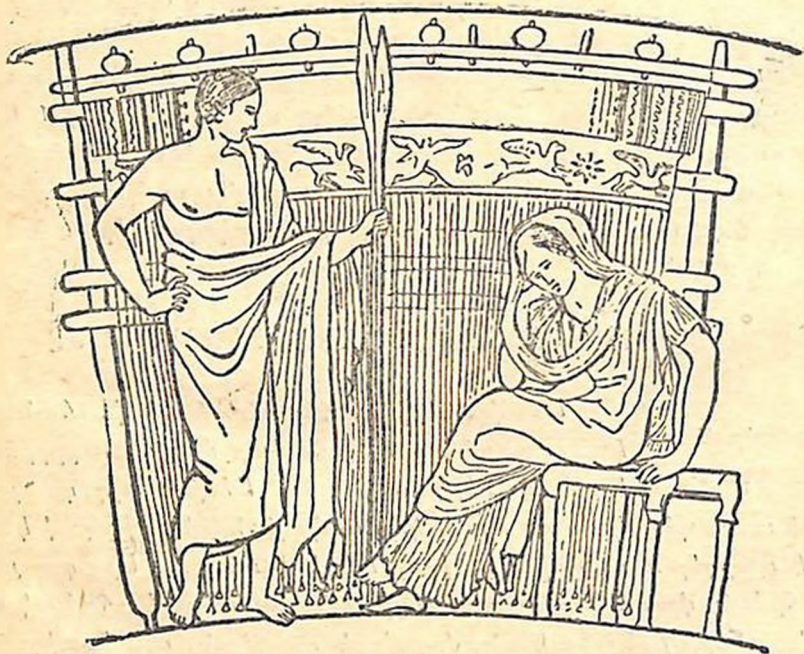
Օդիսեւսի որդի Տելեմախը, որ Օդիսեւսի իթակեից մեկնելու ժամանակ դեռ փոքրահասակ էր, այժմ արդեն մեծացել և դարձել էր սեփեղ, ծաղկափթիթ պատանի: Նա վշտով և զայրույթով էր դիտում իր հայրական տանը քեֆեր անող փեսացուների ռանձառաձակությունը: Բայց նա ինքը մենակ ոչինչ չէր կարող անել բազմաթիվյան դեմ: Մի անգամ նա փորձեց զնալ հորը որոնելու, բայց ոչինչ չիմանալով, տուն վերադարձավ:

**Օդիսեւսը մու-
րացկանի կե-
սւարանքով**

Օդիսեւսը գիտեր, թե ինչ էր կատարւում իր տանը։ Ուստի նա վճռեց տուն գալ ոչ թե իր իսկական կերպարանքով, այլ որպէս մի աղքատ օտարական։ Հենց այդ ժամանակ փնտացուները նրա տանը խնջույք էին սարքել։ Նրանք ամեն կերպ ծաղրում էին նրան, ում մուրացկանի տեղ էին դրել։ Օդիսեւսի դալու երկրորդ օրը Ատրլլոնի տոնն էր, և Պենելոպէն փնտացուներին առաջարկեց փորձել իրենց ուժը հետեյալ կերպ. նա բերեց Օդիսեւսի աղեղը և ասաց, թե փնտացուներից ով որ կարողանա այդ աղեղի լարը ձգել և 12 օղերի միջով նետն անցկացնել, նա կդառնա իր ամուսինը։ Փնտացուներն իրար հետեից փորձեցին աղեղը ձգել, բայց նրանցից և ոչ մեկը չկարողացաւ այդ անել։

**Փնտացուների
սպանութիւնը**

Այն ժամանակ Օդիսեւսը, որ դեռ մուրացկանի տեսքով էր, խնդրեց, որ իրեն էլ թույլ տան փորձել իր ուժերը։ Փնտացուները մերժեցին։ Բայց Տելեմաքը, որին Օդիսեւսը հայտնել էր իր զաւուսիքը, աղեղը նրան տվեց և Օդիսեւսը հեշտությամբ արձակեց նետը, որն

Պենելոպէն չուհակի դաղդահի մոտ նստած սպասում է Օդիսեւսին։

անցավ բոլոր 12 օղերի միջից: Դրանից անմիջապես հետո Օդիսեոսը Տելեմաքի և հրկու ստրուկների օգնությամբ կոտորեց բոլոր փեսացուներին: Ապա նա իր ով լինելը հայտնեց Պենելոպեին: Պենելոպեն դժվարանում էր հավատալ, թե ցնցոտիներով ծածկված այդ ծերունի աղքատն իր ամուսինն է: Բայց վերջիվերջո Պենելոպեն, ճանաչեց նրան: Օդիսեոսին հովանավորող Աթենան նրան վերադարձրեց իր նախկին երիտասարդական կեդարանքը:

Օդիսեոսի դալստյուն և փեսացուների կործանման լուրն արագորեն տարածվեց ամբողջ Իթակեոն մեկ: Սպանվածների ազգականները կռվի բռնվեցին Օդիսեոսի ու նրա կողմնակիցների հետ: Աթենայի օգնությամբ հաղթող հանդիսացավ Օդիսեոսը: Նույն Աթենան շուտով Օդիսեոսին հաշտեցրեց իթակեոնցիների հետ, որոնք նորից նրան ճանաչեցին իրենց արքայ:

«Օդիսականը», ինչպես և «Իլիականը» բաղկացած է 24 երգից: Նրանց միջև շատ նման գծեր կան, բայց կան և էական տարբերություններ: «Իլիականը» նկարագրում է հասարակության ալիքի հին վիճակը, քան «Օդիսականը»: «Իլիականը» նվիրված է պատերազմին և հանդիսանում է պոեմ հերոսների մասին, մինչդեռ «Օդիսականը» ցույց է տալիս խաղաղ միջավայրը և հարուստ է հեքիաթային պատահարներով: Սա ալիքի դոմազեղ ու բազմազան է: «Իլիականը» և «Օդիսականը» դեղարվեստական գրականության խոշորագույն ստեղծագործություններ են և պատմական մեծարժեք հիշատակարաններ:

§ 35. ՏՈՂՄԻ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԾԱԴՈՒՄԸ:

Տոհմական
կարգը

Աստվածների ու հերոսների մասին հունական զրույցները մեզ համար մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Թեպետ այդ զրույցներում առասպելական շատ բան կա, սակայն նրանց միջոցով կարելի է պարզել և այն, ինչ որ իրոք տեղի է ունեցել: Այդ զրույցների հիման վրա մենք դատում ենք այն ժամանակվա հունական առաջնորդների իշխանության, ժողովրդի զրույցան, տնտեսության, տեխնիկայի, սպառազինման և կենցաղի մասին: Առանձնապես

շատ տեղեկություններ են տալիս մեզ «Իլիականը» և «Օդիսականը»:

Հոմերոսի պոեմների վաղ կազմած մասերը նկարագրում են Հունաստանը դեռևս տոհմական կարգերի վիճակում: Մարդկանց մեծ խումբը, որ կապված էր արյունակցական կապով և որն ըստ հունական հասկացողությունների սերված էր մի նախահորից, կազմում էր տոնմ: Տոհմի գլուխ էր կանգնած ավագը, որ կոչվում էր գերոնտ: Նա կառավարում էր տոհմի ընդհանուր դույքը, դատում էր տոհմակիցներին, առաջնորդ էր պատերազմի ժամանակ և վարում էր տոհմի առասպելական նախահոր պաշտամունքը: Յուրաքանչյուր տոհմի անդամները պարտավոր էին իրար օգնել ու պաշտպանել:

Մի քանի տոհմեր միանում և կազմում էին ֆրատրիա (նշարայրություն): Այդ միությունն այնքան սերտ չէր, որքան տոհմական միությունը: Բայց ֆրատրիաներն ունեին ընդհանուր կրոնական ծեսեր և նույնպես պարտավոր էին պաշտպանել իրենց անդամներին:

Մի քանի ազգակից ֆրատրիաների միությունը կազմում էր ֆիլիա կամ ցեղ: Այսպես, օրինակ, Ատտիկայի բնակչությունը բաժանվում էր 4 ֆիլայի, յուրաքանչյուր ֆիլան բաղկացած էր 3 ֆրատրիայից, իսկ ամեն մի ֆրատրիայի մեջ մտնում էր 30 տոհմ:

Տոհմի բայթայումը եւ բապիլեփսնեի հարսուրությունը

Ժամանակի ընթացքում տոհմական կարգերը սկսեցին խախտվել: Տոհմերը բաժանվում էին խոշոր ընտանիքների: Այդ ընտանիքներն այժմ միավորվում-կազմում էին դյուդական

համայնքներ, որոնք կոչվում էին դեմե: Սկզբում համայնքների անդամները հողին տիրում էին բոլորը միասին: Աստիճանաբար համայնական հողերից զատվեցին առեւտրային անձանց հողերը: Առաջին հողատերերը ցեղերի գլուխ կանգնած իշխանները կամ մանր արքաներն էին: Նրանք կոչվում էին բասիլևսներ: Այդ արքայիկները համայնքից հատուկ հողամասեր էին ստանում: Նրանց զինակիցներն էլ առանձին հողամասեր ունեին: Բացի այդ, պատերազմներում հարուստ ավար էր ձեռք բերելու: Միայն հասարակ զինվորներն էին, որ դատարկաձեռն էին մնում: Այսպես, «Իլիականում» հասարակ զինվոր Թեթիսեսը

բասիլևսների մասին ասում է. «Ձեր մտքում շարունակ ձեր սելամական շահն է, իսկ զինվորները ձեր փոխարեն տանջվում են և հարվածներ ու վերքեր ստանում»:

Բասիլևսը դառնում է ամենախոշոր հողատերն ու ստրկատերը: Նրա տրամադրության տակ են զինախումբը և բազմաթիվ ստրուկներ: Նա ունի մեծ ընտանիք, շատ հողեր ու հարստություններ: Այսպես, Տրոյայի արքա Պրիամոսն ուներ 50 տղա և 12 աղջիկ: Փեյակների արքա Ալկինոոսը, որի մասին պատմվում է «Օդիսսականում», ուներ գեղեցիկ պալատ, որ զարդարված էր պղնձով, արծաթով ու ոսկով: Պալատի ետևը գտնվում էր փարթամ այգին ու խաղողի տնկարանը: Ալկինոոսի պալատում լիովի կար և՛ հաց, և՛ գինի, և՛ բանջարեղեն, և՛ պտուղներ: Ջուհակ-ստրկուհիները պատրաստում էին հագուստ, գորգեր ու ծածկոցներ: Իր հարստության մեծ նրանից ետ չէր մնում Օգիսևսը: Նրա տանը կար 50 ստրկուհի, երկանքի վրա աշխատում էին 12 ստրկուհի:

Մասնավոր սեփականության եվ պետության երեկան գալը

Այսպես համայնքներից սկսեցին զատվել հարուստ ու անվանի արխատուհատները կամ «ազնվազարմները»: Դրա հետ միասին զարգանում էր փոխանակությունը, երևան եկավ փողը: Առևտուրը դադարեցին հարստացնելու արխատու-

հրատներին: Գերի վերցրածներին այժմ ստրուկ էին դարձնում: Դա հնարավորություն էր տալիս արտադրությունը ընդարձակելու Արխատուհատները գնալով ավելի շատ հողեր էին զավթում: Իսկ մնացած ժողովրդի՝ ղեմոսի տրամադրության տակ մանր հողատերներ էին: Նույնիսկ այդ մանր հողատերները մշակելու համար բավականաչափ միջոցներ չունենալով, դեմոսն աստիճանաբար կորցնում էր իր հողերը:

Ստրկացվում էին ոչ միայն ռազմադերձները: Նթե մանր հողատերը որևէ պարտք էր վերցնում արխատուհատներից և հետո պարտքը տալ չէր կարողանում, նա ստրուկ էր դառնում, երբեմն նույնիսկ իր ամբողջ ընտանիքով: Աստիճանաբար հասարակությունը սկսում է բաժանվել ստրուկների և ստրկատերերի:

Ստրկատերերի տիրապետությունը չքավորների և ստրուկների նկատմամբ հաստատելու համար ծագում է պետությունը: Զինախումբն ու դատարանը պաշտպանում էին արխատուհատների և հարուստների իշխանությունը: Այսպես առաջացավ Հունաստանում

դասակարգային պետությունը: Նորաստեղծ պետության առաջ եր-
կու խնդիր էր ծառայած. 1) ստրուկներին հնազանդ պահել և 2)
ընդարձակել պետությունը և սլաշտպանել այն արտաքին թշնամի-
ներին: Բայց զլխավոր խնդիրը ստրուկներին կառավարելը և
նրանց կատարելապես հնազանդ պահելն էր: Ահա թե ինչու կազ-
մավորված պետությունը ստրկատիրական էր:

Ստրկությունը Հունաստանում աստիճանաբար ավելի ու ավելի
մեծ չափեր էր ստանում: Տոհմային կարգը վերջնականապես քայ-
քայվում էր: Հունաստանի շատ վայրերում այժմ ծաղկում ու աճում
էին ստրկատիրական պետությունները:

§ 36. ՔԱՂԱՔ-ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ (ՊՈԼԻՍ)

Հունական պետությունները մանր էին: Սովորաբար նրանք մի-մի քաղաք
էին իրենց շրջակա հողերով: Հույներն իրենց քաղաքները հիմնում էին մեծ մա-
սամբ ոչ հեռու ծովափից, որտեղ և կառուցվում էր նավակայան: Սովորաբար
նավակայանի մոտ ապրում էին վաճառականներ ու ծովագնացներ: Այդտեղ էլ
անդրծովյան ապրանքների առևտուր էր կատարվում: Քաղաքի բնակավայրը
շրջապատվում էր ամրություններով: Դա ակրոպոլիսն էր կամ միջնաբերդը, որը
նախատեսված էր քաղաքի սլաշտպանության համար:

Քանի քաղաքը մեծանում էր, ամրությունների շուրջը ակրոպոլիսից դուրս
երևան էին դալիս բնակավայրեր: Նոր բնակավայրը կոչվում էր ստոմին ֆալաք,
իսկ սկզբնականը՝ վերին ֆալաք:

Այսպիսի աճած քաղաքը համայնական հողերի հետ, որտեղ գյուղական
ավաններն էին գտնվում, կազմում էր քաղաք-պետություն կամ հոմաթեն՝ պոլիս:

Այսպես առաջացան Հունաստանում առաջին քաղաք-պետությունները՝
Կոռնթոսը, Արգոսը, Սպարտան, Աթենքը և այլն:

Պոլիսի գլուխ էր կանգնած բասիլևսը, որը հանդիսանում էր և՛ ղինվորական
առաջնորդ, և՛ բարձրագույն դատավոր, և՛ ղերադույն քուրմ: Նրա արժանա-
պատվության նշանն էր դալիսդանը կամ դալիսոնը: Դրա համար էլ բասիլևսնե-
րին հաճախ անվանում էին զայիսոնակիրներ: Պատերազմում բասիլևսը ստանում
էր հափշտակված ավարի ավելի մեծ ու ավելի լավ մասը: Համայնական հողից
էլ նրան հատկացնում էին ամենախոշոր հողաբաժինը: Խնջույքներին նրան նըս-
տեցնում էին պատվավոր տեղում և հյուրասիրում էին ամենահամեղ պատուո-
ներով:

Քուր կարևորագույն դորժերում բասիլևսը պետք է խորհրդակցեր անվանի
ընտանիքների մեծերի հետ: Դրանք ավագներն էին, որոնք կազմում էին խոր-
հուրդ կամ բալիս: Բասիլևսի հրամանները կամ բուլեի որոշումները հայտարար-
վելու, ինչպես և կարևորագույն պետական հարցերը քննարկելու համար հրավիր-
վում էր բոլոր չափահաս տղամարդկանց ժողովրդական ժողով: Այդ ժողովը կոչ-

վում էր ազդու: Որեւէ հարցի մասին իր կարծիքն այդ ժողովը սովորաբար արտահայտում էր «այո» կամ «ոչ» բացազանչութիւններով:

Պոլիսում դատավարութիւնը տեղի էր ունենում հրապարակում: Դատավորներն ավագներն էին: Նրանք լսում էին մեղադրյալին, ապա հերթով իրենց դատողութիւնն էին հայտնում տվյալ դործի առթիւ: Բասիլէսը ղեկավարում էր գատը:

Բասիլէսի շուրջը համախմբւում էր խորհրդատուներից, դատավորներից, և հարուստ հողատերերից բաղկացած արխտոկրատիան: Աստիճանաբար սրանց ձեռքում կենտրոնանում էին մեծ հարստութիւններ և խոշոր հողաբաժիններ: Հասարակ ժողովուրդը կամ դեմոսը պայքարում էր այդ արխտոկրատիայի դեմ իր իրավունքների համար: Արխտոկրատիայի և դեմոսի պայքարը տեղի էր ունենում հունական բոլոր քաղաք-պետութիւններում և համայն շատ սուր ձևեր էր ընդունում:

§ 37. ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ ԵՎ ԳԱՂՈՒԹԱՑՈՒՄԸ:

Գաղութացման պատճառները Հոմերոսյան սլոնները նկարագրում են էդէյան ծովում ցրված մի շարք հունական համայնքներ: Սկզբում այդ համայնքների միջև կասլը շատ թույլ էր: Սակայն, հոմերոսյան ժամանակաշրջանի վերջերին (VIII դ. ն. թ. ա.) համայնքների միջև սկսեցին հաստատվել ավելի տեղական հարաբերութիւններ: Դրան նպաստեցին քաղաք-պետութիւնների կազմավորումը, նրանց միջև ծագած առևտուրը, ինչպես և պատերազմները:

Սակայն, ստրկական աշխատանքի և ցածր տեխնիկայի պայմաններում տնտեսութիւնն աճը և հարստութիւնների ավելացումը կարող էին այն ժամանակ կատարվել ղլխավորապես տերիտորիայի ընդարձակման միջոցով: Հենց դրանով էլ բացատրւում է հունական գաղութացման սկզբնավորումը:

Հունական հին պետութիւնների և խոշոր բնակավայրերի կողքին սկսեցին առաջանալ նոր գաղութներ էդէյան ծովի կողմերում ու արևելքին: Ավելի ուշ առաջացան գաղութներ նաև Մարմար և Սև ծովերի արևելքին: Հունական գաղութականները ձգտում էին դեպի հեռավոր արևմուտք, Իտալիայի ու Սիցիլիայի արևելք: Առևտրի զարգացման, բնակչութիւնն աճման և արխտոկրատիայի ու դեմոսի միջև մղվող պայքարի սաստկացման կապակցութեամբ գաղութացումն ավելի ու ավելի էր ուժեղանում: Համայնքների հողազրկված անդամները, չկամենալով արխտոկրատներին ստրուկ-

ներ դառնալ, թողնում էին իրենց հայրենիքը և գնում օտար երկրներ:

Գաղութները Հունաստանի հետ կապ էին պահպանում զլխավորապես առևտրական փոխանակության միջոցով: Հունաստանը գաղութներում դնում էր առավելապես դյուղատնտեսական մթերքներ և հումք, իսկ գաղութները Հունաստանից արհեստի արդյունքներ էին արտահանում:

Հունական գաղութները

Էգեյան ծովի ափերին հաստատված հունական հնագույն բնակավայրերից մեծ դեր էին խաղում Միլետը, Էփեսոսը և Ջմյուռնան: Նրանք գտնվում էին Փոքր Ասիայի ափին: Բացի այդ, առևտրական մեծ նշանակություն ունեին Քիոս և Սամոս կղզիները: Այդ բոլոր վայրերը բնակեցված էին յոնական ցեղին պատկանող հույների կողմից և կրում էին Յոնիա ընդհանուր անունը:

Այստեղ աշխույժ առևտուր էր կատարվում ոչ միայն արհեստի (զենք, կավի իրեղեններ) ու գյուղատնտեսության (գինի, ձկն) արտադրանքներով, այլև ստրուկներով, որ մասսաներով բեմվում էին հեռավոր երկրներից: Զարգացած առևտրի շնորհիվ Յոնիան խոշոր մասնակցություն ունեցավ հետագա գաղութացման գործում:

VIII—VII դարերում ն. թ. ա. հունական գաղութներ երևան եկան Թրակիայի ափին և Մարմար ծովի ափերին, Սիցիլիայում և Հարավային Իտալիայում: Փոքր Ասիայի հույներին հատկապես դրավում էր Սև ծովը, որ այն ժամանակ կոչվում էր «Հյուրրնիալ» (Էլֆսիլյան Պոնտոս): Նրա առափնյա վայրերը հարուստ էին հացով ու անասուններով, իսկ ջրերը՝ ձկներով: Այնտեղից արտահանում էին նաև մեծ թվով ստրուկներ: Սև-ծովյան գաղութներից ամենամեծ հռչակ էին վայելում Պանտիկապոլիսը (այժմ Կերչ), Խերսոնեսը (Սևաստոպոլի մոտ), Տանաիսը (Դոնի գետաբերանում) և Օլբիան (Բուդյի գետաբերանում): Այդ գաղութների միջոցով հունական առևտուրն ու կուլտուրան թափանցելին հեռավոր հյուսիս, ընդհուպ մինչև Սկյութիա (ՍՍՌՄ նվրդպական մասի տափառտանային գոտին հին ժամանակ կոչվում էր Սկյութիա՝ այնտեղ ապրող սկյութների ցեղի անունով): Հույներն առևտրական ու կուլտուրական աշխույժ կապ էին պահպանում Սկյութիայի հետ: Նրանք մեղ թողել են հին սկյութների երկրի և կենցաղի նկարագրություններ:

Սկյութական դամբանաբլուրներում էլ հունական կենցաղի շատ հուշարձաններ են գտնվել:

Միջերկրական ծովի արևմտյան մասում հույներին ամենից ավելի շատ գրավում էին բերքառատ Սիցիլիան և Հարավային Իտալիան: VIII—VII դարերում ն. թ. ա. Իտալիայի հարավային մասը և Սիցիլիան ծածկվեցին հունական բազմաթիվ դադույթներով (Նեապոլիս, Տարենտ, Սիրակուսա և այլն): Այդ դադույթները կոչվում էին Մեծ Հունաստան:

Դրամի երեվան գալը

Գաղութականների գլխավոր դրամունքն էին առևտուրը, արհեստները, ձկնորսությունը և հողագործությունը: Ծավալուն առևտրի հետևանքով երևան եկան դրամանիշեր՝ մետաղադրամի ձևով: Առաջ փողի փոխարեն իրրև փոխանակության միջոց ծառայում էին եղներն ու ոչխարները: Այժմ, առևտրի զարգացման շնորհիվ, այդ միջոցն անհարմար էր դարձել: Սկսեցին որպես փող գործածել

Սկյութներ (նկար վաղային վրա):

մետաղների կտորներ: VII դ. ն. թ. ա. սկսվում է որոշ քաղ տնեպոլ դրամ կտրվել:

Նման դրամի գործադրումը խիստ հեշտացրեց առևտուրը: Այլևս կարիք չկար ամեն անգամ դրամը կշռելու, ինչպես այժմ պետք է անեին հին, անհարմար փողի գործածության ժամանակ:

Այսպիսով, ծովագնացության, լայն առևտրի ու դադույթացման շնորհիվ հույների տնտեսությունը բարձրացավ, հարստու-

Հին հունական դրամներ

Թյուններն ավելացան, տելսնիկան զարգացավ և ընդարձակվեցին՝ գիտելիքներն ամենաբազմազան ընագավառներում: Քաղաք-պետություններն զգալիորեն ամրացան: Առաջացած ստրկատիրական պետությունը, համեմատած հին, նախնադարյան-համայնական կարգի հետ, մի քայլ էր դեպի առաջ:

§ 38. ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԿԵՆՅԱՂԸ ԵՎ ՀՍՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԽԱՂԵՐԸ:
ՊՍՏԳՍՄԱՌՈՍԱՐԱՆՆԵՐ:

**Զինվորական
կենցաղը**

Հույների վաղ ժամանակվա հասարակական կյանքում մեծ դեր էր խաղում պատերազմը: Հունական երիտասարդ պետությունները հարևանների հարձակման դեմ հուսալի պաշտպանության կարիք էին զգում: Պատերազմի ու կողոպուտի միջոցով այն ժամանակ հարստություններ էին ձևավորվում, հողեր նվաճում, մեծացնում էին սեփականությունը: Ահա թե ինչու պետությունը զինվորական

կազմակերպության պծեր ունենր Բոլոր քաղաքացիները, բայի ստրովներից, զինված էին: Ստրովներին չէր թույլատրվում զենք կրել, որովհետև տներերը վախենում էին նրանց ելույթներից:

Արիստոկրատիայի և հասարակ ժողովրդի սպառազինման մեջ մեծ տարբերություն կար: Արիստոկրատն ուներ սաղավարտ, րորենդե զրահ, որ սլաշտալանում էր նրա կուրծքն ու թիկունքը, մեծ, սուլորաբար զարդարուն վահան, նիզակ և սուր: Այսպիսի թանկարժեք մետաղե սպառազինությունը մատչելի էր միայն հարուստներին: Իսկ հասարակ ռազմիկները հազնում էին քաթանե շոր և ունեին միայն նիզակներ ու սուսեր: Նրանց վահանները կաշվից էին: Թույլ պաշտպանված և վատ զինված ռազմիկներն անվտանգ էին հիանալի սպառազինված արիստոկրատի համար:

Հաջող արշավանքի ամբողջ փառքը վերադրվում էր առաջնորդներին, և հենց նրանք էլ ստանում էին ռազմական ավարի ավելի լավ ու ավելի շատ մասը: Շարքային ռազմիկները տուն էին վերադառնում էլի այնպես աղքատ, ինչպես եղել էին արշավանքից առաջ: Այդ հանգամանքը հաճախ վրդովում էր զինվորներին: Դեռևս «Իլիականում» պատմվում է այդպիսի մի շարքային ռազմիկի, Թեբսիտեսի ելույթը տրոյական պատերազմի առաջնորդ Ագամեմնոնի դեմ: Դրա համար Օդիսեոսը ծեծեց Թեբսիտեսին:

Խաղերը

Հաճախակի պատերազմներ մղելու համար հարկավոր էին ուժեղ ու ճարպիկ մարդիկ: Դրա համար հին հույների կենցաղում մեծ նշանակություն ունեին հասարակական խաղերը: Դրանք զանազան մրցախաղեր էին, որ կազմակերպվում էին տոնակատարությունների ժամանակ Հունաստանի այլևայլ վայրերում՝ Օլիմպիայում, Դելֆիում, Կոռնթոսյան պարանոցում: Այդ բոլոր խաղերից ամենանշանավորները օլիմպիական խաղերն էին:

Օլիմպիական խաղերը տեղի էին ունենում Օլիմպիայում՝ մի հարթավայրում, սրբազան պուրակի մոտ, որտեղ դրնվում էր դերազույն աստված Զևսի տաճարը: Ուրբեր ցանկանում էին մրցություններին մասնակցել, նրանց անունները, խաղերը սկսվելուց մի տարի առաջ, մտցնում էին հատուկ ցուցակների մեջ: Հասուով դպրոցներում նախապատրաստվում էին մրցություններին:

Օլիմպիական խաղերի հանդիսավոր բացմանը շատ ժողո-

վերդ էր հավաքվում հունական աշխարհի տարբեր վայրերից: Հունական բոլոր պետությունները խաղահանդես էին ուղարկում իրենց դեսպաններին ու պատվիրակությունները:

Խաղերի ժամանակամիջոցում դադարում էին երկպառակությունները առանձին պետությունների միջև, նույնիսկ պատերազմները պետք է ընդհատվեին մեծ տուգանքի սպառնալիքի տակ: Հանգիսավոր խաղերի ամբողջ ժամանակաշրջանում սահմանվում էր այսպես կոչված «սրբազան դինադադար»: Այդ ամենը նպաստում էր հույների կուլտուրական միավորմանը:

Վազրի մրցում:

Խաղերը մարմնամարդական - վարժություններ էին՝ վազք, ըմբշամարտ, սկավառակի ու նիզակների նետում, ապա՝ ձիարշալներ, կառարշալներ, հետո երաժշտական մրցումներ՝ բանաստեղծների, երաժիշտների և այլոց ելույթներ: Առանձնապես սիրված էին մարմնամարդական մրցությունները, որովհետև դրանք մասսաներին ամենից ավելի մատչելի էին: Յուրաքանչյուր ուժեղ կամ ճարպիկ քաղաքացի կարող էր մասնակցել այդ խաղերին: Մինչդեռ ձիավորների և երաժիշտների մրցախաղերին կարող էին մասնակցել զլխավորապես արիստոկրատիայի հարուստ ներկայացուցիչները, որոնք ունեին սեփական ձիեր և զանազան երաժշտական գործիքներ:

Ուրբեր հաղթանակ էին տանում մրցությունների մեջ, նրանց չլարդեատրում էին ձիթենու ոստերից պատրաստված պսակներով,

Նրանց անունները գրվում էին հատուկ ցուցակներում և հռչակվում ամբողջ Հունաստանով մեկ: Հաղթողներին թատրոններում

Սկալառակ նետող

առաջին տեղերն էին հատկացնում, ամենուրեք նրանց մեծաբանքով էին դիմաւորում, իսկ Օլիմպիայում հաղթողների պատվին դեռ նրանց կենդանութան ժամանակ արձաններ էին կանգնեցնում:

Օլիմպիական տոնակատարությունների միջև ընկած չորսամյա ժամանակամիջոցը կոչվում էր օլիմպիադ: Հետագայում նույնիսկ ժամանակի հաշվումը սկսեցին կատարել ըստ օլիմպիականների: Օլիմպիայի հանդիսավոր խաղերում հաղթողների անուններն առաջին անգամ գրանցվեցին 776 թ. ն. թ. ա.: Հետագայում հույներն սկսեցին իրենց թվականությունը հաշվել այդ տարւմանից:

Պատգամախոսարաններ

Հույներն իրենց աստվածներին աղոթում էին տնային զոհասեղանների առաջ և տաճարներում: Սրբարանների մեծ մասը նշանակություն ունի միայն այն վայրի համար, որտեղ նրանք գտնվում էին: Բայց մի քանի սրբավայրեր հարգանք էին վայելում ամբողջ Հունաստանում և երբեմն նույնիսկ նրա սահմաններից դուրս: Առանձնապես նշանավոր էին այն սրբավայրերը, որտեղ պատգամախոսներ կային, որոնք զանազան խորհուրդներ էին տալիս և ապագան գուշակում: Այսպես էր, օրինակ, դոդոնյան պատգամախոսարանը Էպիրոսում, որ հնագույններից մեկն էր Հունաստանում: Այնտեղ, լեռներում, խիտ պուրակում մի գետակի մոտ գտնվում էր մի զոհասեղան և մի հուժկու կաղնի: Այդ կաղնին սուրբ էր համարվում, և ըստ ավանդության նրա տերևների սոսափյունի մեջ կարելի էր լսել զխավոր աստծո՝ Զևսի կամքը: Ովքեր ցանկանում էին որևէ խորհուրդ կամ նախազուշակում ստանալ,

դալիս էին այդ կաղնու մոտ: Քրմերը նրա տերեւների խշշոցից, իբր իմանում և մարդկանց հաղորդում էին աստվածների ցուցումները:

Ալիկի մեծ հռչակ էր վայելում Դելֆյան պատգամախոսարանը: Նա գտնվում էր Պառնաս լեռան ստորոտում, Փոկիսում (Միջին Հունաստանի Դելֆիք քաղաքում): Այնտեղ գուշակություններն անում էր մի հատուկ քրմուհի, որ կոչվում էր պյուրփա: Նա նստում էր մի եռոտանու վրա, որ զրված էր քարանձավի ճեղքին, որակազից թմրեցնող գոլորշի էր դուրս գալիս: Այդ գոլորշուց շշմած պյուրփան կորցնում էր դիտակցությունը և անկապ բառեր արտասանում: Հետո քրմերը մեկնաբանում էին այդ բառերն իրենց հալեցողությամբ: Նրանք հաճախ իրենց սեփական շահերի օգտին, իբր աստվածների անունից, ուղղություն էին տալիս մարդկանց և նույնիսկ ամբողջ պետությունների գործողություններին:

Որովհետև պատգամախոսներն իրականում, իհարկե, դալիքը չէին իմանում, դրա համար էլ տալիս էին երկրմաստ պատասխաններ, որ կարելի էր մեկնաբանել և՛ այսպես, և՛ այնպես: Օրինակ, մի անգամ պարսիկների հետ վճռական ճակատամարտ տալուց առաջ Լիդիայի արքա Կրեստսը Դելֆիքի պատգամախոսից հարցրեց, թե պե՞տք է արդյոք, որ ինքն անցնի Հալիս գետը, այսինքն՝ պատերազմ սկսի Պարսկաստանի դեմ: Պատգամախոսը պատասխանեց, թե գետն անցնելով Կրեստսը կկործանի մի մեծ թագավորություն: Դրանից հետո Կրեստսը վստահ լինելով իր հալթանակի նկատմամբ, անցավ գետը, բայց պարտություն կրեց: Իսկ երբ Կրեստսը պատգամախոսին մեղադրեց սխալ գուշակության համար, դելֆյան քրմերը նրան պատասխանեցին, թե մեղավորը պատգամախոսը չէ, այլ ինքն է. չէ՞ որ, իսկապես, Կրեստսը թաղավորություն է կործանել, միայն ո՛չ թե պարսկականը, այլ իր սեփականը:

Պատգամախոսների տված խորհուրդների և գուշակությունների համար տաճարներին նվերներ էին տալիս: Ժամանակի ընթացքում դելֆյան տաճարը ահապին հարստությունների տեր դարձավ: Դրա համար էլ Դելֆիքն մեծ ազդեցություն ձևավորեց շուրջ Հունաստանում. նա փող էր պարտք տալիս, խառնվում էր պետությունների ներքին գործերին, պատերազմի ժամանակ օգնում էր այս կամ այն կողմի կողմին:

II. ՍՊԱՐՏԱ

§ 39. ՍՊԱՐՏԱՅԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԸ

Սպարտայի առաջացումը

Սպարտա պետությունն առաջացել է Լա-
կոնիա մարզում: Լակոնիան գտնվում էր Պելո-
պոնեսի հարավ-արևելյան մասում: Նա գրավում
էր Էվրոտա գետի հովիտը և մի շարք լեռնավայրեր: Լակոնիայի
լեռները հարուստ էին մարմարով ու երկաթով. նրանց լանջերը
ծածկված էին խիտ անտառներով, որտեղ կային բազմաթիվ վայ-
րի այծեր, վարազներ, արջեր և տարբեր տեսակի որսեր: Էվրոտա
գետի հովիտը շատ հարմար էր գյուղատնտեսությանը՝ հրադիվու
համար: Նրա հողերը բերրի էին և համարյա բոլոր կողմերից
լեռներով պաշտպանված:

Մարդի կենտրոնում, Էվրոտասի ափին գտնվում էր Սպարտա
քաղաքը: Մերձակա մի քանի համայնքների միավորումից հետո
նա զարձակ Լակոնիայի գլխավոր քաղաքը: Այդ քաղաքի անունով
էլ պետությունը կոչվեց Սպարտական կամ սպարդասկես Սպարտա:

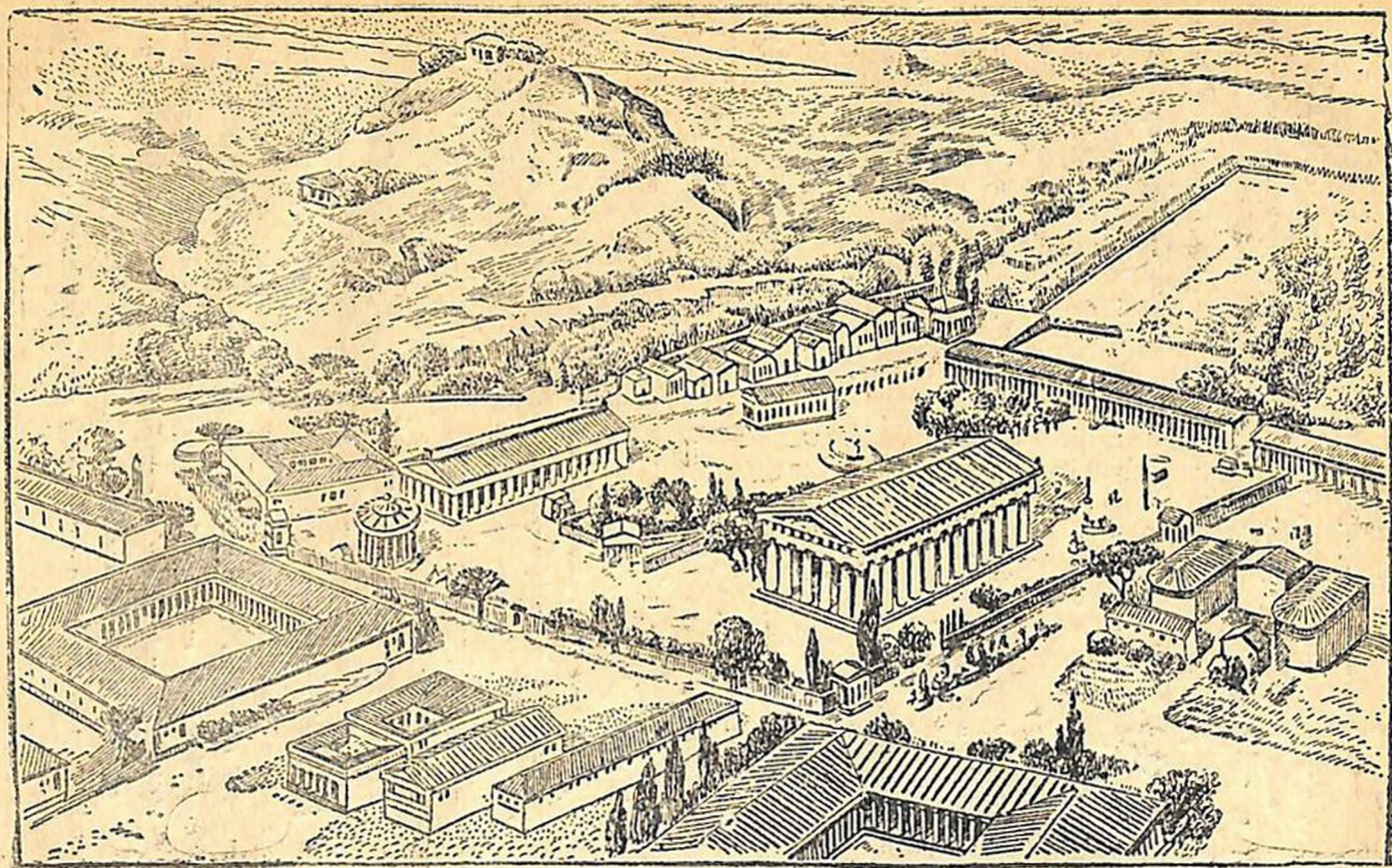
Ըստ ավանդության՝ այդ երկրի բնակչությունը կազմված էր
դորական նվաճողների ետնորդներից: Նրանք եկել են Էվրոտասի
հովիտը, նվաճել վաղուց ի վեր այնտեղ գտնվող արայացիներին
և ստրկացրել նրանց:

Ստրկացված ժողովուրդը շարունակ իր ճնշողներին դեմ էր
ելնում: Սպարտայում անընդհատ պայքար էր տեղի ունենում:

Ըստ ավանդության՝ ներքին պատերազմին վերջ տվեց Լիկո՛ւր-
գոսը: Նա հրապարակեց մի շարք օրենքներ, որոնք ամրապնդեցին
Սպարտայի պետական կարգը: Լիկուրգոսը համարվում էր Սպար-
տայի առաջին օրենսդիրը:

Դադաբական կարգը

Սպարտայի գլուխ էին կանգնած երկու թա-
գավոր: Նրանք անսահմանափակ իշխանության
տեր էին միայն պատերազմի ժամանակ, իսկ
խաղաղ ժամանակ թագավորները բոլոր գործերի մասին պետք է
հարցնեին ավագների խորհրդի համաձայնությունը: Ավագների
խորհուրդը կոչվում էր գերուսի՛ա: Գերուսիան բաղկացած էր 30
անդամից. բացի երկու թագավորից, նրա մեջ էին մտնում 28 ծե-
րունիներ, որոնք ընտրվում էին ցմահ: Նրանցից չուրաքանչյուրը

Սլիմախ (ռեկոնստրուկցիա)։

60 տարեկանից մինչոք չպետք է լինեն: Մյուս կարևոր հաստատու-
թյունը հանդիսանում էր մի կոլեգիա, որ կազմված էր 5 էֆոբնե-
րից՝ հատուկ ընտրովի պաշտոնյաներից: Նրանք ընտրվում էին մի
տարի ժամանակով: Հետագայում էֆոբները շատ մեծ իշխանու-
թյան տեր դարձան: Նրանք կարող էին պատասխանատվության
կանչել նույնիսկ թագավորներին:

Բացի թագավորներից, էֆոբներից ու գերուսիայից, Սպար-
տայում գոյություն ունեւ իսկ ժողովրդական ժողով, որ կազմ-
ված էր բոլոր չափահաս սպարտացիներից: Այդ ժողովը գումար-
վում էր ամիսը մեկ անգամ: Այդ ժողովում թագավորները քաղա-
քացիներին հայտնում էին գերուսիայի կայացրած որոշումը, բայց
ժողովուրդը այդ որոշումը չէր քննարկում, այլ միայն աղաղակով
ընդունում կամ մերժում էր այն: Այսպիսով գլխավոր դերը խաղում
էր ոչ թե ժողովրդական ժողովը, այլ թագավորները, էֆոբները և
գերուսիան:

Սպարտայի բնակչությանը բաժանվում էր
Դասակարգերը սպարտիատների, պերիոյկների և հելոտների:
Սպարտիատները հանդիսանում էին տիրող դասակարգ: Քանի որ
նրանք շարունակ հարկադրված էին լինում ճնշելու իրենց ստրուկ-
ների ապստամբությունները, դրա համար ունեին ուժեղ ռազմա-
կան կազմակերպություն: Նրանք ապրում էին ճամբարներում, ինչ-
պես զինվորներ՝ միշտ պատրաստ զենքը ձեռքին կռվի ելնելու:
Սպարտիատները դյուղատնտեսությունն ու արհեստները ստորա-
ցույցիչ զբաղմունքներ էին համարում և արտադրական աշխատան-
քով չէին զբաղվում: Նրանք իրենց ժամանակի մեծ մասն անց էին
կացնում զինավարժություններով ու արշավանքներով: Բոլոր
սպարտիատները համարվում էին իրար հավասար:

Պերիոյկներն ու հելոտները բնակչության նվաճված խավերն
էին, որոնք ճնշված դրության մեջ էին գտնվում: Պերիոյկներ կոչ-
վում էր բնակչության այն մասը, որն աղատ էր մնացել, բայց
սպարտավոր էր սպարտիատներին տուրք վճարել: Պերիոյկներն
զբաղվում էին արհեստով, առևտրով ու դյուղատնտեսությամբ:
Նրանց մեծ մասն ապրում էր Սպարտայի ծովափնյա շրջաններում:

Հելոտներն ամենածանր դրության մեջ էին գտնվում. նրանք
իրենց աշխատանքով պահում-կերակրում էին սպարտիատների
դասակարգը: Հելոտները հունական մյուս սկսություններում եղած

ստորականներից գրեթե ոչնչով չէին տալըներ: Լուսմ, Բայց նրանք պատահանում էին ոչ թե առանձին տերերի, այլ ամբողջ սպարտական պետությունը:

Հելոտները շատ հաճախ ապստամբում էին իրենց ստրկացնողների դեմ: Դրա համար էլ սպարտիատները շարունակ հսկում էին նրանց վրա: Ժամանակ առ ժամանակ Սպարտայի կառավարությունը երիտասարդ սպարտիատներին ուղարկում էր դյուսերը, որպեսզի ջոկեն կասկածելի հելոտներին ու սպանեն նրանց: Հելոտների նման կոտորածները կոչվում էին կրիպալաներ: Մի անգամ սպարտիատները կոտորեցին մոտ երկու հազար հելոտներ:

Սակայն, չնայած այդ դաժան միջոցներին, հելոտները նորից ու նորից ապստամբում էին սպարտիատների դեմ, ձգտելով վերականգնել իրենց ազատությունը:

Մենք տեսնում ենք, որ Սպարտան էլ ստրկատիրական պետություն էր: Բայց այնտեղ դեռ ուժեղ էին համայնական կենցաղի մնացորդները, և շատ մեծ դեր էր խաղում ռազմական կազմակերպությունը:

§ 40. ՍՊԱՐՏԱՑԻՆՆԵՐԻ ԿԵՆՅԱՂՆ ՈՒ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՊԵՆՈՊՈՆԵՍՅԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ

**Սպարտացիների
համայնական
կենցաղը**

Սպարտացիների մոտ երկար ժամանակ պահպանվում էր համայնական սեփականությունը: Հողը Սպարտայում բաժանված էր հավասար հողամասերի: Հող դնելը և մեծ հարբսություններ դիզելն արգելվում էր: Ըստ ավանդության՝ կիկուրդոսը, ցանկանալով հավասարեցնել սպարտացիներին և թույլ չտալ, որ նրանց մոտ զարդանա փարթամությունն ու հարստությունը, ոսկի և արծաթի դրամների փոխարեն ներմուծեց երկաթի դրամ: Երկաթն շատ դրամ կուտակելը դժվար էր, որովհետև այդ դրամները չափազանց խոշոր էին և ծանր:

Սպարտացիները ճաշում էին նույնիսկ խաղաղ ժամանակ բոլորը միասին: Տղամարդ-ղինկոնների այդ ընդհանուր ճաշերը կոչվում էին սիսիտիոններ:

**Սպարտական
դասեիարակու-
րյունը**

Սպարտացիները մեծ նշանակություն էին տալիս երեխաների դաստիարակությանը: Երբ սպարտական ընտանիքում երեխա էր ծնվում, նրան ցույց էին տալիս քաղաքի ավագներին, և սրանք վճռում էին երեխայի բախտը. թույլ երեխային անդունդ էին նետում, իսկ ուժեղին վերադարձնում մորը: Սպարտացիները գտնում էին, որ թուլակազմ երեխայից լավ զինվոր չի դուրս գա. դրա համար էլ կենդանի էին թողնում միայն ամրակազմ և առողջ երեխաներին:

7-ից մինչև 18 տարեկան հասակը տղաները սովորում էին «հատուկ դպրոցներում»՝ զիմնասիռններում: Այնտեղ զբաղվում էին քլիսալորապես մարմնամարզությամբ, նիզակներ ու սկավառակներ նետելով և այլ զինվորական վարժություններով: Երեխաներին կոփելու և ռազմական կյանքի դժվարություններին վարժեցնելու համար նրանց թեթև էին հագցնում, վատ էին կերակրում, երբեմն էլ նույնիսկ ծեծում էին: Այսպես, օրինակ, տարեկան մեկ անգամ Արտեմիսի զոհասեղանի առաջ կազմակերպում էին տղաների ծեծ, որի ժամանակ տղաները չպիտի ճչային կամ ներում խնդրեին: Ուսուցման այսպիսի դաժան սիստեմով ցանկանում էին սպարտացիներին սովորեցնել տոկունություն և համբերատարություն: Սպարտայում երեխաների կյանքը տաղտկալի էր. նրանք ոչ ուրախություն էին տեսնում, ոչ դուրգուրանք:

Սպարտական ուսուցումը կատարվում էր հարց ու պատասխանի ձևով: Ինչպես հարցերը, այնպես էլ պատասխանները պետք է հալիբ՝ լինեին: Այդ հակիրճությունը կամ «լակոնականությունը» («լակոնիա» բառից) դեռ հին դարում առած էր դարձել Մի սպարտոուհի, իր որդուն պատերազմ ուղարկելիս՝ փոխանակ երկար բաբի երթ մազլթելու, վահանը նրան տվեց և ասաց. «Մբա հետ կամ սբա վրան»: Այդ նշանակում էր՝ կամ վերադարձիր հաղթանակով, կամ հերոսաբար մեռիր:

Այսպիսի դաժան դաստիարակության հետևանքով սպարտացիները մեծանում-դառնում էին քաջ ու տոկուն մարտիկներ: Սպարտական բանակը լավ վարժված էր կարգապահության, աչքի էր ընկնում հիանալի կեցվածքով և սպառազինությամբ: Հետևակը բաղկացած էր ծանրազեն զինվորներից, որոնք Հունաստանում

կոչվում էին հուպիւոնէր: Ամբողջ Հունաստանում լուրագրոյն հեծ-
տեակը սպարտականն էր համարւում:

**Սպարտական
նվաճումները:
Պելոպոնեսյան
միությունը**

Հողային հարստությունների հետամտումը
և պետութեան իշխման կազմակերպւթյունը
Սպարտային շարունակ դրդում էին նվաճում-
ների կատարելու: Ամբողջ Հակոնիա մարդին տի-
րելուց հետո Սպարտան VII դ. ն. թ. ա. սկսե-
լազմ սկսեց Մեսսենիայի դեմ: Չնայած որ մեսսենացիներն եր-
կար ու համառ պաշտպանում էին իրենց անկախութիւնը, այնուա-
մենայնիվ սպարտացիները հաղթեցին նրանց և հալածակեցրած
ամբողջ բնակչութիւնը դարձրին հելոսներ: Մեսսենացիների մի
մասը՝ լցանկանալով ստրուկ դառնալ, հեռացաւ իր հայրենիքից: .
Մեսսենիայից հետո սպարտացիները նվաճեցին և ուրիշ մար-
դեր:

Հունական ծանրազեն ղինվոր:

Պելոպոնեսի մնացած
բոլոր պետութիւնները, հը-
զորացած Սպարտայի ուժն,
զգալով՝ ձգտում էին նրա
հետ դաշնակցելու: VI դա-
րում ն. թ. ա. աստիճանա-
բար կազմակերպվեց Պելո-
պոնեսյան միությունը՝ Սը-
սպարտայի ղեկավարու-
թյամբ: Պելոպոնեսի հա-
մարյա բոլոր մարզերը մը-
տան այդ միութեան մեջ:

Պելոպոնեսյան միութեան
նը նպատակ էր դրել իր
միութեան պետութիւննե-
րում սլաշտպանել արիւտո-
կրատական կարգը և սլայ-
քարել ասրուկների դեմ:

Սպարտան ղեկավարում էր
Պելոպոնեսյան միութեան ներքին ու արտաքին գործերը: Այդօրինակ
զլխաւորութիւնը կոչվում էր հեգեմոնիա: Իր հեգեմոնիայի շնորհիւ

Մպարտան հայտնի քարձալ նաև Պելոպոնեսի սահմաններից դուրս:

Սպարտական արիստոկրատիան հին կարգերի պատվար էր ծառայում ողջ Հունաստանում: Դեմոսի (ժողովրդի) դեմ մղած պայքարում օգնություն ստանալու համար սպարտական արիստոկրատիային էին դիմում հունական մյուս պետությունների արիստոկրատները:

V դարում ն. թ. ա. հունական գործերում Սպարտայի ազդեցությունը սկսեց նվազել: Այդ ժամանակ աչքի էր ընկել մի նոր՝ Սքենական պետությունը: Հունական պետությունների շարքում գլխավոր դերն աստիճանաբար անցավ սրան:

III. ԱԹԵՆԻ ԳԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ

§ 41. ԵՐԿԻՐՆ ՈՒ ՆՐԱ. ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ:

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԱՏՏԻԿԱՆ.

Աթենայի բնությունը

Ատտիկան գտնվում էր Միջին Հունաստանի հարավ-արևելյան մասում և շատ էր դուրսցված դեպի ծով: Բնովտիայից նա բաժանված էր լեռնաշղթայով, Պելոպոնեսից՝ Կորնթոսյան պարանոցով, իսկ մյուս կողմերից ողողվում էր ծովից: Ատտիկայի ափերը խիստ կտրտված էին և ունեին խոր, խաղաղ ու ծովազնացության համար հարմար նավահանգիստներ: Դրանցից գլխավորն էր Պիրեոսը:

Ատտիկայի ընդերքը հարուստ էր հանածոներով: Լեռներում շատ կային մարմարի լավագույն տեսակները: Լավրիոնի լեռներում կար շատ արծաթ և այն ստանալու համար այնտեղ շատ վաղ ստեղծվեցին հանքաբուլեր: Աթենական դաշտավայրի հողերը հարմար էին հողագործության, գլխավորապես ալգեգործության համար: Լեռնային վայրերում բնակչությունն զբաղվում էր անասնապահությամբ, ծովափնյա շրջաններում՝ առևտրով ու արհեստով:

Մ.թ.ն.բ.՝ Նրա պետական կա- ռուցվածքը

Ատտիկայում ապրում էին յոնացիներ: Նրանց համայնքների մեջ վաղ ժամանակից իր նշանակությամբ աչքի ընկավ աթենական համայնքը: Նա գտնվում էր ծովից ոչ հեռու, ու-

ներ լամ Նալահանդիստ և մյուս համայնքներից տարբերվում էր իր անառիկ աղբոսպոլիսով (միջնաբերդով):

Աթենական համայնքի ուժեղացման զուգընթաց Ատտիկայի մյուս բոլոր համայնքները կամ ենթարկվեցին նրան, կամ պայմանազորի հիման վրա կամավոր կերպով ձուլվեցին նրա հետ: Ատտիկայի միավորումն Ս.քենֆի իշխանության տակ և պետության կազմակերպումն ավանդությունը վերագրում է Աթենքի արքա Քեսսին:

Սկզբում Աթենական պետության գլուխ էր կանգնած բասիլևսը, որն ապրում էր աղբոսպոլիսում: Նա հանդիսանում էր զերազույն կառավարող, քուրմ, դատավոր և ավենակեսն զորքի պետ: Պետությունը կառավարելու պործում նրան օգնում էր երեկիններից կազմված խորհուրդը: Խորհրդի նիստերը տեղի էին ունենում մի ժառուռ բլրի վրա, որ նվիրված էր պատերազմի աստված Արեսին:

Գյուղատնտեսական աշխատանքները Հունաստանում:

Այստեղից էլ ծագել է այդ խորհրդի արևոպագոս անունը: Աթենական պետության վաղ ժամանակաշրջանում բասիլևսի կողքին արեոպագոսը իշխանության գլխավոր մարմինն էր հանդիսանում:

Ազատ բնակչությունը բաժանվում էր երկու հիմնական խմբի՝ էվպատրիդներ, այսինքն՝ երեկինների դաս, արիստոկրատներ և դեմոս, այսինքն՝ հասարակ ժողովուրդ:

Ավելի ուշ էվպատրիդները սկսեցին իրենց միջից ընտրել զորապետ՝ պոլեմարխոս: Աստիճանաբար մյուս պործներն էլ սկսեցին բասիլևսից անցնել արքունների (կառավարիչների) ձեռքը: Բասիլևսին մնացին միայն քրմական պարտականությունները: Հետագայում բասիլևսի իշխանությունը բոլորովին վերացվեց. քրմին էլ

ախեցին ընտրել: Այդ բոլոր պաշտոնները գրավում էին էվպատ-
րիդները:

Ժողովրդական մասսան (դեմոսը) մնում էր իրավագուրկ վի-
ճակում և պետության կառավարման գործում մասնակցություն չէր
ունենում: Երբեմն միայն գումարելում էր ժողովրդական ժողովը,
բրին հայտնում էին իշխանությունների որոշումները:

Պարսայից սերկուքյուն

Ատտիկայում բազմաթիվ մանր հողատե-
րեր էին ապրում: Նրանք իրենց ինքնուրույն
տնտեսությունն էին վարում վոքս հողամասե-
րում: Քանի աճում էր բնակչությունը, հողամասերն ավելի ու ավե-
լի էին մասնատվում և մանրանում, իսկ նոր հողամասեր ձեռք բե-
րել չբավորներն ի վիճակի չէին:

Նման պայմաններում նրանք ստիպված էին լինում էվպատ-
րիդներից պարտք վերցնել: Էվպատրիդները գյուղացիներին հոժա-
րությամբ փոխառություն էին տալիս սերմացվով կամ դրամական
որոշ գումարով: Այսպիսի դեպքերում նրանք պարտապանի հողա-
մասում դնում էին քար, որի վրա նշված էր լինում պարտքի գումա-
րը և վճարման ժամկետը: (Կար ժամանակ, երբ Ատտիկայում հա-
մարյա ամբողջ գյուղացիական հողը ծածկված էր այգայիսի պար-
տաքարերով): Էվպատրիդները պարտք տալիս պահանջում էին, որ
պարտքի վճարումն ապահովվի պարտապանների հողամասերով:
Այդ նշանակում էր, որ եթե պարտքը որոշված ժամկետում չվճար-
վեր, գյուղացու հողամասը դառնում էր էվպատրիդի սեփականու-
թյուն: Իսկ գյուղացիները հաճախ ի վիճակի չէին լինում պարտքը
վճարելու, և նրանց հողն անցնում էր խոշոր հողատերերի ձեռքը:

Եթե պարտքը հողամասի արժեքից ավելի էր լինում, պարտա-
պանն ստիպված էր պարտքի մնացորդը էվպատրիդին հատուցել
աշխատանքով: Այսպիսով նա դառնում էր էվպատրիդի ստրուկը:
Երբեմն պարտքը մարելու համար գյուղացին ստիպված էր լինում
ինքն իրեն և իր երեխաներին վաճառել ստրկության նույնիսկ երկ-
րից դուրս: Այսպես տեղի էր ունենում գյուղացիների հողազրկումն
ու նրանց ստրկացումը:

§ 42. ՌԵԱԼՈՒՌԻՅԻՈՆ ՊԱՅՔԱՐԸ: ՍՈՒՈՆԸ:

Աթենական դեմոսը դժգոհ էր այդ կարգերից: Դժգոհությունը
ապտիճանաբար այնքան աճեց, որ ժողովրդական մասսաներն

իրենց ստրկացնողներին դեմ ելան՝ Աթենական դեմոսը նախ և առաջ պահանջեց գրավոր օրենքներ կազմել:

**Դրակոնի
օրենքները**

Մինչ այդ Աթենքում գրավոր օրենքներ չկային. դատում էին հաստատված սովորույթյունների համաձայն: Էվպատրիդները, որոնց ձեռքում էր դատարանը, օգտվում էին դրանից և միշտ դատը անում էին հարուստների օգտին:

Ժողովրդի ճնշման տակ էվպատրիդները ստիպված եղան ղիջումներ անել: 621 թ. ն. թ. ա. նրանք արքունտներից մեկին՝ Դրակոնին հանձնարարեցին գրավոր օրենքներ կազմել:

Դրակոնի սահմանած օրենքները չափադանց խիստ էին: Առանձնապես դաժան էին սեփականության դեմ կատարված հանցապորժույթյունների պատիժները: Նույնիսկ մանր զողովյալ համար մահապատիժ էր սահմանված: Հետագայում Դրակոնի օրենքներն օրինակ էին բերվում որպես դաժանության նմուշ. այնպես որ ամեն մի նոր խիստ օրենք անվանում էին «դրակոնյան օրենք»: Այսպիսով, թեև օրենքները, գրի առնվեցին, բայց նրանք չբարեկալեցին դեմոսի դրույթունը: Այս պատճառով խռովույթյունները չդադարեցին:

Էվպատրիդները ստիպված էին նոր ղիջումներ ունել: Դրա հետևանքը եղավ Սոլոնի օրենսդրությունը:

**Պարսային
ստրկության
ոչնչացումը**

594 թ. ն. թ. ա. Սոլոնն Աթենքում ընտրվեց առաջին արքունտ. նրան հանձնարարվեց ժողովրդի և արիստոկրատիայի միջև հաշտություն հաստատել: Այդ ժամանակ մանր հողատերերի զրույթյունը խիստ ծանր էր: Պարտաքարերի թիվը փախույ շարունակ ավելանում էր: Աթենական քաղաքացիներից շատերը հոժարակամ հեռանում էին իրենց հայրենիքից կամ վաճառվում էին ստրկության: Նման դրությանը վերջ տալու համար Սոլոնը որոշեց ռեյուցիոն բնույթ կրող մի շարք միջոցներ ձեռք առնել:

Այդ միջոցառումներից առաջինը «պարտքերի վերացումն» էր: Սոլոնը հրամայեց դաշտերից հանել պարտաքարերը, վեբացրեց պարտքերի վճարումը և արվելից ստրկացումը: Պարտքի դիմաց գրավված հողամասերը վերադարձվեցին իրենց նախկին տերերին: Օտար երկրներ ստրկության վաճառված քաղաքացիների մի մասը ետ դնվեց պետական փողով: Այդ բոլոր միջոցառումներն ուղղված

էին հողատեր արիստոկրատիայի դեմ: Սա թեպետ շատ բանով տուժեց, բայց ստիպված էր զիջումների դիմել, որովհետև վախճանում էր դեմոսի ապստամբությունից: Էվպատրիդները հույս ունեին, որ հետո էլի ամեն ինչ առաջիկա պէս կընթանա:

Սուրոնը քաղաքացիներին կարգերի բաժանեց՝ Գուլֆալին ցեղնեց նոր սկզբունքով՝ նրանց եկամուտների հագի սահմանումը մեմատ: Սահմանվեց շորս նման կարգ:

Առաջին կարգին էին պատկանում այն բոլոր քաղաքացիները, որոնք իրենց հողերից ստանում էին առնվազը 500 մեդիմն (մեդիմնը 52½ լիտր է) գարի կամ համապատասխան չափով ձեթ կամ գինի: Մարդկանց այդ բարձրագույն և ամենահարուստ կարգը կոչվում էր «Հինգնարյուրամեդիմններ»:

Հունական ձիավորներ:

Բնակչության երկրորդ կարգի մեջ էին մտնում բուլոք նրանք, որոնք իրենց հողերից ստանում էին առնվազն 300 մեդիմն: Նրանք կոչվում էին «ձիավորներ», որովհետև ձի պահելու միջոցներ ունեին. նրանք ծառայում էին հեծելազորում:

Սուրոնը երրորդ կարգի մեջ մտցրեց նրանց, որոնց եկամուտը 200 մեդիմնից պակաս չէր: Նրանք կոչվում էին «ձեղիտներ», որովհետև նրանք միջոցներ ունեին եղների լծասարք ձեռք բերելու (ձեղոս — լծասարք):

Վերջապես շորհորդ կարգին էին պատկանում բոլոր նրանք, ովքեր ավելի քիչ եկամուտ ունեին և ովքեր բնավ հող չունեին։ Պրանք քետերն էին։

Բնակչության մնացած մասը բաղկացած էր նախ՝ այսպես կոչված մետոյկներից, այսինքն՝ օտարերկրացիներից, որոնք Աթենքում զբաղվում էին առևտրով ու արհեստով, և ապա՝ ստրուկներից։ Ստրուկները ոչ մի իրավունք չունեին։

Քաղաքացիների իրավունքներն ու պարտականությունները
Քաղաքացիներին ըստ կարողության բաժանելուն համապատասխան բաշխվում էին և պետական ու ղինվորական պաշտոնները։ Այսպես, բարձրագույն պետական պաշտոնները տրվում էին միայն առաջին, ամենահարուստ կարգին։ Նրա կազմից էին ընտրվում արքունիները և լրացվում արհեստագուստը։ Նրկորդ կարգը ղինվորական ծառայությունը կատարում էր հեծելազորում։ Նրորդ կարգը ծառայում էր հեռազորում, ունենալով լրիվ ծանր սպառազինում (զրահ, վահան, ծնկակալներ, սաղավարտ, սուր, նիզակ)։

Առաջին երեք կարգերից ընտրվում էին նաև Սուլոնի ստեղծած Չորսնարյուրի խորհրդի անդամները։ Սուլոնի հաշվով՝ արևոսպագոսն ու Չորս հարյուրի խորհուրդը պետք է պետությունը պաշտպանեին հեղաշրջումներից։

Չորրորդ կարգին—թեոտերին—իրավունք էր տրվում միայն մասնակցելու ժողովրդական ժողովին և երգվյալների դատարանին։ Փաստորեն, սակայն, նրանք ոչինչ չստացան։ Թեոտերը ոչ մի պետական պաշտոնի ընտրվել չէին կարող։ Իսկ երգվյալների դատարանին մասնակցելու համար մարդ պետք է սղատ ժամանակ ունենար, որպիսին չքավորները չունեին։

Սրանք էին Աթենքում Սուլոնի կատարած պետական բարենորոգումները։

Սուլոնի ռեֆորմների նշանակությունն այն էր, որ նա խափանեց էվպատրիդների իշխանությունը։ Բայց Սուլոնը մինչև վերջ չարավ նրանց դատաստանը։ Նա ամրապնդեց միայն միջին ստրկատերերի դրությունը, իսկ չքավորներին նա չբավարարեց։

Դժգոհությունը
Սուլոնի ռեֆորմներից
Ինքը Սուլոնն ասում էր, թե նա չի ցանկանում նեղացնել ոչ էվպատրիդներին, ոչ էլ քեմոսին։ Ղլա համար էլ Սուլոնից դժգոհ էին թե

էվպատրիդները և թե՛ դեմոսը՝ էվպատրիդները դժգոհ էին որովհետև Սոլոնը բարձրացրեց առևտրականներին, արհեստավորներին ու մանր հողային սեփականատերերին նշանակությունը: Իսկ ավենական դեմոսը դժգոհ էր Սոլոնից նրա համար, որ ոչ հողային սեփականության և ոչ էլ իրավունքների դժով հավասարեցում չկատարվեց: Եվ, իրոք, հին պարտքերի վերացումով փոքր ինչ միայն լավացավ շքավորների դրությունը: Առաջիկա նման նա ուրիշ ելք չուներ, քան նոր պարտքեր անելը: Դրա համար էլ Սոլոնի ռեֆորմներից հետո ժողովրդական հուզումները ոչ միայն չդադարեցին, այլ, ընդհակառակը, է՛լ ավելի սաստկացան:

§ 43. ՏԻՐԱՆԻԱՆ ԱԹՆԵՔՈՒՄ: ԿԼԻՍԹԵՆԵՍԻ ՌԵՖՈՐՄԸ

Պիսիստրատ Ժողովրդական հուզումների այդ ժամանակաշրջանում աչքի ընկավ Սոլոնի ազդական Պիսիստրատը: Նա ամեն կերպ աշխատում էր իր համար ապահովել դեմոսի աջակցությունը: Պիսիստրատը հանդես էր գալիս էվպատրիդների դեմ ուղղված կրակոտ ճառերով և այսպիսով ձեռք բերեց դեմոսի վստահությունը: Օգտվելով դրանից՝ 560 թ. ն. թ. ա. նա իշխանությունն իր ձեռքն առավ և սկսեց Աթենքում կառավարել միանձնաբար: Հույներն այդպիսի միանձնյա կառավարումն անվանում էին տիրաճիա, իսկ իրեն կառավարողին՝ տիրաճ:

Գյուղացիության օգտին Պիսիստրատն աշխատում էր բարձրացնել հողագործությունը: Նա պետական վարկավորում մտցրեց ամենակարիքավոր հողագործներին օգնելու համար, ընդարձակեց գյուղական համայնքների (դեմերի) իրավունքները և նրանց համար հատուկ գյուղական դատավորներ նշանակեց:

Առևտրականների ու արհեստավորների օգտին էլ Պիսիստրատը դարձ տվեց նավաշինությանը: Նրա օրոք սկիզբ դրվեց Աթենքի ծովային հզորությանը: Պիսիստրատն առևտրական կապեր հաստատեց Էգեյան ծովի բաղձաթիվ պետությունների հետ: Հաճախ նա սրանց հետ ռազմական դաշինքներ էր կնքում: Նրա օրոք սկսեց արագ զարգանալ արհեստը: Բացվեցին բաղձաթիվ արհեստանոցներ, որտեղ ստրուկներ էին աշխատում:

Պիսիստրատն առաջինն էր, որ Աթենքում լայն շինարարություն սկսեց. կառուցում էր տաճարներ, անց էր կացնում ճանա-

պարհներ ու ջրմուղներ: Նա հովանավորում էր բանաստեղծներին ու նկարիչներին: Նրա կարգադրությամբ Աթենքում գրի առնվեցին և մշակվեցին «Խրեականն» ու «Օդիսականը»:

Պիսիստրատի բռնոր միջոցառումները սաստիկ խախտում էին հին տոհմային արիստոկրատիայի իշխանությունը: Նրա տեղը գրավելու էին ելքում առևտրականները, արհեստավորները և ունեվոր պուղապիները:

Հիպիասը եվ Հիպարքոսը

Պիսիստրատը մեռավ 527 թ. ն. թ. ա.¹ իշ-

խանությունը հանձնելով իր որդիներին՝ Հիպիա-

սին և Հիպարքոսին: Այս տիրաններն իրենց

գոռոզ էին պահում, ժողովրդին բանի տեղ չէին դնում և նեղում էին քաղաքացիներին: Տիրանիան այլանդակվեց, դարձավ դաժան իշխանություն: Ամենուրեք ծայր առան կամայականություն ու բռնություն: Վերջիվերջո ժողովուրդը հուզվեց: Հիպարքոսն ապանակվեց, իսկ Հիպիասը հետագայում Աթենքից արտաքսվեց: Տիրանիան տապալվեց:

Որպեսզի իրենց մոտ այլևս հնարավոր չլինի տիրանիա հաստատել, աթենացիներն ընդունեցին մի օրենք, որն ասում էր. «Ով որ ապստամբի տիրան դառնալու նպատակով, իր ամբողջ տոհմով կզրկվի քաղաքացիական իրավունքներից»: Բայցի այդ, աթենացիները որոշեցին մշակել նոր օրենքներ, սրտնք պետք է ընդլայնելին ժողովրդի իրավունքները և ընդմիջա՝ վերջ ապա ին տիրանիային:

Այդ նոր օրենքների մշակումը հանձնա-
**Կլիսթենեսի
ռեֆորմները**
(509 թ. ն. թ. ա.)
րարվեց պեմոկրատական պարտիայի ղեկավար
Կլիսթենեսին: Կլիսթենեսը պործն սկսեց այն բա-
նով, որ չորս ֆիլայի փոխարեն Ատտիկայում
հաստատեց 10 ֆիլա, այն էլ ոչ թե ըստ տոհմային, այլ տեղիտե-
րիալ հատկանիշի: Նրանից առաջ ֆիլաները բաժանվում էին ըստ
տոհմային հատկանիշի: Դրա համար էլ տոհմական արիստոկրա-
տիան այնտեղ շատ ուժեղ էր: Բոլոր պաշտոններին ընտրում էին
միայն տոհմական արիստոկրատիային: Կլիսթենեսը ջախջախեց
արիստոկրատիայի այդ հին բները: Այժմ ֆիլաները կազմվում էին
ոչ թե տոհմերից, այլ առանձին մարդերից: Յուրաքանչյուր ֆիլայի
մեջ մտնում էին զանազան տոհմերից ելած անվանի ու ոչ անվանի
ստրկատերերը և մանր պուղապիները:

Այդ ռեֆորմով Կլիսթենեսը կարծես թե իրար «խառնեց» բոլոր

քաղաքացիներին և բոլորին միանման իրավունքներ տվեց: Այսպես վերացվեց բնակչության բաժանումը արիստոկրատների և ոչ-արիստոկրատների:

Այդ ուժգործի համաձայն ֆիլաների թիվն ավելացնելու կապակցությամբ հորհրդի անդամների թիվը բարձրացվեց մինչև 500-ի (50-ական հոգի աճեն մի ֆիլայից): Այժմ նա սկսեց կոչվել Հինգ հարյուրի խորհուրդ:

Օստրակիզմ

Կլիսթենեսի ձևը առած մյուս կարևոր միջոցն էր օստրակիզմ կամ «խեցիկների դատարան» մտցնելը: Այդպիսի դատարան հիմնվեց նրա համար, որ հետագայում տիրանիա չթուլատրվի: Այդ դատարանով յուրաքանչյուր քաղաքացի, որը կասկած էր հարուցել պետության ազատության դեմ զործելու իր մտադրությամբ, 10 տարով արտաքսվում էր Աթենքից:

Դատը տեղի էր ունենում հետևյալ կերպ: Ամեն տարի գարնանը ժողովրդական ժողովը որոշում էր, թե հարկավոր չէ՞ արդյոք քաղաքացիներին որևէ մեկի նկատմամբ կիրառել օստրակիզմը: Եթե ժողովն «այո» էր ասում, ապա դատ անելու համար երկրորդ

Խեցի, որով ընտրվում էին օստրակիզմի ժամանակ (Բնմիստոկլեսի անունով):

անգամ էր գումարվում ժողովը: Յուրաքանչյուր քաղաքացի կամեն խեցու (օստրակոն) վրա դրում էր այն մարդու անունը, ով նրա կարծիքով վտանգավոր էր պետության համար: Այդտեղ, իհարկե,

տարրեր անձանց անուններ էին լինում: Արտաքսւում էր նա, ում դեմ ձայների մեծամասնութիւն էր լինում: 10 տարին անցնելուց հետո նա կարող էր նորից վերադառնալ հայրենիք և ստանալ այն բոլոր իրավունքները, որ ունեցել էր նա արտաքսւելուց առաջ:

**Ստրկաթիրական
դեմոկրատիա**

Այսպիսով Սոլոնի, Պիսիստրատի և Կլիսթենեսի ռեֆորմները, որ կատարվեցին ամբողջ VI դարի ընթացքում ն. թ. ա., ունեցան այն հետեանքը, որ Աթենքում տոհմական կարգի մնացորդները վերջնականապէս ոչնչացվեցին: Աթենական պետութիւնն արիստոկրատականից դարձավ դեմոկրատական: Այժմ ամեն մի քաղաքացու իրավունք էր տրված մասնակցելու պետութիւն կառավարմանը:

Բայց այդ դեմոկրատիան ստրկատիրական էր: Այնտեղ քաղաքական իրավունքներ ունեին միայն Աթենքի ազատ քաղաքացիները: Նրանք մեծ մասամբ ստրկատերեր էին՝ խոշոր ու մանր:

Այնինչ ստրուկները, այսինքն Ատտիկայի բնակչության կեսը, ոչ մի իրավունք չունեին: Նույնիսկ այն քաղաքացին, որի ծնողներից միայն մեկն էր անազատ, քաղաքացիական իրավունքներ չէր ստանում: Աթենքում ապրող, բայց ոչ-տեղացի հույներն էլ իրավունքներից չէին օգտւում: Երկրի կառավարմանը մասնակցել չէր թույլատրւում նաև կանանց:

Այսպիսով Աթենքում ստրկատիրական դեմոկրատիայի ժամանակ իրավունքներ էր վայելում բնակչության միայն փոքրամասնութիւնը:

IV. ՀՈՒՆԱ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ ԵՎ ԱՐԵՆՔԻ ԺԱՂԿՈՒՄԸ

§ 44. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿԻԶԲԸ:

**Փոքր-ասիական
հույները**

VI դարի վերջում ն. թ. ա. Պարսկական թագավորութիւնը շատ բնդարձակվեց: Դիոնիսիուսի կողմից նվաճված փոքր-ասիական քաղաքներում նշանակված էին տիրաններ կամ սատրապներ, որոնք կառավարում էին պարսից թագավորի անունից և նրա օգտին ժողովրդից մեծ հարկ էին հավաքում:

Հունական քաղաքներին շատ էր նեղում կախումը պարսիկներից, և նրանք միայն հարմար առիթի էին սպասում, որպեսզի իրենց ուսերից թոթափեն պարսկական լուծը:

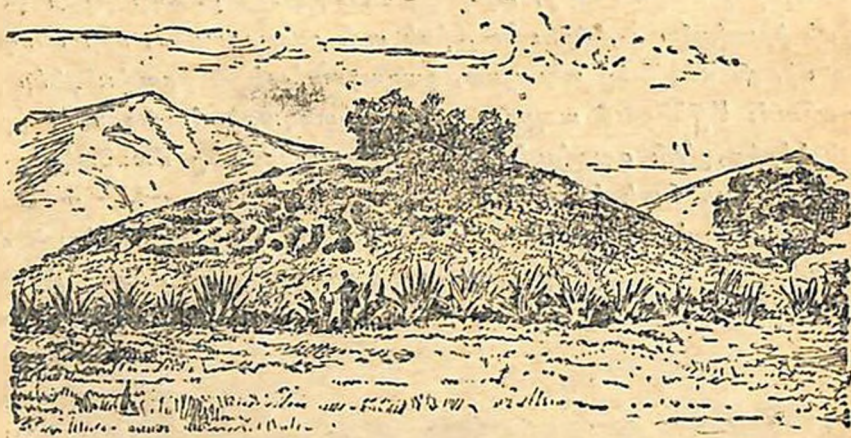
Այդպիսի առիթ հանդիսացավ պարսից Դարեհ Թագավորի և թ. ա. 513 թ. մեծ և անհաջող արշավանքը դեպի Սկյութիա:

Առաջինն ապստամբեց Միլետը 500 թ. ն.

Միլեսի սպարսամբույունը

թ. ա.: Միայն իր ուժերի վրա հույս չդնելով՝

Միլետը դիմեց Հունաստանի օգնության: Բայց նրա կոչին արձագանքեցին միայն Աթենքը և Էփեսոսը (էփեսակոլոն), որոնք Միլետին օգնության ուղարկեցին 25 նավ: Փոքրասիական հույները համառորեն պաշտպանում էին իրենց ազատությանը, բայց պարտություն կրեցին: Պարսիկները գրոհով գրավեցին ապստամբած Միլետը, իսպառ այրեցին, իսկ բնակչության մի մասը՝ կոտորեցին, մի մասն էլ ստրկության վաճառեցին:

Մարաթոնում ընկած ասենական զինվորների գերեզմանաթումբը:

Պարսիկները վաղուց արդեն ցանկանում էին իրենց հպատակեցնել մայր-ցամաքային Հունաստանի առևտրական հարուստ քաղաքները: Ուստի, երբ հույներն ապստամբած Միլետին օգնություն ցույց տվին, Դարեհն այդ առիթից օգտվեց Հունաստանի դեմ պատերազմելու: Նա դեսպաններ ուղարկեց Հունաստանի բոլոր երկրամասերը, պահանջելով «հող ու ջուր»: Այդ նշանակում էր հպատակություն պահանջել:

Շատ պիտույություններ պարսիկներից վախեցան և «հող ու ջուր»

ամիսն: Միայն անհնազանդներն ու սպարտացիները դիմադրություն
ցուցց ամիսն: Աթենացիները դեսպաններին սպանեցին, իսկ սպար-
տացիները Դարեհին դեսպաններին դցեցին ջրհորը, ասելով. «Առե՛ք
այնտեղ ձեզ հող ու ջուր, որչափ ուզում եք»:

Այն ժամանակ Դարեհն իր աղգական Մար-
Մարգունուի դռնիցս զլսավորությամբ մեծ զորք ուղարկեց
արեւմտեցի: Հունաստան: Բայց սլարսկական ցամաքային
Մարաթոնի բանակը թրակիական ցեղերից պարտություն
ճակատամարտ կրեց, իսկ նավատորմը փոթորկից խորտակվեց
(290 p. 6. p. ա.) Աթոս հրվանդանի մոտ (Քաղկիդիկե թերա-
կղզում): Դարեհն անհապաղ նոր զորք ուղարկեց Աթենքի դեմ ար-
շավելու: Այդ զորքն Ատտիկայում ափ դուրս եկավ Մարաթոն
ավանի մոտ, Մարաթոնի դաշտավայրում:

Աթենացիների դրությունը խիստ ծանր էր: Նրանց չհաջողվեց
իրենց ուժերը կենտրոնացնել և կարող էին միայն փոքրաթիվ բա-
նակ դուրս բերել: Սպարտան չկարողացավ ճակատամարտի սլա-
հին օգնական ուժեր ուղարկել: Աթենացիներն ստիպված եղան
հույս դնել միայն իրենց ուժերի վրա և մեկ էլ Պլատեյա (Բեռլ-
տիայում) քաղաքից եկած փոքրիկ ջոկատի աջակցության վրա:

Բանակի հրամանատարությունը հանձնվեց անհնազան-
դանդավոր զորավար Միլտիադեսին: Նա իր սակավաթիվ, բայց
լավ զինված զորքը դասավորեց խիտ շարքերով: Հունական հե-
տեազորն ավելի կարդապահ էր, քան պարսկականը, և, բացի այդ,
ոգևորված էր իր հայրենիքի ազատությունը պաշտպանելու ցան-
կությամբ: Հույները կռվում էին կատաղորեն: Պարսկական զորքը
նրանց պրոհին չդիմացավ, նահանջեց դեպի իր նավերը և հեռացավ
Հունաստանից:

Թեմիստոկլես: Աթենացիները հասկանում էին, որ պատե-
Արխսեդես րադմն ամենեին դեռ չի վերջացած, և սկսեցին
նոր պայքարի պատրաստվել: Այդ ժամանակ
Աթենքի ղուլս էին կանգնած երկու ականավոր քաղաքական գոր-
ծիչներ՝ Թեմիստոկլեսը և Արխստիդեսը: Թեմիստոկլեսը զլսավո-
րում էր «ծովային» պարտիան: Նա ասում էր, թե Աթենքի ապա-
գան ծովի վրա է և թե առանց նավատորմի պարսիկներին հաղթել
հնարավոր չէ: Ուստի նա համառորեն պահանջում էր նավեր կա-

առցել: Նա առաջարկում էր դրա համար օգտագործել Ատտիկայի արծաթահանքերից ստացվող եկամուտները:

Իսկ Արիստիդեսն, ընդհակառակը, պաշտպանում էր հողագործ բնակչության շահերը,— մի բնակչություն, որի համար առևտուրն ու նավատորմիղն այդքան մեծ նշանակություն չունեին: Նա հանդես եկավ Թեմիստոկլեսի դեմ՝ պահանջելով մեծացնել հողատերերի (ծանրադեն հետևադորի) զորքը:

Թեմիստոկլեսի պարտիան հաղթեց և Արիստիդեսը օստորակիղմով արտաքսվեց Աթենքից: Դրանից հետո աթենական նավատորմն ավելացվեց 100 ռադմանավով:

«Մովլային» պարտիան հաղթեց այն պատճառով, որ նրան նախապահում էին անդրծովյան առևտրի հետ կապված վաճառականներն ու արհեստավորները: Աթենքի տիրապետությունը ծովի վրա և պարսիկների դեմ հաղթանակ տանելը նրանց համար շատ ձեռնտու էր:

§ 45. ՔՍԵՐՔՍԵՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ՝

Նոր պառերագմի պառառուցը 480 թ. ն. թ. ա. դարնանը պարսից թագավոր Քսերքսեսը, որ հաջորդել էր մեռած Դարեհին, մեծ բանակով ու նավատորմով արշավանքի ելավ Հունաստանի դեմ: Պարսկական բանակը Փոքր-Ասիայից Բալկանյան թերակղզին փոխադրելու համար Քսերքսեսը հրամայեց Հելլեսպոնտի վրայով նավերից կամուրջ կառուցել: Բայց փոթորիկը փշրեց կամուրջը: Պատմում են, թե զայրացած Քսերքսեսը հրամայեց կամուրջը կառուցողներին մահապատժի ենթարկել, իսկ ծովը «սպառժել» խարաղանի հարվածներ տալով:

Հետո կառուցվեց երկրորդ կամուրջը: Սա ավելի ամուր դուրս եկավ, քան առաջինը, և պարսկական զորքը բարեհաջող կերպով անցավ Նեվրոպա:

Պարսկական հրոսակախմբերի հարձակումը ետ մղելու համար հարկավոր էր, որ հույները միավորվեին: Բայց դրան խանգարում էին հունական պետությունների միջև եղած սովորական երկպառակությունները: Այնուամենայնիվ 481 թվին համահունկան

համագումարում, որ տեղի ունեցավ Կոնսթանսի մոտ (սլարոնոսցում), Թեմիստոկլեսը կարողացավ սլարսիկների դեմ համախմբել մոտ 30 հունական պետություններ: Նրանք որոշեցին վերջ տալ երկպառակություններին և սլարսիկների դեմ միություն կազմել: Հունական բոլոր ուժերի հրամանատարությունը հանձնվեց Սպարտային:

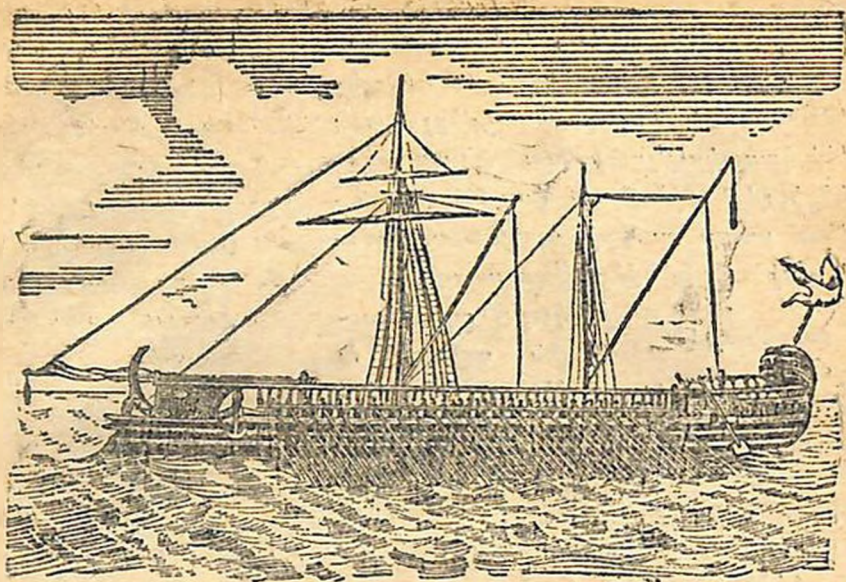
Թեմիստոկլես:

Թեմիստոկլես Սակայն, այդ միությունում չեղավ: Հաստատուն չեղավ: Հենց որ սլարսիկները գրավեցին Թեսալիան և սալոնիկոս Լին Ներսուսեկ Միջին Հունաստան, շատերը վհատվեցին: Թեմիստոկլեսը սպարտացիներին համոզեց հույներին օգնելու համար զորք ուղարկել Թերմոպիլեի կիրճը, որպեսզի սլարսիկներին թույլ չտրվի անցնել Միջին Հունաստան: Սպարտացիներն ուղարկեցին 300 հոսլիտ՝ Սպարտայի թագավոր Լեոնիդասի հրամանատարությամբ:

Սպարտացիները շարժվեցին դեպի Թերմոպիլե: Մինչև սլարսիկների դալը նրանք գրավեցին լեռների ու ծովի միջև ընկած անցքը: Երբ սլարսիկան, զլխավոր ուժերը մուտեցան, սկսվեց անհավասար պայքար: Հույները երկու օր ետ էին մղում թշնամիների հարձակումները, բայց երրորդ օրն իմացան, որ մի ոմն դավաճան սլարսիկներին լեռնային շավիղով անց է կացրել իրենց թիկունքը: Լեռնիդասն արիարար կռվեց մինչև վերջ, մինչև որ ընկավ իր ամբողջ ջոկատի հետ միասին: Այնտեղ, ուր ընկան Լեոնիդասը և նրա ջոկատը, հետագայում հուշարձան կանգնեցվեց, որի վրա գրվեց. «Անցո՛րդ, լուր տար Սպարտային, որ մենք այստեղ ընկանք՝ աղնվորեն կատարելով օրենքը»:

Սալամիսի Գալստամարը
(280 թ. ճ. թ. ա.)

Պարսիկները բաց կիրճի միջով շարժվեցին դեպի Ատտիկա, գրավեցին ու ալրեցին Աթենքը: Աթենացիները կարողացել էին կանանց, երեխաներին և ամբողջ զույգը փոխադրել

Հունական ուղմանալ

Էգինա և Սալամիս կղզիները: Սալամիսի մոտ գտնվող նեղ նեղուցում կանգնած էր հունական նավատորմը, որը սպառաստ էր դիմագրելու պարսիկներին:

Հունական ղորավարների միջև այդ պահին էլ միաբանության շնորհիվ Սպարտան և Պելոպոնեսի մյուս պետությունները պահանջում էին, որ նավատորմը նահանջի դեպի Կորնթոսի պարանոցը, որտեղ կանգնած էին հույների ցամաքային ուժերը: Իսկ աթենացիները Թեմիստոկլեսի գլխավորությամբ ապացուցում էին, թե ավելի ձեռնտու է ճակատամարտ տալ Սալամիսի նեղուցում: Թեմիստոկլեսին հաջողվեց ընդունել տալ իր առաջարկությունը:

Ճակատամարտն սկսվեց վաղ առավոտյան: Հունական ավելի թեթև նավերը հարձակվեցին պարսկական նավատորմի վրա. սա բաղկացած էր խոշոր նավերից, որոնց համար շատ նեղվածք էր նեղուցում: Նրանք խրվում էին ծանծաղուտի մեջ, ստորջրյա քարերի զարնվելով փշրվում էին, իրար էին դիպչում ու ջրասույզ լինում: Նրեկոյան դեմ ճակատամարտը վերջացավ հույների լիակատար հաղթությամբ:

Պատերազմի վերջը

Քսենոքսենը ղորքի մի մասի հետ վերադարձավ Ասիա՝ թողնելով իր զորավար Մարդանիսին, որ նա շարունակի պայքարը հույների դեմ: Հաջորդ 479 թվին հույները Մարդոնիոսի ղորքերին վճռական ճակատամարտ տվին Պլատեյայի մոտ, Բեոլտիայում, և գլխովին ջարդեցին պարսիկներին: Այդ նույն ժամանակ յթենական նավատորմը, մոտենալով Փոքր-Ասիայի ափերին, Միկալն հրվանդանի մոտ հանդիպեց պարսկական նավատորմին: Այստեղ ևս հույները հաղթող դուրս եկան: Պարսկական նավատորմն այրվեց: Հստ ավանդության՝ Պլատեյայի և Միկալեի ճակատամարտերը տեղի են ունեցել միևնույն օրը:

Բայց հույները պարսիկների դեմ վերջնական հաղթանակ տարան միայն 30 տարուց հետո, Կիսրոս կղզու մոտ (449 թ. ն. թ. ա.): Այդ բոլոր հաղթանակների հետևանքով փոքր-ասիական հույներն ազատվեցին պարսիկների իշխանությունից: Նրանք նորից լիակատար անկախություն ստացան և դաշինք կնքեցին Աթենքի հետ:

Հույները կռվում էին ոգեվորված, որովհետև պաշտպանում էին իրենց հայրենիքն ու ազատությունը. դրա համար էլ նրանք հաղթեցին: Այնինչ պարսիկները նվաճողական պատերազմ էին մղում միայն հարուստների և մեծամեծների օգտին, և նրանց զորքերը կռվում էին հարկադրաբար:

§ 46. ԱՌԵՆԱԿԱՆ ԾՈՎԱՅԻՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՐԵՆՔԻ ԲԱՐՈՒՐԱՅՈՒՆԸ

Հունա-պարսկական պատերազմներն Աթենական պիսոթության համար մեծ նշանակություն ունեցան: Քանի որ պարսիկների դեմ զլխավոր հաղթանակները տարվել էին ծովի վրա և հունական բոլոր դաշնակիցների մեջ ամենազորեղ նավատորմը Աթենքինն էր, ուստի Աթենքի նշանակությունը հունական բոլոր պիսոթությունների շարքում սկսեց ավելի ու ավելի բարձրանալ: Այդ պատճառով դաշնակիցներից շատերն սկսեցին ձգտել բարեկամություն հաստատելու Աթենքի հետ և խնդրում էին աթենացիներից հանձն առնել պատերազմի ղեկավարությունը: Այսպիսով ծովի վրա հեգեմոնիան անցավ Աթենքին:

Հոնա-պարսկական քաղաքներէն իր հետեանքով Աթենքը քարձրացաւ, և 478 թվին կազմակերպուեց Աթենական ծովային դաշինքը:

Արիստիդեսը եւ արքեմական ծովային դաշինքը
Այդ դաշինքի իդեան առաջադրեց Արիստիդեսը: Այդ ժամանակ աթենացիները նրան վերադարձրել էին արքայից: Արիստիդեսը լիովին արդարացրեց իր համաքաղաքացիների վստահութիւնը: Հայրենիքի նկատմամբ ունեցած նրա սիրո, նրան անձնվիրաբար ծառայելու և անշահախնդրութեան համար հուշները նրան անվանեցին «Արդար»:

Արիստիդեսի հաջորդը, Կիմոնը, Աթենական ծովային միութեան կազմակերպումն ավարտեց հետեւյալ հիմունքներով: Միութեան մեջ մտնող պետութիւնները պետք է նաւեր կառուցեն ընդհանուր նաւատորմի համար: Նրանք պարտաւոր էին այդ նաւերի համար նաւաստիներ վարձել ու սլահել և ամեն տարի ընդհանուր դանձարանը որոշ դրամար մտցնել իրենց եկամուտների համեմատ: Այդ դանձարանը պետք է դտնուէր Դելփոս կղզում: Դաշնակից պետութիւնների ներկայացուցիչները հաւաքուիւմ էին այնտեղ համագումարների և վճռում ընդհանուր գործերը, բայց միութեան ղեկավարութիւնը փաստորեն պատկանում էր Աթենքին:

Որոշ ժամանակից հետո դաշնակիցների մոծումները ավելացուցին և սկսեցին դանձուլել զխաւորապես դրամով: Աթենքին հանձնարարուեց այդ դրամով նաւատորմ կառուցել և նաւաստիներ ու զորք սլահել: Դաշնակից զորքերի հրամանատարութիւնն էլ անցաւ Աթենքին:

454 թ. ն. թ. ա. դանձարանը Դելփոս կղզուց փոխադրուեց Աթենք, որը միութեան դրամական միջոցները տնօրինում էր իր հայեցողութեամբ: Նոր դաշնակիցներից ոմանք՝ Աթենքի նման իշխանութիւնից դժգոհ լինելով՝ փորձում էին միութեանից դուրս գալ, աթենացիները նրանց դեմ էին ուղղում իրենց նաւատորմը և հնազանդեցնում նրանց:

Այսպես ծագեց Աթենական ծովային տերութիւնը: Նրա մեջ չէին մտնում միայն արիստոկրատական պետութիւնները, օրինակ՝ Սպարտան իր պելոպոնեսյան դաշնակիցներով:

Այդպիսի տերութիւնն ձևավորումն Աթենքի համար ունեւ ոչ միայն ռազմական, այլև տնտեսական խոշոր նշանակութիւն: Մո-

ապրանքների կողքին միաճառվում էին նաև սպորուկներ՝ Տղամարդ-
կանց, կանանց ու երեխաներին շուկա էին բերում և վաճառում
այնպես, ինչպես որևէ մի այլ ապրանք։ Գնորդները նրանց զննում
էին բոլոր կողմերից, ընտրում էին ամենից ավելի առողջներին,
գեղեցիկներին և ուժեղներին, սակարկում էին, կարծես խոսքը
վերաբերում էր ոչ թե մարդկանց, այլ իրերին։

Հունական օրենքներով ստրուկը մարդ չէր համարվում։ Նրա
վրա նայում էին ինչպես «շնչավոր գործիքի» վրա, որ պատկանում
է իր տիրոջը։ Ստրուկները ոչ մի իրավունք չունէին, և օրենքը
նրանց չէր պաշտպանում։ Տերը կարող էր ստրուկի հետ վարվել
իր ուզածի պես։ Նա կարող էր նրանց պատժել, ծեծել և նույնիսկ
սպանել։

Ստրկատեր-հույներն արհամարհանքով էին վերաբերվում
ստրուկներին՝ համարելով նրանց ծուլ և անմիտ էակներ։ Դեռևս
Հոմերոսի մոտ, նրա «Օդիսականում» ասված է.

Ստրուկն անփույթ է. երե տերը սաստիկ հրամանով
Չստիպի նրան աշխատելու, նա ինքը սիրով գործին չի կպչի.
Զևսը տխրալի ստրկության մեջիչ վիճակը մարդուն
հատկացնելով՝

Ոչնչացնում է նրա մեջ առափնուրյունների լավագույն կեսը։

Արդեն հունա-պարսկական պատերազմների նախօրյակին
Աթենքում շատ ստրուկներ կային։ Այդ պատերազմներից հետո
ստրուկների թիվն է՛լ ավելի մեծացավ։

Ստրուկների աշխատանքն օգտագործվում
էր թե գյուղատնտեսության մեջ և թե արհեստի
բնագավառում։ Հունա-պարսկական պատե-
րազմներից հետո երևացին բազմաթիվ արհես-
տանոցներ, որտեղ աշխատում էին ստրուկներ։

Այդ արհեստանոցներում պատրաստվում էին վահաններ, սուսեր-
ներ ու նետեր, մշակվում էին կաշիներ և այլն։ Մի քանի քաղաք-
ներ իրենց արհեստագործական կերտվածքներով հռչակված էին
ամբողջ Հունաստանում։ Բերեում պատրաստվում էին ռազմա-
կառքեր, Արգոսում՝ վահաններ, Միլետում՝ գունավոր գործվածք-
ներ, Աթենքում՝ խեցեգործական ամաններ (այսինքն՝ կավի աման-

ներ), Կորնթոսում՝ բրոնզե իրերի խոշոր արհեստանոցներն ունեին 50-ից մինչև 100 ստրուկ: Հռետոր Լիսիասն ուներ մի արհեստանոց, որտեղ աշխատում էին 120 ստրուկներ՝ վահաններ պատրաստելով: Գեմոսթենեսի յուրաքանչյուր արհեստանոցում դանակներ ու մահճակալներ պատրաստելով էին զբաղված 20 — 30-ական ստրուկներ: Բայց նման արհեստանոցներ շատ չէին: Գերակշռում էին մանր արհեստանոցները, որտեղ 5—10-ական ստրուկներ կային:

Ստրուկները հանքահորերում:

Մեծ թվով ստրուկներ էին օգտագործվում լեռնագործության մեջ, հանքահորերում և քարահանքերում: Որոշ հանքարովերում, օրինակ, Լավրիոնի (Ստտիկա) արծաթահանքում աշխատող ստրուկների թվով հասնում էր մի քանի հազարի:

Արտագրություն տեխնիկան այն ժամանակ բարձր չէր:

Ստրկատերը շահագրգռված չէր տեխնիկան կատարելագործելու: Նրա կարծիքով ստրուկն առանց աչդ էլ պետք է կարողանա ամեն ինչ անել: Բացի այդ՝ ստրուկի ձեռքը որևէ բարդ գործիք տալ չէր կարելի: Իր գործով շահագրգռված չլինելով՝ ստրուկը կռապիտ էր վարվում աշխատանքի գործիքների հետ, կոտորում ու փչացնում էր դրանք: Դրա համար էլ ջուլհակությունը, մանեկու դործը, փայտամշակման աշխատանքը, հանքագործական աշխատանքները կատարում էին ձեռքի հասարակ գործիքներով: Հույներին հայտնի էին ջուլհակի կռապիտ դադգահը, բրուտի դուրգը, իսկ լեռնագործության մեջ՝ բլունդը, բահը և մուրճը: Փոքր ինչ բարձր էր մետաղամշակության արհեստի և շինարարական գործի տեխնիկան:

**Գյուղատնտես-
ական ու
պեծական
ստրուկներ**

Գյուղատնտեսության մեջ ստրկական աշխատանքն ավելի քիչ էր օգտագործվում, քան արհեստի բնագավառում. ստրուկներն օգտագործվում էին գլխավորապես քաղաքամերձ տնտեսություններում, որտեղ բանջարեղեն էին բուծում, և խոշոր պլանտացիաներում, որտեղ հավաքում էին խուղող, ձիթապտուղ ու մրգեղեն: Իսկ մանր գյուղացիական տնտեսություններում ստրուկների աշխատանքը քիչ էր գործադրվում, քրուհետե աշխատեղ ստրուկներ գնելու միջոցներ չկային:

Բացի մասնավոր ստրուկներից, կային նաև պետության ծառայող հասարակական ստրուկներ: Նրանք ղրաղված էին քաղաքային աշխատանքներում կամ մանր աստիճանավորների պարտականություններ էին կատարում:

Աթենքի ծաղկման ժամանակ ստրկությունն այնքան շատացավ, որ յուրաքանչյուր ազատ մարդուն ընկնում էր առնվազն մեկ ստրուկ, իսկ յուրաքանչյուր ազատ չափահաս տղամարդուն ընկնում էր մի քանի ստրուկ:

Ստրկությունը Հունաստանի տնտեսության դարդացման գործում ահադին դեր էր խաղում և ունեցավ այն հետևանքը, որ բնակչությունը վերջնականապես բաժանվեց երկու հակադիր բանալնների՝ ազատների և ստրուկների:

**§ 48. ՊԵՐՍԿԵՍԸ: ՍՏՐԿՍԻՐԱԿԱՆ ԴԵՄՈՎՐԱՍԻԱՅԻ
ԾԱՂԿՈՒՄԸ:**

Հունա-պարսկական պատերազմներից հետո արիստոկրատական ու դեմոկրատական պարտիաների պայքարն էլ ավելի սրվեց: Արիստոկրատները Կիմոնի գլխավորությամբ աշխատում էին կրճատել ժողովրդի իրավունքները: Կիմոնն օգնում էր նույնիսկ Սպարտայի արիստոկրատիային: Նրա Սպարտայում 464 թ. ն. թ. ա. շոսկալի երկրաշարժի կապակցությամբ հելոտների ապստամբություն բռնկվեց, Կիմոնը մի ջոկատով օգնության դնաց Սպարտայի արիստոկրատիային:

ՀՔԻԱՅԵՑ

Այդ դեպքից օգտվեց դեմոկրատական պարտիան էֆիալտեսի գլխավորությամբ: Այդ պարտիան Կիմոնի դեմ էր և ժողովրդական իրա-

վունքներն ընդարձակելու կողմնակից: Կլամոնն աքսորվեց, Պարիստոկրատիայի դեմ ուղղված պայքարը սաստկացավ:

Աթենքում դեռ մնում էր արիստոկրատական մի հաստատութ-
յուն: Դա արեոպագոսն էր, որ կազմված էր ցմահ անդամներից: Էֆիալտեսը հաջողեցրեց, որ արեոպագոսին թողնվեց միայն: քրեա-
կան բոլոր գործերի քննությունը: Իսկ մնացած բոլոր գործերը հանձնվեցին ժողովրդական ժողովին, հինգ հարյուրի հորհրդին և երդվյալների դատարանին: Այսպիսով ժողովրդական հաստատու-
թյուններն սկսեցին այժմ պետության մեջ առաջնակարգ դեր խա-
ղալ:

Արիստոկրատական պարտիան ատում էր էֆիալտեսին՝ նրա ռեֆորմների համար: Նա ծածկաբար մարդասպաններ ուղարկեց, որոնք սպանեցին էֆիալտեսին:

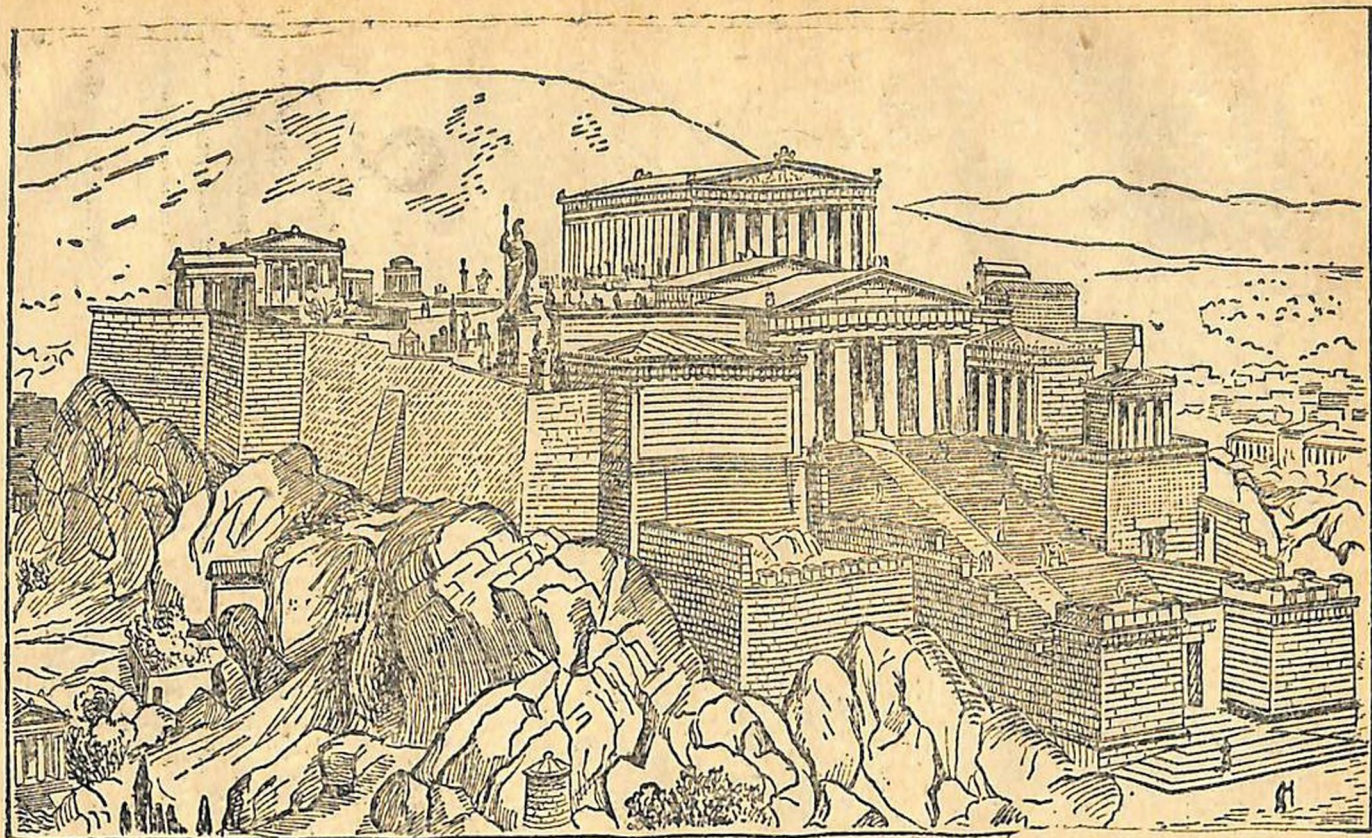
**Պերիկլեսը
Էվ Գրա ռե-
ֆորմները**

Էֆիալտեսի հաջորդը Պերիկլեսն էր: Նրա օրոք արենական դեմոկրատիան հասավ իր բարձրագույն ծաղկման: Պերիկլեսը ժողովրդի մեջ մեծ վստահություն էր վայելում: Հիանալի հռետոր, ճկուն մտքի և լայն կրթության տեր՝ Պերիկլեսն աչքի ընկավ որպես հին Հունաստանի նշանավոր պետական դործիչ:

Պերիկլեսը նախ և առաջ ջախջախեց արիստոկրատական պարտիան: Դրանից հետո վերջնականապես ձևակերպվեց արենական դեմոկրատիայի կոնստի-
տուցիան (պետական կարգը): Ըստ այդ կոնստիտուցիայի՝ ամսական երեք անգամ (իսկ երբեմն ավելի հաճախ) Աթենքում գումարվում էր ժողովրդական ժողով: Նրան մասնակցում էին Աթենքի բոլոր չափահաս քաղաքացիները և հարցերը վճռվում էին ձայների մեծամասնությամբ: Հինգ հարյուրի հորհուրդը վա-
րում էր ընթացիկ գործերը և

Պերիկլես

Աթենական ակրոպոլիսը հնում (ռեկոնստրուկցիա)։

նախադատարաստում բոլոր դործերը ժողովրդին ներկայացնելու համար:

Դատական գործերի մեծ մասը քննում էր ճեղին՝ յան (երգվյալների դատարանը):

Իրականում ոչ բոլոր քաղաքացիները կարող էին օգտվել ժողովրդական հիմնարկություններին մասնակցելու իրավունքից: Աշխատանքով զբաղված չքավորները ժողովների ու նիստերի համար ժամանակ չունեին: Այնքան չքավորության իր կողմը դրավելու համար Պերիկլեսը մի փոքր վարձատրություն սահմանեց դատավարության մասնակցող երգվյալների համար և վճարովի դարձրեց մի քանի ուրիշ պաշտոններ էլ: Բացի այդ, Պերիկլեսը սկսեց թատրոն հաճախելու փող տրամադրել չքավորներին:

Իրավունքների նման վերապահումը ժողովրդին և նրան երկրի կառավարմանը մասնակից դարձնելը կոչվում է դեմոկրատիա: Սակայն, այդ դեմոկրատիան մնում էր սուրկատիրական: Առաջվա նման բոլոր քաղաքացիական իրավունքներով օգտվում էին միայն Աթենքի քաղաքացիները: Ստրուկները, մետոյկները և նույնիսկ աղատածին կանայք քաղաքական իրավունքներ չունեին:

Աթենքի պետական կարգը, նույնիսկ դեմոկրատիայի այն ծաղկման ժամանակ, որին նա հասավ Պերիկլեսի օրոք, սարկուսթյունն ու սեփականությունը չէր վերացնում: Ընդհակառակը, նա պաշտպանում ու ամրապնդում էր դրանք: Պերիկլեսի ժամանակ ստրկատիրությունն է՛լ ավելի լայն դարգացման հասավ:

**Ս. Բենական
կուլտուրայի
ծաղկումը**

Պերիկլեսը լայն մտահորիզոնի և դեղարվեստական մեծ ճաշակի տեր մարդ էր: Նա շատ նպաստեց կուլտուրայի, արվեստի ու գիտության դարգացմանն Աթենքում:

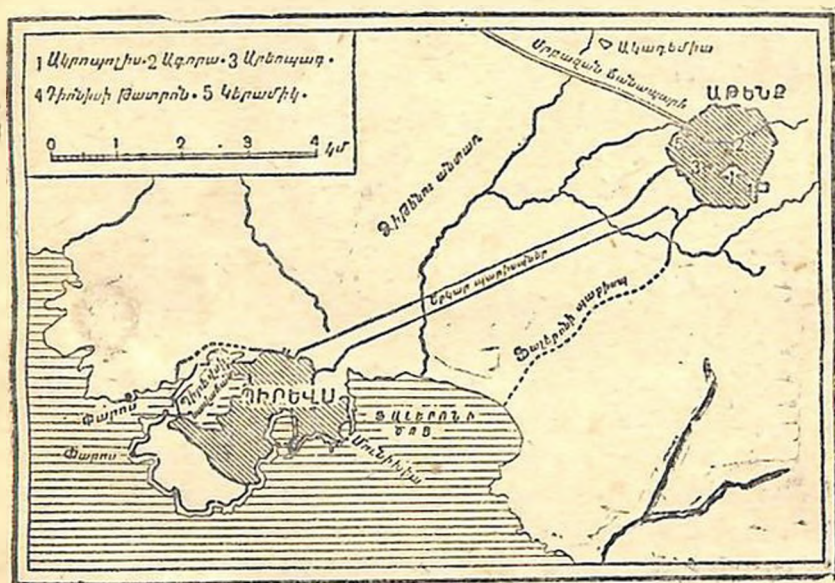
Պերիկլեսի ժամանակ սմբողջ Հունաստանից Աթենք էին գալիս-հավաքվում արվեստագետներ, գրողներ, փիլիսոփաներ: Ներանց ամեն կերպ հովանավորում էին: Պերիկլեսի ընկերներն էին փիլիսոփա Անախագորը և քանդակագործ Ֆիդիասը: Պերիկլեսի ուշադրությունն էին վայելում նաև սովիեստները, այսինքն՝ թափառական դիտնականները, փիլիսոփայության և հետաքրքիր արվեստի դասավանդողները:

Պերիկլեսը ուզում էր Աթենքը դարձնել, ինչպես ինքն էր ասում, «ամբողջ Հելլասի դպրոցը»:

Պերիկլեսի օրոք Աթենքում բազմաթիվ գեղեցիկ շենքեր կառուցվեցին: Այդ գործում Պերիկլեսը հետապնդում էր երկու նպատակ. նախ՝ Աթենքի զարգացումը և փառավորումը, երկրորդ՝ այդ միջոցով նա ամենաշքավոր բնակչությանը վաստակ էր տալիս և իր կողմը գրավում:

Պերիկլեսի կառուցած նշանավոր շենքերի թվին է պատկանում նախ և առաջ Պարթենոն՝ հույական տաճարը, որ նվիրված էր Աթենա դիցուհուն (ակրոպոլիսում): Պարթենոնը կառուցված էր թանկարժեք ձյունափայլ մարմարից և շրջապատված գեղեցիկ սյուների շարքով: Տաճարի ներսում դրված էր Աթենա դիցուհու արձանը, որ կառուցված էր ոսկուց, փղոսկրից ու թանկագին քարերից: Պերիկլեսի պատվերով այդ արձանը պատրաստել էր քանդակագործ Ֆիդիասը:

Աթենքի ակրոպոլիսն էր տանում մի գեղեցիկ մուտք՝ Պրոպիլե, որ զարդարել էին հունական լավագույն արվեստագետներ:

Աթենքի և Պերիկլեսի հատակագիծը

Շինարարական արվեստի հիանալի հուշարձանների շարքին է պատկանում նաև Օդեյո՛նը՝ ընդարձակ դահլիճով մի շենք երա-
ժըշտական մրցությունների համար:

Պիրևեի նալահանգիստը Պերիկլեսի օրոք դարձավ առաջնա-
կարգ ծովածոց ռազմական ու առևտրական նալատորմի համար:
Նա Աթենքի հետ միացած էր մի դեղեցիկ ճանապարհով, որի եր-
կարությամբ պաշտպանողական նպատակով կառուցված էին մաս-
սիվ «Երկաթ պարիսպները»:

Այդ բոլոր շինություններն աչքի էին ընկնում արտակարգ
պարզությամբ, նրբադեղությամբ և միաժամանակ վեհությամբ:

Պերիկլեսի ժամանակ Աթենքը դիտած մի դրող ասում է:
«Ուրեմն դու հաստադուրիս ես, եթե Աթենքը չես տեսել. ավանակ
ես, եթե տեսել ես ու չես հիացել նրանով. իսկ եթե քո կամքով ես
հեռացել այնտեղից, ուրեմն դու ուղտ ես»:

Քաղաքի շինարարության և չքավորներին բաշխելու միջոցնե-
րը Պերիկլեսն ստանում էր դաշնակիցների մոծոժամներից, առև-
տրից և ստրկական աշխատանքի շահագործումից: Այդ աղբյուր-
ները Աթենքի ռազմական զորությունը պահպանելու հիմք էին հան-
դիսանում և նպաստում էին նրա կուլտուրական վերելքին:

V. ՊԵՆՊՈՆԵՍԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

§ 49. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ԵՎ ՍԿԻԶՐԸ:

ՊԵՆՊՈՆԵՍԱՆ
պատերազմի
պատճառները

Աթենական դեմոկրատիայի ծաղկման ժա-
մանակաշրջանում Հունաստանում երկու գլխա-
վոր ուժեր կային՝ Աթենական ծովային տերու-
թյունը և Պենպոնեսյան միությունը Սպարտայի
գլխավորությամբ: Նրանց շահերը շատ վայրերում ուժգին բախ-
վում էին իրար, դրա համար էլ բացահայտ պայքարն անխուսափե-
լի էր դառնում:

Աթենքը շարունակ սպառնում էր Սպարտային: Նա ձգտում էր
իր ձեռքը վերցնել արևելքից արևմուտք տանող ամբողջ առևտրա-
կան ճանապարհը: Արևմուտքում էր գտնվում հացառատ Սիցիլիան,

որին տիրել էր ուզում Աթենքը՝ Իսկ Պելոպոնեսյան միությունը Աթենքին տեղի տալ չէր ուզում: Արեւմտյան առևտուրը վաղուց ի վեր գտնվում էր Պելոպոնեսյան միության մեջ մտնող Կորնթոսի ձեռքում:

Աթենքի առևտրի և ծովային հզորության աճն ուժեղացնում էր նրա ազդեցութունը բոլոր հունական պետությունների վրա: Սպարտան դրա հետ հաշտվել չէր կարող: Նա ինքն էր ցանկանում իր ձեռքն առնել հեգեմոնիան Հունաստանում: Երկու միություններն էլ չէին ցանկանում գերազանցութունը ղիջել մեկը մյուսին և պատերաստվում էին պայքարի:

Աթենական ու Պելոպոնեսյան միությունների միջև կային նաև քաղաքական հակասություններ: Աթենքի ղեմավարտներն ատում էին Սպարտայի և նրա դաշնակիցների արիստոկրատական կարգերը, իսկ պելոպոնեսյան արիստոկրատիան ատում էր Աթենական միության դեմոկրատական կարգերը: Սպարտան Աթենքի արիստոկրատական պարտիային օգնում էր պայքարելու դեմոկրատիայի դեմ, իսկ Աթենքը Պելոպոնեսի ղեմավարտներին օգնում էր արիստոկրատական կարգերի դեմ պայքարելու դործում: Աթենքի ու Սպարտայի միջև հարաբերությունները խիստ լարված էին: Սպարտայի արիստոկրատիան հարմար առիթի էր սպասում Աթենքի դեմ բացահայտ պատերազմ սկսելու:

Պատերազմի առիթը

Այդ առիթը շուտով ծագեց: Հունաստանի արեւմտյան ափին, հունական մոգորիկ գաղութ Էպիրդամնոսում և Կորկիրա կղզում պայքար սկսվեց արիստոկրատների ու դեմոկրատների միջև: Այդ պայքարի մեջ ներգրավվեցին Սպարտան և Աթենքը: Պայքարը զնալով ավելի ու ավելի սրվում էր և վերջիվերջո վերածվեց բացահայտ պատերազմի: Որովհետև առաջինը կռիվ ելավ Պելոպոնեսյան միությունը, դրա համար էլ այդ պատերազմը Պելոպոնեսյան անունն ստացավ: Այդ պատերազմը տևեց 27 տարի (431 թվից մինչև 404 թվ. դր. ն. թ. ա.):

Պատերազմի սկիզբը

Սպարտացիներն Աթենքից պահանջեցին, որ նա հրաժարվի Աթենական ծովային միության մեջ մտնող պետությունների վրա իշխելուց և լիակատար ինքնուրույնություն տա նրանց: Ժողովրդական ժողովը, որտեղ քննվում էր այդ պահանջը, Պերիկլեսի ճառի ազդեցությամբ

տակ մերժեց այն: Այն ժամանակ սպարտակաւն զորքերը՝ Մատիկե ներխուժելով՝ ավերեցին հողագործների դաշտերն ու տնտեսութիւնները և մոտեցան Աթենքի սլարիսպներին:

Ատտիկայի ավերւած վայրերից բաղմաթիւ վախստականներ կուտակւեցին Աթենքում: Բնակչութեան կիտվածութիւնը նախատում էր համաճարակների զարգացմանը: Աթենքում երեւաց ժանտախտ սոսկալի հիւլանդութիւնը, որ հնձում էր և՛ բնակչութիւնը, և՛ զորքը: Ժողովրդի մեջ տարտուռն ու վրդովմունք սկսեց Պերիկլեսի դեմ: Աթենքի գլխին թափւած անհաջողութիւնների ու դժբախտութիւնների համար սկսեցին մեղադրել նրան: Պերիկլեսին նույնիսկ հեռացրին պետութիւնը ղեկավարելուց:

Աթենացիների դործերը, սակայն, չէին կարգավորուում: Իշխանութիւնը նորից Պերիկլեսին հանձնեցին, բայց դա երկար չաւելցւեց: Մոլեբնոզ ժանտախտը նրան էլ ճարակեց: 429 թվին Ն. թ. ա. նա մեռաւ:

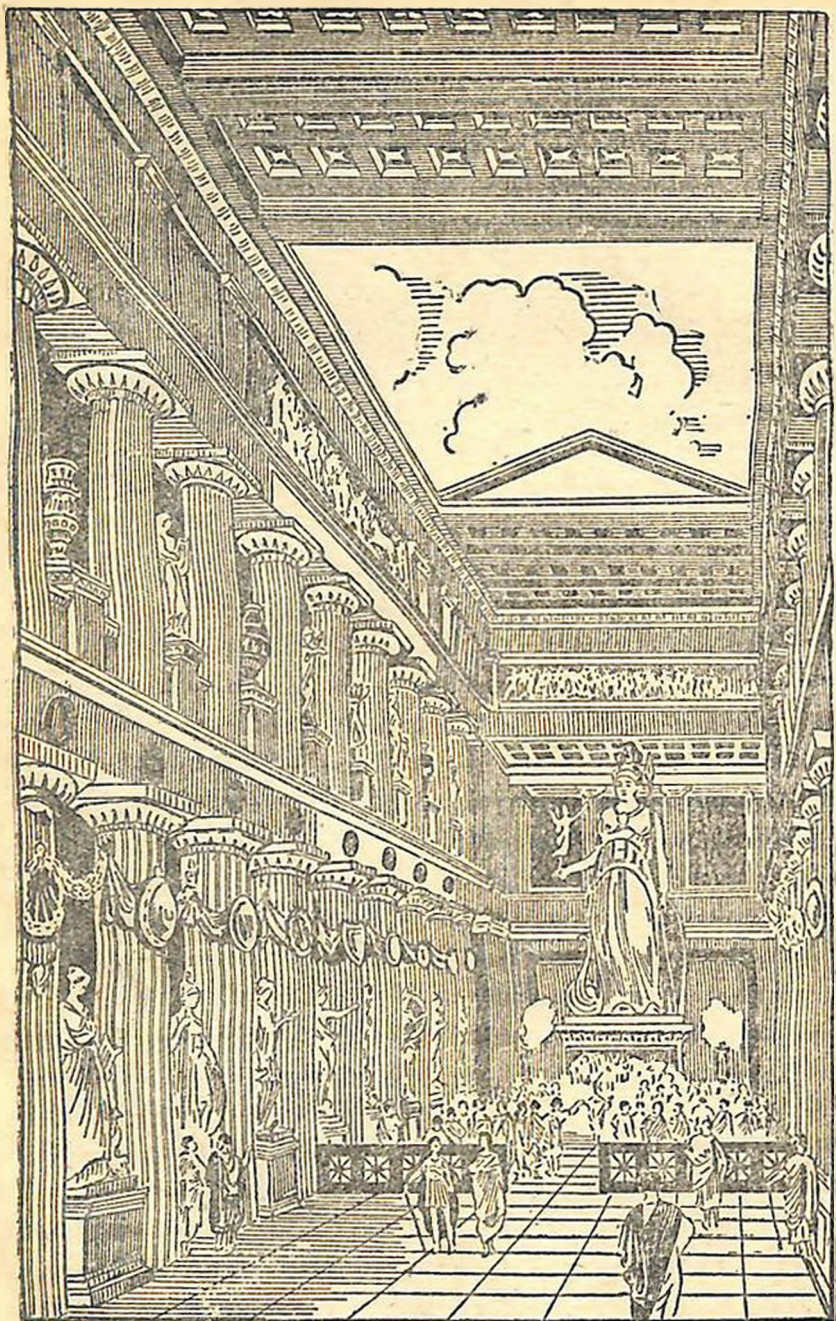
Պատերազմի եւ հաւատարմ պարտականք

Պերիկլեսի մահից հետո Աթենքում սկսվեց երկու սպարտականների սլայքար. մի սպարտիան ուզում էր շարունակել պատերազմը, մյուսը պահանջում էր հաշտուիլ թշնամու հետ: Առաջին սպարտիայի գլուխ էր կանգնած կաշեգործ Կլեոնը: Նրան պաշտպանում էր հասաբակ ժողովուրդը, մանր արհեստավորներն ու առևտրականները: Նրանք ատում էին սպարտական արիստոկրատական կարգը և ուզում էին վերջնականապես ազատուիլ Սպարտայից, որտեղից արիստոկրատիան շարունակ սպառնում էր:

Իսկ մյուս սպարտիայի գլուխ էր կանգնած հարուստ ստրկատեր Նիկիասը, որին պաշտպանում էին արիստոկրատական կարգերին և Սպարտայի հետ հաշտութիւն կնքելուն կողմնակից հողատերերը: Ժողովրդի եռանդուն աջակցութեան շնորհիւ հաղթեց Կլեոնի սպարտիան:

Դասակարգա- յին սլայքարի սրվելը

Պելոպոնեսյան պատերազմն է՛լ ավելի սրեց դասակարգային սլայքարը Հունաստանում: Բոլոր պետութիւնների ներսում կազմվեց իրար խիստ թշնամի երկու բանակ՝ արիստոկրատներին և դեմոկրատներին: Լեսբոս և Կորկիրա կղզիներում արիստոկրատները փորձեցին հեղաշրջում կատարել և իշխանութիւնը խլել դեմոկրատիայից: Աթենացիները նաւատորմիւղով զորքեր ուղարկե-

Պարթևնոն տաճարի ներքը (ռեկոնստրուկցիա)։

ցին այնտեղ, ճնշեցին խռովությունը և վերականգնեցին դեմոկրատական կարգերը: Աթենական նաւատորմն ուղևորվեց նաև Սպարտական Պիլոս նաւահանգիստը (Պելոպոնեսի արևմտյան ափին): Այնտեղ նա ջախջախեց սպարտական նաւերը, գրաւից Պիլոսը և հելոտներին ոտքի հանեց Սպարտայի դեմ:

Նիկիասի հա- ջութունը

Սակայն, դրանից հետո սկսվեցին աթենացիների անհաջողութիւնները: Սպարտական հմուտ զորաւար Բրասիդասը Թրակիայում հարձակման անցաւ: Աթենացիները նաւատորմիւղով ու զորքերով այնտեղ շտապեցին, բայց ջարդվեցին: Ճակատամարտում ընկան և՛ Կլեոնը, և՛ Բրասիդասը: Կլեոնի մահից հետո Աթենքում իշխանութեան զուգաժամանակ Նիկիասը՝ խոշոր ստրկատերերի ու հողատերերի սպարտիայի առաջնորդը: Նա պահանջում էր հաշտվել Սպարտայի հետ: 421 թվին Ն. թ. ա. նա 50 տարով հաշտութիւն կնքեց, որ կոչվում է Նիկիասի հաշտութիւն: Այդ հաշտութեամբ վերականգնւ-վում էր հին, նախապատերազմյան դրութիւնը: Բացի այդ, աթենացիները խոստացան Սպարտային օգնել, եթե այնտեղ ստրուկները ապստամբութիւն բռնկւի:

Այսպիսով, երբ հարուստների առաջնորդ Նիկիասն իշխանու-թեան զուգաժամանակ, Աթենքը հաշտվեց Սպարտայի հետ, նրա արխատոկրատական կարգերի հետ:

§ 50. ՄԻՑԻԼԻՍԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՎ ԱԹԵՆԵՐԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Նիկիասի հաշտութիւնը հաստատուն չեղաւ: Նա չուժեց և՛ ոչ մէկն այն հարցերից, որոնց համար սկսվել էր պատերազմը: Ահա թե ինչու և՛ աթենացիները, և՛ սպարտացիները նոր պատերազմի էին պատրաստւում: Նիկիասի հաշտութիւնից վեց տարի հետո նո-րից պատերազմ բռնկվեց:

Սկիփիադեսը: Միցիլիական արշավանքը

Այն սպարտիան, որը պահանջում էր շարու-նակել պայքարը Սպարտայի դեմ, գլխավորում էր Սկիփիադեսը: Սա շատ ընդունակ ու վճռու-կան մարդ էր: Իր գեղեցիկութեան, պերճախոսու-թեան ու առատաձեռնութեան շնորհիւ նա ժողովրդականութիւն էր վայելում աթենական մասսայի շրջանում: Բայց քաղաքական սպա-քարում նա հաստատուն չի՛ծ չունէր և շատ անկայուն էր: Միաժա-

ժամանակ Ալկիբիադեսը չափազանց իշխանապետ էր և փառամուլ։ Նա հաճախ քմահաճորեն փոխում էր իր նպատակները և պայքարի ժամանակ չէր խորշում ոչ մի միջոցից։

Ալկիբիադեսն սկսեց աթենացիներին համոզել՝ արշավանք նախաձեռնել դեպի Սիցիլիա, Սիրակուսա քաղաքի դեմ, որն օգնում էր Սպարտային։ Նա առաջարկեց մի հրապուրիչ պլան՝ զրավել Սիցիլիան, նվաճել հյուսիսային Աֆրիկան և ջախջախել Սպարտան։ Աթենքի ղեմավարական պաշտպանեց այդ պլանը։ Ստեղծվեց մի մեծ նավատորմիչ, որի ղուլմ կանգնեց Ալկիբիադեսը։ 415 թվին ն. թ. ա. այդ նավատորմիչն արշավանքի ելավ Սիցիլիան նվաճելու։

Սպարտայի հետ հաշտվելուն կողմնակիցները դեմ էին սիցիլական արշավանքին։ Արշավաֆրո խափանելու համար նրանք օգտվեցին հետևյալ ղեպքից։ Նավատորմի դուրս դալու նախօրյակին Աթենքում ջարդվել էին ճեմերը։ Դրանք փողոցներում դրված քարե սյուներ էին Հերմես աստծու գլխով (Հերմեսը համարվում էր նաև ճանապարհների հովանավոր)։ Պատերազմի հակառակորդները հայտարարեցին, թե հերմերը փշրել է Ալկիբիադեսը և նրան մեղադրեցին անաստվածության մեջ։ Որոշ ժամանակից հետո Ալկիբիադեսին հրաման ուղարկվեց, որ նա անհասպաղ վերադառնա Աթենք և ներկայանա դատարան։ Հրամանը տեղ հասավ, երբ նավատորմն արդեն Սիցիլիայումն էր։ Ալկիբիադեսը առերես հնազանդվեց, նա ուղեվորվեց դեպի Աթենք, բայց ճանապարհին փախավ Սպարտա՝ դավաճանելով ուրեմն իր հայրենիքին։

Մինչդեռ Սիցիլիայում համառ պայքար էր սկսվել սիցիլական գլխավոր քաղաք Սիրակուսայի համար։ Սիրակուսացիներին օգնում էին Սպարտան և Սիցիլիայի քաղաքները։ Դործը վերջացավ աթենացիների լիակատար պարտության։ Սիցիլիա ուղարկված բառասուն հազարանոց բանակից տուն վերադարձան միայն միքսոնի տասնյակ հոգի։ Մնացածներն ընկան կռիվներում կամ ստրկացվեցին։

**Աթենքի դուրս
պառված քաղաքում**

Այսպես վերջացավ աթենացիների սիցիլական արշավանքը։ Այդ արշավանքի հետ համարյա միաժամանակ Աթենքի գլխին նոր դրժբախտություն ծանրացավ։ Դավաճան Ալկիբիադեսի խորհրդով սպարտացիները մոտից հարձակում սկսեցին Ատտիկայի վրա։ Նրանք զրավեցին Դեկելիա բերդը, որ գտնվում

էր Ատտիկայի Համարյա հենց Կենտրոնում, Այնտեղ ամբանալով՝ սպարտացիներն սկսեցին այնտեղից ասպատակել ողջ երկիրը՝ Աթենացիների դաշտերն ամայանում էին, դյուղերը ավերվում։ Մյուս կողմից 20 հազար ստրուկներ Ատտիկայից փախան։ Դրա հետևանքով արհեստանոցները փակվեցին և կավրիտի հանքերում աշխատանքները կանգ առան։ Աթենքի տնտեսությունը լիակատար անկման հասավ։

Գրությունն ավելի լավ չէր նաև Աթենքի պետության մնացած վայրերում։ Սպարտայի օգնության շնորհիվ արիստոկրատներն ամենուրեք հեղաշրջում էին կատարում, անջատվում էին Աթենքից և անցնում սպարտացիների կողմը։

Դավաճան Ալկիբիադեսի օգնությամբ Սպարտան դաշինք կրեմքեց Պարսկաստանի հետ, որը խոստացավ սպարտացիներին օգնել փողով։ Աթենքը հուսահատական դրության մեջ ընկավ։ Գործը մոտենում էր վճռական լուծման։

Ռեակցիայի բոլոր ուժերը ոտքի էին կանգնել Աթենական ռեպուբլիկայի դեմ, որն այն ժամանակվա համեմատ առաջավոր պետություն էր հանդիսանում։

§ 51. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՎԵՐՋԸ ԵՎ «ԵՐԵՍՈՒՆԻ ՏԻՐԱՆԻԱՆ»:

Քան Աթենքում էլ արիստոկրատները գլուխ բարձա քաղաքին 20 հազար ստրուկների փախուստից հետո ար-
(521 p. 6. p. ա.) հետանոցները փակվեցին, ստրկատերերի դաշտերում աշխատանքը կանգ առավ։ Արիստոկրատները տնտեսության քայքայման ամբողջ մեղքը դրում էին ժողովրդի վրա։ Նրանք պնդում էին, թե պատերազմում Աթենքի կրած անհաջողության պատճառը ղեմավարտական կարգն է, և ղեմավարտի տապալումն էին պատրաստում։ 411 թվին Ն. թ. ու, Աթենքում տեղի ունեցավ հեղաշրջում, որը ժողովրդի ձեռքից իշխանությունը խլեց և հանձնեց սակավաթիվ հարուստներին (օլիգարխներին)։ Ժողովրդական ժողովի և ղեմավարտական հիմնարկությունների իրավունքները սահմանափակվեցին։ Օլիգարխները հետապնդում էին ժողովրդի ներկայացուցիչներին, սպանում էին իրենց թշնամիներին՝ ղեմավարտներին։ Նրանք պատրաստվում էին հաշտությամբ կնքելու Սպարտայի հետ Իսկ սպարտական արիստոկրատիայի համար այդ հեղաշրջումը ձեռնառու էր։ Աթենքի օլիգարխներն ու սպարտական արիստոկրատները պատրաստվում էին միացյալ ուժերով տապալելու ղեմավարտական կարգը։

**ԳԵՄՈՒՐԹԱԻՏՅԻ
ՎԵՐԱԿԱՆԳ-
ՆՈՒՄՐ**

Այն ինչ աթենական նավատորմը, որ այդ ժամանակ
կանգնած էր Սամոս կղզու մոտ, հայտարարեց, թե չի
ճանաչում Աթենքում հաստատված օլիգարխիական իշխա-
նությունը և պահանջում է վերականգնել դեմոկրատիան:
Նավատորմն ստրատեգների (ընտրովի զորապետների)
վերընտրությամբ կատարեց և Ալկիբիադեսին ետ կանչեց: Վերջինս այդ ժամա-
նակ արդեն գտնվել էր Սպարտայի հետ և ցանկանում էր կրկին Աթենք վերա-
դառնալ:

Ալկիբիադեսը նավատորմն առաջնորդեց սպարտացիների դեմ և մի քանի
հաղթանակ տարավ: Այս բանն աթենացիների աչքում կրկին բարձրացրեց նրա
հեղինակությունը: Այդ ժամանակ Աթենքում ժողովուրդը հավաքեց իր ուժերը,
տապալեց օլիգարխիների իշխանությունը և վերականգնեց դեմոկրատական կարգը:
Ալկիբիադեսին թուլլատրվեց վերադառնալ: Ժողովուրդը ներեց նրա նախկին դա-
վաճանությունը: Սակայն, մի ճակատամարտում պարտություն կրելով՝ Ալկիբիա-
դեսը կրկին հեռացավ Աթենքից:

Բայց և այնպես Աթենքի դրությունը շատ լուրջ էր մնում: Տնտեսությունը
քայքայվում էր: Փող չկար: Աթենքի դաշնակիցներն անջատվում, դուրս էին գա-
լիս միությունից:

Նման պայմաններում աթենացիները հավաքեցին Պարթենոն
տաճարի վերջին գանձերը և նոր նավատորմ կառուցեցին: Այդ նա-
վատորմը 406 թ. Արգինուսյան կղզիների մոտ (Լեսբոս կղզու և
Փոքր-Ասիայի ափի միջև) ջախջախեց սպարտացիների ծովային ու-
ժերը: Սակայն, չնայած հաղթանակին, աթենացիները չկարողա-
ցան ամրապնդել այն: Դրա համար էլ հետագայում սպարտացի-
ները դարձյալ սկսեցին գերակշռություն ստանալ աթենացիների
հանդեպ:

Այդ ժամանակ սպարտացիների մոտ աչքի
ԱՐԵՆԵՖԻ պար- ընկավ եռանդուն զորավար Լիսանդրը: Նա դա-
ՈՒՅՈՒՆՆԵՐ չինք կնքեց Պարսկաստանի հետ, օգնություն
ստացավ Փոքր-Ասիայի պարսկական փոխար-
քա Կյուռոս Կրտսերից և նոր նավատորմ կառուցեց: 405 թվին ն.
թ. ա. և՛ աթենացիների, և՛ սպարտացիների նավատորմները
կանգնած էին իրարից ոչ հեռու, Հելեսպոնտում: Լիսանդրը հարմար
մոմենտ ընտրեց, հանկարծակի հարձակվեց աթենացիների վրա և
ջախջախեց նրանց էգոսպոտամոնի («Այծագետեր») մոտ: Աթենքն
այլևս ուժ չունեի կրած պարտությունից ոտքի կանգնելու: 404 թ. ն.
թ. ա. Աթենքն էլ, պաշարված լինելով թե՛ ծովից և թե՛ ցամաքից,
ստիպված եղավ անձնատուր լինել սպարտական զորավար Լիսանդ-

րին՝ Այսպէս ահա նրկարատն Պելոպոննոսյան պատերազմի հեռանալով Սպարտան վերջնական հարված հասցրեց Աթենքի հղձրությանը:

**Հաշտութեան
սպամանները
եւ երեսուցի
սիրանքիս**

Աթենացիներն ստիպւած էին ընդունիլ հաշտութեան ստորացուցիչ պայմանները, որ Սպարտան էր թելադրել: Աթենական ժողային միությունը ցրվեց: Աթենական նաւատորմի մնացորդները հանձնվեցին սպարտացիներին: «Երկար պարիսպները» քանդվեցին սպարտական երաժշտության հնչողներին տակ: Բայց աթենական ժողովրդի համար ամենաժանրը դեմոկրատական կարգի ոչնչացումն էր Աթենքում:

Սպարտայի հաղթութեանն արիստոկրատիայի հաղթութեանն էր: Իշխանութեանը հանձնվեց հարուստների մի փոքրիկ խմբակի (օլիգարխներին): Աթենական պետության բոլոր գործերն սկսեցին վարել 30 օլիգարխներ՝ Կլիսթիասի գլխավորութեամբ: Նրանք օգտվեցին իրենց իշխանութեանից թշնամիների հետ դաժան հաշիվ տեսնելու համար: Դեմոկրատներին մահապատժի էին ենթարկում առանց դատարանի, արտաքսում էին պետութեանից և զրկում քաղաքական իրավունքներից: Օլիգարխներին պաշտպանում էր Աթենքում թողնված սպարտական կայապետը: Այդ 30 օլիգարխների կառավարութեան իր դաժանութեան համար «Երեսուցի տիրան» անունն ստացաւ:

**«Երեսուցի
սիրանքի»
սպալումը**

30 տիրանների հալածանքներից շատերը փրկվեցին՝ Բերե (Բեռլտիա) փախչելով: Այստեղ հաւաքված դեմոկրատներն առիթի էին սպասում օլիգարխիան տապալելու 403 թվին ն. թ. ա. աթենական փախստականները Բերեում միանալով՝ Բրասիդուսի գլխավորութեամբ արշավեցին Աթենք և տապալեցին «երեսուցի տիրանիան»: Դրանից հետո շուտով Աթենքում վերականգնվեց դեմոկրատիայի իշխանութեանը: Բայց դեմոկրատիան Սպարտայի մշտական սպառնալիքի տակ էր դրանվում:

Այսպիսով՝ Պելոպոննոսյան պատերազմը մի պայքար էր արիստոկրատական Սպարտայի և դեմոկրատական Աթենքի միջև: Այդ արտաքին պատերազմն ուղեկցվում էր նաև ներքին պայքարով՝ հարուստների ու շրջավորների, արքայների ու ստրուկների միջև:

Հունաստանի ամբողջ պատմության ընթացքում հարուստների ու չքավորների միջև պայքարը չի դադարել: Հունական փիլիսոփիա Պլատոնն ասում է. «Յուրաքանչյուր քաղաքում, որքան էլ նա փոքր լինի, միշտ կա երկու քաղաք. մեկը չճշմարտությանի փառաբանների փառաբանների, մյուսը հարուստների: Այնտեղ, ուր կա աղքատություն ու հարստություն, միշտ պայքարում են երկու բանականներ՝ մեկը չքավորների, մյուսը հարուստների»:

Այդ երկու բանականների միջև անհաշտ ատելություն էր տիրում: Սովորաբար արիստոկրատները հայտարարում էին. «Երդվում եմ, որ ես կլինեմ դեմոսի հավիտենական թշնամին և նրան այնքան չարիք կպատճառեմ, որքան ի վիճակի կլինեմ»: Եվ իրոք, արիստոկրատներն այդ պայքարում առանց քաշվելու օգտագործում էին բոլոր միջոցները: Այսպես, մի անգամ Միլետում, իբրև վրիժառություն ժողովրդի ապստամբության համար, արիստոկրատները կոտորեցին ոչ միայն բոլոր դեմոկրատներին, այլ և անգամ նրանց երեխաներին:

Բացի հարուստների ու չքավորների պայքարից, լարված պայքար էր մղվում նաև ստրկատերերի և ստրուկների միջև: Իսկ որովհետև հարուստները նույն ստրկատերերն էին, ուստի նրանց դեմ մղվող պայքարում ստրուկները երբեմն միանում էին չքավորների: Այսպես, երբ 427 թ. ա. Յուդիս կողմում քաղաքացիական կռիվ սկսվեց, երկու բանականներն էլ ստրուկներին ազատություն խոստանալով իրենց կողմն էին քաշում: Բայց ստրուկները մեծ մասամբ հարեցին ժողովրդին և ոչ թե արիստոկրատության: Այդպես էլ ստրուկները ժողովրդի հետ միացան նաև Պլատոնյա քաղաքում:

Ստրուկները հանդես էին գալիս նաև ինքնուրույնաբար: Նրանց ելույթները հաճախակի էին դառնում հատկապես պատերազմների ժամանակ: Սկզբում նրանց պայքարի ձևը փախուստն էր: Հայտնի է, որ Սպարտայի դեմ մղված պատերազմի ժամանակ Ատտիկայից 20 հազար ստրուկներ փախան: Բայց ստրուկներին որոնում էին, ետ բերում և անդթորեն պատժում: Այն ժամանակ նրանք սկսեցին համախմբվել և միասնաբար հանդես գալ: Ստրուկների ապստամբությունները Հունաստանում ավելի հաճախ էին լինում, քան Հին

Արևելքի երկրներում, որովհետև Հունաստանում ավելի շատ ստրուկներ կային: Պելոպոնեսի քաղաքներում և մարդներում էլ տեղի էին ունենում ստրուկների ապստամբություններ: Հունական ստրուկների առաջին խոշոր ապստամբությունը տեղի ունեցավ Ս. Բոս քաղաքում 494 թ. ն. թ. ա.: Այդ ժամանակ Արգոսի և Սպարտայի միջև պատերազմ էր մղվում: Սպարտացիները ջախջախեցին արգոսցիներին: Օգտվելով դրանից՝ ստրուկները դրավեցին քաղաքը և տապալեցին ստրկատերերի կառավարությունը: Շուտով նրանք դրավեցին նաև մոտակա Տիրինք քաղաքը: Նրկարատե պաշարից հետո միայն արգոսցիներին հաջողվեց ճնշել ստրուկների ապստամբությունը:

464 թ. ն. թ. ա. ոտքի ելան Մեսսենիա մարդի բնակիչները, որոնց սպարտացիները հելոտներ էին դարձրել: Նրանք քաշվեցին լեռները և ավելի քան տասը տարի դիմացան այնտեղ: Սպարտացիները մեծ դժվարությամբ ապստամբներին կրկին հսկատակեցրին իրենց:

Հելոտների մի այլ ապստամբությունը բռնկվեց Պելոպոնեսյան պատերազմի ժամանակ: Նրբ 425 թ. ն. թ. ա. տվեցական նավատորմը մոտեցավ Պիլոս քաղաքին, հելոտներն իսկույն ապստամբեցին: Նրանք հասկանում էին, որ այժմ իրենց տերերը դժվարին դրության մեջ են, և այդ մոմենտն էլ ընտրեցին ապստամբության համար: Նրանց շարժմանն զբաղակցեցին ավենացիները, որովհետև Սպարտան ներքուստ թուլացնելը համապատասխանում էր նրանց շահերին:

Ստրուկների ապստամբություններ տեղի էին ունենում նաև հունական մյուս քաղաքներում, Սիցիլիայում, էգեյան ծովի կղզիներում և այլ վայրերում:

Ստրկատիրական լծի դեմ պայքարելիս՝ ստրուկներն ու չքավորությունն աշխատում էին իրար միանալ և միասնաբար կռվել:

Ստրուկների դեմ մղվող պայքարը ստրկատերերից շատ ջանքեր էր խլում և նրանց շարունակ լարված վիճակում պահում: Իդուր չէ, որ նույն Պլատոնն ասում է. «Ստրուկներն այնպիսի սեփականություն են, որին տիրելը շատ անախորժություններ է առաջ բերում: Չէ՞ որ ստրուկները երբեք չեն դառնա իրենց տերերի բակկամը»:

Հարուստների ու չքավորների պայքարը՝ մի կողմից, և ստրկատերերի ու ստրուկների պայքարը՝ մյուս կողմից, կաղմում էին հունական հասարակության հիմնական հակասությունը:

VI. ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԿՈՒՆՈՒՐԱՆ

§ 53. ԹԱՏՐՈՆԸ:

Հոնաստանն արվեստի ու գրականության բոլոր բնագավառներում բացառիկ նմուշներ է ժառանգությունն թողել մարդկությանը: Ոչ միայն հունական էպոսը («Իլիականը» և «Օդիսականը»), այլև դրամատիկական պոեզիան (ողբերգություններն ու կատակերգությունները) աչքի են ընկնում բարձր կատարելությամբ:

Թատրոնի ծագումը

Արդեն իսկ VI դարում ն. թ. ա. Աթենքում սկսվեցին թատերական ներկայացումներ: Նրանք սկիզբ առան տոներին կատարվող խմբական երգից, պարերից ու արտասանությունից: Սկզբնապես թատերական ներկայացումները սարքում էին Դիոնիսի՝ գինու և խրախճանքի աստծու տոներին: Դրանք տեղի էին ունենում փողոցում կամ հրապարակում, բարձրադիր տեղում:

Հետագայում ներկայացումների համար սկսեցին տախտակամած կառուցել, որի շուրջը տեղավորվում էին հանդիսատեսները: Այսպես սկսեց ստեղծվել «թատրոնը», որ հունարեն նշանակում է «տեսարանի վայր»: Սկզբնական շրջանում թատրոնն ու թատերական ներկայացումները համարյա ամբողջապես միաձուլվում էին ժողովրդական տոնակատարությունների և կրոնական ծիսակատարությունների հետ:

Դիոնիսի տոները տեղի էին ունենում վաղ դարնանը, երբ հանունանում էր նոր գինին, առաջին շիվերն էր տալիս խաղողի վաղը և դաշտերում երևում էին ծաղիկները: Դիոնիս աստծու դալուստը ժողովուրդը նշում էր հանդիսավոր երթերով ու խմբական երգերով: Դիոնիսի պատվին երգում էին դիրիսամբոսներ (այսինքն՝ դուլասանական երգեր) նրա համար, որ նա իր հետ գարուն էր բերում և զարթեցնում բնությունը:

Խումբը սովորաբար այժի մորթիներ էր հագնում: Երգիչներն իրենց գլխերին այժի եղջյուրներ էին ամրացնում, կաղնու տերևներով իրենց համար մորուք էին շինում, իսկ գլխները ծածկում էին բաղնիկի պսակով: Այդ ձևով նրանք պատկերում էին Դիոնիսի ուղեկիցներին՝ այծեղջյուրավոր սատիրներին: Խումբն իր ղեկավարից անմիջապես հետո երգում էր քանազան երգեր, որոնք կոչվում էին

տրագեդիաներ, այսինքն՝ «այծերի հրպեր»։ Երբ այծերի երթը կանգ էր առնում որևէ հրապարակում կամ բարձրագիր տեղում, Երզնկայի միջից զատվում էր երգն սկսողը կամ կորիֆեյոսը (խմբավագը)։ Նա ղեկավարում էր խումբը և միաժամանակ լինում էր զլխավոր դերակատար։ Կորիֆեյոսը բարձր մի տեղից պատմում էր Դիոնիսի թափառումները ու արկածների մասին։ Խումբն ի պատասխան դրան երգում էր դիթիրամբոսներ։ Ուրեմն, սկզբում հանդես էր գալիս միայն մեկ դերակատար։ Հետագայում խմբից սկսեց առանձնանալ ևս մի դերակատար, որի հետ կորիֆեյոսը խոսակցում էր։

Նման ներկայացումներից ուտեղծվեց հունական դրամատիկական ներկայացումը՝ տրագեդիան։

Աշխարհը, երբ խաղողը հասունանում էր, նորից Դիոնիս աստծու պատվին տոնակատարություններ էին սկսվում։ Դրանք բերքի ուրախ տոներ էին, երբ կաղմակերպում էին պարեր ու խմբապարեր։ Մարդիկ ծիծաղում էին, կատակներ անում և իրար ծաղրում։ Նմանօրինակ ավելի ուրախ ներկայացումներից հետագայում սկիզբ առավ կոմեդիան։ Այդ անունը ծագում է հունական «կոմոս» բառից, որ նշանակում է «ուրախ երթ»։

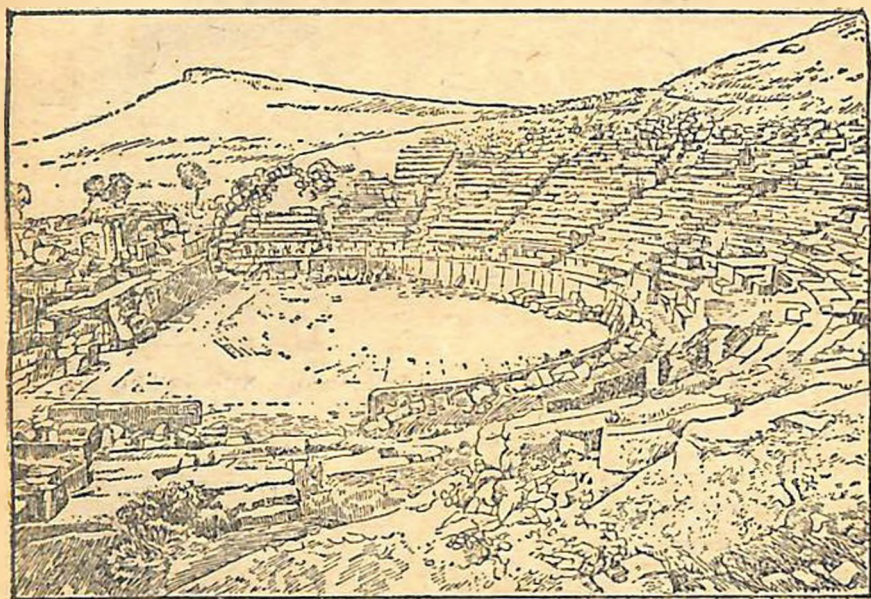

Դիոնիս

Տրագեդիան և կոմեդիան տատիճանաբար ծագումն ունենում են։ Կատարելագործվում էին։ Սկզբում պատկերվում էին միայն Դիոնիսի կյանքն ու արկածները։ Հետո սկսեցին ցուցադրել դեպքեր կիսաստված-հերոսների, իսկ ավելի ուշ նաև մարդկանց կյանքից։ Դերակատարների թիվն ավելանում էր։ Տրագեդիայի մեջ այժմ զլխավոր դերը խաղում էին այդ դերակատարների գործողությունները։ Գործողության ընթացքին համապատասխան՝ խումբը երգեր էր կատարում։

Ներկայացումները դարձան ժողովրդի համար ավելի հասկանալի, ավելի աշխույժ ու հետաքրքիր:

Աթենքում և հունական այլ քաղաքներում սկսեցին կառուցել մեծ թատրոններ, որոնք մի քանի տասնյակ հազար հանդիսատեսներ էին տեղավորում: Այսպես, Աթենքում Դիոնիսիսի պատվին կառուցվեց մի թատրոն, որի մեջ կարող էին մոտ 30 հազար դիտողներ տեղավորվել: Դա մի կառուցվածք էր, որ կիսաշրջանաձև տեղավորված էր աղբյուրիս լանջին: Թատրոնը բացօթյա էր և տանիք չուներ: Վերին շարքերում դիտողների տեղերը փորված էին

Հունական թատրոնը

ուղղակի ժայռի մեջ, իսկ ներքևում դրանք պատրաստվում էին մարմարից ու փայտից: Աստիճան առ աստիճան իջնող և կիսաշրջան կազմող այդ շարքերն ամֆիթատրոն անունն ստացան: Ամֆիթատրոնի առաջ կար մի բարձր, հարթ հրապարակ, որտեղ սկզբում հանդես էին գալիս դերակատարները և կանգնած էր լինում խումբը: Այդ օրհեստրան էր (այստեղից էլ մեր թորկեստրոն անունը): Օրքեստրայի հետևում, բարձր տեղում կար մի ուրիշ հրապարակ, որտեղ կախառում էին դեկորացիաները: Դա բեմն էր

(հունարեն «սիկեն»): Հենց այստեղ էլ հանդես էին գալիս հետաքաշում գերակատարները, իսկ խումբը մնում էր օրքեստրայում:

Հունական ներկայացումներին կարող էին մասնակցել միայն տղամարդիկ: Ուստի կանանց ղերերն էլ տղամարդիկ էին կատարում: Դերակատարները տրագիկայում հանդես էին գալիս վառ գույնի, երկար ու շքեղ հագուստով: Կոմեդիայում, որով պատկերվում էր սովորական մարդկանց կյանքը, ղերակատարները խաղում էին հասարակ հագուստ հագած: Ելույթ ունենալու համար հագնում էին խոշոր, վառ գույներով նախշած դիմակներ, որոնք ունեին աչքի ղարնոլ դիմադծեր և լայն բաց արած բերան: Դա արվում էր ղերասանի ղեմքի արտահայտությունն ընդդեմու համար: Բացի այդ, ղերասանները հանդես էին գալիս այսպես կոչված կորսու-նեռով՝ բարձրակույնի կոշիկներով կամ նույնիսկ փոքրիկ պատվանդաններով, որպեսզի բոլոր դիտողները կարողանային տեսնել ղերասաններին:

Թատրոնը Հունաստանում մեծ ղեր էր խաղում: Նա ժողովրդին ներդրվում էր կուլտուրական բարիքների շրջան և նրա համար ղաստիարակչական խոշոր նշանակություն ուներ:

§ 54. ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՏՐԱԳԵԴԻԱ ԵՎ ԿՈՄԵԴԻԱ).

Էսփիլոս, Սոփոկլես և Վիլիսիդես

Հունական թատերական արվեստի ծաղկումն Աթենքում վերաբերվում է Պերիկլեսի ժամանակին: Հունական ամենահռչակավոր ողբերգուհներն են համարվում Էսփիլոսը, Սոփոկլես-

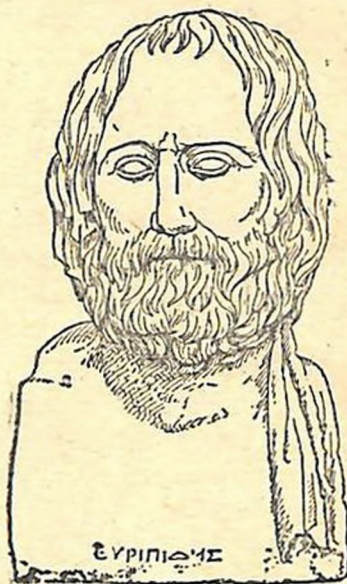
սը և Էվրիպիդեսը:

Էսփիլոսի տրագիդիաներից ամենանշանավորն են «Շիրայված Պրոմեթևսը» և երեք ողբերգություններ, որոնք մեկը մյուսի շարունակություն են կազմում—«Օրեստեսյա» տրիլոգիան: Դիտողներին առանձնապես հուզում էր Պրոմեթևսի վեհ կերպարը: Ժողովուրդը սիրում էր այդ հերոսին, մարդկանց աղնիվ բարեկամին: Զե՛ ող Պրոմեթևսը մարդկանց կրակ էր տվել, սովորեցրել էր աշխատել, օժտել էր բանականությամբ և այդպիսով նրանց ղատել էր կենդանիներին: Էսփիլոսը ցույց էր տալիս, թե ինչպես է ղայրացած Զևսը, դրա համար վրեժ առնում Պրոմեթևսից և պատժում նրան: Աստ-

վածներն դաժան կամքը հետապնդում է էսքիլոսի հերոսներին: էսքիլոսի ողբերգություններում մեծ դեր են խաղում արյան վրեժի գաղափարը, նախնիների մեղքերի համար անիծելու և «ափս ընդ ափսն, ատամն ընդ ատաման» հին օրենքով պատժելու սուլորու-թյունը: Նրա ողբերգությունների գործող անձերը շատ վեհապան-ծ են, բայց չափազանց հեռու են կյանքից: Նրա հերոսներն ավելի շուտ նման են աստվածների, քան թե էսքիլոսի ժամանակակից մարդկանց:

էսքիլոս:

էվրիպիդես:

էսքիլոսն առաջինն էր, որ բեմ հանեց երկրորդ դերակատա-րին:

V դարի կեսին Ն. թ. ա. ողբերգությունը կատարելագործեց Սոփոկլեսը՝ մտցնելով նրա մեջ երրորդ դերասանին: Սոփոկլեսի ամենանշանավոր երկերն են՝ «էդիպ արքան», «էդիպը Կոլոնում» և «Սևտիֆոնես» ողբերգությունները: Այդ ողբերգություններում շա-րադրված է առասպելական էդիպ թագավորի, նրա որդիների և Անտիգոնեի աղջկա անբախտ վիճակը: Նրանք ձգտում են լավին:

ող մի մեղք շունեն, բայց կործանվում են ճակատագրական հանդամանքների զուգակցության հետևանքով: Այսպես, էդիպ թագավորն իշխանությունից հրաժարվում է և իր աչքերը հանում, երբ իմանում է, որ իր սպանած անհայտ ճանապարհորդն իր հարազատ հայրն է եղել: Անբախտությունը դրանից հետո էլ հետապնդում է էդիպին. նրա երկու տղաներն ընկնում են իշխանության համար մղած ևրկառակչական պայքարում: Նրա ջերմագին սիրված դուստր Անտիգոնեն մահապատժի է դատապարտվում միայն նրա համար, որ համարձակվել էր թաղել իր ևղբոր դիակը, որ դուրս էր ձգված անարգանքի ենթարկելու համար:

Սոփոկլես

Սոփոկլեսն իր ողբերգություններում վարպետորեն ցույց է տալիս, թե երբեմն մարդիկ ինչպես են զոհվում ճակատագրի կանխորոշած պատճառներից: Սոփոկլեսը ցույց է տալիս նաև մարդու ազատ կամքը, որը պայքարում է կույր ճակատագրի դեմ: Բայց այդ դեպքում միշտ (ըստ Սոփոկլեսի) հաղթող է հանդիսանում ստավաճների կամքը, ճակատագիրը, որին հավատում էին հին հույները: Այսուամենայնիվ, Սոփոկլեսի ողբերգությունների դրոժող անձերը շատ ավելի մոտ են իրական մարդկանց, քան էսքիլոսի հերոսները:

Հունական երրորդ մեծ ողբերգուն էվրիպիդեսն է: Նրա «Մեդեյա», «Իպպոլիտ», «Իֆիգենիան Ավլիսում», «Իֆիգենիան Տաւրիսում» ողբերգությունները լայն հռչակ են վայելում: Էվրիպիդեսը շատ նրբորեն ըմբռնում է մարդկային ասլրումները, մարդ-

կանց զգացմունքներն ու կրքերը: Հունական մեծ ողբերգուներից նա ամենից ավելի մոտ է կանգնած իր ժամանակակից կյանքին: Էվրիպիդեսն իր հերոսներին վերցնում է հունական առասպելներից, բայց նրանց օժտում է իսկական մարդկանց բոլոր ձգտումներով ու զգացմունքներով:

Արիստոֆան Հունական կոմեդիաներ գրողներից ամենաականավորն էր Եթենացի Արիստոֆանը: Նրա գրական գործունեության սկիզբը վերաբերում է Պելոպոնեսյան պատերազմի ժամանակաշրջանին: Արիստոֆանից մեզ հասել է 11 կոմեդիա՝ «Ջիավորները», «Գորտերը», «Ամպերը», «Կանայք ժողովրդական ժողովում» և այլն:

Արիստոֆանը ծաղրում է Աթենքի դեմոկրատիան, որին նա պատկերում է ցնդած ծերունու կերպարով («Ջիավորները»): Ծաղրում է այն ժամանակվա ուսուցիչներին և փիլիսոփաներին («Ամպերը»): Արիստոֆանը չի խնայել նաև կրոնը: Գլխավոր աստծուն, Զևսին, նա պատկերել է որպես գող ու խաբեբա, Հերակլեսին որկրամուլ, իսկ Պոսեյդոնին՝ կաշառակեր: Այդ կոմեդիաները ժողովրդին շատ էին զվարճացնում: Նրկերի բեմադրությունն ավելի էր ուժեղացնում տավրոթությունը:

Հունական թատրոնում բեմադրվում էին պիեսներ օրվա խնդիրների մասին՝ դեմոկրատիայի ու արիստոկրատիայի սլայքարի մասին, քաղաքացու իրավունքների ու պարտականությունների մասին, պետության կառուցվածքի թերությունների մասին:

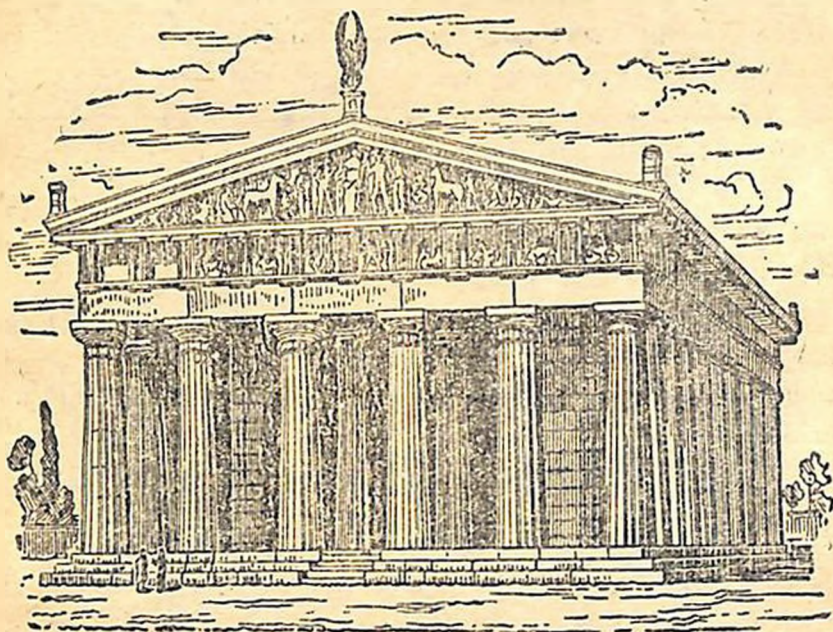
Հունական գրողները գերազանցապես ծագում էին ստրկատիրական դասակարգից: Սակայն, նրանք կարողանում էին նկատել թե՛ այդ դասակարգի և թե՛ հասարակության խմբողջ կյանքի թերությունները: Նրանք կարողանում էին նկատել նաև առանձին մարդու, քաղաքացու թույլ և ուժեղ կողմերը: Այդ կերպ նրանք զարթեցնում էին մարդկային միտքը, մարդկանց ստիպում էին մտածել, իրենց գործողություններում ճիշտ ուղի ընտրել:

Այսպիսով հույն գրողներն իրենց ժամանակվա խոշոր մարդիկ էին: Իրենց երկերով նրանք նպաստում էին հունական կուլտուրայի զարգացմանը:

Ոչ միայն գրականության և թատերական արվեստի բնագավառում, այլ և արվեստի մյուս բոլոր տեսակներում հույները մեծ վարպետներ էին:

Ճարտարապետություն

Հունական ճարտարապետության մասին մենք կարող ենք դատել դիստրոֆիայի նրանց սաճարների և հաճարական շենքերի հիման վրա: Այդ շենքերը կառուցվում էին քարից, հաճախ մարմարից և աչքի էին ընկնում արտակարգ նրբագեղությամբ և դեղնեկությամբ: Շենքերի առանձին մասերը զարդարվում էին քանդակադորձական

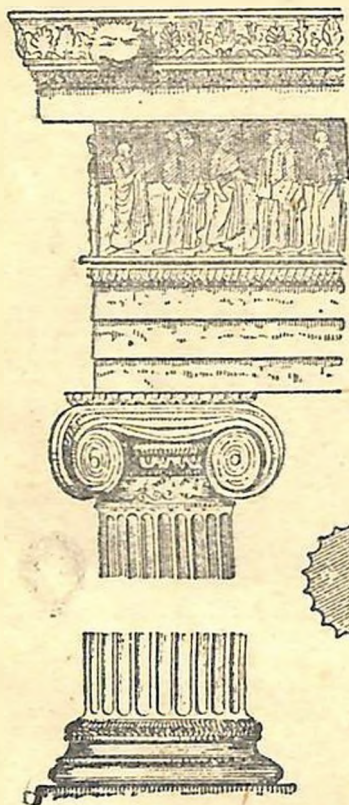
Հունական տաճար՝ դորական ոճով:

կիրառվածքներով և դեմազարդվում: Ճարտարապետական ամենակատարյալ գործն է Պարթենոնը՝ Աթենա դիցուհու տաճարը, որ կառուցված էր աթինական ակրոպոլիսի դադաթին: Հիանալի են նաև աթենական Պրոպիլեան՝ ակրոպոլիս տանող հոյակապ մուտքը և այն տաճարները, որ նվիրված էին աթենական առասպելական Բազալոր Էրեխթևսին (Էրեխթես՝յոն) և Թեսևսին (Թեսես՝յոն):

Ճարտարապետական երեք տարրերն ոճ կար՝ դորական, փո-
 ամենավաղն էր և ձևով պարզը, յոնական, որ աչքի էր ընկնում նըր-
 բազեղովյամբ և զծերի ճկունությամբ և վերջապես կոռնթյան, որ
 բարդ ու պաճուճված ոճ էր: Երբեմն այդ բոլոր ոճերը զուգակըց-
 վում էին միևնույն շենքում: Այսպես՝ Պարթևոնը դորական և յո-
 նական ոճերի տարրերի միացումն է:

Հույների մոտ շատ բարձր մակարդակի
 վրա էր գտնվում նաև ֆանդակագործությունը,
 որն իր բարձրագույն զարգացմանը հասավ V և
 IV դարերում Ն. Բ. ա.:

Քանդակագոր-
 ծություն

Շոնական ոճով սյուն:

Կորնթյան ոճով սյուն:

Հունական ամենանշանավոր քանդակագործն էր Ֆիդիասը:
 Իր ստեղծագործության մեջ նա ջախտուն կերպով արտացոլել է

Աթենքի ամենաբարձր ծաղկման Ժամանակաշրջանը՝ Ֆիդիապոլս պատկերել է բացառապես աստվածներին: Ամենից ավելի մեծ հռչակ էին վայելում նրա երկու վիթխարի արձանները: Մեկը Աթենայի քանդակն էր Պարթենոնում: Այդ արձանը պատրաստված էր փղոսկրից ու ոսկուց և 12 մ. բարձրություն ունի: Մյուս արձանը դա՜նի վրա նստած Զևսի քանդակն էր: Նա դտնվում էր Զևսի տաճարում, Օլիմպիայում: Այդ արձանն այնպիսի մեծ համբավ ուներ, որ յուրաքանչյուր հույն անհրաժեշտ էր համարում դիմ մեկ անգամ իր կյանքում տեսնել այն:

Հունական քանդակագործներ՝ Պոլիկլետը, Պրակսիտելը և Լիսիպոսը ձգտում էին պատկերել իրենց գործերի մեջ մարդկային առողջ մարմնի գեղեցկությունը: Դրա օրինակները նրանք տեսնում էին մարմնամարդական վարժությունների ու մրցախաղերի ժամանակ, որ այնքան հաճախ էին լինում հին Հունաստանում:

Բացի աստվածների ու մարդկանց կերտվածքներից՝ կային նաև կենցաղային քանդակներ՝ դերասանների, պառավների, ստրուկների: Այդպիսի քանդակներ մեզ շատ քիչ են հասել:

Նկարչական արվեստը հույների մոտ սերտորեն կապված էր քանդակագործության հետ: Ամենահայտնի նկարիչներն էին՝ Պոլիգնոն և Վրակոն: Ս. Բ. և Ապոլլոնոսը նույն դարի երկրորդ կեսին: Վերջինիս վերագրվում է լուսաստվերի օգտագործման արվեստը: Նա կարողանում էր հիանալի կերպով օգտագործել վրձինը: Ապոլլոնոսը ֆիզիոնոմիայի թվում էին ցցուն ու կենդանի:

Հույներն ունեին հատուկ նկարչություն էլ. դա անոթների նկարադարձումն էր, որը կոչվում է վազային նկարչություն: Վազաների վրա պատկերվում էին զխալոթրապես հունական առասպելաբանությունից վերցրած սյուժեներ: Վազային նկարչության մեջ հույները մեծ վարպետության հասան:

Հունաստանում երաժշտությունը սկզբում

Երաժշտություն սերտորեն կապված էր պոեզիայի հետ: Այսպես, Հոմերոսի մոտ բանաստեղծ Դեմոդոկն իր ոտանավորները երգում է կիթառ լարավոր գործիքը նվագելով: Հույն բանաստեղծները միաժամանակ և երաժիշտներ էին: Բաղմաթիվ առասպելներում պատմվում է, թե ինչպես էին մրցում իրար հետ լարավոր և փողային գործիքների վրա նվագող երաժիշտները:

Հույներն այն կարծիքի էին, որ լաթավոր գործիքի (քնարի, կիթա-
ռի) միջոցով կարելի է մարդկային բոլոր զգացմունքները ներդաշ-
նակել, իսկ փողային երաժշտությունը (սրինգ, շվի) համարում
էին «բարբարոսական» երաժշտություն, որը կարող է մարդուն մո-
լեգնության մեջ գցել:

Աստիճանաբար երաժշտությունը դարձավ ինքնուրույն ար-
վեստ: Հույներն պահպնում էին երաժշտական հնչյունների ելե-
էջը մշակելով: Փիլիսոփա և մաթեմատիկոս Պյութագորը (VI դ. ն.
թ. ա.) և մեծ մաթեմատիկոս էվկլիդեսը (III դ. ն. թ. ա.) հատուկ
երկեր են գրել երաժշտության մասին:

Հունական արվեստը Հոմերի և ապա նաև ամբողջ Եվրոպայի
կուլտուրայի հետագա զարգացման հիմքը հանդիսացավ:

§ 56. ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱԳՈՒՄԸ:

Պատմություն Հույները հարուստ ժառանգություն են թո-
ղել նաև գիտության զանազան ճյուղերի: (պատմության, մաթեմատիկային, բնագիտության և փիլիսոփա-
յության) վերաբերող երկերով: «Պատմության հայր» Կլավաթ պատ-
մագիր Հերոդոտը թողել է հունա-պարսկական պատերազմները
նկարագրությունը, որ նա հասցրել է մինչև 479 թ. ն. թ. ա.: Նրա
աշխատությունն առատ ու աշխուժորեն շարադրված նյութ է պարու-
նակում: Նա շատ է ճանապարհորդել և շատ բան է տեսել: Հերո-
դոտը այցելել է Եգիպտոսը, Էդել է Բաբելոնում և նույնիսկ Սկյու-
թիայում: Իր բոլոր տեսածներն ու լսածները նա մտցրել է իր
պատմության մեջ: Բայց, իհարկե, Հերոդոտը դեռ չէր կարող գի-
տական բացատրություն տալ պատմական դեպքերին: Նա այդ
դեպքերը բացատրում է աստվածների կամքով:

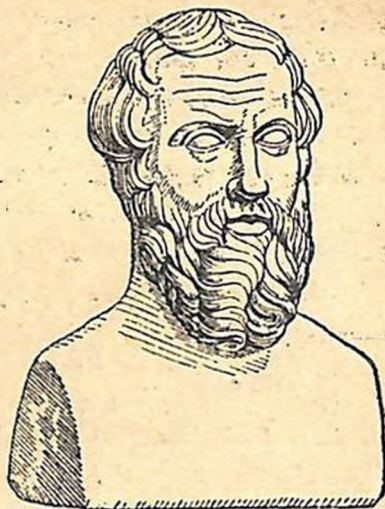
Պելոպոնեսյան պատերազմի պատմությունը մինչև 411 թ. ն.
թ. ա. շարադրել է պատմագիր Թուկիդիդեսը, այդ պատերազմի ժա-
մանակակիցն ու մասնակիցը: Թուկիդիդեսը Հերոդոտից ավելի
խորաթափանց է: Նա նկարագրում է պարտիաների պայքարը և բա-
ցահայտում Աթենքի պատմության պատճառները: Եթե Հերոդոտը
շատ բան բացատրում է աստվածների միջամտությամբ, ապա
Թուկիդիդեսը պատմական իրադարձությունների պատճառները
որոնում է մարդկանց ալյարքների մեջ: Թուկիդիդեսի մոտ նկատելի

է մի ձգտում՝ միայն գիտական և միաժամանակ մառ ու գեղարվեստական շարադրանք:

Ավելի ուշ ապրած պատմագիրներից պետք է նշել Քսենոփոնին: Իր «Հունական պատմություն» աշխատության մեջ Քսենոփոնը շարունակում է այն դեպքերի նկարագրությունը, որտեղ կանգ էր առել Թուկիդիդեսը:

Այսպիսով գիտելիքների այս ճյուղում ևս հույները դրել են առաջին հիմքերը:

Հույները փորձել են գտնել զանազան բնական երևույթների պատճառները: Նրանք սկիզբ են դրել բնագիտությանն ու փիլիսոփայությանը:

Հերոդոտոս

Փիլիսոփայություն

Հունաստանում առանձնապես զարգացավ փիլիսոփայությունը: Այդ գիտությունը ձրգտում էր բացատրել, թե ինչ է աշխարհն իր ամբողջությամբ և որտեղից է ծագել այն: Աշխարհի ծագումը բացատրելու առաջին փորձերը կատարեցին փոքր-ասիական քաղաքների իմաստասերները: Դրանք առաջին գիտնականներն էին, որ զբաղվում էին մաթեմատիկայով, աստղաբաշխությամբ և աշխարհագրությամբ: Նրանք չէին բավարարվում այն բացատրությամբ, թե ամեն ինչ առավաժնեղեն են ստեղծել, այլ գիտական բացատրություններ էին որոնում: Այսպես, առաջին փիլիսոփա Թալես'ն Միլետացին (VI դ. ն. թ. ա.) գտնում էր, թե ամեն ինչ ծագել է ջրից: Նրա կարծիքով ջուրը եղել է բոլոր իրերի սկիզբը:

Հնագույն հույն փիլիսոփաներից առանձնապես նշանավոր են Հերակլիտ էփեսոսցին (VI դ. ն. թ. ա.) և Դեմոկրիտ Արոքերացին (V դ. ն. թ. ա.): Հերակլիտն ամեն ինչի սկզբնաղբյուրն էր համարում կրակը: Նա ուսուցանում էր, թե ամեն ինչ, որ գոյություն ունի, գտնվում է հակոտենասկան շարժման ու փոփոխության մեջ. «Ամեն ինչ հոսում է: Անկարելի է երկու անգամ մտնել միևնույն հոսանքի»:

մեծ: Դեմոկրիտը գտնում էր, որ աշխարհի հիմքը հանդիսանում է ոչ աստված և ոչ էլ որևէ ոգի, այլ մատերիալ: Դեմոկրիտի ուսմունքի համաձայն՝ մատերիան բաղկացած է մանրագույն մասնիկներից (ատոմներից): Այդ մասնիկները գտնվում են մշտական շարժման մեջ, մերթ միանում են իրար, մերթ բաժանվում իրարից: Դեմոկրիտը բնության երևույթների ողջ բազմազանությունը բացատրում էր ատոմների տարբեր դուպորդումներով: Այսպիսի ուսմունքով Դեմոկրիտը կործանիչ հարված հասցրեց կրոնին, որն ամեն ինչ բացատրում էր աստվածների գործունեությամբ: Ուստի նա հանդիսանում է առաջին նշանավոր մատերիալիստը:

§ 57. ՍՈԿՐԱՏԸ ԵՎ ՊԼԱՏՈՆԸ: ԱՐԻՍՏՈՏԵԼԸ

Սոփեստներ

Պելոպոնեսյան պատերազմի 27 տարինների ընթացքում Աթենքի հասարակական կյանքում շատ փափոխություններ տեղի ունեցան: Առաջ հունական գիտնականներն զբաղվում էին գլխավորապես աշխարհի ծագման, բոլոր իրերի սկզբնավորման հարցերով: Իսկ այժմ, դասակարգային ու պարտիական պայքարի սրման կապակցությամբ, հիմնականը՝ իտրժան հասարակական հարցերը՝ պետության, հասարակության, քաղաքացու պարտքի ու պարտականությունների մասին:

Հենց այդ հարցերով էլ զբաղվում էին սոփեստները: Դրանք թափառող իմաստասերներ էին, որոնք փողով սովորեցնում էին հռետորություն, այն է՝ համոզիչ ու գեղեցիկ խոսելու և վարպետորեն վիճելու կարողություն: Սոփեստներն իրենց դործունեությամբ նույնպեստում էին ժողովրդի լուսավորությանը:

Սոփեստները պնդում էին, թե աշխարհում բոլոր մարդկանց համար ընդհանուր կենսականոններ չկան: Յուրաքանչյուր մարդ, յուրաքանչյուր ժողովուրդ ունի իր հայացքներն առաքինության մասին, իր օրենքները, կյանքի իր կանոնները: «Ահա թե ինչու, — ասում էին սոփեստները, — Աթենքում մի տեսակ հասարակարգ է, Սպարտայում՝ այլ, իսկ Պարսկաստանում՝ մի ուրիշ»: Սոփեստներից ամենահայտնին Պրոտագորասն էր:

Սոկրատես

Սոփեստների դեմ ելավ փիլիսոփա Սոկրատը: Նա զլխավոր խնդիրն էր համարում ճիշտ ու բոլոր մարդկանց համար պարտադիր պիտելիքներ ձևաք բերելը: Իր մտոին Սոկրատես ասում էր, թե ինքը «գլխա միայն այն, որ ոչինչ

չդիտեալ: Նրա կյանքի կանոնը դելֆյան տաճարի հետևյալ մականոց գրութունն էր՝ «Ճանաչի՛ր ինքդ քեզ»:

Սոկրատը երբեք սլատրաստի սլատասխաններ չէր տալիս: Իր տված հարցերով ու առարկություններով նա աշխատում էր իր զրուցակիցին հանդեպնել ճիշտ վճիռներին: Սոկրատը ձգտում էր, որ զրուցակիցն ինքը համոզվի իր զրույթ ներքին անճշտությանը:

Այսպիսով Սոկրատի նպատակը ոչ թե դիտությունն ինքն էր, այլ մարդկանց մեջ դեպի դիտությունը սեր առաջացնելը: Այս էր դատողությունների սոկրատյան մեթոդի էությունը:

Սոկրատը մեղադրվեց հակապետական գործունեության մեջ և դատվի կանչվեց: Դատարանը որոշեց նրան մահապատժի ենթարկել: Սոկրատի աշակերտներն ու ազդականները բանտ էին գալիս նրան հրաժեշտ տալու: Նրանք սուաջարկում էին կազմակերպել նրա փախուստը բանտից և կամ առաջարկում էին նրան հրաժարվել իր հայացքներից: Բայց Սոկրատը չհամաձայնվեց: Նա գերադասեց մեռնել՝ խմելով իր համար նշանակված խուցով լի փասը: Սոկրատը մեռավ 70 տարեկան հասակում (399 թ. ն. թ. ա.):

Սոկրատը:

**ՊԼԱՏՈՆԸ ԵՎ
ՏՐԱ ԱՇԽԱԽՈՍ-
ՆԵՐԸ**

Սոկրատի աամոռնքը շարունակեց նրա աշակերտ Պլատոնը, որ նշանավոր, հարուստ տոհմից էր: Քսան տարեկան հասակում Պլատոնն սկսեց ունենալ Սոկրատին և տասը տարի շարունակ սովորում էր նրա մոտ:

Իր ուսուցչի մահից հետո Պլատոնն ինքն սկսեց փիլիսոփայություն ավանդել: Ստվերախիտ ծառուղիներով մի մեծ աչքում, որտեղ գտնվում էր մարմնամարդական վարժությունների շենքը (Ակադեմիան), հավաքվում էին Պլատոնի ունենդիրները:

Դեմոկրիտին հակառակ՝ Պլատոնը գտնում էր, որ աշխարհի հիմքը ոչ թե մատերիան է, այլ աստվածն է, միտքը կամ իդեան:

Պլատոնն առաջին խոշոր իդեալիստն էր։ Դեմոկրիտի հետ համաձայնությամբ՝ Պլատոնը բնության ու հասարակության գիտական բացատրության փորձերից մի քայլ ետ գնաց։

Պլատոնի երկրասարգությունը զուգահեռաց Պևդակոնեսյան պատերազմին։ Ֆրեյդիով դատերազմը, հեպտոտերազմյան գեպքերը և մանավանդ արիստոկրատիայի ու դեմոկրատիայի պայքարը, Պլատոնն աշխատում էր հասկանալ այդ իրադարձությունները։

Պլատոնը։

Իր երկերից մեկում, որը կոչվում է «Պետություն», Պլատոնը տալիս է պետության «իդեալական» այսինքն, նրա կարծիքով ամենալավ կազմակերպական նախագիծը։ Իդեալական պետության մեջ բոլոր մարդիկ բաժանվում են երեք դասի՝ փիլիսոփաների, ռազմիկների և աշխատավորների։ Փիլիսոփաները կառավարում են պետությունը, ռազմիկները պաշտպանում են այն, իսկ աշխատավորներն աշխատում են։

Փիլիսոփաների ու ռազմիկների համար Պլատոնը մասնավոր սեփականությունը վերացնում է։ Նրանք ամեն ինչից օգտվում են միասնաբար։ Իսկ աշխատավորների համար ամեն ինչ մնում է նրի պես։ Նրանք պարտավոր են աշխատել և պահել փիլիսոփաներին և ռազմիկներին։ Աշխատավորները չպետք է խառնվեն պետության կառավարմանը, նրանք քաղաքացիական իրավունքներ չունեն և ստրուկների դրության մեջ են գտնվում։ Արիստոկրատ Պլատոնն այդպես էր պատկերացնում իդեալական պետությանը։

Պլատոնը բոլոր մարդկանց բաժանում էր ազատների, որոնք բանականության տեր մարդիկ են, և ստրուկների, որոնք կարող են միայն տերերի հրամանները կատարել։ Դա տիպիկ ստրկատիրական փիլիսոփայություն էր։

Արիստոեսել

Հունական փիլիսոփա Արիստոտելը (384—322 թ. թ. ն. թ. ա.) հին դարի ամենախոշոր գիտնականն էր։ Նրա աշխատությունների մեծ մասը հասել է մեզ։ Արիստոտելը հանրագումարի է բերել իրեն նախորդող ամբողջ ժամանակաշրջանի գիտության դարգացումը և շարադրել է այն ըստ առանձին բնագավառների։ Արիստոտելից մեզ հասած աշխատու-

թյունները նվիրված են գիտության (Ֆիզիկայի, կենդանաբանության, փիլիսոփայության, արվեստի պատմության և այլն) ամենաբազմապիսի հարցերին:

Արիստոտելը կարողացավ դաստիարակել մի շարք աշակերտների, որոնք հետո ականավոր դիտնականներ դարձան: Արիստոտելի գիտական աշխատությունները նպաստեցին ամենաբազմազան գիտությունների՝ փիլիսոփայության, մաթեմատիկայի, մեխանիկայի և այլ գիտությունների զարգացմանը: Արիստոտելին նրա ընդարձակ գիտելիքների և խոշոր գիտական աշխատությունների համար անվանում են անտիկ գիտության հսկա: Սակայն, իր բոլոր գիտելիքներով հանդերձ, նա, ինչպես և ուրիշ շատ փիլիսոփաներ, ստրկությունը համարում էր նորմալ երևույթ: Արիստոտելն ասում էր, թե բոլոր բարբարոսները (այսինքն՝ ոչ-հույները) պետք է ստրուկ լինեն և թե ստրկությունը բնության հավիտենական օրենքն է:

Արիստոտել

Հին աշխարհի այդ մեծ մտածողն անգամ չկարողացավ ազատադուլիլ ստրկատիրական դասակարգին հասուկ հայացքներից:

VII. ՀՈՒՆԱՍՏԱՆԸ ՄԱԿԵԴՈՆԻԱՅԻ ԻՋԽՆՈՒԹՅԱՆ ՏՍԿ

§ 58. ՀՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ IV ԴԱՐՈՒՄ Ն. Թ. Ս.:

Սպարտայի հե-
գեմոնի. 6

Կործանելով Աթենքի հզորությունը՝ ըստ պարտացիները հեղեմոնիա ձևը բերին ամբողջ Հունաստանում: Սպարտացիներն ամեն

նուրեք տապալում էին ղեմսկրատական կարգերը և իշխանության զգուխ կանգնեցնում օլիգարխներին, որոնք դաժանորեն դատաստան էին սեսնում ժողովրդի հետ:

Հունական պետությունները շատ ընկձված էին իրենց զգուխ Սպարտայի հեգեմոնիայի տակ և մի հնարավորության էին սպասում, որ նրա լուծն իրենց վրայից թոթափեն:

Սպարտան IV դարի սկզբում ն. թ. ա. զբաղված էր պարսիկների դեմ պատերազմելով: Օգտվելով Սպարտայի դժվարին դրությանից՝ աթենացիները փորձ արին սղառովելու նրա հեգեմոնիայից: Այդ նպատակով նրանք մի շարք միջոցներ ձեռք տան: Քանի որ քաղաքացիների աշխարհադուրից կազմված հին զորքը կազմալուծվում էր, Աթենացիները մի նոր, խոշոր բանակ կազմեցին վարձկաններից: Բայց այդ, նրանք վերականգնեցին Աթենքի ամբողջունները և նոր նավատորմ կառուցեցին:

Բայց աթենացիներին չհաջողվեց ազատվել Սպարտայի տիրապետությունից (հեգեմոնիայից): Այդ ժամանակ Սպարտան համաձայնություն եկավ պարսից թագավոր Արտաքսեսեսի հետ և հաշտություն կնքեց (387 թ. ն. թ. ա.): Դստ այդ հաշտության՝ արգելվում էր Հունաստանում որևէ նոր միություն ստեղծել: Դա խափանեց Աթենքի պլանները, քանի որ նա ուզում էր դաշնակցություն կազմակերպել Սպարտայի դեմ պայքարելու նպատակով:

Թերեի բարձրացումը

Սպարտայի տիրապետությունից ազատագրվելու երկրորդ փորձն արին ղեմսկրատները Թերեում, որանդ սպարտացիները նույնպես օլիգարխիական կառավարություն էին հաստատել: Թերեից վտարված ղեմսկրատներն ասպատան էին գտել Աթենքում: 379 թ. ն. թ. ա. նրանց մի փոքրիկ ջոկատը գյուղացու շոր հագած Պելոպոնեզսի առաջնորդությամբ ներս մտավ Թերե: Այնտեղ այդ ջոկատը միացավ իր կողմնակիցներին և կոտորեց օլիգարխներին: Դեմոկրատիան տշակեց Պելոպոնեզսին, և սպարտական կայսրորդ՝ ստիվլած եղավ քաղաքից հեռանալ: Թերեն սկսեց մեծ դեր խաղալ Հունաստանում: Հունական քաղաքներից շատերը հրազում էին Թերեի օգնությամբ ազատվել Սպարտայի կախումից: Այս հանդամանքը Թերեի և Աթենքի միջև մերձեցում ստեղծեց, քանի որ Աթենքը Սպարտայի դեմ ելնելու առիթի էր սպասում: Բայց զորքը

չաճման փակվեց այդ պետությունների դաշինքով՝ ընդդեմ՝
Սպարտայի:

**Արեւակաճ
Երկրորդ գա-
ւիճիկը**

Աթենացիները փորձ արին վերականգնելու իրենց նախկին հզորությունը: 378 թ. ն. թ. ա. նրանք իրենց նախկին դաշնակիցներից շատերին իրենց կողմը գրավեցին և վերականգնեցին

Աթենական միությունը: Դա Արեւակաճ Երկրորդ դաշինքն էր:

Ուժերի միավորման հետևանքով Սպարտան մի շարք հարվածներ ստացավ: Այդ ժամանակ առանձնապես աչքի ընկավ տաղանդավոր առաջնորդ Էպամիլոնը: Նա կանգնած էր Թերեի բաւնակի գլուխ և իրար հետևից սպարապետների էր մատնում, սպարապետներին: Ամբողջ Բեոտիան սպարապետներից մաքրելուց հետո Էպամիլոնը դասը շարժվեց դեպի Պելոպոնես: Նա նույնիսկ մոտեցավ Սպարտային: Սպարտայի պատմության մեջ դա առաջին դեպքն էր, երբ թշնամին կանգնած էր քաղաքի դարբասի մոտ:

Քաղաքը չհաջողվեց վերցնել, որովհետև Թերեի զորքն ուժից ընկել էր: Տեւտեղով Թերեի բարձրացումը՝ աթենացիները վտխեցան և անգամ դավաճանեցին Թերեին: Նրանք անցան Սպարտայի կողմը: Այդ ժամանակ Աթենական դաշինքն էլ սկսել էր քայքայվել: Սպարտայի դեմ միասնաբար պայքարելու փոխարեն դաշնակիցները դժավեցին իրար հետ:

Երկարատև պայքարի հետևանքով և՛ Թերեն, և՛ Աթենքը, և՛ Սպարտան այնքան էին հյուսիս, որ այլևս ի վիճակի չէին դեկավարելու հունական քաղաքները:

§ 59. ՄԱԿԵՏՈՆԻԱՆ: ՅԻԼԻՊ ՄԱԿԵՏՈՆԱՅԻՆ

**Մակեդոնիայի
բնությունը ու
բնակչությունը**

Այդ ժամանակաշրջանում սկսում է կարևոր դեր խաղալ Մակեդոնիան: Մակեդոնիան զբաղնւում էր Հունաստանի հյուսիսում: Այդ երկրի բնությունն ալպի դաժան էր: Այնտեղ կային բազմաթիվ բարձր, սևադու լեռներ, որոնք ծածկված էին դարավոր, խիտ անտառներով: Մերկ ու մուգ ժայռերը Մակեդոնիային անմատչելի երկրի տեսք էին տալիս: Լեռներում հաճախ ջուրս բամբակներ էին փչում, իսկ ձմեռը գեղերը ծածկվում էին սառույցով: Դաժան բնությունը մակեդոնացիներին տոկունու-

թիւան էր վարժեցրել: Նրանք կարողանում էին պայքարել ամեն տեսակ ձախորդությունների դեմ:

Մակեդոնացիները հույների հետ ցեղակից էին և նույնիսկ պնդում էին, թե իրենք սերված են հունական աստվածներից ու հերոսներից:

Հնում, ինչպես բոլոր ժողովուրդների մոտ, այնպես էլ մակեդոնացիների մոտ գոյութիւն ունէր տոհմական կարգ: Այդ ժամանակ տոհմի ներսում արդեն առաջանում էր անհավասարութիւն, չքավորների ու հարուստների շերտեր: Մի համայնքը հաղթում էր մյուսին և նրանք միավորւում էին ուժեղ ու հարուստ առաջնորդների իշխանության ներքո: Դրա հետ միասին պատերազմներում դերինքը վերցնելու և ստրուկներ դնելու հետեանքով աճում էր ստրկութիւնը: Այսպիսով աստիճանաբար կազմավորւում էր Մակեդոնական պետութիւնը:

Ֆիլիպը Եվ Գրառեւոմենքը

Մակեդոնական հզորության հիմնադիրը Ֆիլիպ թագավորն էր (359—336 թ. թ. ն. թ. ա.): Նրա օրոք Մակեդոնիան սկսեց շատ բարձրանալ: Ֆիլիպը հույներից շատ բան ընդօրինակեց և Մակեդոնիայում մի շարք բարեփոխութիւններ մտցրեց: Նա մեծացրեց և բարելավեց զորքը: Մակեդոնական զորքի սպառազինումն ու կառուցվածքը շատ բանով հիշեցնում էր հունականը: Բայց Ֆիլիպը կատարելագործեց ղինվորական գործը. նա հետեւազօրը դասավորում էր ավելի խիտ ու խոր շարքերով (դեպի խորքը մինչև 16 շարք): Հետեւիները պաշտպանւում էին մեծ վահաններով և զինված էին երկար նիզակներով: Այդ շարակարգը մակեդոնական ֆալանգ անունն ստացավ: Այնուհետև Ֆիլիպն ստեղծեց նախատորմիլ և բարելավեց դրամի գործը:

Ֆիլիպի տյան-ները

Օգտւելով հույների նրկապառակութիւնից՝ Ֆիլիպն իրեն նպատակ դրեց տիրապետել ամբողջ Հունաստանին: Այդ նպատակով նա ձգտում էր միջամտել Հունաստանի գործերին և դրա համար առիթ էր որոնում:

Այդպիսի առիթ ծառայեց այսպես կոչված «սրբազան պատերազմը»: Այդ պատերազմը ծագեց հետեւյալ կերպ: Փոկիսի բնակիչները զրավեցին Դելֆիքը, որ Հունաստանում հասարկւում էր սրբազան ու անձեռնմխելի քաղաք, և կողոպտեցին դելֆյան տա-

ճարի գանձերը: Թերեացիները թնալացիների հետ միատեղ որոշեցին դրա համար պատժել Փոկիսին:

Բայց թնալական ղորքերը պարտվեցին և օգնություն խնդրեցին Մակեդոնիայից: Ֆիլիպն էլ հենց դրան էր սպասում: Նա անհապաղ իր ղորքերը շարժեց դեպի Թնալիա և երկար պայքարից հետո ջախջախեց Փոկիսի վարձու բանակը:

Դրանից հետո Ֆիլիպն շտապեց դեպի Թերմոպիլյան կիրճը, որպեսզի այն գրավի և մտնի Միջին Հունաստան: Սակայն, այս անգամ Ֆիլիպն ստիպված էր հրաժարվել հարձակվելուց: Աթենացիների և այլ հույների ղորքերը հավաքվում էին Թերմոպիլեի մոտ և պատրաստ էին հակահարված տալու մակեդոնացիներին:

Նրկու պարտիա-

Ների պայքարն

Աթենում

Այդ ժամանակ Աթենքում սուր պայքար էր մղվում մակեդոնական և հակամակեդոնական պարտիաների միջև:

Դեմոկրատական հակամակեդոնական պարտիան, որը պահանջում էր պայքարել Մակեդոնիայի դեմ, գլխավորում էր հունական մեծ հոևտոր Դեմոսթենեսը, իսկ արիստոկրատական մակեդոնական պարտիան, որը Հունաստանին ղրդում էր հպատակվելու Մակեդոնիային, գլխավորում էր մի ուրիշ հոևտոր՝ էսփինեսը:

Դեմոսթենեսը զենքերի արհեստանոցի տիրոջ որդի էր: Նա երաղում էր ճարտասան դառնալ, ուսումնասիրում էր հռետորություն (պերճախոսություն և մասին գիտությունը) և ճառեր արտասանելու վարժություններ էր անում: Եվ իրոք, իր համառ աշխատանքի շնորհիվ Դեմոսթենեսը դարձավ հռչակավոր հռետոր: Նա հանդես էր գալիս Մակեդոնիայի դեմ: Ֆիլիպ թագավորին նա համարում էր հույների ամենավտանգավոր թշնամի: Նա Ֆիլիպի դեմ արտասանում էր կրակոտ ճառեր, որոնք հետո սկսեցին կոչվել «Ֆիլիպիկաներ»: Դեմոսթենեսը աթենացիներին կոչ էր անում զինվելու և հակահարված տալու մակեդոնացիներին: Նա երաղում էր վերականգնել Աթենքի դեմոկրատական կոնստիտուցիան:

Ֆիլիպի կողմն էին հարուստ ստրկատերերն ու հին արիստոկրատները: Նրանք հույս ունեին, որ Ֆիլիպի օգնությամբ կխնդղեն ազատ չքավորների ու ստրուկների շարժումը: Ֆիլիպը կաշառել էր հունական հոևտոր էսքինեսին: Սա իր ճառերով աթենացիներին կոչ էր անում ճանաչելու Մակեդոնիայի իշխանությունը:

Ժողովրդական ժողովը տատանվում էր: Նա լսում էր մերթ

Դեմոսթենես:

Էսքինև:

Դեմոսթենեսին, մերթ էսքինեսին: Մինչ այդ Ֆիլիպն իրեն էր հպատակեցրել ամբողջ Հյուսիսային Հունաստանը և վերջիվերջո ներխուժեց Փոկիս:

**Քերոնեայի
ճակատամարտը
(338 թ. զ. թ. ա.)**

Ֆիլիպի հաջողությանները վախեցրին արևելացիներին: Նրանք թերեացիների հետ դաշինք կնքեցին և շարժվեցին Ֆիլիպի դեմ: Սկզբում արևելացիները որոշ հաջողություն ունեցան: Սակայն, Քերոնեայի մոտ, Փոկիսի և Բեոտիայի սահմանում տեղի ունեցած ճակատամարտում (338 թ. զ. թ. ա.) Ֆիլիպը ջարդեց

դաշնակիցների զորքը: Ֆիլիպն Առաքիա շմտալ և Աթենքի հետ հաշտություն կնքեց:

Այդ մոմենտից Հունաստանում հեղեմոնիան անցավ Մակեդոնիային:

Կորնթոսյան համագումարը Քերոնեայի ճակատամարտից հետո շուտով Ֆիլիպը Կորնթոսում հրավիրեց համահունական համագումար: Այդ համագումարում հունական բոլոր պետությունների միջև խաղաղություն հռչակվեց և պատերազմ հայտարարվեց Պարսկաստանին: Ապա հունական ստրկատերերը Կորնթոսի համագումարում հայտարարեցին, որ իրենց սեփականությունը պիտի մնա անձեռնմխելի և որ արգելվում է ստրուկների ազատագրումը: Ստրկատերերը նման որոշումներ էին ընդունում և նման միջոցներ էին ձևոք առնում նրա համար, որ պեսդի ապստամբություններ կամ ուղուցիական տեղի շունենան:

Դեմոկրատիայի դեմ, ստրուկների ապստամբությունների դեմ մղվող պայքարում աստիճանաբար ստեղծվում էր միանձնյա ռազմական իշխանություն: Հունաստանում այդ իշխանությունը հանդես եկավ մակեդոնական միապետության ձևով:

§ 60. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱԿԵԴՈՆԻԱՅԻՆ ԵՎ ՆՐԱ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ:

Ալեքսանդրը՝ Մակեդոնիայի թագավոր Ֆիլիպի մահից հետո Մակեդոնիայի թագավոր դարձավ նրա որդի Ալեքսանդրը: Նա ծնվել է 356 թ. ն. թ. ա.: Ֆիլիպն իր որդուն հիանալի կրթություն էր տվել: Ալեքսանդրի դաստիարակն էր հունական փիլիսոփա Արիստոտելը: Ալեքսանդրը դիտեր և սիրում էր հունական գրականությունը: Բանաստեղծական երկերից Ալեքսանդրն առանձնապես սիրահատում էր «Իլիականը»: Նրա սիրած հերոսն Աքիլլեսն էր, որին նա ամեն բանում աշխատում էր հետեւել:

Ռազմական գործը Ալեքսանդրին շատ էր հրապուրում և նա 16 տարեկան հասակից մասնակցում էր իր հոր արշավանքներին:

Նրբ. Ալեքսանդրը դարձավ Մակեդոնիայի թագավոր (336 թ. ն. թ. ա.), նա դեռևս 20 տարեկան էր: Նա իր գլխավոր խնդիրն էր համարում Պարսկաստանի դեմ արշավելը, որպեսզի գրավի Արևելքի հարստությունները:

Քայց նա ստիպված եղավ նախ և առաջ ճնշել հունական մի

Ալեքսանդր Մակեդոնացի:

քանի պետությունների ապստամբությունները: Հույները ուզում էին ազատվել Մակեդոնիայի գերիշխանությունից և վերադարձնել իրենց ազատությունը: Ալեքսանդրը երկու անգամ արշավեց Հունաստան և հույներին հարկադրեց ենթարկվել Մակեդոնիային: Դրանից հետո, 334 թ. ն. թ. ա. գարնանը նա կարող էր իր զորքերով ուղևորվել Ասիա:

Գրանիկոս դետակի մոտ ջախջախելով պարսիկներին՝ Ալեքսանդրը առաջ գնաց դեպի հարավ Փոքր-Ասիայի ամրով: Նա մեկը մյուսի հետևից իրեն հալ-

տակեցրեց հունական քաղաքները՝ խոստանալով նրանց լիովին ազատել պարսկական լծից:

**Խառոսի նակա-
սամարը**

Փոքր-Ասիային տիրելուց հետո Ալեքսանդրը շարժվեց դեպի Ասորիք: Այստեղ, Խառոսի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում պարսկական զորքերը նորից պարտվեցին: Նրանց թագավոր Դարեհը միայնակ տալով ազատվեց՝ բախտի քմահաճույքին թողնելով իր ընտանիքը և իր ամբողջ հարուստ դամակը: Դարեհի ընտանիքն ու նրա հարստություններն ընկան Ալեքսանդրի ձեռքը:

Խառոսի մոտ տարած հաղթանակից հետո Ալեքսանդրը պաշարեց ու գրավեց Փյունիկիայի գլխավոր քաղաք Տյուրոսը:

Այդ ժամանակ Դարեհը փորձեց հաշտության բանակցություններ սկսել Ալեքսանդրի հետ: Իր ընտանիքի փոխարեն Դարեհն Ալեքսանդրին խոստանում էր տալ Փոքր-Ասիան, վճարել փողի մեծ գումար և նրան կնության տալ իր աղջիկներից մեկին: Քայց Ալեքսանդրը հրաժարվեց այդ առաջարկություններից՝ պահանջելով, որ պարսից թագավորն անձնատուր լինի առանց որևէ պայմանի: Պատերազմը շարունակվեց:

**Ալեքսանդրը
Եգիպտոսում**

Փյունիկիայից Ալեքսանդրը շարժվեց դեպի Պաղեստին, ապա Եգիպտոս և առանց դժվարության գրավեց այդ երկիրները: Դրավենով, Եգիպտոսը՝ նա անխախտ թողեց տեղական կարգերը և տաճարներին ձեռք չտվեց: Դրա համար եգիպտական քրմերն Ալեքսանդրին հռչակեցին արևի աստված Ամոնի որդի:

Եգիպտոսում եղած ժամանակ Ալեքսանդրը Նեղոսի դելտայի արևմտյան մասում հիմնեց Ալեքսանդրիա քաղաքը, որը հետագայում հռչակ ստացավ:

Այսպիսով պարսկական թագավորության ամբողջ արևմրտյան մասը (Փոքր-Ասիան, Փյունիկիան, Պաղեստինը, Եգիպտոսը) այժմ գտնվում էր մակեդոնացիների իշխանության տակ: Պարսկական թագավորությունը վերջնականապես ջախջախելու համար հարկավոր էր նվաճել նաև նրա արևելյան մասը:

**Գավգամելայի
ճակատամարտը**

Առաջ գնալով դեպի արևելք, Ալեքսանդրը՝ անարգել անցավ Տիգրիս և Եփրատ գետերը: Նիսվեի ավերակներից քիչ հեռու, ասսորական Գավգամելա գյուղի մոտ նա վերջնականապես ջախջախեց պարսկական զորքերը (331 թ. ն. թ. ա.): Դարեհը փախավ: Շուտով նա սպանվեց իր մերձավորների ձեռքով:

Գավգամելայի ճակատամարտից հետո մակեդոնական բանակը, համարյա առանց դիմադրության հանդիպելու, գրավեց Պարսկաստանի ամենագլխավոր քաղաքները՝ Բաբելոնը, Սուզան, Պերսեպոլիսը և էկբատանը:

**Ալեքսանդրը
Միջին Ասիա-
յում**

Այնուհետև Ալեքսանդրը առաջ շարժվեց դեպի արևելք: Նա ցանկանում էր իր իշխանությունը հաստատել այն ժամանակ հայտնի աշխարհի ամենահեռավոր սահմաններում: Հուլյների շրջանում առասպելական շատ լուրեր էին պտտվում Հնդկաստանի հրաշալիքների մասին: Ալեքսանդրը պատրաստվում էր նվաճել Հնդկաստանը: Շարժվելով Կասպից ծովի հարավային ափով՝ մակեդոնական բանակն անցավ Պարսկաստան և դնաց դեպի հարավ, այժմյան Աֆղանստանը: Այնուհետև մակեդոնացիները մտան Ամու-Դարիա և Սիր-Դարիա գետերի հովիտները:

**Մեծավանքի
պի Հնդկաստան**

Վերջապես, 327 թվին ն. թ. ա. Ալեքսանդրը ներս խուժեց Հնդկաստան: Այստեղ մա-

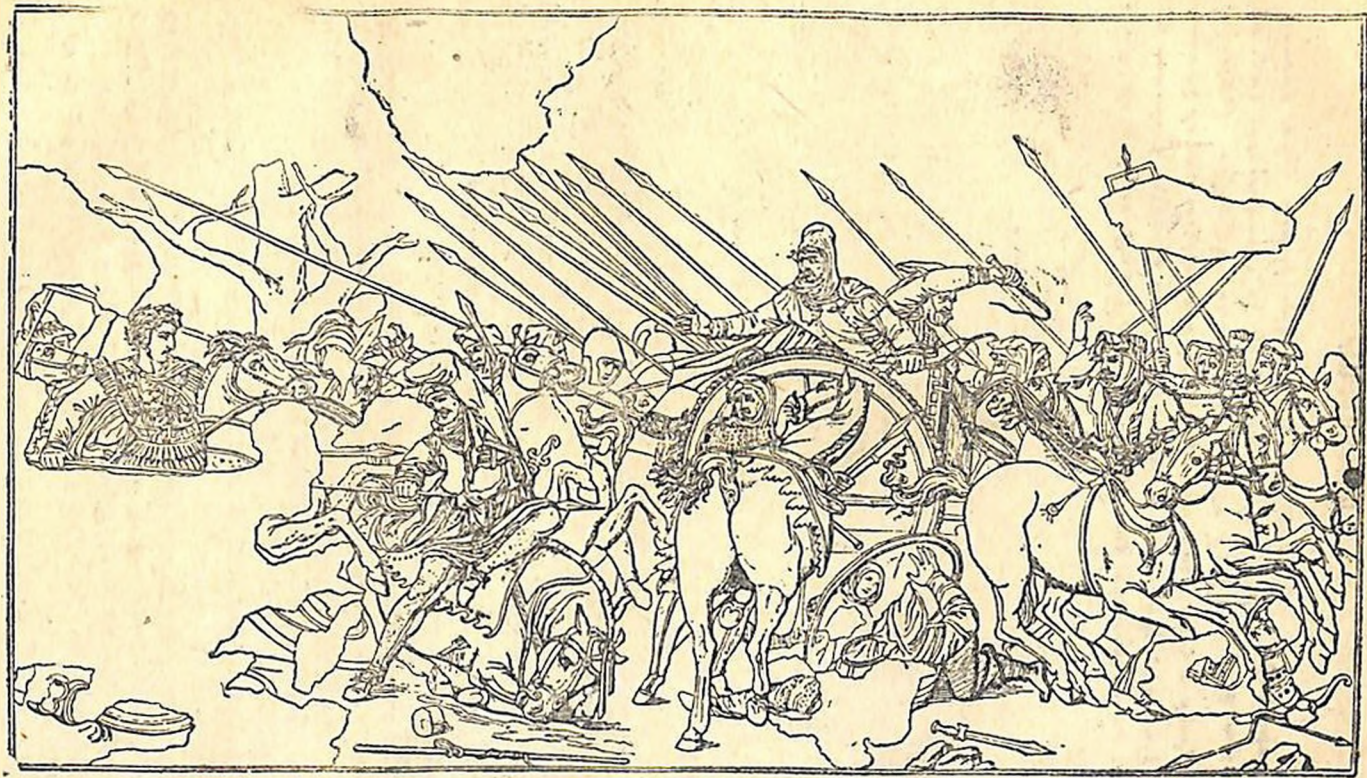
Կենդոնացիներն առաջին անգամ ընդհարվեցին մարտական լիզ-
դերի հետ, որոնց հնդիկները դործադրում էին ճախատամարտերում:
Սակայն, վերջիվերջո մակենդոնացիները նվաճեցին Հնդագետքն էլ:

Ալեքսանդրն ուզում էր այստեղից շարժվել դեպի Գանգես
գետի հովիտը: Բայց Հյուֆասիս դեռն անցնելիս Ալեքսանդրի զոր-
քերը հրաժարվեցին նրան հնազանդվելուց: Հնդկաստանի արևա-
դարձային բնությունը, անձրևներն ու փոթորիկները, հիվանդու-
թյուններն ու արշավանքից կրած հոգնածությունը—այս բոլորը
դժգոհություն էր հարուցել և զորքի մեջ տրտման առաջացրել:
Զորքերն Ալեքսանդրից պահանջեցին տուն վերադառնալ: Բաղա-
վորն ստիպված եղավ ենթարկվել նրանց և վերադարձի հրաման
տվեց: Ինդոսի վտակի՝ Հյուդասպեսի վրա հաշտություն կառույ-
վեց, զորքի մի մասը տեղավորվեց նավերը և ջրային ճանապարհով
ուղարկվեց տուն: Բանակի մյուս մասը շարժվեց դեպի արևո-
րով: Զորքի այդ մասն իջավ Ինդոսի գետաբերանը և այնտեղից
ցամաքային ճանապարհով, օվկիանոսի ափի երկայնությամբ
շարժվեց դեպի արևմուտք:

Ալեքսանդրի մահը

Ալեքսանդրն իր վիթխարի պետության մայ-
րաքաղաք դարձրեց Բաբելոնը: Նա երազում էր
նոր արշավանքներ սկսել դեպի արևմուտք՝ նվա-
ճել Հյուսիսային Աֆրիկան և Իտալիան: Բայց այդ արշավանքների
նախապատրաստության ժամանակ 323 թ. ն. թ. ա. ամառն Ալեք-
սանդրը հիվանդացավ մալարիայի ծանր տեսակով: Չափազանց
շատ լարումներ ապրած նրա օրգանիզմը հիվանդության չդիմա-
ցավ: Մի քանի օրից հետո Ալեքսանդրը մեռավ: Սրանով էլ վեր-
ջացավ պայքարն Արևելքի հարստությունների, արևելյան շուկա-
ների ու հողերի համար:

Ալեքսանդրի մահից հետո նրա նվաճած տերիտորիաներում
առաջացան մի շարք նոր պետություններ: Այդ պետություններն
այժմ ետին պլանն են մղում Հունաստանը, այդ թվում նաև Աթեն-
քը: Իր անկախությունը կորցրած Հունաստանը շուտով վերջնա-
կանապես իջավ պատմության բեմից: Կենդանի մնացին միայն
հունական լեզուն և հունական քաղաքակրթությունը, որոնք Ալեք-
սանդր Մակեդոնացու արշավանքների շնորհիվ լայնորեն տա-
րածվեցին Արևելքում:

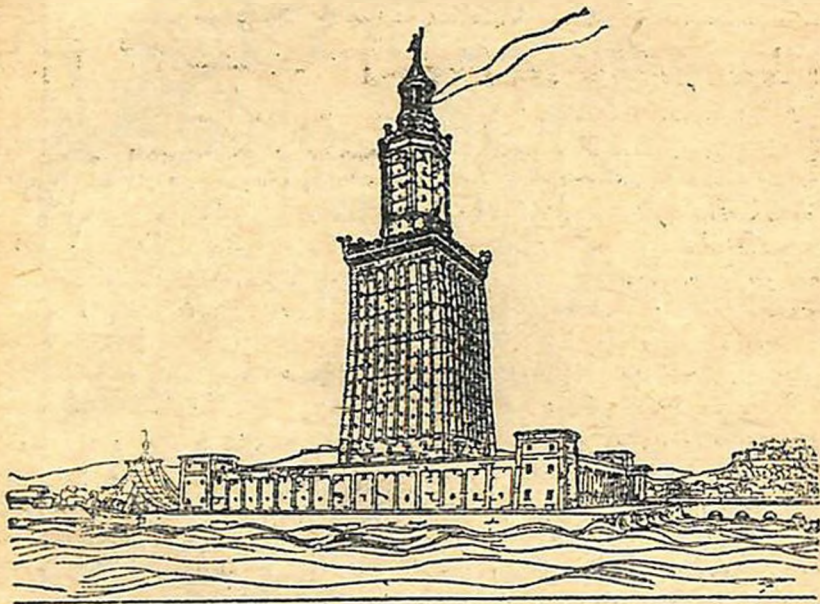

Իսսոսի Հակատամարտը

§ 61. ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՆ

Դիպլոմների պայքարը

Փանի որ Ալեքսանդրն իրենից հետո ժառանգ չէր
թողել, նրան հաջորդեցին իր զորավարները, կամ, ինչպես
նրանց անվանում էին, «դիպլոմները» (հաջորդները)՝
Իշխանությանը և հակապական պետության հողերին տիրելու համար դիպլոմներ և
շուտով իրար դեմ երկարատև ու կատաղի պայքար սկսեցին։ Վերջապես 301 թ.
ն. թ. ա. Իսկոս քաղաքի մոտ (Փոքր-Ասիայում) տեղի ունեցած ճակատամար-

Փարոս կղզու փարոսն Ալեքսանդրիայում
(ռեկոնստրուկցիա)։

տից հետո զորապետները համոզվեցին, որ իրենց ոչ մեկին չի հաջողվի իր ձեռ-
քում պահել նման հակապական պետությունը։ Ալեքսանդրի միապետությունը բա-
ժանվեց երեք խոշոր ինքնուրույն և մի քանի մանր թագավորությունների։

Առաջին խոշոր պետությունը Հունա-մակեդոնական թագավորությունն էր։
Նրա մեջ էին մտնում Մակեդոնիան և Հունաստանը։

Ասիական տիրությունների մեծ մասը բաժին ընկավ զորաձար Սելևկոսին,
որը Սելևկյանների պետության գլուխն անցավ։ Դա Ալեքսանդրի միապետու-
թյունից անջատված երկրորդ խոշոր թագավորությունն էր։ Սելևկյաններին չհա-
ջողվեց իրենց ձեռքում պահել ասիական բոլոր տիրությունները։ Սելևկյան թա-
գավորության հիմնական երկրները մնացին Ասորիքը և Միջագետքը։

Նրբորդ խոշոր պետությունը Նիպոտական թագավորությունն էր, որ բաժին
ընկավ Պտղեմեոսին։

Բացի այդ, մանր պետություններ էլ կային Փոքր-Ասիայում, ինչպես օրէնակ՝ Պերգամի, Պոնտոսի, Զոոգոս՝ կղզում և այլ պետությունները:

Հելլենիզմ

Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումների շնորհիվ հունական կուլտուրան սարածվեց արևելյան երկրներում: Այնտեղ նա խառնվեց տեղական արևելյան կուլտուրայի հետ, Հունա-արևելյան այդ խառն կուլտուրան կոչվում է հելլենիստական՝ կուլտուրա: Իսկ նրա ծաղկման դարաշրջանը կոչում են հելլենիզմ: Ալեքսանդր Մակեդոնացու միապետության տրոհումից հետո կազմված պետություններում մեծ հարգանք էին վայելում հունական լեզուն, հունական գրականությունը, գիտությունը և փիլիսոփայությունը:

Այդ ժամանակաշրջանում խիստ աշխուժացան նաև առևտրական կապերը զանազան պետությունների ամենահետադուր կենտրոնների միջև: Հույն վաճառականներն ու ծովագնացներն ոկեսեցին՝ ճանապարհորդություններ կատարել դեպի «զարմանահրաշ» Հնդկաստանը և «երջանիկ» Արաբիան: Առևտրական հարաբերություններ սկսվեցին նաև ուրիշ հեռավոր երկրների հետ:

Հելլենիստական կուլտուրայի գլխավոր կենտրոններն էին՝ Ալեքսանդրիան (Եգիպտոսում), Անտիոխիան (Ասորիքում), Պերգամը (Փոքր-Ասիայում) և մի քանի ուրիշ այլ քաղաքներ: Առանձնապես աչքի էր ընկնում Եգիպտոսի մայրաքաղաք Ալեքսանդրիան: Այդ քաղաքը, որպես հունա-արևելյան կուլտուրայի կենտրոն, հելլենիզմի դարաշրջանում ուներ նույնպիսի նշանակություն, ինչպես Աթենքը հունական կուլտուրայի համար Պերիկլեսի ժամանակաշրջանում:

Ալեքսանդրիան հսկայական քաղաք էր շատ մեծ բնակչությամբ: Այստեղ ապրում էին հույներ և եգիպտացիներ, մակեդոնացիներ և հրեաներ:

Այստեղ վաճառականներ էին դալիս այն ժամանակվա աշխարհի բոլոր երկրներից: Ծովի կողմից քաղաքի մուտքում գտնվող Փարոս կղզու վրա շինված էր մի վիթխարի փարոս: Իր մեծությամբ և գեղեցկությամբ համար նա համարվում էր աշխարհի հրաշալիքներից մեկը: Ալեքսանդրիայում կային բազմաթիվ հիանալի շենքեր՝ պալատներ, տաճարներ, բարեկարգ հրապարակներ ու պարտեզներ: Ալեքսանդրիայի բոլոր շինությունների մեջ առանձնապես աչքի էր ընկնում հռչակավոր Թանգարանը (ս'Մուսեյոն): Դա այն ժամանակվա գիտության կենտրոնն էր, գիտությունների ակադեմիայի նման մի բան: Այդ Թանգարանում տեղավորված էր մի վիթխարի գրադարան, որտեղ՝ ըստ ավանդության՝ դառնալու էր երկրի մոտ 500 հազար ձեռագիր փաթաթների կային: Այդտեղ կային նաև առանձին դահլիճներ ու կարիներ՝ պարապմունքների համար և ամեն տեսակ կուլեցիաներ՝ գիտական հետազոտությունների համար:

Ալեքսանդրիայում ապրում էին բազմաթիվ գիտնականներ, դրոշներ, բանաստեղծներ և արտագրողներ: Ներառյալ շատերն զբաղվում էին գրական երկերի ուսումնասիրությամբ: Այդ ժամանակաշրջանում ստալին տեղում երևան եկավ գրական քննադատությունը, այսինքն՝ երկերի վերլուծումը և նրանց արժեքավորումը: Ականավոր գրական քննադատ էր Արիստարխոսը (II դ. ն. թ. ա.):

Դիոնիսիաններն զբաղվում էին նաև այս կամ այն երկի տեքստի վերլուծությամբ: Միաժամանակ ուսումնասիրում էին հունական լեզվի կանոնները, որո-

Հեղինիստական արվեստ. Լաոկոոն:

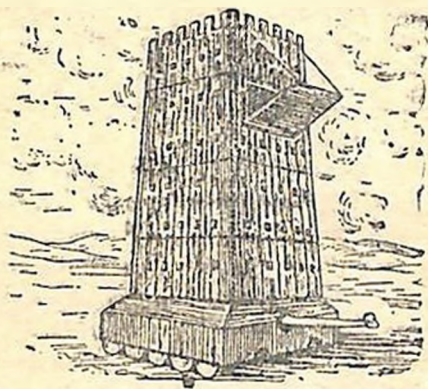
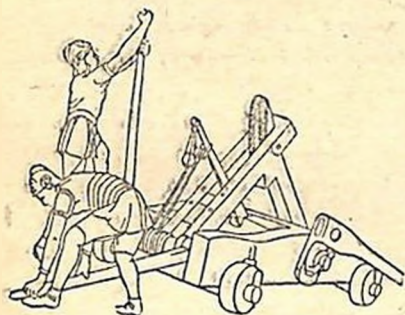
սեփեղի սուլորեն դրել ու խոսել ճիշտ և գեղեցիկ, Այսպես ժողեց ֆերականութիւնը որպէս գիտութիւն:

Ալեքսանդրիայի Թանգարանում աշխատելու համար հրավիրվում էին Հուն նաստանի լավագույն գիտնականները:

ՊԻՏՈՒՐՅՈՒՆԵՐ ԵՎ ՈՍՈՎՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

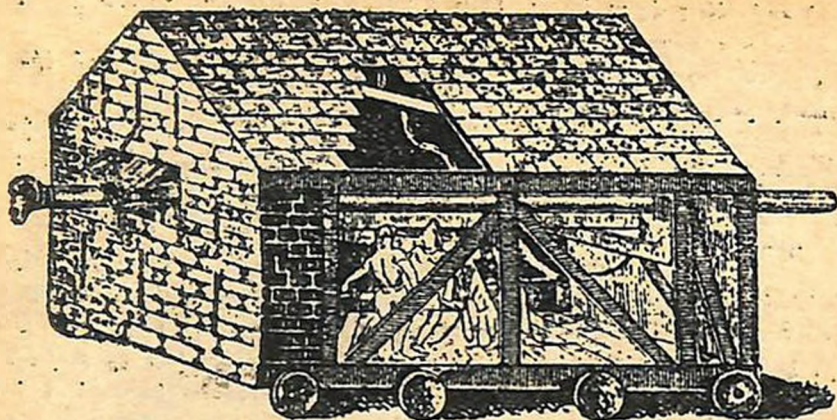
III դարի առաջին կեսում Ն. Թ. ա. Ալեքսանդրիայում ապրում էր նշանավոր մաթեմատիկոս էվկլիդեսը: Նույն առաջինն էր, որ տվեց խիստ գիտականորեն շարադրված տեղեկություններ երկրաչափությանից: Մինչև այժմ երկրաչափության հիմքն են կազմում այն աբսոլյուտներն ու թևերն ունեցողները, որ շարադրել էր դեռ Էվկլիդեսը: Երկրաչափության դարգաճման գործում մեծ դեր խաղաց նաև Արքիմեդ Սիրակուսացին: Արքիմեդը (III դ. Ն. Թ. ա.) հայտնի է նրանով, որ նա առաջինն էր, որ օգտվում էր մաթեմատիկական հաշվումներից՝ դանադան ուղղմական մեխանիզմների կառուցելու համար (քաղաքների պաշարելու, քարեր ու նետեր ձգելու մեխանիզմների): Արքիմեդը մեխանիկայի հիմքը դրեց:

Իր կյանքի Վերջում Արքիմեդը հիանալի նետող գործիչներ հնարեց հումանացիների դեմ կռվելու համար, որոնք պաշարել էին նրա հայրենի քաղաք Սիրակուսան: Երբ հումանացիները քաղաքը գրավեցին և ներխուժեցին Արքիմեդի տունը, նա ամենից ավելի վախեցավ իր երկրաչափական գծագրերի համար. Հին դարի մարդիկ պատմում էին, թե Արքիմեդն իր սուրը ներխուժող զինվորին կանգնեցրեց ու ասաց. «Միայն թե իմ գծագրերին ձեռք չտաս»: Բայց հումանացի զինվորը հարձակվեց նրա վրա և սպանեց մեծ գիտնականին (212 թ. Ն. Թ. ա.): Արքիմեդն այդ ժամանակ 75 տարեկան էր:

Հելլենիստական ուղղմական տեխնիկան Չափ կողմը՝ նետող գործիչ, աջ կողմը՝ շարժական պաշտպանողական աշտարակ:

Կիրառելով մաթեմատիկան ու մեխանիկան ուղղմական գործում՝ հույներն ասեղծեցին մի շարք ուղղմական մեխանիզմներ, որոնք դուրս էին անում պլանավորապես քաղաքների պաշարելու: Դրանք կատապուլտաներ ու քալիստաներ էին (քարեր, հասարակ ու հրձիգ նետեր, փրկիներ ձգելու լինքնանետիչներ): Բացի

Հելլենիստական ուղղափառ տեխնիկան Անիվներով բաբան

այդ, կատարելագործվեցին քաղաքների պարիսպները քանդող զանազան տեսակի մեխանիզմներ՝ բաբաններ, պաշարողական բարձր շարժուն աշտարակներ, որոնք քշում, մոտեցնում էին պաշարված քաղաքների պարիսպներին և այլն:

Յոթագրաւթնու- թյուն

Աստղաբաշխության բնագավառում հայտնի էր Ալեք-սանդրիայի գիտնական էրատոսթենեսը: Մեր թվականու-թյունից երեք դար առաջ նա աշխատում էր գիտականորեն ապացուցել, որ Երկիրը գնդաձև է, և մոտավոր էշտու-թյամբ որոշել էր Երկրագնդի մեծությունը: Երկնային երևույթների հետաքրքիր ու ճշգրիտ գիտողություններ են կատարել Արիստարխոս Սամոսացին (III դ. ն. թ. ա.) և Հիպարխոսը (II դ. ն. թ. ա.): Արիստարքոսն առաջինն էր, որ արտա-հայտեց այն միտքը, թե Արեգակը մեծ է Երկրից և թե Երկիրը պտտվում է Արեգակի և միաժամանակ իր առանցքի շուրջը: Հիպարքոսը որոշեց Երկրից մինչև Արեգակն ու Լուսինն ընկած տարածությունը: Սակայն, այդ հանճարեղ կոահումները հին դարում չտարածվեցին:

Հին դարում տիրող էր Պտղեմեոսի աստղաբաշխական սխեման, որ մշակ-վել էր ն. թ. II դարում: Ըստ այդ սխեմայի՝ (տափակ շրջանի ձև ունեցող) Եր-կիրը կանգնած է անշարժ, իսկ Նրա շուրջը պտտվում են Արեը, Լուսինը և այլ մոլորակներն ու աստղերը: Պտղեմեոսի ուսմունքն այն ժամանակ այնքան ճիշտ էր թվում, որ նրան հետևում էին ամբողջ մեկ ու կես հազարամյակ, մինչև որ Կոպեռնիկեսն ապացուցեց, որ ոչ թե Արեգակն է պտտվում Երկրի շուրջը, այլ, ընդհակառակը, Երկիրն է պտտվում Արեգակի շուրջը:

Հելլենիստական ժամանակաշրջանի գիտական նվաճումները մարդկության կյանքում մեծ դեր խաղացին: Այդ նվաճումները հետագայում անցան Հռոմ և ասպա բոլոր եվրոպական մողոլոպոլիսներին: Առանց նրանց գիտությունը չէր կա-րող առաջ ընթանալ:

Այսպիսով՝ ստրկատիրական կուլտուրան մարդկային գիտության զանազան բնագավառներում մեղ շատ արժեքավոր ժառանգություն է թողել:

**§ 62. ՊԱՅԲԱՐ ՄԱԿԵԴՈՆԻԱՅԻ ԵՎ ՍՏՐԿԱՏԵՐԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԴԵՄ: ՀՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ՆԱԶՈՒՄԸ ՀՈՈՄԻ ԿՈՂՄԻՑ**

**Հունաստանը
Մակեդոնիայի
Իշխանության
ճեղքում**

Ալեքսանդրի մահից հետո Հունաստանում հաճախակի ապստամբություններ էին ծագում մակեդոնական տիրապետության դեմ: Սկզբում այդ պայքարում աչքի ընկնող դեր էր խաղում հռետոր Դեմոսթենեսը: Մակայն, չնայած մասնակի հաջողություններին, Հունաստանն ստիպված էր նորից հպատակվել Մակեդոնիային: Հույներին էր հաջողվում աղստահորվել գլխավորապես այն պատճառով, որ Մակեդոնիայի դեմ մղվող պայքարի այդ ժամանակաշրջանում աղքատների ու հարուստների ներքին պայքարը կլանում էր երկրի ուժերը:

Հունաստանի պնկալություն համար մղվող պայքարում ստեղծվում էին առանձին միություններ, իսկ զորանք անհարատև էին:

**Էսոլիական
և՛ Աֆայական
միություն՝ ճեղք**

III դարում ն. թ. ա. աչքի ընկան հունական պետությունների երկու միություններ, որոնք Մակեդոնիայի դեմ էլան: Այդ միություններից մեկը կազմակերպվեց միջին Հունաստանի էոլիա մարզում: Հետագայում էտոլիական միությունը հարեցին նաև հունական ուրիշ պետությունները: Միության գլուխ էր կանգնած ընտրեվի ստրատեգը:

Այդ ժամանակ կազմակերպված երկրորդ միությունը Աֆայական միությունն էր: Սա միավորեց հյուսիսային Պելոպոնեսի բազաքները: Այս միությանը միացան այնպիսի խոշոր բազաքներ, ինչպես Սիկիոնը և Կոռնթոսը:

Աստիճանաբար Աֆայական միության շուրջը համախմբվեցին Պելոպոնեսի շատ քաղաքներ ու համայնքներ: II դարի վերջում ն. թ. ա. այդ միությունը շատ զորեղացավ: Աֆայական միությունը նույնպես գլխավորում էր ընտրովի ստրատեգը: Մակեդոնիայի դեմ, հանուն պնկալության մղվող պայքարը միահյուսվում էր ստրկատերերի իշխանության դեմ մղվող պայքարի հետ:

Այդ ժամանակ Սպարտայում դասակարգային կատաղի պայքար էր մղվում: Դրամական հարստությունները ղդալիորեն աճել էին: Երևան էին եկել խոշոր ստրկատերեր և պիսանի հողերի հարուստ սեփականատերեր: Իսկ սպարտացիների ու պերիոյկների հիմնական մասսան մնում էր հողագործի: Հողագործի ժողովուրդը պահանջում էր ռեֆորմներ մտցնել և վերադառնալ հին՝ սկիստիկ օրենքներին:

Այսպես սկսվեց մի լայն շարժում, որի գլուխ 245 թ. ն. թ. ա. անցավ երիտասարդ Բազալոր Ագլա IV-ը: Նա ձգտում էր օգտագործել ժողովրդական շարժումը և միշտ ռեֆորմներ անցկացնել: Ագլան առաջարկեց խոշորերին ոչնչացնել պարտագրերը և հողը վերադաշխել բոլոր քաղաքացիների մեջ: Խորհուրդը մերժեց Ագլիսի առաջարկությունը: Ինքը՝ Ագլիսն էլ շուտով սպանվեց: Սակայն, ժողովրդական մասսան շարժակում էր հողովել և ռեֆորմներ

**Ագիս IV-ը:
Կլեոմենես
III-ը**

պահանջելու Հաղորդ. Թագավորը. Կլեոմենես III-ը, որոշեց կիրառել Ագիսի նախատեսած ռեֆորմները: Նա Սպարտայում հեղաշրջում կատարեց. էֆորների սպանվեցին, պերիոյկները քաղաքացիական իրավունքներ ստացան: Դրանից հետո Թագավորը կարգադրեց հողի նոր բաժանում կատարել, հողադուրկներին հողաբաժիններ տալ և վերականգնել Վիկուրգոսի օրենքները: Դա մի ռևոլուցիա էր, որ ուղղված էր խոշոր հողատերերի դեմ:

Այն, ժամանակ Աքայական միության ղեկավար Արաթը՝ վախենալով, թե իր մոտ էլ ռևոլուցիա կլինի, օգնություն խնդրեց մակեդոնացիներից, որոնց դեմ մինչ այդ շարունակ պատերազմում էր: Ստրկատերերն ավելի շատ վախենում էին չքավորների ու ստրուկների շարժումից, քան օտար. զավթիչներից: Աքայացիները միացան մակեդոնացիներին: Սելևսիայի ճակատամարտում (221 թ. ն. թ. ա.) Կլեոմենեսը ջարդվեց և ստիպված եղավ փախչել Սգիստոս: Կլեոմենեսը մտածում էր այնտեղից օգնություն ստանալ, բայց եղիստացիները նրան չօժանդակեցին և Կլեոմենեսն իր կյանքին վերջ տվեց ինքնասպանությամբ:

Աքայական միության ու մակեդոնացիների տարած
Նաբիս հաղթանակի հետևանքով Սպարտայում վերականգնվեց օլիգարխիան: Ժողովրդական մասսան չէր ուղում հաշտվել մակեդոնացիների բռնության և ստրկատերերի իշխանության հետ: Նա ապստամբության վերջին փորձն արեց Նաբիս տիրանի օրոք: Նաբիսը գլխավորեց գյուղացիական մասսայի շարժումը: Այդ շարժմանը մասնակցում էին նաև հելոտները, որոնց Նաբիսը խոստացել էր ազատել ստրկությունից: Հարևան երկրները, որտեղ իշխանության գլուխ էին կանգնած խոշոր հողային սեփականատերերը, համախմբվեցին Նաբիսի դեմ: Չնայած համառ պայքարին, Նաբիսն այնուամենայնիվ սլարտություն կրեց և 192 թ. ն. թ. ա. սպանվեց:

Դեմոկրատական շարժման հետ միասին այդ ժամանակաշրջանում Հունաստանում հաճախակի են դառնում նաև ստրուկների ապստամբությունները: III դ. վերջում ն. թ. ա. ստրկատերերի դեմ ապստամբում են Քլոս կղզում՝ ստրուկները: Իրենց առաջնորդ Դրիմակի ղեկավարությամբ նրանք հաղթում են տերերին: Սահմանվում են օրենքներ, որոնց պետք է հնազանդվեն ի՛ ստրուկները, և՛ տերերը: Ստրուկների առաջնորդը նույնիսկ հատուկ դատարան կազմակերպեց ստրուկների ու տերերի միջև ծագած վեճերը քննելու համար: Սակայն, Դրիմակի մահից հետո այդ բոլոր կարգերը ղնչաքանցեցին: Դա առաջացրեց ստրուկների նոր ապստամբություն, որ նույնպես ճնշվեց:

Ավելի ուշ, II դարում ն. թ. ա. ստրուկների ապստամբություններ բռնկվեցին Ատտիկայում, Փոքր-Ասիայում և այլ տեղերում:

**ՀԱՐԱՍԱՏԱՆԻ
ՆՎԱՏԱՄԵՐ
ՀԱՌՄԻ ԿՈՂՄԻՅԵ
(146 ք. ռ. ք. ա.)**

Այդ ժամանակ արևմուտքում ղզալիորեն ուժեղանում է Հռոմեական տերությունը: Հռոմը վաղուց արդեն սկսել էր խառնվել հունական գործերին: Նրան նույնիսկ հաջողվել էր գրավել հունական մի քանի մարզերը: 146 թ. ն. թ. ա. երկյուղ կրելով դժսկրատիայի շարժման ահամիջ և ստրուկների ապստամբությունից՝ հունական ստրկա-
աներն իրենք օգնության կանչեցին հռոմեացիներին:

Հռոմեական զորքերը ներխուժեցին Հունաստան և այս անգամ ամբողջ երկիրը հպատակեցրին իրենց իշխանության:

Այսպիսով Հռոմի միջամտության հետևանքով ճնշվեց ստրուկների ու շրջավորների շարժումը: Դրա համար հունական ստրկատերերը համաձայնվեցին կորցնել Հունաստանի անկախությունը: Ն. թ. ա. 146 թվից սկսած Հունաստանի պատմությունը մտնում է հին Հռոմի պատմության մեջ:

I. ՀՌՈՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԱԿ ԺԱՄԱՆԱԿԱԶՐՋՄԱՆԸ

§ 63. ՀԻՆ ԻՏԱԼԻԱՅԻ ԲՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ.

**Իտալիայի
բնությունն ու
բնակչութիւնը**

Իտալիան գտնվում է Հունաստանից դեպի արևմուտք, Ապենինյան նեղ և երկար թերակղզում, որը շատ է ձգվում դեպի ծովը: Իտալիայից դեպի հարավ ու արևմուտք գտնվում են երեք խոշոր կղզիներ՝ Սիցիլիան, Սարդինիան և Կորսիկան: Մանր կղզիներ Իտալիայի շուրջը քիչ կան: Ապենինյան թերակղզու արևելյան ափը ծովազնացութեան համար անհարմար է: այստեղ համարյա չկան ծովախորշեր, որտեղ կարողանային նավերը հանգիստ կանգնել, ափերը կամ սեպոտ են, կամ ծանծաղեւտներով բռնված: Արևմտյան ափն ավելի հարմար է. այստեղ ափերն ավելի թեք են և մի քանի լավ ծովախորշեր են գոյանում:

Իտալիայի հողը Հունաստանի հողից ավելի բերրի է: Թեև Իտալիան էլ բավական լեռնոտ երկիր է (հյուսիսից հարավ թերակղզին կտրված է Ապենինյան լեռնաշղթայով), բայց լեռներն այստեղ այնքան էլ գահավեժ չեն և շատ տեղերում փոխվում են լայն ու բերրի հարթավայրերի (Կամպանիա, Լատիում): Այս պատճառով Իտալիայում հողագործության համար ավելի բարենպաստ պայմաններ կան, քան Հունաստանում: Բարձր լեռնալանջերին ու հովիտներում կան հիանալի արոտավայրեր: Իտալիայի կլիման լավ է, ավելի խոնավ ու զով, քան Հունաստանում, իսկ Պո և Տիրեն գետերը ջրառատ են: Իտալիան արգավանդ, անտառով հարուստ երկիր է:

Ապենինյան թերակղզում շատ ցեղեր էին ապրում: Հյուսիսում, Պո գետի հովտում, ապրում էին գալլերի զանազան ցեղեր: Նրանցից դեպի հարավ, թերակղզու արևմտյան մասում գտնվում էր էտրուրիան: Էտրուսկներն ապրում էին առանձին քաղաքային համայնքներով: Նրանք առևտուր էին անում Հարավային Իտալիայի և Միջլիիայի հույների հետ, ինչպես և Հյուսիսային Աֆրիկայի Կարթագեն քաղաքի հետ: Էտրուսկները զբաղվում էին նաև ծովահենությամբ ու կողոպուտով:

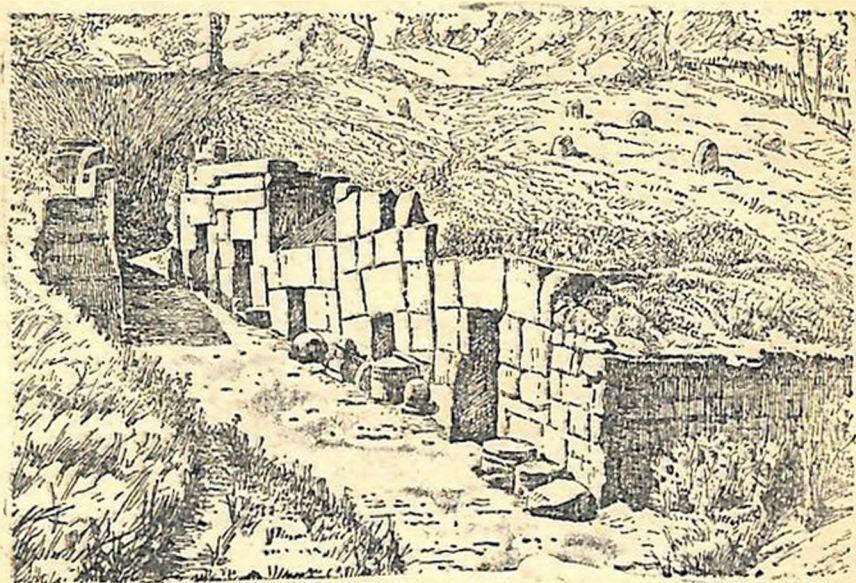
Էտրուսկները հասել էին բավական բարձր կուլտուրական մակարդակի: Պահպանվել են նրանց շքեղ պատրաստված դամբարանները, քաղաքային պարիսպների մնացորդները, գեղարվեստական կերտվածքները՝ արծաթե ու բրոնզե ամաններ, ձախշած անոթներ, դարգարանքներ, արձաններ:

Էտրուսկներն ունեին գիր, նրանք օգտվում էին հունական այբուբենից: Սակայն, էտրուսկների լեզուն մեղ անժանոթ է: Դրա համար էլ դիտնակալները էտրուսկյան արձանագրությունները կարողանում են կարդալ, բայց առայժմ նրանց լիմասար չին հասկանում: Էտրուսկները եղել են Իտալիայի հնագույն կուլտուրական ժողովուրդը:

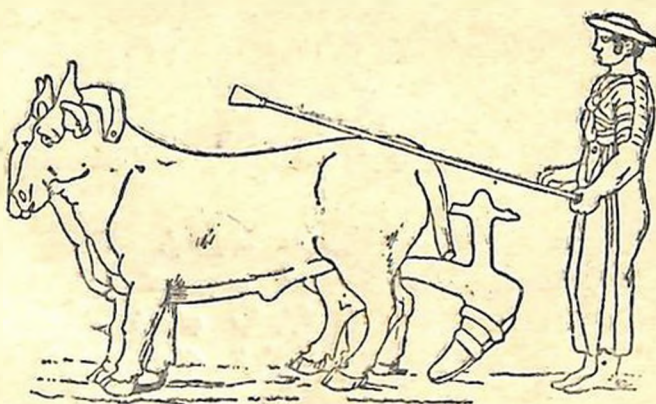
Էտրուսկներից դեպի արևելք ու հարավ, ամբողջ Միջին և մասամբ Հարավային Իտալիայում ապրում էին իտալիկները՝ բազմաթիվ ցեղեր: Լատիումում, Տիրեր գետի ստորին հոսանքում ապրում էին լատինները: Ավելի հեռու, դեպի հարավ, Սամնիում և ծովափնյա Կամպանիա մարզերում ապրում էր սամնիտների իտալիկյան խոշոր ցիլը:

Արևելյան իտալիկներն ապրում էին ընդհանրում և Ադրիատիկ ծովի ափին: Դրանք հետամնաց ցեղեր էին, որոնց մոտ երկար ժամանակ պահպանվում էր տոհմային կենցաղը և քաղաքներ համարյա չկային:

Արևմտյան իտալիկները՝ լատինները և Կամպանիայի սամոնիտներն ավելի կուլտուրական ցեղեր էին: Նրանք ապրում էին

Էտրուսկական դամբարաններ

Էտրուսկ երկրագործ

ոչ հեռու Տիրհեկյան ծովից, որի ափին դեռ լիազ ժամանակ տոնա-
տուր էր ծաղել: Վաղուցվանից այստեղ մանր քաղաքներ էին երե-
վան եկել: Լատիումում, օրինակ, կային մի քանի տասնյակ մանր
քաղաքային համայնքներ, որոնք միություն էին կազմել: Իտալիա-
յի հարավում ասլոում էին հունական գաղութականներ:

Հռոմի ծագումը

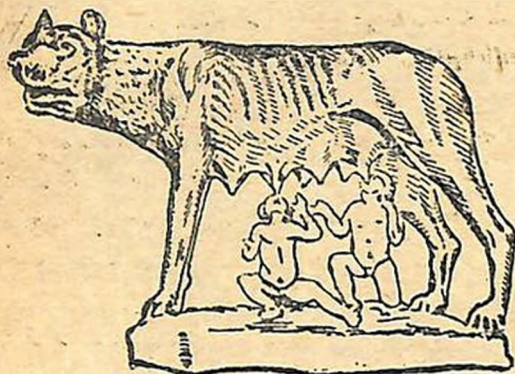
Լատիումի քաղաքների շարքում աչքի էր ընկ-
նում Հռոմը: Հռոմի տեղում բնակավայրեր կային
շատ հին ժամանակներում, որովհետև քաղաքը
շատ հարմար դիրք ուներ. նա գտնվում էր յոթ բլուրների վրա,
նավարկելի Տիրեբ դետի ձախ ափին, ծովից 25 կիլոմետր հեռու:
Նրա շուրջը փռված էր Լատիումի արգավանդ հովիտը: Տիրեբի
դետաքերանում հնուց ի վեր աղ էր ստացվում: Բնակիչներն
ղբաղվում էին նաև հողագործությամբ ու առևտրով և բացի այդ,
դետային ու ծովային ավազակությամբ: Հետագայում այդ բնո-
կավայրերը միաձուլվեցին և կազմեցին Հռոմի համայնքը:

Հռոմի ծագման առասպելը

Պահպանվել է մի առասպել, որ պատմում է
Հռոմի ծագման մասին: Տրոյական պատերազմի
հերոսներից մեկը՝ Էնեասը՝ Տրոյայի կործանման
ժամանակ փրկվելով՝ երկար թափառումներից
հետո եկավ Լատիում: Հետագայում նրա որդին այստեղ հիմնեց
Ալբա-Լոնգա քաղաքը և Էնեասի տոհմը սկսեց թագավորել այն-
տեղ: Ալբա-Լոնգայում էլ ծնվեցին մի զույգ երկվորյակներ՝
Հռոմի ապագա հիմնադիրները: Նրանք համարվում էին Մարս
աստծու և արքայադուստր Հեա-Սիլվիայի զավակները: Այդ ժա-
մանակ թագավոր էր անգույժ Ամուլիոսը, որը Հեա-Սիլվիայի հորը
ղրկել էր պահից: Իմանալով երկվորյակների ծնունդի մասին,
Ամուլիոսն սկսեց երկյուղ կրել իր իշխանության համար և հրա-
մայեց երկվորյակներին դցել Տիրեբ դետը:

Գետի հոսանքը մանուկներին փոխանցեց: Լսելով նրանց
լացը՝ մոտ վաղեց մի էգ գալլ, Գալլը ոչ միայն չվնասեց մա-
նուկներին, այլև սկսեց նրանց կերակրել իր կաթով: Հետո երկ-
վորյակներին նկատեցին թագավորի հովիվները: Նրանցից մեկը
վերցրեց մանկիկներին իր մոտ պահելու և անունները դրեց՝
Հռոմուլոս և Հեմոս: Նրբ Հռոմուլոսն ու Հեմոսը մեծացան,
վրեժ առանձն դաժան Ամուլիոսից նրա համար, որ նա ցանկացել էր
նրանց սպանել. նրանք դաբանակալիցին և սպանեցին Ամուլիո-

նին: Բայց Հռոմուպոսն ու Հռեմոսը չուզեցին մնալ Ալբա-Լոնգա-յում, այլ որոշեցին մի նոր քաղաք հիմնել աֆոնեղ, որտեղ իրենց գտնել էին հովիվները: Քաղաքը հիմնելիս՝ նրանց մեջ վեճ ծագեց և Հռոմուպոսը սպանեց Հռեմոսին: Հռոմուպոսը նոր քաղաքն անվանեց իր անունով (լատիներեն Հռոմը կոչվում է «Ռոմա»): Ըստ ավանդության՝ այդ տեղի է ունեցել 753 թ. ն. թ. ա.: Հռոմեացիներն այդ թվից էլ հաշվում էին իրենց թվահաճությունը: Հռոմի ծագումն այնքան

Գալիտուրիոսի գալլամայրը

հեռավոր ժամանակներին է վերաբերվում, որ հռոմեացիների մոտ դեռ մասին միայն առասպելներ կարող էին պահպանվել: Այդ առասպելներում իբրև գործող անձեր, ինչպես և հույների մոտ, հաճախ աստվածներն էին հանդես գալիս: Հռոմեացիները շատ աստվածներ ունեին: Նրանցից զբոլսավորներն էին համարվում՝ Յուպիտերը (շանթի ու որոտի, բարիքներ տվող աստվածը), Նրա կին Յունոն (ընտանիքի հովանավորուհին), Մարսը (պատերազմի աստվածը) և այլն:

§ 64. ՊԱՏՐԻԱՆԵՐԸ ԵՎ ՊԼԻՆՅՆԵՐԸ: ՍԵՐՎԻՈՍ ՏՈՒԼԻՈՍԸ.

Պատիկները Սկզբնապես Հռոմում գոյություն ունեւ տոհմական կարգ: Քաղաքի համայնքը կազմում էին Հռոմի բնիկները, որոնք կոչվում էին պատրիկներ: Այդ անունը ծագել է նրանից, որ ընտանիքի գլուխ էր կանգնած հայրը՝ «պատեր»-ը, որի իշխանությունը շատ ուժեղ էր. հայրն իր անունով ունեւ իր ընտանիքի անդամներին՝ վաճառել ստրկության և նույնիսկ մահապատժել: Նահապետական կարգի մնացորդները Հռոմում պահպանվում էին երկար ժամանակ:

Սկզբում պատրիկների մոտ չկար հողի մասնավոր սեփա-

կանություն։ Հողն ամբողջ համայնքի տնտեսականութիւնն էր և կոչւում էր նասարակական հող։ Առանձին ընտանիքներին միայն տնամերձ մանր հողամասեր (բանջարահող, այգի) էին պատկանում։

Պատրիկական մի քանի ընտանիքներ կազմում էին տոհմ։ 10 տոհմը կազմում էր կուրիա, 10 կուրիան՝ տրիբուս։ Ընդամենը կար երեք տրիբուս։ Պատրիկական տոհմերի ավագները կազմում էին սենատ կամ ավագների խորհուրդ, որ բաղկացած էր 300 հոգուց։ Բոլոր չափահաս տղամարդիկ մասնակցում էին ըստ կուրիաների գումարլող ժողովներին, որտեղ վճռվում էին կարևորագույն հարցեր՝ առաջնորդներ ընտրելու, պատերազմ հայտարարելու, հաշտութիւն կնքելու հարցերը։ Հռոմեական համայնքից պետութիւն է առաջացել շատ հին ժամանակներում։ Առաջացած պետութեան գլուխ էր կանգնած ցեղապետը կամ քաղաքապետը։ Նա առաջնորդում էր զորքը, գերագույն դատավոր էր և քուրմ։

ՊԼԵԲԵՅՆԵՐ Հռոմի այն բնակիչները, որոնք պատրիկական տոհմային համայնքի մեջ չէին մտնում, կոչվում էին պլեբեյներ։ Դրանք Հռոմի համայնքի կողմից նվաճված ցեղերն էին։

Պլեբեյներն ազատ էին համարվում, բայց քաղաքացիական իրավունքներ չունեին։ Նրանք չէին մասնակցում ժողովրդական ժողովին, բանակում չէին ծառայում, պատրիկների կրօնական ծիսակատարութիւններին մասնակցել չէին կարող։ Նույնիսկ նրանց ամուսնութիւնը պատրիկների հետ արգելւած էր համարվում։ Պլեբեյները նմանապես հասարակական հողից օգտվելու իրավունք չունեին։

Իրավագուրկ դրութիւնը շատ էր նեղում պլեբեյներին, մասնավորապես նրանց, ովքեր հարստութեան տեր էին դարձել։ Առանձնապես ծանր դրութեան մեջ էին չքավոր պլեբեյները, որոնք տառապում էին սակավահողութեանց ու պարտքերից։ Ժամանակին իր պարտքը չվճարած պարտատուանին պարտատուի թէկաբոյ էր ձերբակալել և 60 օր շղթայակապ պահել իր տանը։ Եթե դրանից հետո էլ պարտքը չվճարվեր, պարտատուանին կարելի էր ստրկութեան վաճառել օտար երկրներ։

Պլեբեյների կողքին կային նաև այսպես կոչված կլիենտներ։

Դրանք ազատ մարդիկ էին, որոնք, սակայն, կախման մեջ էին ընկնում որևէ անվանի կամ հարուստ հոռմեացուց. վերջինն այս դեպքում կոչվում էր պատրոն: Պատրոնն իր կլինետին հողամաս էր տալիս, պաշտպանում էր նրան իր դիրքով, իսկ կլինետը դրա դիմաց պետք է զանազան ծառայություններ մատուցեր իր պատրոնին, երբեմն էլ պարզապես պիտի աշխատեր նրա համար:

Այսպիսով կլինետները կախում ունեին առանձին անձներից, իսկ պլեբեյները՝ պետությունից, որը երկաթ ժամանակ նրանց իրավունքներ չէր տալիս:

Սերվիուս Տուլիուսի ռեֆորմը

Առասպելը պատմում է, թե հին ժամանակ յոթ թագավոր իրար հետևից կառավարել են Հռոմը: Դրանցից տոաջինը եղել է Հռոմուլոսը: Թագավորների ժամանակ պլեբեյները պայքար էին սկսել պարտայիմ ստրկության դեմ, քաղաքացիական իրավունքների ու հողի համար: Ըստ ավանդության՝ Սերվիուս Տուլիուս թագավորը VI դ. ն. թ. ա. ռեֆորմ անցկացրեց, որ պլեբեյների համար շատ կարևոր էր. պլեբեյներին թույլատրվեց ծառայել բանակում, և նրանք որոշ քաղաքական իրավունքներ ստացան. Սերվիուս Տուլիուսը, ինչպես Սոլոնն Աթենքում, Հռոմի ամբողջ բնակչությունը (թե պատրիկներին և թե պլեբեյներին) բաժանեց դույքային 5 կարգի: Այդ կարգերը կոչվում էին դասակարգեր: Այն քաղաքացիները, որոնք այդ հինգ դասակարգներից և ոչ մեկի մեջ չէին մտնում, կոչվում էին պրովետուրներ («չունևորներ»): Յուրաքանչյուր դասակարգ պետք է որոշ թվով պինվորներ տաք. առավել հարուստներն ավելի շատ զինվորներ էին տալիս:

Այդ պատճառով զինվորների ժողովներում, որ գումարվում էին հարյուրյակներով (ցենտուրիաներով), հարուստներն ավելի շատ ձայներ ունեին, և նրանք՝ իրար հետ համաձայնության դալով՝ ժողովում միշտ գերակշռություն էին ունենում:

Յոթերորդ թագավոր Տարբվինիոս Գոռուլի օրոք թագավորական իշխանությունը տասպալվեց: Նա իր բռնություններով ու մահապատիժներով իր դեմ բաստիկ գրդեց պատրիկներին,

որոնք 510 թ. ն. թ. ա. ապստամբեցին ու արտաքսեցին նրան: Տարբվինիոսին արտաքսելուց հետո պատրիկները պետության

Հառաւելուման գործն իրենց ձեռքը վերցրին: Ամեն տարի ըստ
ցենստորիաների գումարվող ժողովներում ժողովուրդը ակաեց
սլատրիկներէ միջից երկու կռնսով ընտրել: Կոնսուլներն ավելի
նվազ իշխանություն ունեին, քան նախկին թագաւորները, որով-
հետեւ նրանք երկու հոգի էին և նրանցից յուրաքանչյուրը կարող
էր մյուսի դեմ գործել: Բացի այդ, նրանց պաշտօնը սահմանա-
փակված էր մի տարի ժամանակով, որը լրանալուց հետո կոնսու-
լներին կարելի էր պատասխանատւության ենթարկել, եթե նրանք
պարտազանցություն կամ հանցանքներ էին գործել: Միայն արշա-
վանքի ժամանակ էր, որ կոնսուլների իշխանությունն անսահ-
մանափակ էր:

Այդպիսով ռեսպուբլիկային անցնելն ավելի ևս ամրապնդեց
պատրիկների իշխանությունը:

§ 65. ՊԱՏՐԻԿՆԵՐԻ ԵՎ ՊԼԵԲԵՅՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ

Թագավորական իշխանության անկումից
Ժողովրդական հետո պատրիկների ու պլեբեյների պայքարն էլ
Տրիբուններ ավելի սաստկացաւ, Այդ ժամանակ պատրիկ-
ները հանդիսանում էին բնակչության վերին
խավը, արիստոկրատիան, որն անգթորեն ճնշում էր ժողովրդին:

Ըստ ամանդության՝ պլեբեյներն, ի պատասխան պատրիկնե-
րի գործադրած ճնշումների, որոշեցին բոլորովին հեռանալ Հռո-
մից և տեղափոխվեցին Սրբազան լեռը (494 թ. ն. թ. ա.), որ
Հռոմից քիչ հեռու էր գտնվում: Պատրիկները վախեցան, որով-
հետեւ պլեբեյների հեռանալով զորքը կթուլանար, ուստի մեծ դի-
ջումների դիմեցին. պլեբեյներն իրավունք ստացան ընտրելու ի-
րենց հատուկ պաշտպաններ՝ ժողովրդական տրիբուններ: Սկզբում
տրիբունները երկու հոգի էին, բայց հետագայում նրանց թիվը
հասավ տասի:

Ժողովրդական տրիբունները մեծ իշխանություն ստացան:
Նրանք կարող էին խափանել կոնսուլների և այլ պաշտոնատար
անձանց տմեն տեսակի կարգադրությունները (բացի ռադմական
հրամաններից): Դրա համար բավական էր, որ նրանք արտա-
սանեն «վետո» բառը (veto — արգելում եմ): Տրիբունի անձնա-
վորությունը համարվում էր անձեռնմխելի: Որպեսզի միշտ

պատրաստ լինեն պլեբեյներին օգնելու, ժողովրդական տրիբունները քաղաքից չպետք է մեկնեն, իսկ նրանց տան դռները գլխեր ու ցերեկ պետք է բաց լինեն ամեն մի պլեբեյի առաջ: Սակայն, գործնականում տրիբունը կարող էր պլեբեյին օգնել միայն խորհուրդներ տալով:

Դատարանը Հռոմում մնում էր պատրիկներին ձեռքում, և որովհետև գրված օրենքներ չկային, այլ դատում էին ըստ սովորույթի, ուստի պատրիկները կարող էին այդ բանը չարարել իրենց օգտին: Դրա համար էլ ժողովուրդն սկսեց պահանջել, որ օրենքները գրի առնվեն: Պատրիկները երկար ժամանակ դիմադրում էին, բայց վերջիվերջո ստիպված եղան զիջել, 451 թ. ն. թ. ա. ընտրեցին միմիայն պատրիկներից կազմված մի հատուկ հանձնաժողով, որ բաղկացած էր 10 հոգուց (դեցեմվիրեն): Այդ հանձնաժողովին հանձնարարվեց մեկ տարվա ընթացքում գրի առնել օրենքները: Բայց նա մի տարում իր աշխատանքն ավարտել չկարողացավ, և 450 թվին ընտրեցին նոր դեցեմվիրներ, այս անգամ կեսը պլեբեյներից: Երկրորդ հանձնաժողովն ավարտեց աշխատանքը: Օրենքները փորագրվեցին 12 պլենեք տախտակների վրա և ցուցադրվեցին քաղաքի գլխավոր հրապարակում (ֆորումում):

12 տախտակների օրենքները քիչ նորոթյուն բերին պլեբեյների համար: Առաջվա պես պատրիկների և պլեբեյների միջև ամուսնությունն արգելված էր, պարտային դաժան իրավունքը մնացել էր անփոփոխ, թեև պարտքերի տոկոսի չափը մի փոքր իջեցվել էր:

Դրա համար էլ պլեբեյները շարունակեցին պայքարն իրենց իրավունքների համար:

Ժողովրդական տրիբուններ Լիցինիոսը և Պայբուր Կոնուլակոն Խեուսուսին հետևյալ օրինադները.

1. Ոչ ոք չի կարող օգտվել 500 յուդերից¹⁾ ավելի հասարակական հողից:

2. Կոնսուլներից մեկը պետք է պլեբեյ լինի:

Այս օրենքները շատ կարևոր էին, և պատրիկները կատա-

¹⁾ Յուդերը մոտ $\frac{1}{4}$ հեկտար է:

զի դիմադրություն ցուցց տալին նրանց . Լինսադործմանը: Նրանք մշուս տըրրուններին դրդեցին «վետո» դնելու այդ օրինադժերի վրա: Տասը տարի տեկց այդ պայքարը: Տասը տարի շարունակ սլեբեյները Լիցինիոսին ու Սեքստիոսին բնտրում էին ժողովրդական տրիբուններ, և նրանք ամեն տարի առաջարկում էին իրենց օրինագծերը: Վերջապես, 366 թ. Ն. թ. ա. պատրիկներն ստիպված եղան դիջել: Լիցինիոսի և Սեքստիոսի օրինագծերն ընդունվեցին, և Սեքստիոսը դարձավ առաջին սլեբեյ կոնսուլ:

Մոտավորապես այդ ժամանակներում սլեբեյներին մատչելի դարձավ նաև դիկտատորի պաշտոնը: Դիկտատորը նշանակվում էր միայն այն ժամանակ, երբ պետութունը ծայրահեղ վտանգի մեջ էր գտնվում: Սենատի սրողմամբ կոնսուլներին մեկը դիկտատոր է նշանակում ականավոր քաղաքացիներից մեկին: Դիկտատորը զինվորական ու քաղաքացիական անսահմանափակ իշխանություն ուներ, բայց միայն 6 ամիս ժամանակով: Այդ ժամկետը լրանալուն պես դիկտատորը թողնում էր իր լիազորությունները:

Երբ հռոմեական սկտությունն իր սահմաններն ընդարձակեց, ստեղծվեցին նոր պաշտոններ: Պրետորները վարում էին դատարանները, ցենսորները քաղաքացիներին բաժանում էին ըստ գույքային կարգերի և սննատոբների ցուցակներն էին կազմում, եզիլ-

Լիկտորներ՝ հռոմեական կոնսուլների թիկնապահները

ներք հոգում էին Հոռմի պաշտպանության և նրա պարեմալորման մասին, Բվեստորները վարում էին պետական զսննարանը:

Համառ պայքարի հետևանքով պլեբեյներն այդ բոլոր պետական պաշտոններին անցնելու իրավունք ստացան: Այդ ժամանակից ի վեր նշանակություն ստացան ըստ շրջանների (տրիբուների) գումարովոյ ժողովները: Այստեղ գերակշռում էին պլեբեյները. դրա համար էլ կարող էին հարցերի մեծ մասը լուծել իրենց օգտին:

Պլեբեյների հաղթանակը

Այսպիսով՝ պլեբեյներն իրավունք նվաճեցին գրավելու այն բոլոր պետական պաշտոնները, որ առաջ պատրիկների ձեռքումն էին: Պարտային ստրկությունը վերացվեց. 326 թ. ն. թ. ա. հրապարակվեց մի օրենք, որն արգելում էր քաղաքացիներին ստրուկ դարձնելը:

Չքաղվոր պլեբեյների դրությունը մի փոքր բարելավվեց: Այժմ բոլոր պլեբեյները քաղաքական իրավունքներ ստացան: Բայց և այնպես չքաղվոր պլեբեյներին դեռևս չէին թույլատրում մասնակցելու պետության կառավարմանը: Այդպես էր ստացվում այն պատճառով, որ Հոռմում պետական պաշտոնները վճարովի չէին, ուստի այդ պաշտոնները գրավել կարող էին միայն հարուստ մարդիկ: Աստիճանաբար Հոռմում առաջ եկան մի քանի տասնյակ ընտանիքներ, որոնց անդամները սերնդի սերունդ ընտրվում էին պետական բարձրագույն պաշտոնների՝ կոնսուլներ, պրետորներ, սենատորներ և այլն: Հարուստ մարդկանցից կազմված այդ նոր ծառայող արիստոկրատիան, որ Հոռմում գրավում էր բոլոր գլխավոր պաշտոնները, կոչվում էր Նոբիլես (ճոբբիլ—երեկի):

Հետևապես, չնայած որ պլեբեյները շատ իրավունքներ ձեռք բերին, դրանք լիովին իրականացնել նրանք չէին կարող, որովհետև դրա համար պետք էր ունենալ ազատ ժամանակ և փող:

§ 66. ԻՏԱԼԻԱՅԻ ՆԱԶՈՒՄԸ

Չնայած որ Հոռմեակաճն պետության ներսում պատրիկներին ու պլեբեյներին միջև կատաղի պայքար էր մղվում, Հոռմը հետըզհետե նվաճում էր Իտալիան:

Այդ նվաճումները հարկավոր էին նախ և առաջ պատրիկներին ու հարուստ պլերեյների համար, քանի որ դրանով նրանք հնարավորություն էին ստանում գրավելու նվաճված ժողովուրդների հողերը: Բայց չքավոր պլեբեյներն էլ ստանում էին այդ հողերի մի մասը: Ահա թե ինչու հռոմեական գյուղացիությունը սիրով ծառայում էր զորքի շարքերում, և այդ գյուղացիության ձևերով էր, որ երկու հարյուրամյալի ընթացքում նվաճվեց համարյա ամբողջ Իտալիան:

V դարում ի. թ. ա. հռոմեացիները շատ պատերազմներ են մղել հարևան ժողովուրդների դեմ: Այդ պատերազմների հետևանքով հռոմեացիներն էտրուսկներից խլեցին Տիբեր գետի ստորին հոսանքի աջ ափը:

Գալլերի սուբալպինե

IV դ. սկզբին ի. թ. ա. Պո գետի հովտից գալլերը շարժվեցին դեպի էտրուրիա: էտրուրիան անցնելով նրանք հարձակվեցին Հռոմի վրա: 390 թ. ի. թ. ա. գալլերը ջախջախեցին հռոմեական բանակը և գրավեցին ու համարյա ամբողջովին ավերեցին Հռոմը, որի բնակիչները փախել էին: Ավանդությունն ասում է, որ երիտասարդներից կազմված միայն մի փոքրիկ ջոկատ թաքնվել էր Հռոմի անառիկ միջնաբերդում՝ Կապիտոլիումում: Գալլերը փորձեցին գրոհով վերցնել Կապիտոլիումը, բայց դա չհաջողվեց: Այն ժամանակ նրանք պաշարեցին այդ բերդը: Մի անգամ գիշերը գալլերի ջոկատն սկսեց զգուշությամբ բարձրանալ Կապիտոլիումի դահլիճ լանջով: Գալլերն այնքան կամաց էին շարժվում, որ ոչ ոք չիմացավ: Մի գալլ նույնիսկ հասավ ամենաբարձր տեղը: Բայց այդ րոպեին սոսկալի աղաղակ բարձրացրին սադելը, որոնք նվիրաբերված էին Յոմնո աստվածուհուն և դրա համար դառնում էին Կապիտոլիումի տաճարում: Հռոմեացիներն արթնացան և գալլերի ամբողջ ջոկատը նետեցին անդունդ: (Այստեղից էլ առաջացել է այն արտահայտությունը, թե «սադերը փրկեցին Հռոմը»):

Հռոմեացիներից հսկայական փրկանք՝ 1000 ֆոնաւ¹⁾ ոսկի ստանալով՝ գալլերը հեռացան: Սակայն, հետագայում էլ նրանք մի քանի անգամ հարձակում են գործել հռոմեական տերիտորիայի վրա, թեև այլևս քաղաքը գրավել նրանց չէր հաջողվել: Գալ-

1) Հռոմեական ֆունտը միջին հաշվով կազմում էր մոտ 327 գրամ:

լերի պատճառած ամերումից հետո Հոռմը վերականգնվեց և խիստ ամրացվեց:

Լատինական պաթերագրը

IV դարի կեսին ն. թ. ա. հռոմեացիները հարավային Հատիումից դուրս քշեցին վոլսկերի ռադմատենչ ցեղը և դաշինք կնքեցին լատինական քաղաքների հետ: Բայց լատինական դաշնակիցները դժգոհ էին հռոմեացիների գործադրած ճնշումներից և 340 թ. ն. թ. ա. ապստամբեցին՝ պահանջելով, որ կոնսուլներից մեկը և սենատորների կեսն ընտրվեն լատիններից:

Հոռմը ճնշեց այդ ապստամբությունը: Լատինական դաշինքը լուծվեց, և նախկին դաշնակիցներն ստիպված եղան հպատակվել Հոռմին:

Օտմեթեալաթ պաթերագր- ները

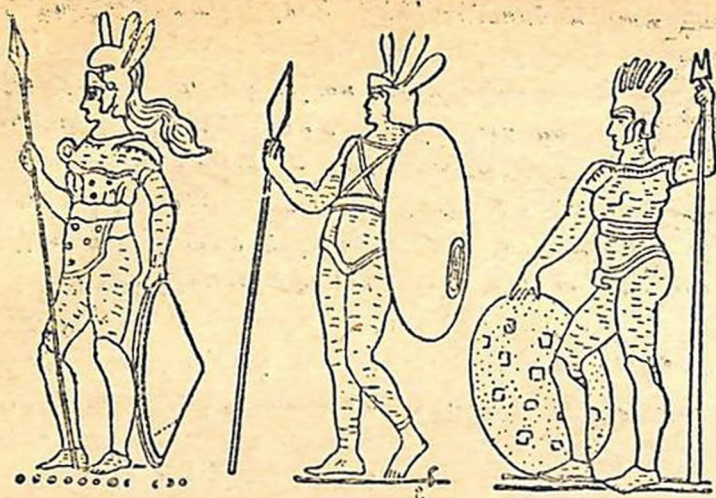
Ամենածանր ու նշանակալի պատերազմը, որ Հոռմը մղեց IV դ. և III դարի սկզբներին ն. թ. ա., սամնիտների դեմ մղած պատերազմն էր: Այդ պատերազմն սկսվեց Վամպանիայի, այդ հարուստ ու առգավանդ մարդի համար և ընդհատումներով տևեց

Հռոմեական թևթևազին զինվոր՝
պարսավոր:

327 թվից մինչև 290 թվը ն. թ. ա.: Պատերազմի սկզբում հռոմեացիները ծանր պարտություն կրեցին: Կալպուրն անտառապատ կիրճում հռոմեական բանակը շրջապատվեց սամնիտների կողմից և ահճնատուր եղավ անպատվաբեր սլայմաններով: Հռոմեացիները պետք է անցնեին Վլծի սալովը՝ դետնին ամրացնում էին երկու նիզակ, իսկ վերևից կապում հրրորդը. գլխաթափ արված հռոմեական զինվորները պետք է թշնամիների ծաղր ու ծանախի տարափի տակ մեկ մեկ անցնեին այդ նիզակների արանքով:

Այդ ժամանակաշրջանում հռոմեացիների զրույթունը ծանր էր մահավանդ աչի պատճառով, որ նրանց դեմ ոտքի էին կանգնել

Մամնիտական զինվորներ

և՛ էտրուսկները, և՛ դալները: Բայց այդ ցեղերը համախմբված չէին և Հռոմը վերջիվերջո հաղթող դուրս եկավ:

Մամնիտների մեծ մասը հռոմեացիների դաշնակից դարձավ: Հեռագայում Հռոմն իրեն Լաթարից նաև հյուսիսային էտրուրիան: Այս պատերազմներից հետո ամբողջ Միջին Իտալիան և Հյուսիսայինի մի մասը գտնվում էին հռոմեացիների ձեռքում:

Պատերազմներ Իտալիայի հարավում գտնվող հռոմեական Պյուռոնուսի հեռ ջաղաքներից ամենաուժեղը հարուստ Տարենտո երկրի Հռոմեացիները Միջին Իտալիան նվաճելուց հետո հենց նրա դեմ էլ պատերազմ սկսեցին: Տարենտացիները օգնության կանչեցին էտրուսի թագավոր Պյուռոնուսին: Դա մի փառասեր մարդ էր, որ երազում էր Ալեքսանդր Մակեդոնացու նման սխրագործություններ կատարելու մասին: Նա սիրով համաձայնեց օգնել Տարենտին և 280 թ. ն. թ. ա. գարնանը երևաց Իտալիայում: Նա իր հետ բերեց մի բանակ, որ բաղկացած էր 20 հազար հետևակից, 3 հազար հեծելազորից, ինչպիսի և բազմաթիվ մարտական փղերից:

Առաջին իսկ ճակատամարտում հռոմեացիները ջարդվեցին: Այն ժամանակ նրանք դեռ չէին կարողանում կռվել մարտական փղերի դեմ, որոնցից վախենում էր հռոմեական զորքը:

Հաջորդ տարին հռոմեացիները նորից հանդիպեցին Պյուռհոսին: Ճակատամարտը չափազանց համառ եղավ և տեղեց երկու օր: Հռոմեացիները նորից ջարդվեցին, սակայն Պյուռհոսն էլ այնպիսի կորուստներ կրեց, որ բացառանշեց. «էլի մի այսպիսի հաղթանակ — և ես այլևս ոչ մի ղինւոր չեմ ունենա»: (Այստեղից էլ ծագել է «Պյուռհոսի հաղթանակ» արտահայտութիւնը):

Էպիրոսի թագաւոր՝ Պյուռհոս:

Պյուռհոսը հասկացավ, որ Հռոմի դեմ ուղղված պատերազմը շատ երկարատեւ է լինելու: Պյուռհոսի ուժերը սպառվում էին: Ուստի նա որոշեց առ ժամանակ թողնել Իտալիան և դնաց պատերազմելու Սիցիլիայում: Երբ նա նորից Իտալիա վերադարձավ, հռոմեացիները հալածեցին իրենց ուժերը և ջախջախեցին նրան:

Դրանից հետո հռոմեացիների համար արդեն դժվար չէր տիրանալ ամբողջ Հարավային Իտալիային: Ամբողջ Ապենինյան լեռնաշղթան, բացի Պո գետի հովտից, անցավ այժմ Հռոմի ձեռքը:

§ 67. ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԶՈՐԲՐ: ԻՏԱԼԻԱՆ ՀՌՈՄԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՆՐՔՈ

Հռոմեական զորք

Հռոմը պայքարից շատ հաճախ հաղթական էր դուրս գալիս իր լավ կազմակերպված և այն ժամանակվա համեմատ հիանալի սպառազինված բանակի շնորհիվ:

Հռոմեական բանակի ղլխավոր մասն էր հանդիսանում ծանրազեն հեռահաղորդ, որ հալածադրվում էր պլաւորապես դյուղայիններից: Հեռակա ղինւորներն ունէին երկսայրի կարճ սուսեր և

Երկար նետելի նիզակ: Նրանց պաշտոպանական միջոցներն էին՝ զրահը, սաղավարտն ու խոշոր վահանը: Բանակը բաղկացած էր մի քանի լեգեոններից (գնդերից): Յուրաքանչյուր լեգեոնում, բացի ծանրազեն հետևակազորից, կային որոշ թիվով թեթևազեն հետևակ-ներ և հեծյալներ:

Կռվի ժամանակ լեգեոնը երեք մարտական շարք էր կազմում: Առաջին շարքում կանգնում էին երկատասարդ զինվորները, երկրորդում՝ ավելի հասակավաղերները և երրորդում՝ ամենափորձված ու կոփված զինվորները: Սովորաբար կռվին սկսում էին թեթևազեն հետևակները, որոնք կանգնած էին լինում լեգեոնների առջև: Նրա հակառակորդն սկսում էր նրանց նեղել, նրանք նահանջում էին, և կռվի մեջ էր մտնում առաջին շարքը: Ամենից առաջ զինվորները հակառակորդի վրա էին նետում իրենց երկար նիզակները: Այդ նիզակները խրվելով վահանների մեջ, իրենց ծանրությամբ ցած էին թեքում վահանները և հակառակորդին զրկում էին նրանցից ազատ օդովելու հնարավորությունից: Դրանից հետո սկսվում էր ձեռնամարտը սուսերներով:

Հռոմեական լեգեոններ

Նրա առաջին շարքը թուլանում էր, կռվի էր նետվում երկրորդ շարքը, և միայն ամենավճռական սլահին դործի էր անցնում երրորդ շարքը: Զինվորները ենթարկվում էին ուղղմական խիստ կարգապահության:

Լեգեոններում ծառայում էին միայն հռոմեական քաղաքացիները: Հռոմին հպատակ համայնքները (այսպես կոչված՝ դաշնակիցները) տալիս էին օժանդակ զորքեր:

**Ամրացված
ճամբար:
Ռազմական
մեխանիզմներ**

Հռոմեական բանակում շատ կարևոր դեր էր խաղում ամրացված ճամբարը: Հռոմեական բանակն արշավանքի ժամանակ կայաններում միշտ ամրացված ճամբար էր կառուցում: Ծամբարը սովորաբար տեղավորվում էր բլրի լանջին և ունենում էր ուղղանկյունու ձև: Ծամբարի շուրջը խոր խանդակ ու հողապատինք էին պատրաստվում: Բոլոր շորս կողմերից ելքեր էին լինում: Ծամբարի ներսում տեղավորվում էին վրձնները: Յուրաքանչյուր զորամաս ճամբարում իր որոշ տեղն էր գրավում: Ծամբարի կենտրոնում գտնվում էր հրապարակ, որտեղ շինված էր զորավարի վրանը: Հենց այստեղ էլ կանգնած էր զոհասեղանը և տեղ էր հատկացված ժողովների համար:

Հռոմեացիները շատ ճակատամարտեր են շահել և շատ պարտություններից խուսափել շնորհիվ այն հանգամանքի, որ կառուցված էին ամրացված ճամբար կառուցել:

Հռոմեական բանակում գործադրվում էին զանազան մեխանիկական հարմարանքներ, որոնք նման էին հույների ու մակեդոնացիների գործադրած հարմարանքներին, — կառավարող տաներ՝ նետեր գցելու համար. բալլիստաներ՝ քարեր ու խոշոր նետեր ձգելու համար. վիթխարի շարժական փայտե աշտարակներ, որ բշտում-մոտեցնում էին սլաշարված քաղաքի պարիսպներին. զանազան ծածկեր, որոնց տակ պաշարսղանքը պաշտպանում էին զրոհների ժամանակ. բարաններ՝ ամրոցներ: ու քաղաքների պարիսպները քանդելու համար և այլն:

**Հասարակական
դառեր. Իստիպի հպստակեցումը**

Նվաճելով Իտալիայի որևէ մարզը՝ հռոմեացիները հողի մի երրորդը գրավում էին պետության օգտին: Գրավված հողը դառնում էր հասարակական դաշտ (ager publicus): Նրա մի մասը տրամադրվում էր բոլոր հռոմեական քաղաքացիների ընդհանուր օգտագործմանը, մյուս մասը մանր հողաբաժիններով տրվում էր ամենաչքավոր քաղաքացիներին, իսկ երրորդ մասը վաճառվում էր: Շատ հաճախ այդ հողը արիստոկրատիայի ձեռքն էր ընկնում: Ահա թե ինչու վաղուց ի վեր հասարակական հողի շուրջը սլաշքար էր մղվում ժողովրդի և արիստոկրատիայի միջև:

Նվաճված մարզերի բնակչության հետ Հռոմը միատեսակ չէր

վարվում. Իտալիայի նվաճված քաղաքներից մի քանիսը քաղաքացիության լրիվ իրավունքներ էին ստանում. մյուս քաղաքների բնակիչները զրկվեցին իրավունքներից և հումանական ժողովրդական ժողովներում ձայնի իրավունք չունեին: Հոռոմը նվաճված ժողովուրդների մեջ այդպիսի բաժանում էր կատարում, որպեսզի իր համար ավելի հեշտ լինի նրանց վրա իշխել, իսկ նվաճվածների համար դժվար լինի իրար հետ համաձայնության գտնել և ընդհանուր ապստամբություն բարձրացնել: «Բաժանի՛ր և տիրի՛ր» — այս էր հռոմեական քաղաքականության կանոնը:

Իտալիայի նվաճված ցեղերի մեծ մասը կոչվում էր դաշնակիցներ: Հռոմեացիները նրանց իրավունք էին տալիս պահպանելու իրենց ներքին կառույցը, բայց դաշնակիցների բոլոր արտաքին գործերը գտնվում էին Հռոմի ձեռքում: Դաշնակիցները հռոմեական բանակի համար օժանդակ զորք էին տալիս: Նրանք, ինչպես և Իտալիայի միացած բոլոր բնակիչները, հարկեր չէին վճարում:

Այսպիսով՝ կարգապահ, ամուր բանակի ու խորամանկ քաղաքականության («բաժանի՛ր և տիրի՛ր») շնորհիվ Հոռոմը դաշնակիցներին հնազանդ վիճակում էր պահում:

§ 68. ՀՌՈՄԵԱՅԻՆԻՄԻ ԿՐՈՆԸ

Քաղաքացիական ծուրքում

Բնության մասին ունեցած նախնադարյան պատկերացումները հռոմեացիներին զրկում էին հավատալ աստվածներին: Համարյա յուրաքանչյուր առարկա ու երևույթ ուներ իր աստվածությունը: Գոյություն ունեին գետակի, անտառի, ճանապարհի, օջախի և այլ աստվածներ: Հոռի մեջ գցած հատիկն ուներ իր հատուկ աստվածը, աճող հասկը՝ ուրիշ աստված, ծաղկող հասկը՝ մի երրորդ, հասունացող հասկը՝ չորրորդ աստվածը: Երևիսայի կյանքը կառավարում էր 43 աստված. կար նորածնի առաջին օրվա աստված, օրորոցի աստված, երևիսայի իններորդ օրվա աստված և այլն: Յուրաքանչյուր բնությունը պաշտում էր իր հովանավոր-նախնիների ոգիներին: Այդ քնտանեկան բարի ոգիները կոչվում էին լաոն: Նրանց պատկերը հատուկ պահարանի մեջ դրված էր լինում տան օջախի մոտ: Երբ ընտանիքը ճաշում էր, լաոնի պատկերներին առաջ էլ փոքրիկ ամաններով ուտելիք էին դնում: Ընտանեկան տոներին լաոնը դարդարում էին ծաղիկներով: Տնային աստվածների թվին էին պատկանում նաև պենատոնը — մառանի ու քնտանեկան օջախի աստվածները:

Բավական վաղ ժամանակ հռոմեացիների մոտ երևան եկան նաև ընդհանուր աստվածություններ, օրինակ Յանուսը, որ գտնիքի, դարբասների և ամեն մի դործի սկզբնավորության աստվածն էր, Վեստան, որ օջախի աստվածուհին էր և

այլն: Հին Հռոմում բարձրագույն աստվածներ էին համարվում Յուպիտերը, Յու-
նոն, Մարսը և Քվիրինը: Յուպիտերը գլխավոր աստվածն էր, նա հողին արգա-
վանդություն էր շնորհում, երկրին՝ լույս, անձրև, կայծակ ու որոտ: Մարսն ու
Քվիրինը պատերազմի աստվածներն էին. Յունոն, որ Յուպիտերի կինն էր, հան-
գիստանում էր ամուսնության և ընտանեկան կյանքի հովանավորուհին:

Կրոնական ծեսեր

Հռոմեացիների կյանքում խոշոր դեր էին խաղում
կրոնական ծեսերը: Հարկավոր էր ճշտորեն իմանալ, թե
այս կամ այն դեպքում ո՞ր աստծուն պետք է դիմել, ինչ
խոսքեր արտասանել, ինչ ուխտել կամ ինչպիսի զոհ մա-
ուցել: Հռոմեացիները կարծում էին, թե ամենափոքր սխալը կարող է ամբողջ
գործը փշացնել: Սակայն, այդ չէր խանգարում նրանց, որ հարմար դեպքում
խաբեն իրենց աստվածներին: Նթե, օրինակ, խոստանում էին աստծուն 30 գլուխ
(ենթադրվում էր՝ առաստուն) զոհաբերել, սակայն կարելի էր այդ գլուխները փո-
խարինել կախաչ գլուխներով:

Գուլմերը: Հունական կրոնի ազդե- ցությունը

Քանի որ հռոմեական կրոնը նման ընդլայնվում էր կրոմ,
ուստի քուրմերը մեծ դեր էին խաղում: Նրանք համախմբու-
ված էին զանազան կուլդիաների (միությունների) մեջ:
Ամենից կարևորները պոնտիֆեմենտն էին՝ գատական
օրենքներ ու սովորույթներ մեկնաբանողները: Պոնտի-
ֆեմենտը որոշում էին նաև, թե հասարակական գործիք
կատարելու համար ո՞ր օրերն են դարե-
նպաստ և ո՞ր օրերը՝ անբարենպաստ:
Նրանք էին վարում օրացույցը, որ
սկզբնական շրջանում Հռոմում շատ
բարդ էր ու խճճված:

Մյուս քուրմերը զբաղվում էին իրր
աստվածների կամքը գուշակելով: Ոմանք
այդ անում էին թռչունների թռիչքի,
մյուսները՝ զոհաբերված անասունների
փորոտիքի հիման վրա:

Մեծ հարգանք էին վայելում վեստա-
լուիսները՝ վեստա դիցուհու քրմուհիներ-
ը: Նրանք պետք է վեստալի զոհասու-
ղանի կրակը անմար պահեին և ուխտում
էին 30 տարի մնալ ամուրի: Նթե վես-
տալուհիներից որե՛կ մեկը խախտում էր
այդ խոստումը, նրան ողջ-ողջ թաղում
էին հողում:

Ն. թ. ա. IV դարից սկսած հռոմայն-
ցիները սերտ հարաբերություններ են
հաստատում կամպանիայի և Հարավա-
յին Իտալիայի հույների հետ: Սկսվում
է հունական ավելի շատ դարդացած կրո-
նի ուժեղ ազդեցությունը հռոմեական

Վեստալուհի:

կրօնի վրա՝ Սկզբում հռոմեացիներն աստվածներին մարդակերպ էականքի կերպարանքով շէին պատկերացնում։ Այսպէս՝ Մարտը պատկերվում էր նիզակի կերպարանքով, Յուպիտերը՝ քարե նետի ձևով։ Հետագայում, հունական ազդեցութեան տակ, երևան եկան աստվածների առաջին մարդանման կերպարները։ Դրա համար էլ հռոմեացիներն իրենց դիցարանությունը, այսինքն՝ աստվածների մասին պատմվածքները կաղմել են հունական օրինակներով։

Աստիճանաբար Հռոմ են անցնում հունական առասպելներն ու զրույցները՝ օրինակ՝ Հերկուլեսին (Հերակլեսին) և մյուս աստվածներին ու հերոսներին վերաբերող առասպելները։ Սկսում են, ըստ հունական սովորութեան, աստվածներին պատկերել մարդկանց նման, պատրաստել նրանց արձանները։ Հռոմեական կրօնի մեջ երևան են գալիս նոր, հունական աստվածներ, օրինակ՝ Ապոլլոն աստվածը։ Հռոմեական մյուս աստվածներն սկսում են նույնացվել հունական նույնանման աստվածների հետ։ Հռոմեական զլխավոր աստված Յուպիտերը նույնացվում է Զևսի հետ, Յունոն՝ Հերայի հետ, Միներվան՝ Աթենայի հետ և այլն։

Հռոմեացիները, ինչպես և հույները, դեռևս չէին կարողանում գիտականորեն բացատրել բնութեան ու մարդկային կյանքի երևույթները։ Նրանց թվում էր, թիւ աշխարհ ինչ կախված է աստվածների կամքից։

II. ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐՆ ԻՅԱՎԱՅԻՅ ԴՈՒՐՍ

§ 69. ԱՌԱՋԻՆ ՊՈԻՆԿՅԱՆԻ՝ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (264—211 թ. թ. ն. թ. ա.)

Կարթագեն քաղաքը դառնում էր Հյուսիս-հայկին Աֆրիկայում, այժմյան Տունիսում։ Այդ քաղաքը վաղ ժամանակներում հիմնել են Փյունիկիայի Տյուրոս քաղաքից ելած գաղթականները։

III դարում ճ. թ. ա. Կարթագենն ամենահարուստ ու զորեղ քաղաքն էր Միջերկրական ծովի շրջանում։ Այս քաղաքի վաճառականներն առևտրական բնակավայրեր ունեին Աֆրիկայի ամբողջ հյուսիսային ափին, Սիցիլիայում, Սարդինիայում, Կորսիկայում և Իսպանիայում։ Կարթագենացի խիզախ ժողովուրդները նույնիսկ Ատլանտյան օվկիանոսն էին դուրս գալիս։

Կարթագենն ուժեղ ուղղմական նախատորմիւլ ունէր։ Նրա նա-

1) Կարթագենի դեմ Հռոմի մղած պատերազմները կոչվում են պունիկյան, լատինական «պունի» բառից, որ նշանակում է՝ փյունիկեցիներ։

վորդներն աչքի էին ընկնում իրենց հմտովյալ և համարձակությամբ Կարթագինացիներն ունեին նաև մեծ բանակ:

Պատերազմի պատճառները

Սկզբում Հռոմն ու Կարթագենը բարեկամական հարաբերություններ էին պահպանում մինչ էին: Բայց քանի Հռոմն ուժեղանում էր, այնքան ավելանում էր նրա ախորժակը: Հռոմեական հողատերերի և վաճառականների ուշադրությունն էր դրափում բերքառատ Սիցիլիան: Այդ ժամանակ Սիցիլիայի մեծ մասը պատկանում էր Կարթագենին, իսկ նրա արևելյան ափին դառնում էին հունական քաղաքները, որոնք թշնամաբար էին տրամադրված թև' Կարթագենի և թև' իրար հանդեպ: Հռոմեացիները խառնվեցին այդ պայքարին և հռոմեական ջոկատը գրավեց Մեսսալանա (այժմ՝ Մեսսինա) քաղաքը: Այն ժամանակ Կարթագենի կառավարությունը 264 թ. ն. թ. ա. պատերազմ հայտարարեց Հռոմին: Այսպես սկսվեց առաջին պոնտիկյան պատերազմը Կարթագենի և Հռոմի միջև:

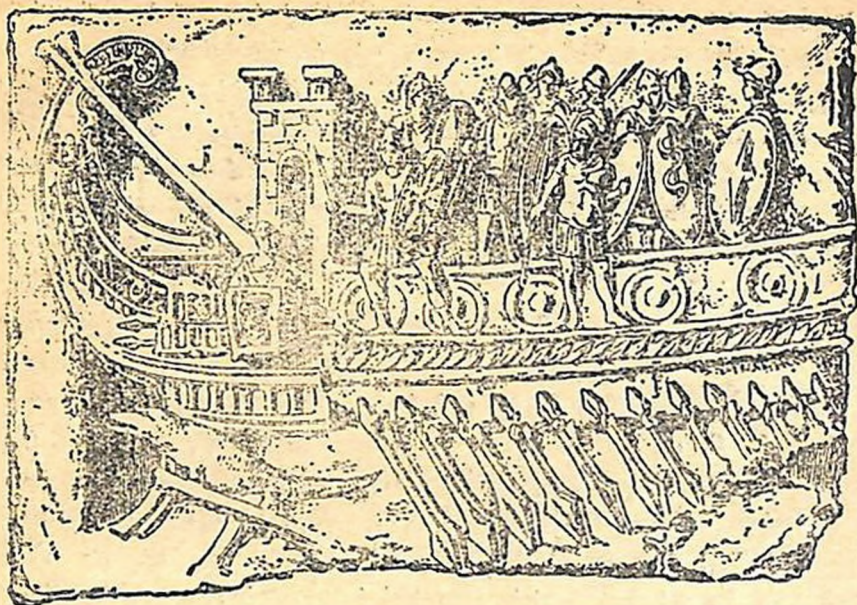
Սիցիլիայի գրավումը և ճապատարման կառուցումը

Հռոմեացիներին հաջողվեց՝ դաշնակցելով սիրակուսացիների հետ՝ գրավել համարյա ամբողջ Սիցիլիան, բացի ծովափնյա բերդերից: Այդ բերդերը մնացին Կարթագենացիների ձեռքում, որովհետև Կարթագենի նախատարմիդն իշ-

խում էր ծովում:

Կարթագենին վերջնականապես հաղթելու համար Հռոմին ուժեղ նախատորմիդ էր հարկավոր, այն ինչ հռոմեացիներն ունեին միայն մանր նավեր, որոնք չէին կարող պայքարել Կարթագենացիների՝ հինգ տասնտակամածով խոշոր նավերի դեմ: Հռոմեացիները ձևափոխեցին իրենց նախատորմի կառուցման և մի տարվա ընթացքում կառուցեցին 120 խոշոր նավ: Բացի այդ, նրանք հնարեցին մի տեխնիկական հաջողություն. նրանք սկսեցին նավերի վրա շինել բարձրացնողի կամրջիկներ, որոնց ծայրին կեռեր կային (նրանց անվանում էին «ադուսներ»): Երբ կռվի ժամանակ նավերը մոտենում էին իրար, այդ «ադուսները» ցած իջնելով՝ իրենց կեռերով կառնում էին հակառակորդի նավերի եզրին, հռոմեական ղինվորներն այդ կամրջիկներով անցնում էին հակառակորդի նավի տաստակամածը: Այնպեղ սկսվում էր մարտ, որի ընթացքում հռոմեական փորձված հետևադորը հաղթում էր Կարթագենացիներին:

Այդ բարձրացնողի կամրջիկների կիրառման շնորհիվ՝ 260

Հռոմեական ռազմանավ

թ. ն. թ. ա. Սիցիլիայի հյուսիսային ափի մոտ հռոմեական նավատորմն առաջին խոշոր հաղթանակը տարավ կարթագենացիների դեմ:

Հռոմեացիների կրած պարտությունն Ռ.Ք. ռիկայում

Այս հաղթանակից հետո Հռոմի սկսած որոշեց պատերազմը փոխադրել Աֆրիկա: Այդ նպատակով մեծ նավատորմի՝ կազմեցին և 256 թ. ն. թ. ա. զարնան ուղարկեցին Աֆրիկայի ափերը: Հռոմեական բանակն ափ ելավ կարթագենից քիչ հեռու: Հռոմեացիներն ամփիջապես սկսեցին կողոպտել կարթագենացիների տերիտորիան, ավելի քան 20 հազար գերիներ ուղարկեցին Իտալիա և ստրուկ դարձրին:

Բայց շուտով գյուղացիները — գլխավորապես նրանցից էր կազմված Աֆրիկայում գործող հռոմեական բանակը — պահանջեցին, որ իրենց տուն ուղարկեն՝ պատճառաբանելով, թե իրենց անտեսությանը քայքայվում են: Սենատը ստիպված եղավ բավարարել նրանց պահանջը: Աֆրիկայում թողեցին միայն մի փոքր բանակ՝ կոնսուլ Ռեզուլուսի հրամանատարությամբ:

Մինչդեռ Ռեզոլյուսիոն անդործ կանգնած էր Կարթագենիյ ոչ հեռու (նրա բանակն այնքան սակավաթիվ էր, որ նա չէր կարող պաշարել խիստ ամրացված քաղաքը), կարթագենացիները նումիդացիներին (նումիդիայի բնակիչներին՝ Աֆրիկայում) և հույներից մեծ թվով վարձկաններ հավաքադրեցին: Այդ ուժերով նրանք հռոմեական բանակը վճռական պարտության մատնեցին: Հռոմեացիների մեծ մասը ոչնչացվեց, մի մասը գերի ընկավ, այդ թվում նաև ինքը Ռեզոլյուսիոն: Հռոմեական մի փոքր ջոկատին միայն հաջողվեց փրկվել:

Պատերազմի վերջը

Բայց պատերազմը դրանով չվերջացավ, այլ երկու կողմերի համար փոփոխակի հաջողություններ ղեռ երկար շարունակվեց: Վերջապես, 241 թ. ն. թ. ա. հռոմեական նավատորմը Սիցիլիայի արևմտյան ափի մոտ կարթագենացիներին ծանր պարտություն պատճառեց: Այդ ճակատամարտով էլ պատերազմը վերջացավ:

241 թվի հաշտության պայմանագրով Կարթագենը Հռոմին հանձնեց իր տիրությունները Սիցիլիայում և պարտավորվեց խոշոր ռազմատուգանք վճարել: Սիցիլիան հայտարարվեց հռոմեական պրովինցիա (պրովինցիաներ սկսեցին կոչվել Հռոմի նվաճած այն մարզերը, որոնք Իտալիայից դուրս են գտնվում): Բայց այդ, Կարթագենը կորցրեց նաև Կորսիկա և Սարդինիա կղզիները:

Վարձկանների և ստրուկների ապստամբությունը Կարթագենում

Պատերազմը վերջանալուց հետո Կարթագենում դժգոհություն ծագեց: Ապստամբեցին վարձկանները, որոնց Կարթագենի կառավարությունը ռոճիկ չէր վճարել: Նրանց միացան ստրուկները և Կարթագենին հպատակ աֆրիկացիները: Ապստամբությունը տևեց ավելի քան երեք տարի: Այդ ապստամբությունը ճնշել հաջողվեց միայն այն ժամանակ, երբ ապստամբների դեմ դործող կարթագենական բանակի ղեկավար շառնակից ընդունակ զորավար Հաճիլկա'րը:

Իսպանիայի նվաճումը Կարթագենի կողմից

Սիցիլիայից, Սարդինիայից ու Կորսիկայից զրկվելով՝ Կարթագենացի վաճառականները որոշեցին իրենց կորուստները հատուցել նորա-նոր նվաճումներ կատարելով Իսպանիայում, որտեղ վաղուց ի վեր նրանց էր պատկանում հաշտվային ծովափը: Այդ երկիրը առատ էր արծաթով և այնտեղ

ապրում էին ռազմասիր ցեղեր, որոնցից Կարթագենացիները Կառ-
 փոլ էին իրենց համար զորք հավաքել: Իսպանիայի նվաճումն
 իրականացրեց Համիլկարը, որին անվանում էին «Բարկա», այն է՝
 «կայծակ»: Համիլկարն
 Իսպանիայում մնաց
 ութ տարի և խիստ
 ընդարձակեց Կար-
 թագենի տիրություն-
 ներն այնտեղ: Նա
 Իսպանիա դնալիս՝ իր
 հետ առաջով նաև իր
 իննամյա որդի Հան-
 ճիրալին: Ասում են,
 ին մեկնելուց առաջ
 Համիլկարն իր որդուն
 զոհասեղանի մոտ
 երդվեցրել է, որ նա
 միշտ թշնամի կլինի
 հռոմեական ժողովրդ-
 րին:

Հաննիբալ

Իսպանիայում Հա-
 միլկարն սպանվեց իս-
 պանական քաջ ցեղե-
 րի դեմ կռվելիս:

Հանճիրալ

Երբ Հաննիբալը 26 տարեկան դարձավ,
 Կարթագենի իսպանական բանակը նրան իրեն
 զորավար ընտրեց Հռոմի դեմ պայքարելու համար: Հաննիբալի
 ղինվորները նրան շատ էին սիրում: Նա ոչ միայն աչքի ընկնող
 ընդունակությունների տեր զորավար էր, այլև լայն կրթության
 տեր, տաղանդավոր մարդ էր, խոշոր պետական գործիչ: Հռոմեա-
 կան պատմագիր Լիվիոսը Հաննիբալի մասին գրում է. «Եկար ոչն-
 պիսի մի աշխատանք, որի ժամանակ նա մարմնով հոգներ կամ.
 հոգով ընկճվեր: Նույն համբերությամբ նա դիմանում էր և՛ շոգին,
 և՛ սառնամանիքին: Հաճախ տեսնում էին, թե ինչպես նա ղինվո-
 րական վերաբերվում փաթաթված քնել է պտահակության կանգնած
 ղինվորների կողքին: Ինչպես հեծելազորում, այնպես էլ հետևազո-

Թում նա շատ առաջ էր անցնում ուրիշներից. նա առաջինն էր կռվի նետվում և ճակատամարտից հետո վերջինն էր հեռանում կռվի դաշտից:

§ 70. ԵՐԿՐՈՐԴ ՊՈՒՆԻԿՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

(218—201 ք. ք. ն. ք. ա.)

Պատերազմ հայտարարելը

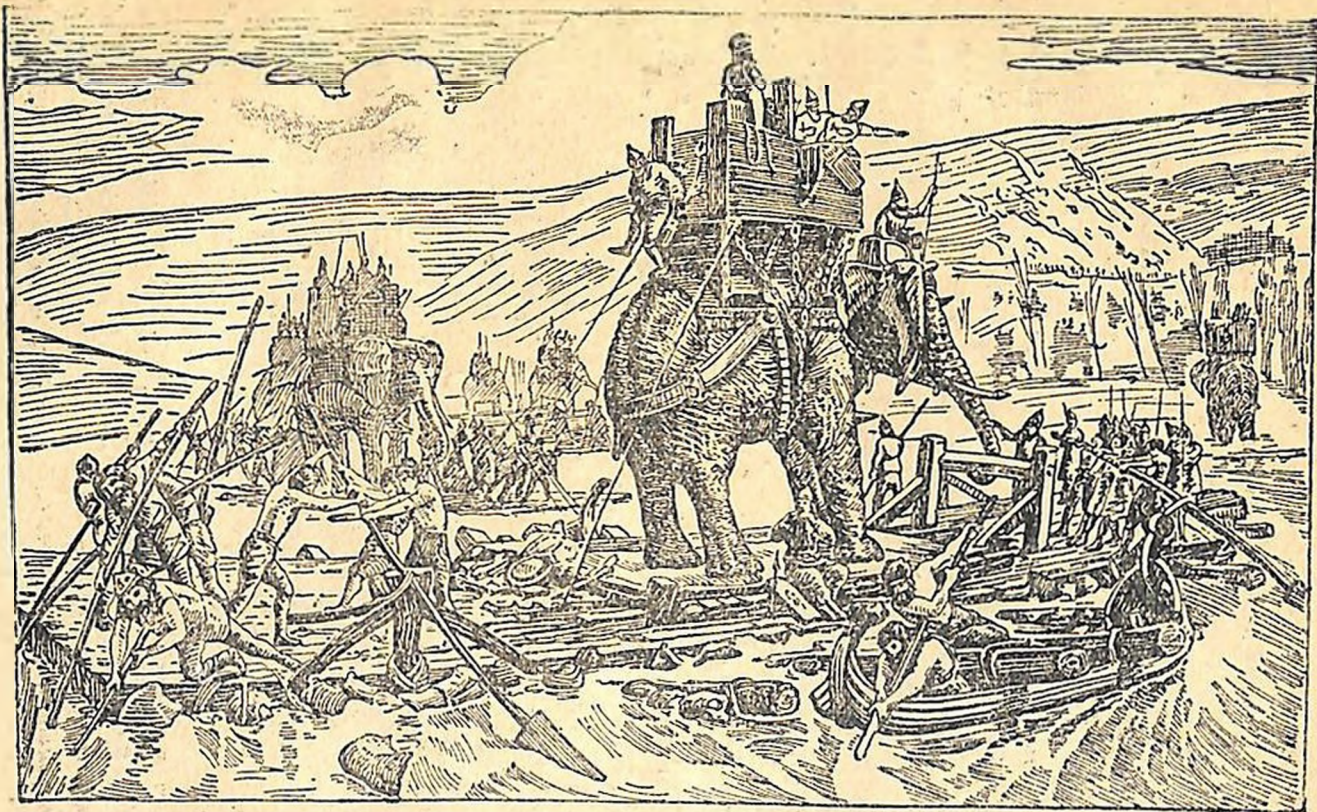
Իսպանիայում իշխանություն ստանձնելով՝ Հաննիբալն սկսեց պատերազմի պատրաստվել Հռոմի դեմ: Ծվ կարթագենացիները, և՛ հոռմա-
ցիները գտնում էին, որ երկրորդ պատերազմը վճռական է լինե-
լու: Այժմ հարցն այսպես էր դրված. ո՞վ է իշխելու Միջերկրական
ծովում՝ Կարթագենը, թե Հռոմը: 219 թ. ն. թ. ա. դարնանը Հաննի-
բալը պաշարեց Հռոմի դաշնակից Սագունտ քաղաքը, որ գտնվում
էր Իսպանիայի արևելյան ափին: Ութ ամսվա պաշարումից հետո
քաղաքը գրավվեց: Հռոմեական դեսպանները եկան Կարթագեն և
սխառնեցին Հաննիբալին իրենց հանձնել: Կարթագենի կառու-
վարությունը մերժեց: Այն ժամանակ Հռոմի դեսպանները պատե-
րազմ հայտարարեցին Կարթագենին:

Հաննիբալի արժավանքը

Հռոմեացիները մտադիր էին կարթագենա-
ցիների վրա հարձակվելու միաժամանակ և՛ Աֆ-
րիկայում, և՛ Իսպանիայում: Բայց Հաննիբալը
խճճեց հռոմեացիների բոլոր պլանները:

218 թ. ն. թ. ա. դարնանը Հաննիբալն ահեցավ Պիրենեյան
լեռները և շարժվեց դեպի Իտալիա: Նա իր հետ ուներ մի ընտիր
զորաբանակ, որ բաղկացած էր 50 հազար հետևակից, 9 հազար
հիծելազորից և մի քանի տասնյակ փղերից: Հաննիբալը հույս ու-
ներ, որ Հռոմի նվաճած Իտալիական ցեղերը (մանավանդ գալլերը),
Կարթագենի կողմը կանցնեն: Հաննիբալի բանակը դնում էր Գալ-
լիայի հարավային ափի երկարությամբ դեպի Հռոմ դեպի ստորին
հոսանքը: Գետն անցնելով՝ Հաննիբալը շարժվեց Հռոմի ափով դե-
պի վեր, թեքվեց դեպի արևելք և մոտեցավ Ալպյան զլխավոր լեռ-
նաշղթային:

Լեռների վրայով անցնելը շատ դժվար էր: Սեպտեմբեր ամիսը
վրա էր հասնում և լեռներին արդեն ձյուն էր իջել: Փղերը, ձիերի
ու մարդիկ սալթաքում, ընկնում էին անդունդներ: Լեռնականները
կարթագենացիներին թշնամաբար դիմավորեցին և անակնկալ հար-

Հաննիբալի զորքերի անցումը Հռոմ գետով (Ժամանակակից փորագրության համաձայն)։

ձակումներով շարունակ անհանդսաացնում էին նրանց: Վերջապես, հոկտեմբերի կեսին հոգնատանջ զորքն իջավ Հյուսիսային Իսա-
լիայի հարթավայրերը: Հաննիբալի զորքերից մնացել էր 20 հազար
հետևակ, 6 հազար հեծյալ՝ համարյա առանց ձիերի և ընդամենը
միայն մեկ փիղ: Փոքր ինչ հանգիստ առնելուց և իր բանակը դա-
լերով համալրելուց հետո Հաննիբալը մտավ Պո դետի հովիտը:
218 թվին այստեղ նա հռոմեական զորքը պարտության մատնեց:

Տրազիմենյան լճի ճակատա- մարտը

Վաղ զարնանը Հաննիբալը շարժվեց դեպի
Էտրուրիա, որտեղ ամրացված դիրքերում նրան
էր սպասում հռոմեական բանակը՝ կոնսուլ Ֆլա-
մինիոսի գլխավորությամբ: Բայց Հաննիբալն
անցավ նրա թիկունքը՝ տանելով իր զորքը անանցանելի ճահիճնե-
րով, և հանկարծ հայտնվեց հռոմեական բանակից դեմը: Ֆլամի-
նիոսը առաջ նետվեց կարթագնացիների հետևից, բայց ընկավ
այն դարանը, որ սարքել էր նրա համար Հաննիբալը Տրազիմենյան
լճի ափին պտնվող նեղ հովտում: Այստեղ հռոմեական բանակը
մասամբ ոչնչացվեց, մասամբ դերի ընկավ, ինքը՝ կոնսուլ Ֆլամի-
նիոսը ընկավ կռվում:

Ֆաբիոս Մաքսիմոս

Նոր պարտության լուրը Հռոմում սարսափ
տարածեց: Վերահաս վտանգը նկատի ունենա-
լով՝ որոշեցին ղիկտատոր նշանակել: Ընտրվեց
սրիստոկրատ Ֆաբիոս Մաքսիմոսը: Ֆաբիոսը Հաննիբալի դեմ
սլաքարելիս նոր տակտիկա կիրառեց. հռոմեացիները կրնակախի
հետևում էին կարթագնյան բանակին, նրան հոգնեցնում էին
մանր ընդհարումներով, բայց վճռական ճակատամարտից խուսա-
լիում ին: Դյուղական բնակչությանը հրամայված էր ոչնչացնել
իրենց բնակարաններն ու պարենի պաշարները և թաքնվել քա-
ղաքներում: Նման տակտիկան Հաննիբալի բանակին զրկում էր
պարենից, բայց և վրդովում էր դյուղացիներին, որոնց գուշքն ու
դաշտերն ավերվում էին: Ժողովուրդը Ֆաբիոս Մաքսիմոսին տվեց
«կունկտատոր» ծաղրական մականունը, որ նշանակում է «Դան-
դաղկոտ»:

Կանենի ճակա- տամարտը

216 թ. ն. թ. ա. դեմոկրատական պարտիան
հաջողեցրեց, որ պատերազմի ղեկավարությոնը
հանձնեն ոչ թե ղիկտատորին, այլ կոնսուլներին:
Կոնսուլներ ընտրվեցին Տերենտիոս Վաուսը և Էմիլիոս Պաուլոսը:

Որոշված էր կարթագնացիներին վճռական ճակատամարտ տալ՝ Այդ ժամանակ Հաննիրալը դանվում էր Ապուլիայում: Հենց այստեղ էլ, Կաննե քաղաքի մոտ տեղի ունեցավ նշանավոր ճա-
կատամարտը:

Հաննիրալը կազմեց ճակատամարտի պարզ ու համարձակ մի պլան: Նա իր բանակը դասավորեց կիսալուսնի ձևով, ուսուցիկ կողմը ուղղելով դեպի հռոմեացիները: Կենտրոնում կանգնեցրեց իր վատագույն զորքերը, իսկ թևերին՝ լավագույն: Հռոմեական հետևազորը թափով հարձակվեց կարթագենյան բանակի կենտրո-
նի վրա, որն սկսեց նահանջել:

Այդ պահին Հաննիրալն իր թարմ ուժերով գրգռեց հռոմեա-
ցիներին թևի վրա, իսկ կարթագենյան հեծելազորը՝ կործանելով հռոմեական համեմատաբար ավելի թույլ հեծելազորը, շրջապա-
տեց հետևազորը թիկունքից: Սկսվեց հռոմեական բանակի սոսկա-
լի ջարդը: Նա մոտ 70 հազար մարդ կորցրեց: Այդ ճակատամար-
տում ընկան կոնսուլ Էմիլիոս Պաուլոսը և գրեթե ամբողջ բարձր հրամանատարական կազմը (216 թ. հունիսին Ն. թ. ա.):

Հռոմի ծանր գրուքյունը

Կաննեի մոտ Հաննիրալի տարած հաղթու-
թյունը Հռոմի գրուքյունը սաստիկ վատացրեց: Հռոմից անջատվեց Սիրակուսան: Հռոմին դա-
վաճանեց նաև Հարալվային Իտալիայի մի մասը, այդ թվում նաև
Կապուա խոշոր քաղաքը:

Բայց հռոմեացիները չվհատվեցին և մեծագույն եռանդով շարունակեցին պայքարը: Սկսա՞տը նոր զորահալվաք հայտարա-
րեց՝ հավաքագրելով քաղաքացիներին սկսած 17 տարեկան հա-
սակ ունեցողներից: Այն ինչ Հաննիրալի համար շատ դժվար էր համարել իր զորքերը: Կարթագենի կառավարությունը համա-
րյա չէր օգնում իր զորավարին. նա վախենում էր, թե Հաննի-
րալը Հռոմին հաղթելուց հետո հայրենիք վերադառնալով թաղու-
վորական իշխանությունն կգրավի: Ահա թե ինչու Հռոմի ուժերը,
չնայած նրա պարտություններին, աճում էին, իսկ Հաննիրալի
ուժերը հալվում:

Հռոմեացիները գրավում են Սիրակուսան և Կապուան

Շուտով հռոմեացիներին հաջողվեց գրավել
Սիրակուսան: Ապա երկար պաշարումից հետո
նրանց անձնատուր եղավ Կապուան: Այդ ժա-
մանակ Հաննիրալը փորձ արավ հարձակվելու

հենց Հոռմի վրա: Նա 'արդեն գտնվում էր քաղաքից ութ կիլոմետր հեռու: Հոռմի բնակչությանը սարսափը տիրեց: Հավում էին աղբո-ղակներ՝ «Հաննիրալը դարձրաների մոտ է»: Սակայն, կարթագե-նացիները սիրա շարին գրոհել Հոռմը:

Հաննիրալը հույս ուներ օգնություն ստանալու Իսպանիա-յից, որտեղ գտնվում էր նրա եղբայր Հասդրուբալի բանակը: Բայց հռոմեացիները բռնեցին այն նամակը, որով Հասդրուբալն իր եղբորը տեղեկացնում էր իր մարշրուտի մասին: Հռոմեական մի ուժեղ բանակ ուղարկվեց Հասդրուբալի առաջը կտրելու, և կար-թագենյան բանակն ամբողջովին ոչնչացվեց: Հաննիրալը շարու-նակ, բայց իզուր տեղեկություն էր սպասում իր եղբորից: Միայն այն ժամանակ, երբ հռոմեացիները Հասդրուբալի գլուխը նետե-ցին Հաննիրալի ճամբարը, Հաննիրալը հասկացավ, թե ինչ է կատարվել:

Պատերազմի վախճանը

Ամրաւահնդելով իրենց դիրքն Իտալիայում և մարքելով Իսպանիան կարթագենյան զորքե-րից՝ հռոմեացիները որոշեցին պատերազմը փո-խադրել Աֆրիկա: Հռոմեական զորավար Սցիպիոնը երեսուն հա-զարանոց բանակով անցավ աֆրիկա, Կարթագենի սենատն Իտա-լիայից հոտ կանչեց Հաննիրալին: 202 թ. ն. թ. ա. երկու ղորա-վաթները հանդիպեցին իրար Կարթագենից դեպի հարավ ընկած Զամա քաղաքի մոտ: Նումիդական թագավորի օգնության շնոր-հիվ՝ Սցիպիոնի հեծելազորը գերազանցում էր կարթագենյան հե-ծելազորին, և Հաննիրալը ջարդվեց:

Կարթագենի կառավարությունը ստիպված եղավ համաձայնել հաշտության այն պայմաններին, որ թելադրեցին հռոմեացիները: Ըստ այդ պայմանագրի՝ Կարթագենը կորցնում էր Աֆրիկայից դուրս ունեցած իր բոլոր տիրությունները և իրավունք չունեի ա-ռանց Հոռմի համաձայնության պատերազմ մղելու: Բացի այդ, Կարթագենը պետք է վճարեր ահադին ռազմատուգանք և Հոռմին հաճանք իր բոլոր մարտական փղերն ու ամբողջ ռազմական նա-վատորմը, բացի 10 նավից:

Այսպես վերջացավ 201 թվին ն. թ. ա. ամենածանր ու վտանգավոր պատերազմը, որ երբեք մղել էր Հոռմը: Հաննի-րալին հաղթող Պուբլիոս Կոռնելիոս Սցիպիոնը ստացավ Աֆրի-կացի մականունը:

Հաշտություն ինքեւոյ մի քանի տարի անց հռոմեական սկնատը Կարթագենից պահանջեց իրեն հանձնել Հաննիբալին՝ Բայց մեծ զորավարը՝ չցանկանալով ընկնել թշնամու ձեռքը՝ փախաւ Ասիա և այնտեղ մեռաւ։

Հանճիբալի պարտության պատճառները Հռոմը Հաննիբալին հաղթեց այն պատճառով, որ հռոմեական զուգացիական բանակը դերազանցում էր կարթագենյան վարձու բանակին։ Հռոմեական զորքերը, որոնք իրենց դաշտերի համար էին պայքարում, ավելի տոկոս դուրս եկան, քան Հաննիբալի վարձկանները, որոնք քիչ էին շահադրդոված Կարթագենի հաղթանակով։

Բացի այդ, Կարթագենը թարմ օժանդակ ուժեր չէր ուղարկում իր տաղանդավոր զորավարին։ Մի քանի դավաճան-կարթագենացիներ նույնիսկ դուրս էին գալիս Հաննիբալի դեմ։ Այս բոլոր հանդամանքները գերակշռությունը տալիս էին Հռոմին, որը և հաղթող հանդիսացաւ։

§ 71. ՄԱԿԵՐՈՆԻԱՅԻ ԵՎ ՀՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ։

ԵՐՐՈՐԴ ՊՈՒՆԻԿՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

(149—146 թ. թ. Ն. ա.)

Կարթագենի դեմ տարած հաղթանակը Հռոմին դարձրեց ամենազորեղ պետությունը, Միջերկրական ծովի շրջանում։ Այժմ նա սկսում է խառնվել արեւելյան պետություններին՝ Մակեդոնիայի, Հունաստանի, Ասորիքի, Եգիպտոսի գործերին։ Դրանով ամենից ավելի շահադրդոված էին Հռոմի առևտրականները։

Արեւելյան պետությունները շարունակ պատերազմում էին իրար հետ։ Այդ պատճառով նրանց համար դժվար էր համախմբվել Հռոմի դեմ պայքարելու համար։ Օգտվելով դրանից՝ հռոմեացիները մեկ-մեկ ջարդեցին իրենց հակառակորդներին։ II դարի առաջին կեսին Ն. թ. ա. Հռոմը նվաճեց Մակեդոնիան ու Հունուստանը և ծանր պարտության մատնեց Ասորիքը։

Երրորդ օլոնկյան պատերազմը Մինչդեռ Կարթագենը երկրորդ պունիկյան պատերազմից հետո արագ ոտքի կանգնեց, նրա առևտուրը և մանավանդ երկրագործությունը նորից ծաղկեցին և այդ հանգամանքը երկուդ ներշնչեց հռոմեական կալվածատերերին ու առևտրականներին։

Նրանք վախենում էին կարթագենյան առևտրի մրցույթունից և նրանց աչքին մի նոր Համնիբալ էր երևում, որ կարող էր հարձակվել Իտալիայի վրա: Հռոմեացի ստրկատեր ու սենատոր Կատոնը սենատում արտասանած իր յուրաքանչյուր ճառը, անկախ նրա բովանդակությունից, վերջացնում էր միևնույն նախադասությամբ. «այնուամենայնիվ ես կարծում եմ, որ Կարթագենը պետք է կործանել»:

149 թ. ն. թ. ա. հռոմեական սենատը պատերազմի առիթ գտավ Կարթագենն առանց Հռոմի թույլտվության պատերազմ էր սկսել նոմիդական թագավորի դեմ: Այն ժամանակ Հռոմը վերջնապիսի ներկայացրեց և պահանջեց, որ Կարթագենի բնակիչները քաղաքից հեռանան և իրենց համար նոր բնակավայր ընտրեն ծովից հեռու:

Այդ պահանջը Կարթագենում զայրույթի ու ցասման պոռկում առաջացրեց: Վճռեցին քաղաքը պաշտպանել մինչև արյան վերջին կաթիլը: Ամբողջ բնակչությունն օր ու գիշեր աշխատում էր. զենք էր կռում, նետիչ գործիքներ էր շինում, պարիսպներն էր ամրացնում: Կանայք կտրում էին իրենց մազերը, որ նրանցից պարաններ հյուսեն նետիչ գործիքների համար: Նրա հռոմեական բանակը մոտեցավ քաղաքին, վերջինն արդեն հիանալի պատրաստված էր պաշտպանության համար: Կարթագենի հզոր պարիսպները դիմանում էին հռոմեացիների բոլոր գրոհներին, իսկ պարենի խոշոր պաշարները բնակչությանը հնարավորություն էին տալիս դիմանալու երկարատև պաշարման: Այս պատճառով պատերազմի առաջին երկու տարիները հռոմեացիներին ոչ մի հաջողություն չբերին:

Գրոհ Կարթագենի վրա եվ
հրա կործանումը

146 թ. ն. թ. ա. դարնաճը ընդհանուր գրոհ սկսվեց Կարթագենի վրա: Այդ ժամանակ քաղաքում սով ու հիվանդություններ սկսեցին: Հռոմեական ջոկատներից մեկին հաջողվեց քաղաք մտնել պարսպի վրայով, որ սովից ու ժանդար

պառ եղած կայազորը չէր կարողացել լավ պաշտպանել: Այս ջոկատի հետևից ներխուժեց և ամբողջ բանակը: Վեց օր շարունակ կատաղի կռիվներ էին տեղի ունենում քաղաքի փողոցներում. կարթագենացիները համառորեն պաշտպանում էին յուրաքանչյուր տուն: Վերջապես, կայազորի մնացորդները և ողջ մնացած

բնակչությունը պատասպարւելցին անառիկ միջնաբերդում: Հոռմեացիներն սկսեցին պատրաստվել միջնաբերդը պաշարելու: Այն ժամանակ 30 հազար տղամարդիկ և 25 հազար կանայք անձնատուր եղան հաղթողների ուղորմածությանը: Մի փոքրիկ ջոկատ միայն շուղեց անձնատուր լինել. նա հրդեհեց միջնաբերդում. գտնվող տաճարը և համարյա բոլորը դո՛հ զնացին բոցերին:

Հոռմեացիները դաժանորեն պատժեցին պարտվածներին: Կարթագենի բնակիչներին ստրկության վաճառեցին: Քաղաքը հանձնվեց ղեմավորներին կողոպտելու, ապա նրա մնացած մասը հռոմեական սենատի հրամանով հիմնովին ավերվեց: 17 օր շարունակ այրվում էին Կարթագենի ավերակները: Այնտեղ, որտեղ ծաղկած քաղաքն էր կանգնած, գտնվում ակոս քաշեցին և այդ տեղը նստվել են թարկեցին: Կարթագենի մարդը դարձրին Հոռմեացիությունցիա և անունը դրին Աֆրիկա:

Ն. Բ. ա. III եւ II հարերի հոռմեական ճակատագրի հետքերը
Ն. Բ. ա. III և II դարերում տեղի ունեցած պատերազմների հետևանքով հռոմեացիների ձեռքն ընկան Իսպանիան, Հյուսիսային Աֆրիկայի մի մասը, Բալկանյան թերակղզին և բազմաթիվ կղզիներ Միջերկրական ծովում: Հոռմը դարձավ հզոր տերություն:

Այդ բոլոր պատերազմները թալանչիական բնույթ էին կրում: Դրանք հարկավոր էին միայն հռոմեական խոշոր կալվածատերերի, վաշխառուների ու առևտրականների համար, որոնք նվաճված ժողովուրդներին շահագործելով հարստություն էին դիպում: V և IV դարերում Հոռմի կողմից Իտալիայի նվաճումը որոշ բան տվեց գյուղացիությանը, բայց անդրծովյան խոշոր արշավանքներից գյուղացիությունը ոչինչ չստացավ: Ընդհակառակը, III և II դարերի պատերազմների արդյունքը եղավ հռոմեական դոմինիոնների ու արհեստավորների կատարյալ քայքայումը:

III. ՍՏՐԿԱՏԻՐԵԿԱՆ ՀՌՈՄԸ (III—II դ. դ. ճ. թ. ա.)

§ 72. ՍՏՐԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ՍՏՐՈՒԿՆԵՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

**Մարկուսյան
աղբյուրները:
Մարկոսների
տուկաները**

Հռոմեական նվաճումների շնորհիվ՝ Իտալիայում լայնորեն տարածվեց ստրկական աշխատանքը։ Ամենից շատ ստրուկներ տալիս էր պատերազմը։ Հռոմեացիները՝ որևէ երկիր նվաճելով՝ նրա բնակչության մեծ մասն ստրուկ էին դարձնում։ Հռոմեական զորավարները հաճախ առևտրականներին իրենց ճամբար էին հրավիրում և հենց այնտեղ էլ ռազմագերիներին վաճառում նրանց։

Ստրուկին պատվելը՝

Շղթայակապ ստրուկ։

Ստրկության երկրորդ աղբյուրը պարտքերն էին։ Պրովինցիալների բնակիչները, որոնք հարկադրված էին Հռոմի օգտին ահագին տուրքեր վճարելու, շուտով ընկնում էին վաշխառուների ճանկը և սրանք էլ նրանց ստրկության էին վաճառում։

Ստրկության երրորդ աղբյուրը մարդկանց հափշտակումն էր՝ ծովային ավազակների՝ ծովահենների կողմից։ Մովահենները հարձակվում էին անցնող նավերի վրա ու կողոպտում ծովափնյա երկրները։ Մովահենների հանդուրժյունն այնտեղ էր հասնում, որ նրանք հարձակվում էին նույնիսկ Իտալիայի ափերի վրա և ահագին ավար վերցնում։

Նման դրույթն հետևանքով մի քանի օլրովինցիաներում,
ազատ բնակչությունը խիստ նվազեց:

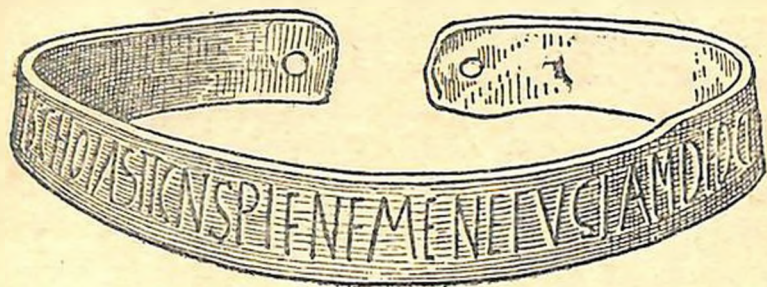
Ստրուկները վաճառվում էին անազատների շուկաներում: Հոռոմեացոց ժամանակ ստրուկների բավական խոշոր շուկա կար Պեղոս կղզում: Այստեղ ամեն օր վաճառվում էին հազարավոր ստրուկներ, որոնց հետո տանում էին հոռոմեական բոլոր տիրությունները: Վաճառքի հանձնած ստրուկները հատուկ տարբերիչ նշաններ ունեին. նրանց ստների կավիճ էր քսվում, իսկ գլխների դնում էին պսակ կամ բրդե թասակ: Նյրեմն ստրուկի վզից կախում էին մի տախտակ, որի վրա դրված էին լինում զնորդի համար ամհրաթեշտ բոլոր տեղեկությունները՝ ստրուկի տարիքը, նրա ծագումը, արժանիքները:

Խոշոր պատերազմից կամ ծովահենական հաջող հարձակումից հետո ստրուկների գներն իսկույն ընկնում էին: Օրինակ՝ Սարդինիա կղզին հնազանդեցնելուց հետո Հռոմում ստրուկներն ալնքան էժան դնով էին վաճառվում, որ կաղմվեց մի սուած:

Հռոմում ստրուկները պատկանում էին Պեթակաւան ստրուկներ կամ պետության կամ մասնավոր անձանց: Պետական ստրուկներն օգտագործվում էին հասարակական աշխատանքներում՝ ջրմուղների ու հասարակական շենքերի կառուցման, ճանապարհների սալահատումն և այլ աշխատանքներում: Նրանք գրավում էին նաև դանազան ստորին հասարակական պաշտոններ՝ դռնապան, տաճարների սպասավորներ, ցրիչներ, բանաստիճան հեկիչներ, դահլիճներ: Հսկողագործության մեջ օգտագործվում էր բացառապես ստրուկների աշխատանքը: Հանքերն ու քարհանքները պատկանում էին պետությանը: Այդ հանքերը հանձնվում էին կապալառուներին, որոնք մշակում էին այն իրենց սեփական կամ վարձու ստրուկների աշխատանքով, նոր կարքագծի (Խսպանխալում) մոտ եղած արծաթահանքերում աշխատում էին շուրջ 40 հազար ստրուկներ: Պետական ստրուկներն ավելի քիչ էին, քան մասնավոր ստրուկները, և նրանք համեմատյալ դեպք ավելի լավ դրույթն ունեց էին գտնվում:

Քաղաքային և գյուղական ստրուկներ Որեք հարուստ հոռոմեացու բոլոր ստրուկները (ինչպես այն ժամանակ ասում էին՝ նրա «ֆամիլիան») բաժանվում էին քաղաքային և

գլխուղական ստրուկներին՝ Յուրաքանչյուր հարուստ հռոմեացի հարյուրավոր քաղաքային ստրուկներ ունեւր։ Նրանց թվում կային թիկնապահներ, խոհարարներ, սափրիչներ (վարսավիրներ), ջուլհակներ, կոշկակարներ, ներկարարներ, քարտաշներ, ճարտարապետներ, գրագիրներ, ուսուցիչներ, երաժիշտներ, դերասաններ— մի խոսքով՝ ամեն մասնագիտութեան տեր մարդիկ, որ անհրաժեշտ էին մի հարուստ տուն սպասարկելու համար։

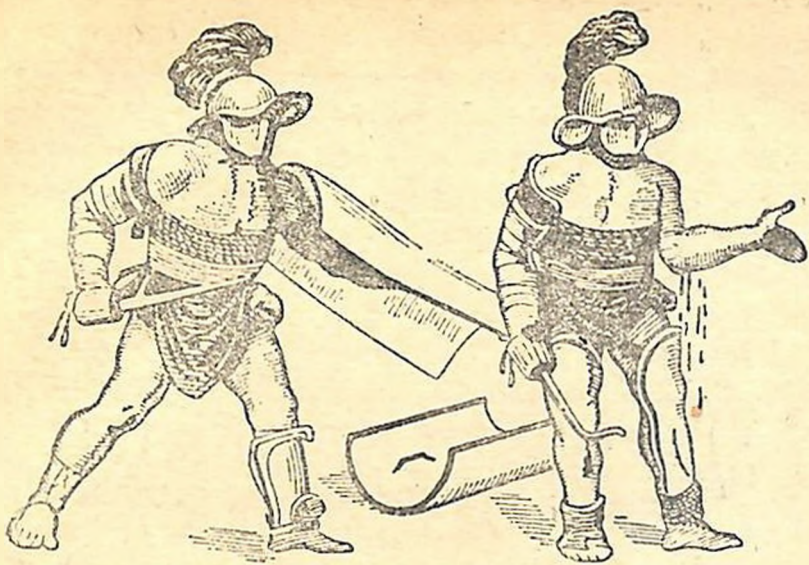

Ստրուկի վզնոց, որի վրա դրված է նրա տիրոջ անունը։

Իսկ գլխուղական ստրուկներն աշխատում էին քաղաքից դուրս, ստրկատիրոջ կալվածներում։ Նրանց քահալը կախված էր կալվածքի մեծությոնից։ Զրթնապուղի ու խաղողի բերքահավաքի ժամանակ ստրուկներին օրհնելու համար վարձվում էին աղատ մշակներ սակավահող կամ հողազուրկ գլխուղացիներից։

Գլադիատոր- ստրուկներ

Ստրուկների մի առանձին խումբ էին կազմում գլադիատորները։ Այդ մարդկանց ստիպում էին հասարակութեան հաճույքի համար ճակատել իրար, կամ կռվել վայրի գաղանդների հետ ու մեռնել կրկեսի հրապարակում։ Գլադիատոր էին դարձնում ռազմագերիների կամ ռճրագործների մեջ եղած ամենից ուժեղ ու համարձակ մարդկանց։ Հարուստ հռոմեացիները երբեմն գլադիատոր էին դարձնում իրենց ստրուկների մի մասը։ Գլադիատորներին տերերը նրանց հրապարակ էին հանում, երբ խաղեր էին կազմակերպում իրենց հաշվին կամ իրենց գլադիատորներին նույն նպատակներով վարձով տալիս էին ուրիշներին։ Գլադիատորներին սովորեցնում էին հատուկ դպրոցներում, որոնք քիչ չէին Իտալիայում։ Այնտեղ

Գլադիատորներ:

ներանց պահում էին միակիլած և ամենաշնչին պարտազանցութեան՝ համար դաժան պատիժների ենթարկում:

Մարուկների դրուքումը

Հռոմեական ստրուկների դրուքումը շատ ծանր էր: Ստրուկը մարդ չէր համարվում և օրենքը նրան չէր պաշտպանում. ստրկատերը կարող էր իր ուղածի պես նրան պատժել, նույնիսկ սպանել և դրա համար պատասխանատու չլինել:

Ստրուկն առանց տիրոջ թույլտվության չէր կարող ընտանիք և գույք ունենալ: Հաճախ ստրուկներին անասունի պես խաբանում էին: Առանձնապես ծանր էր գյուղական ստրուկների վրձակը: Նրանք աշխատում էին դաժան վերակացուների հսկողության տակ: Անհնազանդ ստրուկներին պիշերը փակում էին հատուկ բանտային շենքերում և աշխատանքի էին դուրս բերում շղթայակապ: Հռոմեացիներն արհամարհանքով էին վերաբերվում ստրուկներին և ասում էին, թե աշխատանքի բոլոր դրածիքները բաժանվում են երեք տեսակի—համր (օրինակ՝ սայլերը), բառաչող (օրինակ՝ եղները) և խոսող (ստրուկները):

Մարկալույժներ

Ազատ արձակված ստրուկը կոչվում էր ստրկալույժ: Նրբեմն տերը ստրուկին ազատ էր

արձակում ստրուկի մատուցած ունէ հատուկ ծառայությունների համար, բայց ավելի հաճախ այն պատճառով, որ այդ ձեռնարկէր ստրկատիրոջը: Ստրկալուծը բոլորովին անկախ մարդ չէր դառնում, նա որոշ կէտքով էր ունենում իր նախկին տիրոջը: Վերջինս հանդիսանում էր ստրկալուծի «պատերոնը»: Ստրկալուծն ընդունում էր իր պատրոնի անունը և պարտավոր էր նրան «հարգանք ու հնազանդություն» ցույց տալ: Իր պատրոնին պատշաճ հնազանդություն ցուցչուոված ստրկալուծը կաշոյ էր նորից ստրկացվել:

Հռոմի տնտեսության զարգացման գործում ստրկությունը վիթխարի դեր էր խաղում: Նա կազմում էր և՛ դյուղաստնտնության, և՛ արհեստի, և՛ առևտրի հիմքը:

§ 73. ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԿԱՊԱԼԱՌՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՎԱՇՆԱՌՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՍՍԱՆԱԼԸ

Պրովինցիալների կառավարումը

Պրովինցիալների հսկայական հարստություններն ընկան հռոմեացիների ձեռքը: Նվաճված մարդկրը կառավարում էին հռոմեական կուսակալները: Նրանք նշանակվում էին նախկին կոնսուլներից ու պրետորներից և կոչվում էին պրովինսուսներ և պրոպրետոսներ (այսինքն՝ կոնսուլների և պրետորների տեղակալներ): Կուսակալներն իրենց ձեռքում էին կենտրոնացնում և՛ ղինվորական, և՛ քաղաքացիական իշխանությունը: Նրանք իրավունք ունեին անօրինակու պրովինցիալների բնակիչների կյանքն ու մահը: Օգտվելով դրանից՝ հռոմեական կուսակալներն անողորմաբար կոշտացնում էին պրովինցիալներին:

Սիցիլիայի կուսակալ Վեռեսը, օրինակ, երեք տարի շարունակ (73 թվից մինչև 71 թվի վերջը Ն. Բ. ա.) ավերում էր այդ երկիրը: Նա մահապատժում էր կամ բանտարկում բազմաթիվ բնակիչների, այդ թվում նաև հռոմեական քաղաքացիներին: Նա ծեծի ու տանջանքների էր ենթարկում նրանց, խլում էր նրանց գույքը, բռնադատում էր տաճարների գույքը, ավերում էր ամրոց քաղաքներ: Երեք տարվա ընթացքում Վեռեսը Սիցիլիայում գոհաց 40 միլիոն սևստերց¹⁾:

Կապալառու- ները եվ վաճ- ողառուները

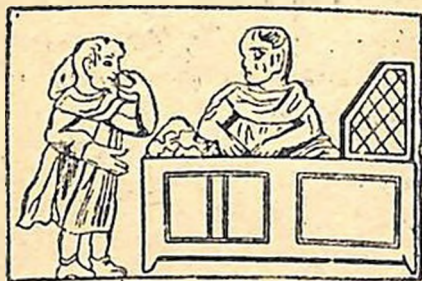
Պրովինցիալների վրա հսկայական հարկեր էին դրվում, որոնք բոլորովին քայքայում էին նրանց բնակիչներին: Հարկերի գանձումը կապալով տրվում էր մասնավոր անձանց: Կապալառուները առաջուց պետությանը տալիս էին հարկերի այն ամբողջ գումարը, որ պետք է գանձվեր պրովինցիայից: Այս հռոմեական կուսակալների օգնությամբ կապա-

1) Սևստերցը մոտ 10 կոպ. արժողությամբ արծաթն դրամ էր:

լառունները ընակելներին շատ ավելի մեծ գումար էին հափաքում, քան իրենք վճարել էին պետությանը:

Կապալառուներն իտալիայում և մանավանդ պրովինցիաներում գրադվում էին հաճախ վաշխառուներ: Նրանք փոխառություն էին առնում ոչ միայն մասնավոր մարդկանց, այլև քաղաքներին ու ամբողջ պետություններին: Փոխառության տոկոսը շատ բարձր էր լինում, երբեմն հասնում էր տարեկան 48 տոկոսի:

Հոռմում, շուկայում վաղուց ի վեր սեղանավորների խանութներ կային: Նրանց տները դրամ փոխելով էին ղրադվում: Բայց հետո նրանց գործուհիները ընդարձակվեց: Նրանք սկսեցին փող վերցնել պահելու և շրջանառության մեջ դնել այն, սկսեցին գրադվել վարկատվությամբ և այլ գրամական քարձարներով:

Հոռմական սեղանավոր:

Փողի կուտակման շնորհիվ Հոռմում ծաղկում էր ամեն բնական սպեկուլացիան: Հոռմական խոշոր սպեկուլանտի օրինակ կարող է ծառայել Նշանավոր հարուստ Կրասոսը: Նա Հոռմում գրադվում էր հողամասերի սպեկուլացիայով: Հրդեհի ժամանակ Կրասոսը շնչին գումարով գնում էր այրվող շենքեր և նրա մոտ գտնվող շինությունները, իսկ հետո հողամասը վերավաճառում էր, կամ սյնտիղ տներ էր շինում: Կրասոսը սպեկուլացիայի միջոցով աստիճանաբար դարձավ քաղաքի մեծ մասի սեփականատերը և ամենահարուստ մարդը Հոռմում:

Ս.ռեվսուրը, Հեծյալներ

Միջերկրական ծովի նվաճումը դարև սույն Հոռմի առևտրի լայն զարգացմանը: Հոռմացիները շատ ասրանք էին ներմուծում, բայց արտահանում էին քիչ: Պրովինցիաներից՝ բերում էին պերճանքի առարկաներ՝ թանկարժեք գոբելաններ, ոսկե և արծաթե իրեր, նուրբ տեսակի զինքներ, փղոսկր, գեղարվեստական ամանեղեն: Հայն սպառման առարկաներից ներմուծում էին առավելապես հաց:

Հոռմում գրամական հարստությունները գտնվում էին ղլխավորապես ճեծյալների դասի ձեռքում: Առաջ «հեծյալներ» էին կոչվում առաջին գույքային կարգի ամենահարուստ մարդիկ, որոնք ծառայում էին հեծելազորում: Բայց հետո «հեծյալներ» անունը կորցրեց իր սկզբնական իմաստը: Սկսեցին «հեծյալներ» անվանել հարուստ մարդկանց, գրամական խոշոր կապիտալների տերերին, հակախ այն բանից, ծառայում են թե ոչ հեծելազորում: Հեծյալների դասի մեջ ընդունվելու համար հարկավոր էր որոշ գրամազուլի ունենալ:

**ԽՈՇՈՐ ԽՈՂԱ-
ՔԻՐՈՒՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԳՅՈՂԱ-
ԳԻՐՔՅԱՆ ԲԱՅ-
ԲԱՅՈՒՄԸ**

Մեծ փոխախոյութիւններ կատարւեցին նաև Խոտալիայի գյուղատնտեսութեան մեջ: Մինչև III դարը ն. թ. ա. խոշոր հողատիրութիւն համարյա չկար: Բայց ստրկութեան զարգացումը և դրամական կապիտալներէ կուտակումը II դարում ն. թ. ա. խոշան հանդիսացաւ հողային խոշոր տիրութիւններէ (յատէ՛ֆաւնդիսմէրէ): առաջացման: Նվաճումները հռոմեական կալվածատերերէն շատ ստրուկներ էին մատակարարում, իսկ կուտակած կապիտալները նրանց հնարավորութիւն էին տալիս հողեր գնելու: Բացի այդ, նորիներն ասորինաբար զավթում էին պետական հողերը և դարձնում իրենց մասնավոր սեփականութիւն:

Խոշոր հողատիրութիւնն աճում էր, իսկ գյուղացիական տնտեսութիւններն այդ ժամանակ քայքայւում: Հարուստ ստրկատերերը հաճախ սլարտի տակ բնկած գյուղացիներին քշում էին հողից և հափշտակում նրանց հողամասերը:

Հացն այնքան էժան էր, որ նրա վաճառքից գյուղացին շատ շնչին բան էր ստանում: Անասնապահութեամբ զբաղվել գյուղացիները չէին կարող, որովհետև դրա համար շատ հող էր հարկավոր: Զի՞քնի և խաղող մշակելու համար

որոշ կապիտալ էր հարկավոր: Այսպիսով գյուղացու համար զբժվար էր դիմանալ խոշոր ստրկատիրական տնտեսութեան մրցութեանը: Բացի այդ, երկարատև անդրծովեան արշավանքները գյուղացուն կտրում էին իր տնտեսութիւնից: Արշավանքների ընթացքում գյուղացիները ձեռք էին քաշում աշխատանքային կյանքից և բնակչանում էին զինվորական ռոճիկով ու ռազմական ավարով ասորներուն: Դրա համար էլ նրանք զերազատում էին լքել իրենց բարձիթող արված տնտեսութիւնն ու դնալ քաղաք: Այսպէս սկսեց II դարում ն. թ. ա. Խոտալիան գյուղի ամայացումը:

Հռոմեական առևտրական նավ:

Գյուղացիներին Հռոմ էին քաշում մանր-մունր վատտակները և այն նվերները, որ նրանք ստանում էին ստրկատերերից ընտրութիւնների ժամանակ: Հարուստ ստրկատերերն ընտրողներին կաշառելու համար ահագին միջոցներ էին ծախսում. նրանք ժողովրդի համար կազմակերպում էին փառահեղ կրկեսային խաղեր, ծրի հյուրասիրութիւններ, փող էին բաժանում և այլն:

Այս ամենի հետևանքով քաղաքի մանր մարդիկ ձեռք էին քաշում աշխատանքից, սովորում էին ապրել հարուստների տված փշրանքներով և դառնում էին անպորժ, ալլասերված ամբոխ:

§ 74. ՀՈՌՄԻ ԿԵՆՅԱՂՆ ՈՒ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՆ

III ԵՎ II Դ. Դ. Ն. Բ. Ա.

Փարթամ կյանքի զարգացումը

Խտալիայի տնտեսական կյանքում տեղի ունեցող փոփոխությունների կապակցությամբ փոխվում էին նաև հոռմեացիների կենցաղն ու բարքերը: Կյանքի առաջվա պարզությունն աստիճանաբար շրանում էր: Հարստության կուտակելու և արևելյան երկրների հետ ծանոթանալու շնորհիվ՝ Հռոմի հասարակական բարձր խավերի շրջանում ավելի ու ավելի էր զարգանում ճոխ կյանքը: Այդ արտահայտվում էր տնային կահավորության, զգեստների մեջ, անդրադառնում հասարակական ու մասնավոր շենքերի վրա, տոնակատարությունների վրա: Դեռ III դ. սկզբին Ն. Բ. ա. Կարթագենի դեսպանները, Հռոմից վերադառնալով, պատմում էին, թե սեղանի միկենույն արծաթե պարագան ծառայում էր ամբողջ սենատին. այնպես որ, դեսպանները նույն պարագան գտնում էին ամեն մի սենատորի տանը, ուր նրանց հրավիրում էին հյուր գնալ:

Իսկ այժմ բոլոր հարուստ ընտանիքներում երևան էին եկել արծաթե գեղեցիկ ամանեղեն, նրբագեղ կահույք և դիպակի գորգեր: Հռոմ էին բերում հունական գինի և Սև ծովի ձուկ: Նախկին համեստ հացկերությունների փոխարեն կաղմակերպում էին շքեղ խնջույքներ, որոնց համար արդեն լավական չէր տան եփած-թխածը, այլ պահանջվում էին մասնազետ խոհարարներ: Տոնակատարությունների թիվն ու նրանց շքեղությունն աճում էր տասնամյակ առ տասնամյակ: Դադարադառնությունների մեծամարտերը, ինչպես և վայրի զազանների զրգույնը, դարձան Հռոմի ամբոխի սիրած զվարճալիքը: Ն. Բ. ա. II դարից սկսած դրա համար հատկապես զազաններ էին բերում Աֆրիկայից:

II դարում Ն. Բ. ա. հոռմեացիներն անմիջական հարաբերություններ հաստատեցին Հունաստանի հետ: Դրա համար էլ հունական կուլտուրայի ազդեցությունն սկսեց ավելի ուժեղանալ, քան առաջ էր: Խտալիայում լայնորեն տարածվեց նունարեն լեզուն: Այդ լեզուն անհրաժեշտ էր Հռոմի առևտրականների և դրամատիկների համար, որոնք մշտական հարաբերություններ ցանկին Արևելքի հետ: Հունարեն իմանալը պարտադիր է դառնում նաև ամեն մի անվանի հոռմեացու համար, որը ցանկանում է կրթված մարդ երևալ, որովհետև այդ ժամանակ լայնորեն տարածվում է հունական գրականությունը: Հարուստ հոռմեացիների տներում երևում են հույն ուսուցիչներ, հաճախ օտրուկներ, որոնց հանձնարարում են երեխաների դաստիարակությունը:

Հռոմեական գրականության երեւելու գալը

Հունական ազդեցության տակ III—II դարերում Ն. Բ. ա. սկսում է ձևավորվել հոռմեական գրականությունը: Այդ վաղ շրջանի ավելի խոշոր բանաստեղծներից պետք է հիշատակել էնեիդոսին: Նա լատիներեն էր թարգմանում կամ վերամշակում էր հույն գրողների երկերը: Էնեիդոսը «Լիլիականի» ու «Օդիսականի» նմանողությամբ գրել է «տարեդիր» անունով մի մեծ պոեմ, որի մեջ պատմել է Հռոմի պատմությունը առասպելական շրջանից սկսած մինչև II դարը Ն. Բ. ա.:

Ավելի ինքնություն գրող էր Մարկոս Պարցիսոս Կատոնը: Նա գրել է մի պատմական երկ («Սկիզբներ» անունով) Հռոմի պատմության մասին, սկսած առաջապելական ժամանակներից մինչև 149 թիվը ն. թ. ա.: Բացի դրանից, Կատոնին է պատկանում «Դյուդատնտեսության մասին» աշխատությունը:

Հռոմեական հասարակության մեջ մեծ ժողովրդավաճառական էր վայելում կամեդիան: Դա էլ սկիզբ էր առել հռոմեականի նմանողության մեջ: Կոմեդիաներ գրող Հռոմեական հեղինակներից ամենահայտնին Պլավտոսն է: Նա վերամշակում էր հռոմեական կոմեդիաները հռոմեական եղանակով՝ իր երկերում ծաղրելով իր ժամանակի հասարակության բարքերը: Պլավտոսի կոմեդիաները գրված են կենդանի, ժողովրդական լեզվով:

IV. ՍՏՐՈՒԿՆԵՐԻ ԵՎ ԱՋԱՏ ԶԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՌԵՍՊՈՒԲԼԻԿԱՅԻ ԱՆԿՈՒՄԸ (137—30 թ. թ. ն. թ. ա.)

§ 75. ՍՏՐՈՒԿՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԻՑԻԼԱՅՈՒՄ: ԱՐԻՍՏՈՆԻԿԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՓՈԲՐ ԱՍԻՍՅՈՒՄ

Սիցիլիայում ստրուկներ խիստ շատ կային: Սիցիլիայում ստրուկներ խիստ շատ կային: Կղզու արգավանդ հողն ու բարենպաստ կլիման հնարավորություն էին տալիս լայն շափերով հողագործությամբ զբաղվելու: Հռոմեական հեծյալները անպաշտպան պրովինցիայի տեր ու տնօրեն էին դարձել և խոշոր հողամասեր էին գրավում, որտեղ և խոշոր տնտեսություն էին վարում: Սիցիլիան շուտով դարձավ «Իտալիայի շտեմարանը»: Ամբողջ կղզին լիքն էր ահագին քանակի ստրուկներով, որոնք գլխավորապես տուրքեր էին: Տները շափազանց դաժան էին վարվում նրանց հետ: Սիցիլիայի ստրկատերերից շատերը համարյա չէին կերակրում ու չէին հագցնում իրենց ստրուկներին: Դրա համար էլ ստրուկներն ստիպված էին լինում ապրել ավազակությամբ ու կողոպուտով:

Մի անգամ էննա քաղաքում ապրող սիցիլիացի հարուստ ստրկատեր Դամոփիլոսի մոտ եկան մի քանի մերկ ստրուկներ և խնդրեցին, որ իրենց հապուստ տա: Դամոփիլոսը հրամայեց ստրուկներին ծեծել ու նորից աշխատանքի ուղարկել:

Ապստամբութեան սկիզբը

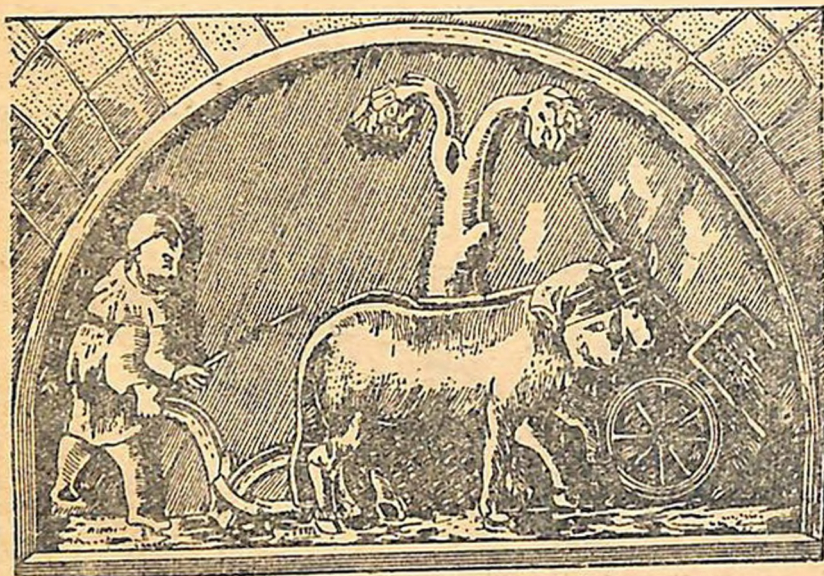
քություն բռնկվեց:

Ապստամբությունն սկսեցին Պամուխիլոսի գյուղական ըստօրոպները: Գիշերը նրանք ներխուժեցին Լենա (137 թ. ն. թ. ա.)՝ Ուրիշ ստրուկներ էլ անմիջապես միացան նրանց, և սկսվեց ստրկատերերի ջարդը:

Ապստամբությունից դեռ շատ առաջ Լենա քաղաքի ըստօրոպները դադտնի ժողովներ էին ունեցել ու խորհրդակցել թե ինչպես ազատվեն իրենց ծանր վիճակից: Նրանց թվում եղևուս անունով մի ստրուկ կար, որը մեծ ազդեցություն ուներ իր ասորի ընկերների մեջ:

Ստրուկների հաղթանակը եվ իշխանության կազմակերպումը

Գրավելով իշխանությունը՝ ապստամբներն Եվնուսին թաղավոր ընտրեցին: Նրան կից կազմակերպվեց խորհուրդ, որի անդամներ նա նշանակեց իրենց խելքով ավելի աչքի ընկնող ըստօրոպներին: Երեք օրվա ընթացքում վեց հազարանոց զորք ստեղծվեց: Այս զորքի օգնությամբ

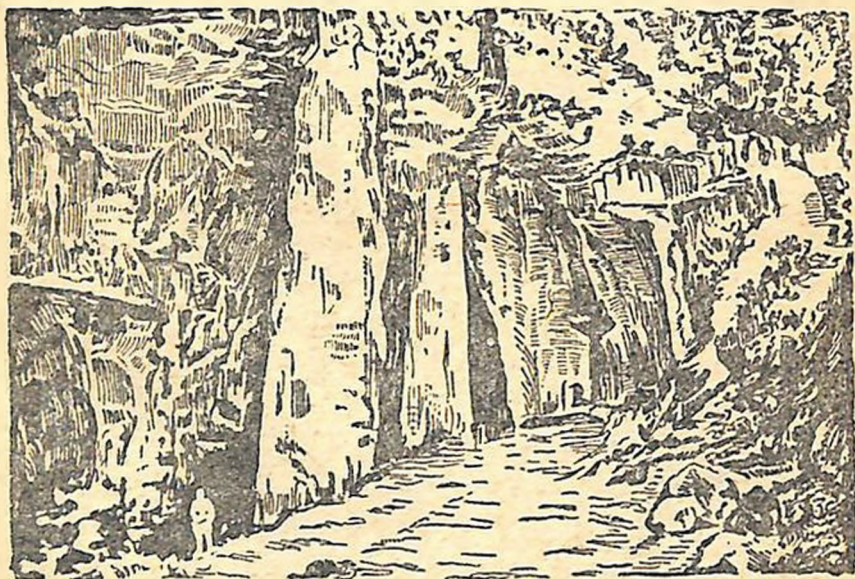
Հռոմեացի գյուղացին ազատմը

ապստամբները ջարդեցին հռոմեական մի քանի մանր ջոկատներ, որոնք ուղարկվել էին էննան խաղաղացնելու:

Կղզու հարավ-արևմտյան մասում բռնկվեց երկրորդ ապստամբությունը, որի գլուխ կանգնեց փոքր-ասիացի ստրուկ Ելեոնը: Հինգ հազարանոց մի ջոկատով նա միացավ Եվնուսին: Նրանց հաջովվեց ընդհանուր ջանքերով ջախջախել հռոմեական ութ հազարանոց բանակը, որ գտնվում էր Հոռմից եկած Կոնսուլի հրամանատարության տակ:

Ապստամբների թիվն աստիճանաբար աճեց և հասավ 200 հազարի. Կղզու արևելյան կեսը համարյա ամբողջությամբ ընկավ նրանց ձեռքը: Ստրկատիրական լատիֆոնդիաները ոչնչացվեցին: Սակայն, ստրուկները խնայում էին մանր գյուղացիական տնտեսությունները և ձեռք չէին տալիս այն գյուղացիներին, որոնք շարունակում էին զբաղվել իրենց խաղաղ աշխատանքով:

Սիլիկիա ուղարկվեցին խոշոր ռազմական ուժեր: Հռոմեացիները պաշարեցին ապստամբների երկու գլխավոր հենակետերը՝ Տավրոմեն և էննա քաղաքները: Քանի որ այդ քաղաքները գրոհով վերցնելն անհնարին եղավ, հռոմեացիները զիմեցին երկարատև պաշարման

Սիլիկիա կղզում քարհանք, ուր թշում էին ապստամբ ստրուկներին

միջոցին և պաշարվածներին սոսկալի սոլի մատնեցին: Այնուամենայնիվ երկու քաղաքներն էլ վերցնել հաջողվեց միայն դավաճանություն շնորհիվ: Մոտ 20 հազար ապստամբ ստրուկներ կոտորվեցին այնտեղ: Կլեոնը դեռ առաջ սպանվեց քաղաքից դուրս կատարված մի դրոհի ժամանակ, իսկ Նվնուար կենդանի ընկավ հռոմեացիների ձեռքը և տանջանքներից մեռավ բանտում:

Տավրոմենն ու էննան դրավելուց հետո հռոմեական ջոկատներն անցան ամբողջ կղզու և վերջնականապես ճնշեցին ապստամբությունը (132 թ. ն. թ. ա.):

**Արիստոնիկը:
Ապստամբու-
թյունը Պեր-
գամում**

Սիցիլիական ապստամբությունն ուժեղ արձագանք գտավ Փոքր Ասիայում, Պերգամի քաղալոճությունում մեջ: Ստրուկների ու չքավորների մեջ ծագած հուզումներն օգտագործեց Պերգամի թագավոր Ատտալոս III-ի աղգական Արիստոնիկը: Բանն այն է, որ Ատտալոս III-ը, որն անմիջական ժառանգչուներ, մեռնելիս իր թագավորությունը կտակել էր Հոռմին (133 թ. ն. թ. ա.): Դեռ դրանից շատ առաջ նա հռոմեական առևտրականներին մեծ իրավունքներ էր տվել Պերգամում: Բայց Արիստոնիկը որոշեց Պերգամի թագավորությունը շտալ հռոմեացիներին: Նա ձգտում էր տիրանալ գահին: Այդ նպատակին հասնելու համար Արիստոնիկը ստրուկների ու ազատ չքավորության լայն շարժման դուռն էր կանգնեց:

Փոքր Ասիայի մի քանի քաղաքները, որոնք Հոռմի դեմ էին տրամադրված, Արիստոնիկի կողմն անցան: Բայց Ելիսսոսի հարուստ ստրկատերերը հռոմեացիների տիրապետությունն իրենց համար ավելի շահավետ էին համարում: Նրանք Արիստոնիկի դեմ էլան, և վերջինս ջարդվեց ծովային մարտում:

Սակայն, Արիստոնիկն էլի շարունակեց պայքարը: Նա ստրուկներին ազատեց և խոստացավ նրանց ստեղծել «Արևի պետություն»՝ բոլոր քաղաքացիների ազատության ու հավասարության հիման վրա: Այդ բանը ճնշվածների հսկայական մասսաներին դրավեց նրա կողմը: Հենվելով նրանց վրա՝ Արիստոնիկը ջարդեց հռոմեական ուժեղ զորքը, թեև փոքր-ասիական արքայիկներն օգնում էին հռոմեացիներին: Այդ զորքի հրամանատար հռոմեական կոնսուլը գերի ընկավ և սպանվեց: Համարյա ամբողջ Պերգամի թագավորությունն անցավ Արիստոնիկի ձեռքը:

130 թվին Ն. Թ. ա. հոռմեսցիներն ապրս-
տամբների դեմ ուղարկեցին մի ուրիշ կոնսու-
լի, որին հաջողվեց հանկարծակի հարձակումով
շարդել Արխատոնիկի գորքերը: Ինքը Արխատոնիկը թաքնվեց փոքր-
ասիական քաղաքներից մեկում, որտեղ նրան սովածությամբ
հարկադրեցին անձնատուր լինելու: Արխատոնիկին ուղարկեցին
Հոռմ և այնտեղ բանտում խեղդամահ արին: Պերզամի թագավո-
րությունը կցվեց Հոռմի տերություններին:

Հոռմը դեռ ուժեղ էր, և ստրուկների անջատ-անջատ ապրս-
տամբություններն անկարող էին ոչնչացնել ստրկատիրական կար-
գը:

§ 76. ԳՐԱԿՓՈՍ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԻ ՌԵՅՈՐՄՆԵՐԸ: ՏԻՐԵՐԻՈՍ ԳՐԱԿՓՈՍԸ (133 թ. Ն. Թ. Ա.)

ՌԵՅՈՐՄՆԵՐԻ
ԱՅԲԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Այն ժամանակ, երբ հոռմեսցիները Սիցի-
լիայի ու Պերզամի ստրուկների ապստամբու-
թյուններն էին ճնշում, բուն Իտալիայում գյու-
ղացիական շարժում բարձրացավ: Ամբողջ երկրով մեկ շքավորու-
թյունը հաղվել էր: Շենքերի պատերին, մահարձանների վրա
երևում էին մակազրություններ, որոնք հողերի բաժանում էին պա-
հանջում:

Իտալիայի գյուղացիությունը շատ ծանր ժամանակաշրջան
էր ապրում: Մանր, ազատ հողատերերն ավելի ու ավելի էին քայ-
քայվում: Նրանց փոխարեն Իտալիայի դաշտերում, որոնք այժմ
անցել էին խոշոր հողատերերի ձեռքը ու դարձել նրանց սեփակա-
նությունը, երևան եկան բազմաթիվ ստրուկներ: Արխատոնի-
տիայի որոշ ներկայացուցիչները հասկանում էին, որ այդ հանգա-
մանքը վտանգավոր հետևանքներ է սպառնում: Նախ՝ բանակը
հավաքագրվում էր գյուղացիներից, ուստի գյուղացիների քայքա-
յումը և ազատ աշխատանքը ստրկականով փոխարինելը դալիս
էին թուլացնելու Հոռմի ռազմական հզորությունը: Երկրորդ՝ Սի-
ցիլիայում ծագած ապստամբությունը ցույց տվեց, թե որքան
վտանգավոր է ստրուկների խոշոր կուտակումը ստրկատերերի հա-
մար: Այս պատճառով արխատոնիտիայի այդ խմբի մեջ միտք
ծաղից քայքայվող գյուղացիությանը հողեր տալու ու ալդալիսով

վերականգնելու մասնը գյուղացիությանը և ամրապնդելու հոռմեական պետությունը: Այդ կարելի էր անել խոշոր հողատերերից ետ վերցնելով այն պետական հողերը, որ նրանք ապօրինաբար զավթել էին:

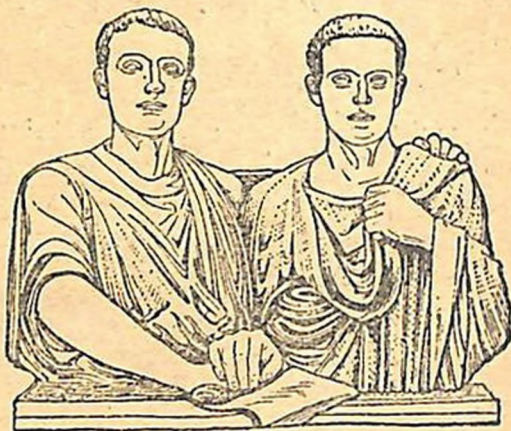
Գրակիսոսներ

Հենց այդպիսի ունիորմ կատարել ծրագրեցին Գրակիսոս եղբայրները: Նրանք անվանի տոհմից էին: Դրակիսոսների հայրը բազմիցս բարձր պաշտոններ էր վարել ռեսպուբլիկայում, իսկ նրանց մայր Կորնելիան Սցեպիոն Աֆրիկացու դուստրն էր: Նրկու եղբայրներն էլ փայլուն կրթություն էին ստացել և հայտնի էին իրենց դեմոկրատական հայացքներով:

133 թվի համար այլադեպ որոշեցին՝ Տիրերիոսին ժողովրդական տրիրոն:

Տիրերիոս Գրակիսոսի և դային օրենքը

Ստանձնելով իր պաշտոնը՝ Տիրերիոսն իր օրինագիծը ներկայացրեց ժողովրդական ժողովին: Ըստ այդ օրինագծի՝ հասարակական դաշտի տիրոջներն իրավունք չունեին դրադեցնելու ավելի քան 500 յուգեր հող (մոտ 125 հեկտար) ընտանիքի զլխավորի համար և ավելի քան 250 յուգեր երկու ավագ որդիներից յուրաքանչյուրի համար: Ընտանիքի մնացած անդամները հող չէին ստանում: Այդպիսով մեկ ընտանիքը չէր կարող 1000 յուգերից ավելի պետական հող գրավել: Ազատված հողը Տիրերիոսն առաջարկում էր բաժանել 30-ական յուգերի չափով մասեր հողամասերի և տալ չքավոր գյուղացիներին ժառանգական վարձակալության, առանց վաճառման իրավունքի: Քաղաքացիներին հող բաժանելու գործը պիտի վարեր ժողովրդի կողմից. ընտրված և երեք հոգուց բաղկացած հատուկ հանձնաժողովը:

Դրակիսոս եղբայրները
(ժամանակակից քանդակ):

Ի պաշտպանություն իր օրենքի՝ Տիրերիոսը ժողովրդական ժո-

գովում մի ուշագրավ ճառ արտասանեց. «Խալիպում թափառող վայրի զազանները,—ասաց նա,— գիշերելու համար ըներ ու որ- ջեր ունեն, մինչդեռ այն մարդիկ, որոնք կովում ու մեռնում են Խալիպի համար, օգտվում են միայն օդից ու լույսից: Նրանք մշտական բնակավայր չունեն, իրենց երեխաների ու կանանց հետ նրանք թափառական կյանք են վարում: Զինվորները կովում և մեռնում են ուրիշների փարթամության ու հարստության համար, նրանց անվանում են տիեզերքի տերեր, մինչդեռ նրանք մի կտոր սեփական հող չունեն»:

Սակայն, նոբելների մեծամասնությունը Պայքար հոդ- ղեմ էր այդ հողային օրենքին: Նրանք տրիրում- յին օրենքի դեմ ներից մեկին՝ Մա'րկոս Օկտավիոսին համոզե- ցին արգելք դնել այդ օրենքի վրա: Օկտավիոսը Տիբերիոսի մոտիկ ընկերն էր: Բայց ինքը Օկտավիոսը պետական հողից գրաված խոշոր հողամասերի տեր էր և չէր ցանկանում բա- ժանվել նրանցից: Որքա տատանումից հետո Օկտավիոսը համա- ձայնվեց դեմ ելնել օրինադժին և «վետո» դրեց նրա վրա:

Այն ժամանակ Տիբերիոսը վճռական միջոցների դիմեց և ժո- ղովորդական ժողովի քվեարկությանը դրեց այն հարցը, թե կարո՞ղ է արդյոք իր պաշտոնում մնալ այն ժողովրդական տրիրոնը, որը դեմ է դնում ժողովրդի կամքին: Վճռական քվեարկության օրը Տի- բերիոսն ամբողջ ժողովի առաջ սկսեց աղաչել Օկտավիոսին, որ նա ետ վերցնի իր բողոքը: Առաջին թուպին սա տատանվեց, բայց հետո կրկին անգամ պնդեց իր վճիռը: Այն ժամանակ Տիբերիոսը անց- կացրեց քվեարկությունը, և Օկտավիոսը զրկվեց տրիրոնի կոչու- մից:

Դրանից հետո ժողովրդական ժողովը հա- մա՝ տատեց ազրարային օրենքը: Հողերը բաժանող հանձնաժողովի մեջ ընտրեցին հենց իրեն՝ Տի- բերիոսին, նրա եղբայր Գայոսին և նրա աներ Ապպիոս Կլավդիո- սին:

Երբ հանձնաժողովը գործի անցավ, նա մեծ դժվարությունների հանդիպեց: Ետ վերցնելու և վերաբաշխելու ենթակա էին սկտա- կան հողերը: Բայց պետական հողերին տիրողներն այդ հողերը տնօրինել էին այնպես, ինչպես իրենց սեփական հողերը՝ նվեր էին

տվել, գրավ դրել և այլն: Այս պատճառով դժվար էր որոշել, թե Կոզն է պետական, որը՝ մասնավոր:

Այդ բոլոր դժվարություններից օգտվեցին Տիրերիոսի թշնամիները: Նրանք նույնիսկ լուր տարածեցին, իբր թե Տիրերիոսը Գրակիդոսը թագավորական իշխանության է ձգտում: Նրան մեղադրում էին նաև ժողովրդական տրիրոս Օկտավիոսի անձնական խեղճը: Ենթադրվում էր, Սակայն, Տիրերիոսը չի խոնարհվում, այլ՝ արհաբար առաջ էր տանում իր ծրագրած գործը մինչև վերջը:

**Տիրերիոս
Գրակիդոսի
մահը**

Ռեֆորմն ավարտելու համար անհրաժեշտ էր, որ Տիրերիոսը իշխանությունը պահի իր ձեռքում հետևյալ տարին էլ: Դրա համար նա

իր թեկնածությունն առաջադրեց 132 թվի ժողովրդական տրիրոսության համար: Հռոմեական օրենքներն արգելում էին միևնույն անձնավորությանն իրար հետևից երկու անգամ ընտրել: Նոբելները որոշեցին օգտվել դրանից:

Վաղ առավոտյան ժողովուրդը հավաքվեց այն հրապարակը, որտեղ սկսվեց է կատարվել ընտրությունները: Երբ ժողովը սկսվեց, արիստոկրատները փորձեցին խանդարել քվեարկությունը: Բայց Տիրերիոսը պայմանական նշան տվեց իր կողմնակիցներին և սրանք՝ դիմելով ով ինչով կարող էր՝ վճռեցին նոբելներին:

Այդ ժամանակ տեղի էր ունենում սենատի նիստը: Ներկաներից մեկը սուտ լուր տարածեց, թե իբր Տիրերիոսն իր համար թագավորական թագ է պահանջել: Այն ժամանակ դերագույն քուրճակ Սցիպիոն Նազիկլան, որ Տիրերիոսի ամենաթուխ հակառակորդներից մեկն էր, գոչեց. «Ով ուզում է փրկել հայրենիքը, թող հետևի ինձ»: Մնացած սենատորների և զինված կլինատների բազմության ուղեկցությամբ նա վաղեց այն հրապարակը, որտեղ տեղի էր ունենում ժողովրդական ժողովը: Սկսվեց կատաղի կռիվ, որի ժամանակ Տիրերիոսը և նրա կողմնակիցներից մոտ 300 հոգի սպանվեցին: Գլուխը նրանց դիակները գցեցին Տիրերիոսի դիակը:

Տիրերիոս Գրակիդոսի սպանությունից հետո նոբելները դաժան դատաստան տեսան իրենց հակառակորդների հետ: Սպանված տրիրոսի ընկերներից ու կողմնակիցներից շատերը մահապատժվեցին: Շուտով արիստոկրատիային հաջողվեց դադարեցնել հանձնաժողովի գործունեությունը: Նա այլևս իրավունք չունի որոշելու, թե որ հողերն են պետական և որը՝ մասնավոր:

Տիրերիոս Դրակֆոսի օրենքը չիրագործվեց, և գյուղացիության շահերն առաջվա նման մնացին չբավարարված:

§ 77. ԳԱՅՈՍ ԳՐԱԿՔՈՍԸ (123—121 Թ. Թ. Ն. Թ. Ա.)

Գայոս Գրակֆոսը Տիրերիոսից 9 տարով փոքր էր: Նա աչքի էր ընկնում արտակարգ պերճախոսությանը և իր եղբորը դերագանցում էր իր վճռականությանը: Տիրերիոսի մահից հետո նա երգվեց վրեժ առնել արիստոկրատներից և հողային ռեֆորմը հասցնել իր վախճանին: Ժողովուրդը Գայոսին համարում էր Տիրերիոսի գործի շարունակող և նրան ընտրեց ժողովրդական տրիբուն 123 թվի համար:

Գայոսը նախ և առաջ որոշեց իր համար Գայոս Գրակֆոսի օրենքները հենարան ստեղծել Հռոմի հասարակության ներսում: Դրա համար նա անցկացրեց մացի օրենք, որի համաձայն հացը ժողովրդին բաց էր թողնվում պետական պահեստներից՝ իջեցրած գներով: Այդ օրենքով Գայոսն իր կողմը գրավեց Հռոմ քաղաքի չքավորությանը: Այնուհետև, առևտրական տարրերի շրջանում ևս օժանդակություն դտնելու համար Գայոսը անցկացրեց դատական օրենք: Մինչ այդ բոլոր կարևորագույն գործերի համար դատավորներ նշանակվում էին սենատորներից: Գայոսի օրենքով այդ իրավունքը նրանցից խլվեց և հանձնվեց հեծյալներին (առևտրական դասին), որոնք այդպիսով պետության մեջ մեծ նշանակություն ստացան: Այդ նույն նպատակն էր հետապնդում նաև Գայոս Դրակֆոսի մյուս միջոցառումը՝ Փոքր Ասիայում հարկերի դանձոմը հոռմեական կապալառուներին տրամադրելը:

Բացի այդ, չքավոր գյուղացիության օգտին Իտալիայում մի քանի գաղութներ հիմնվեցին: Երագրվում էր դադութ հիմնել նաև Իտալիայից դուրս, այն է՝ Աֆրիկայում, ավերված Կարթագենի տեղը: Վերսկսվեց հողաբաշխման հանձնաժողովի գործունեությունը:

Պայքար Գայոս Գրակֆոսի օրենքի դեմ Հենվելով ժողովրդական մասսայի և առևտրական տարրերի վրա՝ Գայոսը 123 թ. ն. թ. ա. փաստորեն դարձավ պետության անսահմանափակ կառավարողը և նորից ընտրվեց ժողովրդական տրիբուն 122 թվի համար: Վախենալով նրա դեմ քայա-

հայտ դուրս պալուց՝ նորիւնները որոշեցին ուրիշ կերպ գործել։ Նրանց խորհրդով ժողովրդական տրիբուններից մեկը օրինագիծ մտցրեց Խաւրիայում 12 դաղուխ հիմնելու մասին, յուրաքանչյուր դաղուխում 3 հազար պաղուխական տեղավորելով և ազատելով նրանց հողամասի համար որեւէ վճար տալուց։ Սենատը հավանութիւն տուեց այդ օրինագծին։ Դրանով Գայոսի թշնամիներն ուզում էին խախտել ժողովրդի մեջ նրա վայելած ազդեցութիւնը։ Իրականում այդքան դաղուխ հիմնելու համար Խաւրիայում ազատ հող չկար և օրինագիծը մնաց լոկ որպէս խոստում։ Սակայն, այդ ժամանակից ժողովրդական ժողովը սկսեց սառել իր առաջնորդից։

Գայոսի հանդեպ վերաբերմունքը փոխվեց հատկապէս այն ժամանակ, երբ նա ժողովրդական ժողովին օրինագիծ առաջարկեց դաշնակիցներին քաղաքացիական իրավունքներ շնորհելու մասին։ Այդ օրինագիծը պաշտպանում էր ամբողջ Խաւրիայի գյուղացիութեան շահերը և դուր չեկավ Հուսի ժողովրդական ժողովին, որովհետեւ հռոմեական դյուղացիութիւնը չէր ցանկանում իր արտոնյալ դրութիւնը բաժանել իտալիկների հետ։ Այդ տեսնելով՝ Գայոսն ինքը ետ վերցրեց իր օրինագիծը։ Բայց 121 թվի համար նա արդեն ժողովրդական տրիբուն չընտրվեց։

**Գայոս Գրակ-
ուսի ապստամ-
բութիւնը եվ
մահը**

Արիստոկրատներն այժմ բացահայտ հարձակման անցան։ Ժողովրդական ժողովում հարց դրուելից Գրակուսի կողմից Աֆրիկայում հիմնած գաղութը ոչնչացնելու մասին։

Միաժամանակ պատճառ էին բռնում դանադան անբարենպաստ նախանշանները, որոնք իբրեւ թե խանդարում են դաղուխ հիմնելուն։ Այդ հարցի քննութեան օրը սենատը ռազմական դրութիւն հայտարարեց։ Գայոսն իր կողմնակիցներով գրավեց քաղաքի մի մասը, սակայն կոնսուլը նրանց դեմ մեծ զինված ուժեր հանեց, և կարճատեւ պայքարից հետո տապաւնեցնելը սկսեցին։

Ընդհարման ժամանակ Գայոսի ոտքը դուրս ընկավ և նա, չցանկանալով թշնամիների ձեռքն ընկնել, իր ստրուկին հրամայեց սպանել իրեն։ Թշնամիները հանգիստ չթողին նույնիսկ Գայոսի դիակը։ Նրանք գլխատեցին այն ու ղեցին Տիբեր գետը։ Գայոսի կողմնակիցներից մոտ 3 հազար հոգի մահապատժի ենթարկվեցին (121 թ. ն. թ. ա.)։

Կրտսեր Գրակքոսի մահից հետո քաղաքացիներին հող բաժանելու գործը շուտով դադարեցվեց, իսկ բաժանված հողամասերը թուլլատրվեց վաճառել: Գյուղացիությունն էլի առանց հող մնաց:

Այսպիսով՝ հողային ռեֆորմն իր նպատակին չհասավ: Գրակքոսների գլխավորած շարժումից շահեցին միայն հեծյալները, այն է՝ Հռոմի առևտրա-դրամատիրական խավերը: Գյուղացիության հողագրկումը չդադարեց: Հռոմում դասակարգային պայքարն էլ ավելի սրվեց:

§ 78. ՄԱՐԻՈՒՍԸ ԵՎ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՌԵՖՈՐՄԸ: ՊԱՏԵՐՍՋՄ ԿԻՄԲՐԵՐԻ ԵՎ ՏԵՎՏՈՆՆԵՐԻ ՀԵՏ

Յուզուրբակյան պատերազմը Երբ 146 թվին ն. թ. ա. Կարթագենի մարզը հռոմեական պրովինցիա դարձավ, նրա հարևան Նումիդիան թողնվեց անկախ: Բայց հռոմեական հեծյալները ագահության մբ էին նայում այդ հարուստ երկրին և ցանկանում էին իրենց իշխանությանը ենթարկել այն: 111 թվին ն. թ. ա. նրանց հնշման տակ Հռոմը սլափերաղմ սկսեց Նումիդիայի դեմ:

Սկզբում պատերազմը հռոմեացիների համար անհաջող էր ընթանում, որովհետև նումիդիական թագավոր Յուզուրբան կաշառում էր հռոմեական զորավարներին և նրանք նումիդացիների դեմ վճռական ռազմական գործողություններ չէին վարում:

Գայոս Մարիուս: Պատերազմի վախճանը Դրությունը փոխվեց, երբ ժողովրդական ժողովը կոնսուլ և աֆրիկական պատերազմը վարելու համար զլխավոր հրամանատար ընտրեց Գայոս Մարիուսին: Սա մի շատ ընդունակ զորավար էր, որը չցանկացավ որևէ պայման կապել Յուզուրբայի հետ: Նրան հաջողվեց արագորեն հաշիվը մաքրել նումիդական թագավորի հետ: Յուզուրբան դերի ընկավ հռոմեացիների ձեռքը: Նրան բռնեց Մարիուսի օգնական Կուրնելիոս Սոլլան: Դրանից հետո պատերազմը վերջացավ: Յուզուրբային տարան Հռոմ և այնտեղ մահապատժի ենթարկեցին: Մարիուսը Հռոմում մեծ ժողովրդողականություն վայելող մարդ դարձավ:

**Մարիուսի
գինգուրական
ռեժոնմեները**

այս կամ այն գույքային կարգին պատկանող մարդիկ:

Դայոս Մարիուս

**Եփմբերի եզ
սեվսոնների
հերիտոմուրը:
Նրանց պար-
սուրյունը**

ձևոր բերել:

Տևտոնների հետ դիսավոր ճակատամարտը տեղի ունեցավ Մասսի'լիայից (Մարսել) ոչ հեռու: Նրկար ու համառ կռիւից հետո հռոմեացիները Մարիուսի առաջնորդութամբ լճուական հաղթա- նակ տարան: Տևտոնների մեծ մասը կոտորվեց, մնացածները դիրի ընկան (102 թ. ն. թ. ա.): Մի տարուց հետո հռոմեական միացյալ բանակները լճուական պարտության մատնեցին նաև կիմ- բրերին (101 թ. ն. թ. ա.): Այս երկու հաղթանակների հետևանքով հռոմեական սարկատերերի ձեռքն ընկան 150 հազար ստրուկներ:

104 թվին Մարիուսին երկրորդ անգամ ընտրեցին կոնսուլ և դիսավոր հրամանատար: Նա բանակում մեծ ռեֆորմներ մտցրեց: Առաջ հռոմեական բանակում ծառայում էին միայն սկսեց ընդունել բոլորին, ով ցանկա- նում էր ծառայել, այդ թվում նաև չքա- վոր մարդկանց: Այդ հնարավորութուն տվեց ծառայության ժամկետը երկա- քացնելու և ղինվորներին շատ ավելի լավ վարժեցնելու: Դրա համար ուղ- մական դործի տեսնիկան խիստ բարձ- րացավ:

Մարիուսի ղինվորական ռեֆորմը մեծ նշանակութուն ունեցավ Հռոմի հետագա պատմության համար: Դրա շնորհիվ հռոմեական բանակը դարձավ վարձկան բանակ: Զինվորների կողմից սիրված ամեն մի ղորավար կարող էր բանակն օգտագործել իր անձնական նպատակների համար:

Հենց նույն 104 թվին ն. թ. ա. հյուսիսից Իտալիայի վրա հարձակվեցին կիմբերեր և տե- տոնները (գալլական և գերմանական ցեղեր): Նրանց դեմ կռիւիւ ուղարկվեց Մարիուսը, որ իր ռազմական հաջողութուններով հռչակ էր

Այսպես վերջացավ Հոռմի այդ խոշոր ընդհարումը գալլական ու գեղմանական ցեղերի հետ:

Կիմրերի ու տևտոնների դեմ մղված ամբողջ պատերազմի ընթացքում Մարիուսը Հոռմում ահագին ազդեցություն էր վայելում և ամեն տարի կոնսուլ էր ընտրվում:

§ 79. ՍՏՐՈՒԿՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՊՍՏԱՄՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԻՑԻԼԻԱՅՈՒՄ (104—100 թ. Ն. Ք. Ա.)

Ապստամբութեան սկիզբը Այն ժամանակ, երբ հռոմեացիները հյուսիսում ծանր պատերազմ էին մղում, Սիցիլիայում նորից ստրուկների ապստամբություն բռնկվեց: Սիցիլիայի հարավ-արևմտյան մասում, Հեռալլեա քաղաքի մոտ, հռոմեական մի հեծյալի 30 ստրուկները դավադրություն սարքեցին և սպանեցին իրենց տիրոջը (104 թ. Ն. Ք. ա.) Հետագայումներից վախենալով՝ նրանք քաղաքից հեռացան և գրավեցին մոտակա լիճը: Շրջակայքի ստրուկներն էլ սկսեցին միանալ նրանց: Սիցիլիայի կուսակալն ասպատամրների դեմ 600 զինվորից բաղկացած մի ջոկատ ուղարկեց, բայց այդ ջոկատը ջարդվեց և ստրուկների ձեռքը շատ զենք ընկավ:

Ապստամբությունն աստիճանաբար աճում էր. ստրուկների բանակն արդեն 6 հազար մարդ ուներ: Շարժման գլուխ անցավ ստրուկ Սալվիոսը, որին ազդատամրներն իրենց թագավորն էին համարում: Սալվիոսն իր զորքը բաժանեց երեք մասի և յուրաքանչյուր ջոկատի գլուխ առանձին նյետ նշանակեց: Շուտով նրա բանակը մեծացավ, հասնելով 20 հազար լավ վարժված մարտիկներին: Ստրուկների բանակում նույնիսկ հեծելազոր էլ երևաց:

Մինչ այս, մինչ այն, ապստամբություն սկսվեց նաև Սիցիլիա կղզու արևմտյան մասում: Այդ ապստամբության առաջնորդն էր քաջ և հմուտ Արենիոնը, որ առաջ Փոքր-Ասիայից ելած մի ծովահեն էր եղել: Նա բանակի մեջ էր ընդունում միայն այն ստրուկներին, որոնք ռազմական գործի համար ամենից ավելի պիտանի էին: Մնացածները պետք է բանակին պարեն մատակարարեին, տնտեսության մասին հոգային և այնտեղ լիակատար կարգ ու կախոն պահանքներն և Անհրաժեշտ է, որ մենք երկիրը և նրա մեջ եղած կենդանիներն ու տաշարներն այնպես պահպանենք, ինչպես մեր սննդամթերքը, — ասում էր Արենիոնը:

Ապստամբութեան ծավալումը Շուտով Սալվիոսի և Արենիոնի բանակները միավորվեցին: Նրանք իրար հանդիպեցին Տրիոլալա քաղաքում, Սիցիլիայի արևմտյան մասում: Արենիոնը կամովին հեթաբարկվեց Սալվիոսին, ճանաչելով նրան թագավոր, իսկ իրեն՝ միայն գլխավոր հրամանատար:

Այժմ Սիցիլիայի զգալի մասն արդեն ընդգրկված էր քաղաքացիական պատերազմով: Ապստամրների կողմից դեռևս չգրավված քաղաքներում ստրուկները տառապանք էին ամեն րոպե ապստամբելու և հարելու իրենց ընկերներին:

Հոռմի սենատը ստիպված եղալ մի մեծ բանակ ուղարկել Սիցիլիա՝ Հռոմեացիներին հաջողվեց ջախջախել ստրուկների միացյալ ուժերը Սալվիոսը զորքի ողջ մնացած մասի հետ թաքնվեց Տրիոկալում:

Ստրուկները որոշեցին կռվել մինչև արյան վերջին կաթիլը: Հռոմեական զորքի՝ չհաջողվեց գրավել անառիկ և խիստ ամրացված Տրիոկալան:

Մինչդեռ Սալվիոսը մեռավ և նրա իշխանությունն անցավ Աթենիոնին: Դիմանալը դնալով ավելի զժվարանում էր Պարենի սպասաւթյունը պաշարվածների դրությունն անելանելի էր դարձնում: Սակայն, հռոմեացիների օգտին լինում կատարվեց միայն 101 թվին:

Ապստամբու- թյան ճշգումը

Տրիոկալյի մոտ վճռական ճակատամարտում հռոմեական զորքերը ջարդեցին ապստամբ ստրուկներին: Աթենիոնը կռվում ընկավ, իսկ նրա զորքի մնացորդները նահանջեցին Տրիոկալու Ստրուկների մեծամասնությունը՝ սովից հուսահատված՝ անձնատուր եղավ: Բայց հաղար ստրուկներ դեռ շարունակում էին պայքարը: Այն ժամանակ հռոմեացիները խոստացան խնայել նրանց կյանքը, և քաղերն անձնատուր եղան: Նրանց ուղարկեցին Հռոմ և որսկա դադիատորներին՝ գուրս բերին կրկեսի հրապարակը: Բայց նրանք, չցանկանալով Հռոմի ամբոխի համար զվարճության առարկա ծառայել, պահակախմբի ահանդիսատեսների աչքի առաջ իրար կոտորեցին:

Ստրուկների ապստամբու- թյունը Սքե- նում եվ Ռոս- փոում

Սիցիլիայի երկրորդ ապստամբությունն էլ, ինչպես և առաջինը, լայն արձագանք գտավ մյուս ճնշվածներին մոտ: Լավրիոնի հանրերում աշխատող աթենական ստրուկներն ապստամբեցին, պահակներին կոտորեցին և դրավեցին ծովափին գտնվող ամրոցը: Այնտեղից նրանք երկար ժամանակ ավերում էին Ատտիկան, մինչև որ ճնշվեցին:

Այդ նույն ժամանակ ստրուկների մեջ ապստամբություն բռնկեց հունահռոմեական աշխարհի հեռավոր ծայրամասում՝ Ռոսփորի քաղաքությունը մեջ: Այդ թագավորությունը դեռ VI դ. ն. թ. ա. հիմնել էին հույն զաղթականներն՝ այժմյան Կերչի և Թամանյան թերակղզիների տերիտորիայում: II դարի վերին ն. թ. ա. այնտեղ ապստամբեցին սկյութացի ստրուկները Սավմակի առաջնորդությամբ: Նրանք սպանեցին Ռոսփորի թագավորին և նրա փոխարեն թագավոր ընտրեցին Սավմակին: Նա կառավարեց մոտ երկու տարի և նույնիսկ իր նկատմամբ դրամ բաց թողեց:

Վերջ ի վերջո ապստամբությունը ճնշեցին այն զորքերը, որ ուղարկել էր Սև ծովի հարավային ափին գտնվող Պոնտոսի թագավորությունը:

Այդ բոլոր ապստամբություններն անջատ-անջատ էին, բռնկվում էին իրարից հեռու վայրերում, ուստի և պարտություն էին կրում:

**Իտալիկների
ապստամբու-
թյունը**

Միայն գյուղացիներն ու ստրուկները չէին, որ պայքարի էին ելնում հռոմեական տիրապետության դեմ, հարուստ ստրկատերերի ու երեւելիների դեմ: Ապստամբում էին նաև Հարապիւն Իտալիայի հպատակեցված մարդերի բնակիչները, այսպես կոչված՝ իտալիկները: Նրանք կոչվում էին նաև դաշնակիցներ, որովհետև Հռոմին օժանդակ զորքեր էին տալիս: Դաշնակիցները քեզն եպատերազմում էին հռոմեացիների հետ միասին, բայց ռազմական արշավանքներից ստացված ավարի լուի շնչին մասն էին ստանում: Առյուծի բաժինը ստանում էին հռոմեացի զինվորները: Բացի այդ, դաշնակիցները քաղաքացիական իրավունքներ չունեին: Հռոմեական պետական ու հասարակական պաշտոններ գրավել նրանց չէր թույլատրվում: Տարեցտարի աճում էր իտալիկների դժգոհությունը հռոմեական արիստոկրատիայից:

91 թվին ն. թ. ա. ժողովրդական տրիբուն ընտրվեց Լիվիոս Պրուտոսը: Արիստոկրատիայի դեմ մղած պայքարում Դրուտոսը քանկանում էր իր համար կանխապես ապահովել իտալիկների աջակցությունը: Այդ աջակցության դիմաց նա իտալիկներին խոստացավ նրանց համար քաղաքացիության իրավունքներ ձեռք բերել: Բայց հռոմեական արիստոկրատիան իմացավ այդ և մարդու լարկեց Դրուտոսին ռպանելու: Մի անգամ երեկոյան, երբ Դրուտոսը տուն էր վերադառնում, նա սպանվեց: Այն ժամանակ իրաւիկ գյուղացիությունը հասկաղավ, որ խաղաղ ճանապարհով իրավունքներ ստանալ նա չի կարող, և ղենքի դիմեց:

90 թվին ն. թ. ա. ապստամբությունն արդեն եռում էր: Այդ ապստամբությունը լավ էր նախապատրաստված և միանգամից բնդդրկեց ամբողջ Միջին ու Հարավային Իտալիան: Գյուղացիության բոլոր ուժերը մոբիլիզացիայի էին ենթարկված հռոմեացիների դեմ: Իտալիկների յուրաքանչյուր ցեղ ուներ իր առաջնորդը:

Ապստամբ իտալիկները ինքնուրույն պետություն ստեղծեցին Հռոմից դեպի արեւելք: Նրանք իրենց մայրաքաղաք հռչակեցին Պորֆին քաղաքը: Իտալիկների պետությունն ուներ 500 անդամից քաղկացած սենատ և ժողովրդական ժողով: Նրկրի կառավարու-

Թշուաճը գտնվում էր երկու կոնսուլների ձեռքում (Հռոմի օրինակով)՝
խալիկներն սկսեցին նույնիսկ սեփական դրամ կտրել:

Բայց այդ պետությունը երկար չապրեց: Հռոմի կառավարող
խմբերը շուտով նրա դեմ ելան: Ապստամբությունը ճնշելու համար
ուղարկվեցին Հռոմի լավագույն զորավարները՝ Մարիուսը և Սուլ-
լան: Միաժամանակ ընդունվեց մի օրենք, որով քաղաքացիության
իրավունքներ էին շնորհվում այն դաշնակիցներին, որոնք ապս-
տամբություն չէին բարձրացրել: Երկրորդ օրենքը նույն իրավունք-
ներն էր խոստանում տալ նաև նրանց, ովքեր 60 օրվա ընթացքում
դենքը վար կդնեին: Այդ միջոցով Հռոմը ցանկանում էր դաշնա-
կիցներին բաժան-բաժան անել և հետո յուրաքանչյուր խմբի հետ
առանձին դատաստան տեսնել: Եվ իրոք դաշնակիցները պառակտ-
վեցին, նրանց ուժերը ցիրուցան եղան, և Հռոմը ճնշեց ապստամ-
բությունը: Ապստամբության առաջնորդներից մեկը՝ Վիդացիլիուսը՝
չցանկանալով կենդանի ընկնել հռոմեացիների ձեռքը՝ ինքն իրեն
այրեց խարույկի վրա:

88 թվին ն. թ. ա. խալիկները նորից ենթարկվեցին հռոմեա-
կան տիրապետության:

Ստրուկների, դյուլացիների ու հպատակ մարդերի այդ բոլոր
ապստամբությունները Հռոմն ուժասպառ էին անում:

**Պատերազմը
Միհրդատի
դեմ**

Հռոմը դեռ չէր ճնշել խալիկների ապս-
տամբությունը, երբ Արևելքում երևաց մի նոր
թշնամի: Պոնտոսի թագավոր Միհրդատը մեծ
զորք հավաքեց և, ոտքի հանելով Հռոմի իշխա-

նության տակ գտնվող ցեղերը, նրանց շարժեց հռոմեացիների դեմ:

Ստրկատիրների համար պարզորոշ էր դառնում այն, որ ան-
հրաժեշտ է իշխանությունը կենտրոնացնել մի ուժի՝ ռադմական
դիկտատորի ձեռքում: Նրանք հարկադրված էին ստրկատիրական
ռեսպուբլիկայի հին կարգերը փոխարինելու զինվորականության
իշխանությամբ: Խոշոր ստրկատերերն ու արիստոկրատները դիկ-
տատորի և զինավոր ջրամանատարի պաշտոնի համար առաջա-
դրեցին Սուլլայի թեկնածությունը: Այն ինչ միջին խավերն ու
Հռոմի բնակչության ստորին շերտերը կողմնակից էին Մարիուսի
թեկնածությանը: Հռոմում արիստոկրատական ու զինվորատական
պարտիաների միջև կատաղի պայքար սկսվեց: Յուրաքանչյուր
պարտիան ցանկանում էր իր թեկնածուն անցկացնել Վերջի վեր-

ըն արխատոկրատներին հաջողվեց Սուլլային նշանակել տալ Պոնտոսի թագավոր Միհրդատի դեմ ուղարկվող բանակի հրամանատար:

Հենց որ Սուլլան ճանապարհվեց Միհրդատի դեմ պատերազմելու, Մարիուսի կողմնակիցները Հռոմում գրավեցին իշխանությունը: Սուլլան ստիպված եղավ վերադառնալ և վերականգնել իր դիրքը Հռոմում: Բայց երբ նա կրեին Արևելք դնաց, մարիուսականները նորից հալթող հանդիսացան Հռոմում:

Ցանկանալով որքան կարելի է շուտ Հռոմ գալ Մարիուսին վտարելու համար, Սուլլան շտապում էր վերջացնել պատերազմը: 85 թվին ն. թ. ա. նա Միհրդատի հետ հաշտություն կնքեց, որի համաձայն Պոնտոսի թագավորը սլարտավորվեց մարքել իր գրաված բոլոր մարդերը, ռազմատուգանք վճարել հռոմեացիներին և նրանց տալ իր նավատորմի մի մասը:

Սուլլայի գիպ- սանուրան

Դրանից հետո Սուլլան իր 40 հազարանոց բանակով վերադարձավ Իտալիա: Մարիուսի կողմնակիցները Հռոմը հանձնել չէին ուզում: Կատաղի պայքարը մի տարուց ավելի տևեց: Վերջապես, 82 թվին ն. թ. ա. Սուլլան գրավեց Հռոմը և ռազմական դիկտատուրա հաստատեց:

Սկսվեց դատաստան մարիուսականների հետ: Սուլլան պրոսկրիպցիաֆեռ մտցրեց՝ Այդպես էին կոչվում Սուլլայի հակառակորդների ցուցակները: Նման ցուցակի մեջ ընկնողին ամեն մի հռոմեացի կարող էր սպանել: Դրա դիմաց, իբրև սլարդև, սպանվածի գույքի մի մասը Սուլլան տալիս էր մարդասպանին: Դրա համար էլ ամբողջ Իտալիայով մեկ սկսվեցին սպանություններ, մատնություններ ու գույքի բռնանադրավումներ:

Կորնելիոս Սուլլա

Սուլլան հայտարարվեց ցմահ դիկտատուր:

Առաջ՝ դիկտատորի լիազորությունները տևում էին 6 ամիս: Այժմ դեմոկրատական կարգերը ոչնչացվեցին և Սուլլան ռազմական դիկտատուրա մտցրեց: Ժողովրդական տրիբունների իշխանությունը ոչնչացվեց: Ժողովրդական ժողովի իրավունքները կործանվեցին: Դատարանը հանձնվեց սենատորական արիստոկրատիային: Սենատի անդամների թիվը ավելացրին հասցրին 600-ի, այն էլ միայն Սուլլայի կողմնակիցներին:

Այսպես ահա ստորին խավերի սոցիալական շարժման դեմ մղվող պայքարում ծագեց դինվորականության իշխանությունը: Հռոմեական ռեսպուբլիկայի դեմոկրատական կարգերը ոչնչացնելով՝ Սուլլան բոլոր ստրկատերերին կոչ էր անում համախմբվել ռեվոլուցիոն շարժման դեմ: Սակայն, ռեսպուբլիկայի նախկին կարգի կողմնակիցների (ռեսպուբլիկականների) դիմադրության պատճառով Սուլլան չկարողացավ մինչև վերջ իրազործել իր միջոցառումները: Բացի այդ՝ նա ծանր հիվանդ էր և 79 թվին ն. թ. ա. ինքը հրաժարվեց դիկտատորական իշխանությունից:

Մի տարի անց (78 թ.) Սուլլան մեռավ: Բայց պայքարը ռազմական դիկտատուրայի համար շարունակվեց հետագայում էլ:

§ 81. ԻՍՊԱՆԻԱՅԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՀՌՈՄԻ ԴԵՄ:

ՎԻՐԻԱԹՈՍԸ ԵՎ ՍԵՐՏՈՐՈՍԸ

Հռոմին ենթակա ժողովուրդների ապստամբությունները չէին դադարում: Հռոմի դեմ արդեն շատ անգամ էին ապստամբել զալական ցեղերը հյուսիսում, իտալիկները՝ հարավում, Փոքր Ասիայի ժողովուրդները՝ արևելքում: Այժմ հռոմեական տիրապետության դեմ ելավ Իսպանիան:

Պունիկյան պատերազմներից հետո Իսպանիայի ժողովուրդները (լուզիտանները, կելտիբերները, իբերները) ենթարկվեցին Հռոմին, իսկ երկիրը դարձավ հռոմեական պրովինցիա: Նրա պլուս էր կանգնած Հռոմի կուսակալը, որն իր ուղածի պես տեր ու տնօրինություն էր անում այդ երկրում:

Հռոմեական ճնշողների դեմ շատ անգամ էին ապստամբություններ բռնկվում: Դեռ 218 թ. ն. թ. ա., երբ առաջին անգամ

Հոռմեացիները ներխուժեցին Իսպանիա, այնտեղ բնակվող ժողովուրդները ոտքի ելան պաշտպանելու իրենց ազատությունը: Երկար ժամանակ չէր դադարում իսպանացիների պայքարն իրենց անկախության համար:

Վիրիաթուս

Հոռմեացիների դեմ պայքարելու ելած ժողովուրդների շարքում առաջիններից էին լուզիտանները (որոնք ապրում էին այժմյան Պորտուգալիայի վայրում) և կելտիբերները (որոնք բնակվում էին Պիրենեյան թերակղզու կենտրոնական մասում): Ամենախոշոր ապստամբությունը տեղի ունեցավ մոտ 150 թվին Ն. թ. ա.: Այդ ապստամբությունը մեծ թափ ստացավ, երբ նրա գլուխ անցավ Վիրիաթուս անունով մի հասարակ հովիվ: Դա մի տաղանդավոր զորավար էր և այն էլ ֆիզիկական վիթխարի ուժի տեր մարդ: Իզուր էին Հոռմեացիները նրա դեմ ուղարկում իրենց լեգեոնները՝ լավագույն զորավարների զբաղմունքով: Վիրիաթուսը նրանց ջարդում էր և անողորմաբար ոչնչացնում: Այսպես 147 թ. Ն. թ. ա. նա ջախջախեց Հոռմեական զորավար Վետիլիոսի զորքը, որ ղգալիորեն զերազանցում էր Վիրիաթուսի ուժերից: Ինքը Վետիլիոսը գերի ընկավ և սպանվեց:

Երկար տարիներ Վիրիաթուսը հաջողությամբ պայքար էր մղում Հոռմեական զավթիչների դեմ: Այդ պայքարում շատ ու զանազան ցեղեր միացան նրան: Իսպանիան համախմբելու և Հռոմի դեմ հաջող պայքար մղելու համար Վիրիաթուսը հայտարարվեց «Իսպանիայի թագավոր»: Բայց նա թագավորական զգեստ հագնել չէր ուզում, այլ հանդես էր գալիս հասարակ զինվորի տարազով, իր հսկայական բանակի առաջին շարքերում: Դրա համար նա ամբողջ Իսպանիայի առաջնորդի փառք էր վայելում: Նույնիսկ Հոռմեացիները չէին կարող չընդունել իսպանական առաջնորդի ընդհանակությունները: Նրանք Վիրիաթուսին անվանում էին «Իսպանական ժողովրդի Հռոմուլոս», այսինքն՝ առաջին մարդը, որ փորձում էր Իսպանական պետություն ստեղծել: Այդ ժամանակ Իսպանիան Հոռմեացիներից ազատելու դործին խանդարեցին Վիրիաթուսի ճամբարը խցկված դավաճանները: Դիշերը, երբ Վիրիաթուսը քնած էր իր վրանում, մարդասպանները ներս մտան և սպանեցին նրան դաշույններով: Այսպես, դավաճանորեն սպանվեց լուղիտանների առաջնորդը (139 թ. Ն. թ. ա.):

Այդ ժամանակ կենտրոնական Իսպանիայում պայքարը շա-

բունակում էին կեկտիբերները: Հոռմեացիներին առանձնապես հաճում էր գիմադրություն էր ցույց տալիս նումա՛նտիս բերդը: Երկար տարիներ հոռմեական զորքերը պաշարել էին այդ ամրոցը, բայց ասպարդյուն: Նումանտիացիները մի քանի անգամ հոռմեացիներին ոտիպեցին խայտառակաբար նահանջելու Միայն 133 թվին ն. թ. ա. պաշարված քաղաքի բնակիչները սոսկալի սովի մատնվելով՝ ստիպված եղան անձնատուր լինել: Քաղաքը կողոպտվեց և Կարթագենի նման հիմնովին ավերվեց:

Նումանտիայի անկումից հետո իսպանացիները նահանջեցին: Հոռմը նորից սկսեց իշխել նրանց երկրում, բայց ոչ երկար ժամանակ կույր:

Սերտորիոս

81 թ. ն. թ. ա. Իսպանիայում ապստամբություն բռնկվեց Հոռմի դեմ: Այդ ապստամբությունը ղեկավարում էր ռեսպուբլիկական Սերտորիոսը, որ Սուլլայի հալածանքներից փախել էր Իսպանիա: Սերտորիոսն իսպանական ղանազան ցեղերից մեծ զորք հավաքեց: Նա ղինվորական կարգ մտցրեց հոռմեականի նման, դպրոցներ բացեց իսպանական երիտասարդության ուսման համար, լավ օգնականներ ու հրամանատարներ ընտրեց: Հոռմեացիների դեմ տարած հաղթանակներով նրանցից առանձնապես մեծ հռչակ ստացավ Հիբառվեյոսը:

Հոռմը Սերտորիոսի դեմ ուշարկում էր խոշոր ռազմական ուժ ժեր՝ լավագույն զորավարների ղեկավարությամբ: Բայց Սերտորիոսը շարունակ հաղթանակներ էր տանում: Հոռմեական զորավար Պոմպեյոսի աչքի առաջ նա մեկը մյուսի հույսից քաղաքներ էր դրավում: Մի ճակատամարտում (Իսպանիայի արեվելյան ավին) Սերտորիոսը քիչ մնաց զերի վերջներ Պոմպեյոսին, սրը փախուստով փրկվեց:

Կուլիլով հոռմեական զորավարների դեմ՝ Սերտորիոսը կռվում էր իրեն առեկի Սուլլայի զինատուրայի դեմ: Այդ պայքարում Սերտորիոսը հենվում էր իսպանական ժողովրդի վրա, որին նա ազատություն էր խոստացել Հոռմի դեմ մղվող պատերազմում իրեն օգնելու համար: Բացի այդ, Սերտորիոսը դաշն կնքեց Պոնտոսի թագավոր Միհրդատի հետ, որը նույնպես կովի ելավ Հոռմի դեմ:

Իսպանացիների պատերազմը Հոռմի դեմ մոտ տասը տարի տևեց: Դավաճաններն աշխատեցին իսպանական ժողովրդի հետա-

Սերտորիոսի սպանութիւնը

դա պայքարը խանգարել: Ինչպես Վիրիաթոսի դեմ պայքարելու ժամանակ, այնպես էլ այժմ. Սերտորիոսի դեմ կազմակերպվեց դավադիր-դավաճանների մի խմբակ: 72 թ. ն. թ. ա. այդ դավաճանները խնջույքի ժամանակ սպանեցին Սերտորիոսին: Իսպանական զորքերում անկարգութիւններ սկսվեցին: Հռոմն օգտվեց դրանից և դատաստան տեսաւ ապստամբների հետ: 71 թ. ն. թ. ա. ապրտամբութիւնը վերջնականապես ճնշվեց:

Բայց դրանով չվերջացաւ իսպանացիների պայքարն իրենց անկախութեան համար: Նրանք հետագայում էլ շարունակում էին պայքարել Հռոմի դեմ:

§ 82. ՍՊԱՐՏԱԿԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մինչդեռ Իսպանիայում պատերազմ էր Սպարտակ
մղվում, Իտալիայի ներսում ստրուկների նոր շարժում սկսվեց, որը գլխավորում էր հռչակավոր Սպարտակը (74—71 թ. թ. ն. թ. ա.): Սպարտակը, օր ծագումով թրակիացի,

էր, ստրկութեան էր վաճառվել հռոմեացիներին: Նա գլադիատոր էր՝ Կապուա քաղաքում և հասարակութեան զվարճութեան համար կըրկեսուում պետք է կռիւր ուրիշ գլադիատորներին հետ: Լալ էր համարվում այն գլադիատորը, որն իր հակառակորդներին սպանում էր արագ և դեղեցիկ շարժումով:

Կապուայում գլադիատորների կյանքը շատ ծանր էր: Այդ պատճառով նրանց մեջ տուանձնապես սաստիկ էր դժգոհությունը՝ Կապուայի գլադիատորական դպրոցում երկու հարյուր ստրուկներ Սպարտակի ղեկավարութեամբ դավադրութեան սարգեցին և որոշեցին ապստամբութեան բարձրացնել ստրուկների ազատագրման

Գլադիատորների կռիւլը:

համար: Ապստամբութեանն սկսվեց այն ժամանակ, երբ հռոմեացիների ուժերը քաշվել էին արևմուտք (Իսպանիայի դեմ պայքարելու) և արևելք (Միհրդատի դեմ պայքարելու):

Բայց դավադրութեանը բացվեց, Սպարտակն իր կողմնակիցների հետ փախավ Վեզուվ լեռը և դիրք մտավ այնտեղ: Բոլոր կողմերից Սպարտակի մոտ էին գալիս-հավաքվում ստրուկները և ազատ չքաւորները:

**Սպարտակի
հանգեսն գալը**

Սպարտակի դեմ մի ուժեղ ջոկատ ուղարկվեց: Հռոմեական զորքը՝ գրավելով դեպի հարաւուր տանող միակ ճանապարհը՝ պաշարեց քա-

քուկներին: Բայց Սպարտակը մեծագույն հնարամտություն ցուցաբերեց և փրկեց իր զորքը: Նրա կարգադրությամբ զլազիատորները խաղողի ամուր վազեր կտրատեցին և նրանցից սլարաններ հյուսեցին: Այդ պարանների օգնությամբ ստրուկները ցած իջան լեռան ծաղկաձիգ կողմից, որտեղ հռոմեացիներ չկային և թիկունքից հարձակվեցին հռոմեացիներին վրա: Հռոմեական ջոկատը փախուժելը ամբողջ ճամբարը թողնելով ստրուկներին:

Հռոմեացիների հետագա քայլերը ստրուկների դեմ (73 թ. ն. թ. ա.) նույնպես անհաջող էին: Սպարտակը ջախջախեց հռոմեական զորքերը: Նրա բանակը շարունակ մեծանում էր: 72 թվին Սպարտակի դեմ եկան Հռոմի երկու կոնսուլները: Բայց նրանք էլ սպարտություն կրեցին:

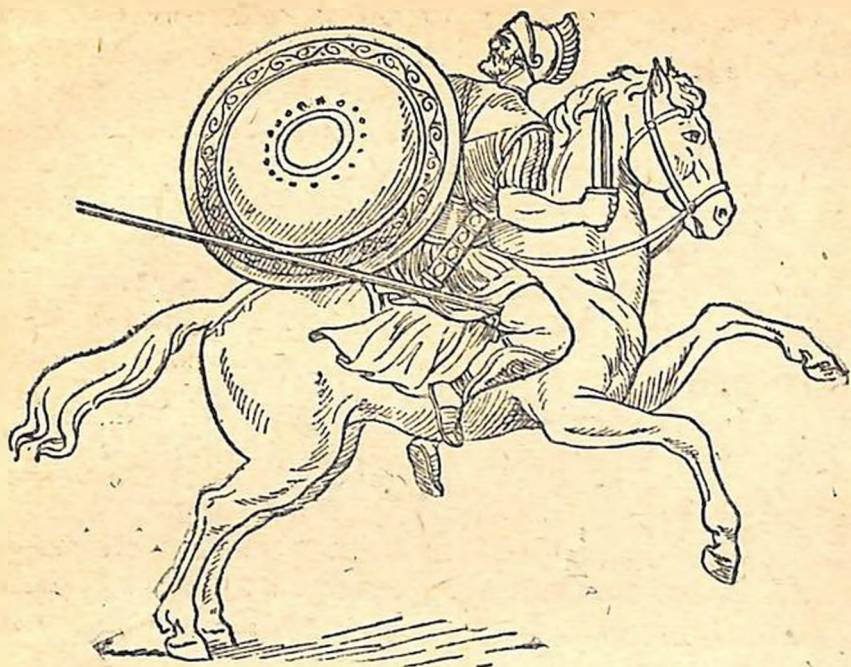
Հռոմը ծանր դրության մեջ ընկավ: Սպարտակն ավելի ու ավելի էր հղորանում ու ահալոր դառնում: Ոչ ոք հանձն չէր առնում ստրուկների առաջնորդի դեմ ուղարկվող բանակի հրամանատարությունը: Վերջապես հրամանատարությունը համաձայնվեց ստանձնելու հռոմեացի մի հարուստ և սպեկուլյանտ Մարկոս Կրասսոսը:

Սպարտակի առեւապանքները

Սպարտակը հասկանում էր, որ Հռոմի ուժը՝ լիբերալականապես կոտրել ինքը չի կարող, ուստի ցանկանում էր ստրուկներին դուրս բերել Իտալիայի սահմաններից: Սպարտակն իր առաջին արշավանքը կատարեց ամբողջ Իտալիայի վրայով դեպի Ալպյան լեռները: Նա մտածում էր այդ ճանապարհով ստրուկներին առնել իրենց հայրենիքը՝ Հունաստան և Գալլիա: Սակայն, Ալպյան լեռներով անցնելու դժվարությունները Սպարտակին ստիպեցին փոխել ճանապարհը:

Նա կաղմեց մի նոր պլան: Այս անգամ նրա զորքը պիտի շարժվեր դեպի Սիցիլիա, այնտեղ ապստամբություն բարձրացնել և այնտեղից տեղական ստրուկներին օգնությամբ անցնել Հունաստան: Սակայն, իր զորքը Սիցիլիա փոխադրել նույնպես չհաջողվեց Սպարտակին: Ծովահենները, որոնք համաձայնվել էին փոխադրել ստրուկներին, խաբեցին նրանց:

Այն ժամանակ Սպարտակը որոշեց լաստեր կառուցել և նրանց ցով անցնել Սիցիլիա: Ստրուկներն սկսեցին արագորեն լաստեր քլատրաստել: Որպեսզի լաստերն ավելի կայուն լինեն, նրանց

Մպարտակն՝ աղդրից վերաժորված՝ պաշտպանւում է թիկունքի հարձակումից: (Պոմպեյի որմանկարի մանրամասնութեան ռեկոնստրուկցիա):

տակից տակառներ էին կապում: Բայց սաստիկ փոթորիկ բարձրացավ և բոլոր լաստերը ծովը քշեց: Այսպես խորտակվեց ստրկուհի թյունից աղատվելու մի հույս ևս:

Այն ինչ Կրասսոսի զորքերը շարունակ հետապնդում էին Սպարտակին: Երբ Սիցիլիա անցնելու անհաջող փորձերից հետո ստրուկները ցանկացան ետ դառնալ, պարզվեց, որ Կրասսոսը հյուսիսից խրամատով կտրել է սպարտակյանների ճանապարհը: Վա՛վելի լավ է երկաթից մեռնել, քան քաղցից, — ասաց Սպարտակը: Նա իր զորքով առաջ սլացավ և դիշերով ճեղքեց Կրասսոսի ամրությունները:

Սպարտակն իր երրորդ արշավանքը կատարեց դեպի Բրունդիս նավահանգիստը, որտեղից ավելի հեշտ ու ավելի շուտ կարելի էր Հունաստան հասնել:

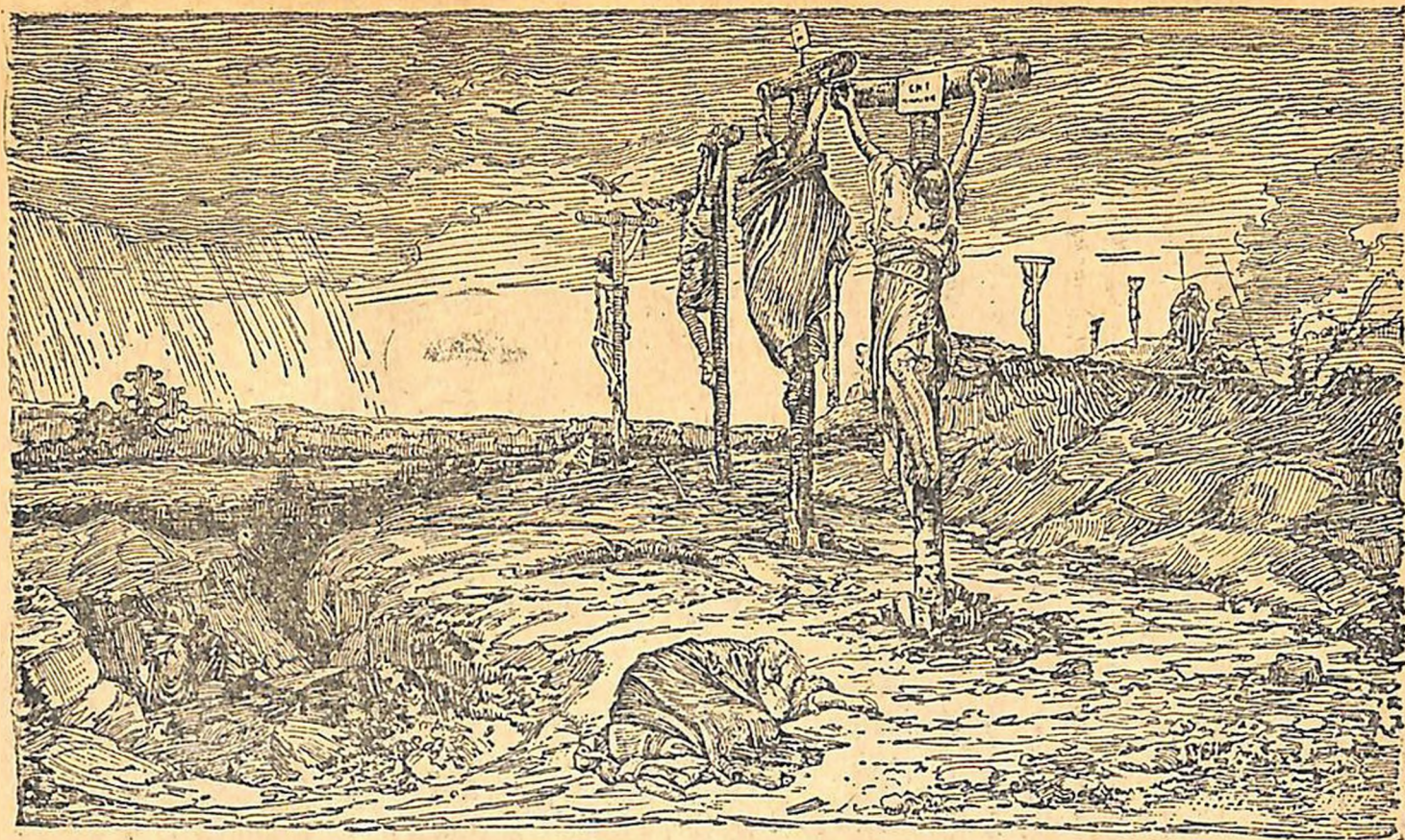
**Պարանոցու-
թու ճիւղերը
Սպարտակի
համբարում**

Այդ բոլոր երկար շվերթները քայքայեցին սպարտակյանների ուժերը: Բացի այդ, նրանց մեջ տակաձայնություններ սկսվեցին: Ստրուկներն Սպարտակի գլխավորությամբ ուզում էին հեռանալ Խալխայից, որտեղ նրանք ստրկացվել էին, և վերադառնալ իրենց հայրենիքը: Այնինչ Սպարտակի բանակում եղած գյուղացիները չէին ուզում Խալխայից հեռանալ, այլ ցանկանում էին Խալխայի ներսում պայքարել հողի, իրենց իրավունքների համար: Նրանց հետ համաձայն էին գերմանական ցեղերին պատկանող սակավաթիվ ստրուկները, որոնք վաղուց արդեն ընտելացել էին Խալխային:

Այսպիսով ստրուկների ու գյուղացիների միջև համամտություն չկար: Համաձայնություն չկար նաև իրենց ստրուկների մեջ: Մյուս կողմից էլ այդ ժամանակաշրջանում Հռոմը դեռ շատ ուժեղ էր: Այս բոլորի հետևանքով 71 թվի գարնանը տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտում սպարտակյանները չղիմացան լավ ղինված հոռմեական թարմ զորքերի հարձակմանը և ջարդվեցին: Սպարտակն աքիաբար կռվում էր մինչև չք: Նա մտավ հոռմեացիների ամենախիտ շարքերը: Ազդրից վիրավորված՝ նա ծնկաչոք շարժակեց կռիվը, մինչև որ նրան կտոր-կտոր արին: Հետո նրա մարմինը նույնիսկ գտնել չկարողացան:

Կռվում բռնված 6 հազար ստրուկները խաշվեցին Կապուայից մինչև Հռոմ տանող ճանապարհի ամբողջ երկարությամբ: Բայց Սպարտակի բանակի ողջ պրծած մնացորդները փախան հարավ և այնտեղ դեռ երկար ժամանակ պայքարում էին հռոմեական ջոկատների դեմ:

Սպարտակի արխությունը զարմանք էր ազդում նույնիսկ հռոմեացիներին, որոնք ասում էին, թե ստրուկների առաջնորդն ընկավ «մեծ զորավարի նման»: Սպարտակը պատմության մեջ է մտել որպես ճնշողների դեմ ելած անձնուրաց մարտիկ: Լենինն իզուր չէր ապում, թե «Սպարտակը՝ ստրուկների ամենախոշոր ապստամբություններից մեկի ամենամեծ անվար հերոսներից մեկն էր»:

«Արտամբարտ ստրուկների հեռ տեսած աստղադաշտը» Նկար Բրուսսիկովի (Տրեյակովսկայի պետ. պատկերասրահ)»

Կատիլինա

Ստրուկների մասսայական ապստամբու-
թյունների հետևանքով հռոմեական արիստոկ-
րատիայի ներկայացուցիչները նորից սկսեցին պահանջել, որ լին-
վորական իշխանություն հաստատվի: Զինվորական դիկտատուրան
կարող էր ավելի լավ պաշտպանել ստրկատերերի շահերը և գույքը:
Հռոմի դիկտատորի պաշտոնի հավակնորդներ շատ կային: Ամեն-
նից ավելի վճռաբար էին գործում սնանկացած արիստոկրատների
ներկայացուցիչները: Նրանց մեջ առանձնապես աչքի էր ընկնում
Սուլլայի նախկին կողմնակից Կատիլի'նան: Նա մի քանի անգամ
իր թեկնածությունն առաջադրում էր կոնսուլության համար, բայց
այդ պաշտոնին անցնել նրան չէր հաջողվում: 65 թվին Ն. թ. ա.
նա ուզում էր ականավոր հռոմեացիների՝ Կեսարի և Կրասսոսի
աջակցությամբ սպանել կոնսուլներին և զբաղել Հռոմում իշխանու-
թյունը: Բայց այդ պլանն էլ նրան չհաջողվեց:

63 թվին Կատիլինան նորից իր թեկնածությունն առաջադրեց
կոնսուլության համար: Միաժամանակ նա դավադրություն էր
պատրաստում ռեսպուբլիկայի դեմ: Ժողովրդին իր կողմը զբաղելու
համար Կատիլինան խոստանում էր ոչնչացնել բոլոր սլարտքերը:
Բայց նրա կողմնակիցների գլխավոր մասսան կազմում էին աղ-
քատացած արիստոկրատները: Կատիլինային պաշտպանում էին
նաև Սուլլայի վետերանները (հին զինվորները), որոնք իր ժամա-
նակին հողաբաժիններ էին ստացել, բայց աշխատանքի սովոր
չէին և այդ ժամանակ արդեն սնանկացել էին: Կատիլինան կողմ-
նակիցներ ուներ նաև անգործ ամբոխի մեջ, որն ապրում էր ոչ թե
աշխատանքով, այլ հարուստների տված նվիրանքով:

Ռեսպուբլիկայի դեմ ուղղված դավադրությունը ժամանակին
հերկացրեց ռեսպուբլիկական, կոնսուլ Յիցերոնը: Նա մի փայլուն
հռետոր էր, որ Հռոմում հռչակվել էր իր հռետորական արվեստով:
Չնայած իր տատանումներին՝ Յիցերոնը ռեսպուբլիկական կարգի
հետևողական պաշտպան էր: Նա Կատիլինայի դեմ կրակոտ ճառեր
էր արտասանում՝ պահանջելով, որ Կատիլինան մահվան դատա-
պարտվի, որովհետև նա ցանկանում է տապալել ռեսպուբլիկան:
Բայց սենատում տատանվում էին: Վերջապես, ռեսպուբլիկական-

ները գերակշռութիւնն ստացան: Որոշվեց Կատիլինային և մյուս զավաղիրներին մահապատժի ենթարկել: Կատիլինայի կողմնա-

կիցները, որոնք ձերբակալվել էին Հռոմում, մահապատժիկներին, բայց ինքը Կատիլինան կարողացավ իր մարդկանց մի մասի հետ փախչել Էտրուրիա, որտեղ դառնում էին նրան պաշտպանող սուլլայական լեռներանների հողաբաժինները: Այնտեղ նա հավաքեց իր համախոհներին և կառավարական զորքերի դեմ ելավ: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ 62 թ. ն. թ. ա.: Կատիլինան կատաղաբար էր կռւում, բայց նրա զորքերը ջարդվեցին և ինքն էլ ընկավ կռվի դաշտում:

Մարկոս Տուլլիոս Յիցերոն

Ռեսպուբլիկական կարգը պահպանվեց, բայց ոչ երկար ժամանակով: Ստրկատիրական արիստոկրատիան չէր դադարեցնում պայքարը դինստրական դիկտատուրայի համար: Ասպարեզ եկան նոր քաղաքական գործիչներ՝ Պոմպեյոսը և Կեսարը:

Պոմպեյոս եւ Կեսար

Գնեստ Պոմպեյոսն էլ Սուլլայի կողմնակիցներից էր և աչքի էր ընկել դեռ Իսպանիայում Սերտորիոսի ապստամբությունը ճնշելու ժամանակ: Այնուհետև նրան հանձնարարվել էր ջախջախել ծովահեններին Միջերկրական ծովում: Ծովահենները բռնում էին ծովում Իտալիա դնացող հացի բեռները, կողոպտում էին ծովափը և դրի տանում նշանավոր հռոմեացիներին: Պոմպեյոսն արագորեն հաղթահարեց ծովահեններին և մեծ ժողովրդականություն ձևաբերեց:

Դրանից հետո Պոմպեյոսին ուղարկեցին Արևելք՝ կռվելու Պոնտոսի թագավոր Միհրդատի դեմ, որը նորից դուրս էր եկել Հռոմի դեմ: Պոմպեյոսը հաջողությամբ ավարտեց պատերազմը Միհրդատի դեմ: Ապա նա գնաց Ասորիք, որը և նվաճեց Հուլայի թագա-

վորության հետ միասին: 62 թվին, հսկայական ավար վերցրած և փառքով պսակված՝ նա վերադարձավ Հռոմ:

Այդ ժամանակ սկսել էր մեծ դեր խաղալ Գայոս Յուլիոս Կե-

Գնեստ Պոմպեյոս

սարը: Նա անվանի տոհմից էր և ժողովրդականություն էր ձեռք բերել ժողովրդի համար զանազան զվարճալիքներ կազմակերպելու: Կեսարը բանիմաց և զգույշ մարդ էր: Սկզբում ինքն անձամբ հանդես չէր գալիս, այլ աշխատում էր ուրիշ անձերի միջոցով իշխանություն ձեռք բերել: Այդ նպատակով նա առաջ պաշտպանում էր Կատիլինային՝ Կատիլինայի դավադրությունը՝ տապալվելուց հետո Կեսարը զինվորական դիկտատուրայի էր ձգտում Կրասսոսի և Պոմպեյոսի միջոցով: Նրանց հետ միասին նա դավադրություն կազմակերպեց ռեսպուբլիկան տապալելու նպատակով:

§ 84. ԱՌԱՋԻՆ ԵՌԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԿԵՍԱՐԻ ԴԻԿՏԱՏՈՒՐԱՆ

Առաջին եռապետությունը

60 թվին ն. թ. ա. Կեսարի, Պոմպեյոսի ու Կրասսոսի միջև դադարի դաշինք կնքվեց Կեսարի ղեկավարությամբ: Այդ դաշինքը կոչվում էր տրիումվիրատ¹⁾ (եռապետություն): Նրա նպատակն էր՝ իշխանություն գրավել և բաժանել եռապետների միջև: Տրիումվիրատը պետք է դառնար զինվորական դիկտատուրայի ձև:

Պոմպեյոսի ու Կրասսոսի օգնությամբ Կեսարը կոնսուլ դարձավ: Չնայած սենատի դիմադրության, նա գլուխ բերեց Պոմպեյոսի զինվորներին հող պարգևելու գործը: Կեսարն այդ բանն արեց նրա համար, որ զորքերի մեջ հենարան ունենա: Հաստատվեցին նաև

1) Տրիումվիրատ՝ երեք հոգու դաշինք:

այն բոլոր կարգադրութիւնները, որ Պոմպեյոսն արել էր Արևելքում: Իր կոնսուլութեան ժամանակը լրանալուն պես Կեսարն ստացավ Գալլիան կառավարելու (58 թվին Ն. թ. ա.):

Կեսարը Գալլիայում Բայց Գալլիան դեռևս նվաճված չէր. նրա միայն հարավ-արևելյան անկյունն էր պատկանում հռոմեացիներին: Կեսարը պետք է նվաճեր ամբողջ երկիրը:

Գալլիայի բնակչութունը բաժանված էր բազմաթիվ ցեղերի: Նրանց գլուխ էին կանգնած արիստոկրատիան և քուրմերը: Գալլական ցեղերը միմյանց հետ շարունակ թշնամական հարաբերություններ էին և այդ հանգամանքը թուլացնում էր նրանց ու դյուրացնում Կեսարի խնդիրը: Այնուամենայնիվ գալլերի դեմ շարվազանց դժվար էր պայքարել շնորհիվ նրանց քաջութեան ու բազմաթիվության: Կեսարի բանակը շատ անգամ պարտություն էր կրում: Բայց հռոմեացիների ավելի բարձր ռազմական տեխնիկան, նրանց կազմակերպվածությունը և Կեսարի ռազմական փայլուն ընդունակությունները հաղթող հանդիսացան: Գերմանացիներն Արիովիստոսի գլխավորությամբ խայտառակ կերպով փախան Կեսարի առջևից: Կեսարը վերջնականապես ջախջախեց գալլերի զորքերը, որոնց գլխավորում էր Վերցինգս'տորիսը՝ նրանց առաջնորդը: Ամբողջ Գալլիան նվաճեց, որից հետո Կեսարը մեկնեց Բրիտանիա:

Գալլիայում Կեսարի գրաված ավարը շատ մեծ էր: Նա կողոպտում էր գալլերի՝ նվերներով լեփ լեցուն սրբավայրերը և հաճախ քաղաքներն ավերում բացառությամբ ավար ձեռք բերելու համար: Ի վերջո Կեսարն այնքան ոսկի թալանեց, որ նա Խալսիայում ու սիրովինցիաներում այդ ոսկին վաճառում էր որպես ապրանք՝ ֆունտը 3 հազար սենտերցով:

Կեսարը չէր մոռանում և իր զինվորներին: Բանակն իր շուրջը համախմբելու համար նա լեգեոններների ռոմիկը կրկնակի շափուկ ավելացրեց և երբեմն նույնիսկ ստրուկներ էր նվիրում նրանց:

Նուսպետուս Բյան կազմալուծումը Մինչդեռ Կեսարը Գալլիան էր նվաճում, Կրասսոսն Արևելքում սպանվեց պարթևների դեմ: մղած պայքարում: Նուսպետուսները կազմալուծվեց: Կեսարի և Պոմպեյոսի միջև կատարյալ գժտություն առաջացավ և պայքար սկսվեց իշխանության համար:

Գալլիայում Կեսարի լիազորությունների ժամկետը լրանում էր.

49 թվի սկզբին: Սենատը նրան առաջարկեց զորքին արձակել և գալ Հռոմ: Բայց Կեսարը հրաժարվեց այդ անելուց: Նա ուզում էր իր զորքի օգնությամբ Հռոմում գրավել իշխանությունը:

49 թվի հունվարին Կեսարը մի լեգեոնով և հեծելազորով անցավ Ռուբիկոն գետակը, որ Իտալիայի սահմանն էր կազմում, որպեսզի շարժվի դեպի Հռոմ: Ասում են, թե նա Ռուբիկոնի առաջ երկար կանգ էր առել անվճռական վիճակում: Վերջապես, «վիճակը գցված է» ասելով՝ Կեսարը կաբգադրեց անցկացնել զորքերը: Այս նա արագընթաց շարժվեց դեպի Հռոմ:

Կեսարի հարձակման լուրը ստանալով՝ կոնսուլներն ու սենատորների մի մասը փախան Հռոմից: Պոմպեյոսը դնաց Բալկանյան թերակղզին և սկսեց այնտեղ պատերազմի պատրաստվել:

Կեսարն առանց կռիվ գրավեց Հռոմը: Նա շատ մեղմ վարվեց իր թշնամիների հետ և ոչ մեկին մահապատիժ չտվեց: Մի քանի օր Հռոմում մնալուց հետո՝ Կեսարը դնաց Իսպանիա, որտեղ գտնվում էին Պոմպեյոսի բաղմաթիվ զորքերը: Կեսարը նրանց հարկադրեց անձնատուր լինելու, ապա շարժվեց դեպի Բալկանյան թերակղզին: Պոմպեյոսի բանակի դեմ: 48 թվի հունիսին Ֆարսալոսի մոտ (Թեսալիայում) նրանց միջև ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Պոմպեյոսի զորքերը ջախջախվեցին, իսկ ինքը փախավ Նեպոլսի մոտ, որտեղ և սպանվեց եգիպտական թագավորի հրամանով:

Կեսարը Նեպոլսում

Կեսարը նույնպես ուղևորվեց Նեպոլսում: Այդ ժամանակ Ալեքսանդրիայում պայքար էր տեղի ունենում Պտղեմեոսներից մեկի՝ հանգուցյալ թագավորի որդիների միջև: Կեսարը միջամտեց այդ պայքարին՝ անցնելով թագուհի Կլեոպատրայի կողմը, որին ալեքսանդրիացիները արտաքսել էին:

Հռոմեացիների միջամտությամբ Նեպոլսի ներքին դուրժերին և նրանց հարստահարությունները բնակչությանը նրանց դեմ հանեցին: Կեսարը սլաշարվեց թագավորական պալատում: Պալատի սլաշարման ժամանակ այրվեց Ալեքսանդրիայի հռչակավոր դրադարանը: Կեսարի դրությունը չափազանց վտանգավոր էր, քանի որ սկզբում նա քիչ զորք ուներ: Կեսարին հաջողվեց ապստամբությունը ճնշել ճիշտ այն ժամանակ, երբ Ասիայից օժանդակ զորքեր եկան: Կլեոպատրային եգիպտական դահը բարձրացնելով՝ 47 թվի դարձանը Կեսարը հեռացավ Նեպոլսից:

Կենսաբանական
հեղինակ

Թուլի պաշտոնն էր կատարում, օգտվում
 էր ժողովրդական տրեխունի իշխանու-
 թյամբ և ցենսորի իրավունքներով: 44
 թվին նրա կողմնակիցներից մեկը, կոն-
 սուլ Մարկոս Անտոնիոսը նրան թագ-
 առաջարկեց, բայց Կեսարը հրաժար-
 վեց. նա վախենում էր ժողովրդական
 հուզումներից և որոշեց առայժմ պաշ-
 տոնապետ միապետություն չհռչակել:
 Դրա համար ձևականորեն Հռոմում
 ռեպուբլիկական շարունակում էր գոյու-
 թյուն ունենալ. դեռ մնում էին և՛ սե-
 նատը, և՛ ժողովրդական ժողովը, և՛
 ընտրովի պաշտոնյաները: Իրականում
 Կեսարն անսահմանափակ միապետ էր:
 Նա սենատորների թիվը հասցրեց
 900-ի՝ սենատը լցնելով իր կողմնա-
 կիցներով, իսկ ժողովրդական ժողովը
 քվեարկում էր Կեսարի ցուցումներով:
 Քանի դեռ Կեսարն իշխանության էր
 ձգտում, նա դեմոկրատիայի կողմնա-
 կից էր, թվում, իսկ երբ իշխանություն
 ստացավ, ժողովրդի հետ ունեցած իր
 կապերը խզեց: Այսպես, նա մերժեց
 պարտքերը ոչնչացնելու օրենքը, նվա-
 ճեց հացի անվճար բաշխումները և
 միությունները, այսպես կոչված՝ «կուլ-

Յուրիս Կեսար:

զամ գինւած ուժով ճնշել էր խտալիայում ծագած խռովությունն և ներք:

**Կեսարի սպա-
նությունը**

Կեսարի դեմ դժգոհություն էր հասունանում: Սենատորների ռեսպուբլիկական մասի շրջանում դաւադրություն կազմվեց նրա կյանքի դեմ: Դաւադրության գլուխ էին կանգնած ռեսպուբլիկական Բրուտոսն ու Կասսիոսը: 44 թվի մարտի 15-ին ն. թ. ա. դաւադիրները Կեսարին սպանեցին սենատի նիստի ժամանակ:

Կեսարն իր գործունեությամբ խախտեց ռեսպուբլիկայի հիմքերը: Ռեսպուբլիկական կարգի դեմ մղած պայքարում ստրկատերերն աստիճանաբար կայսրության հիմքերն էին դնում:

§ 85. ՌԵՍՊՈՒԲԼԻԿԱՅԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

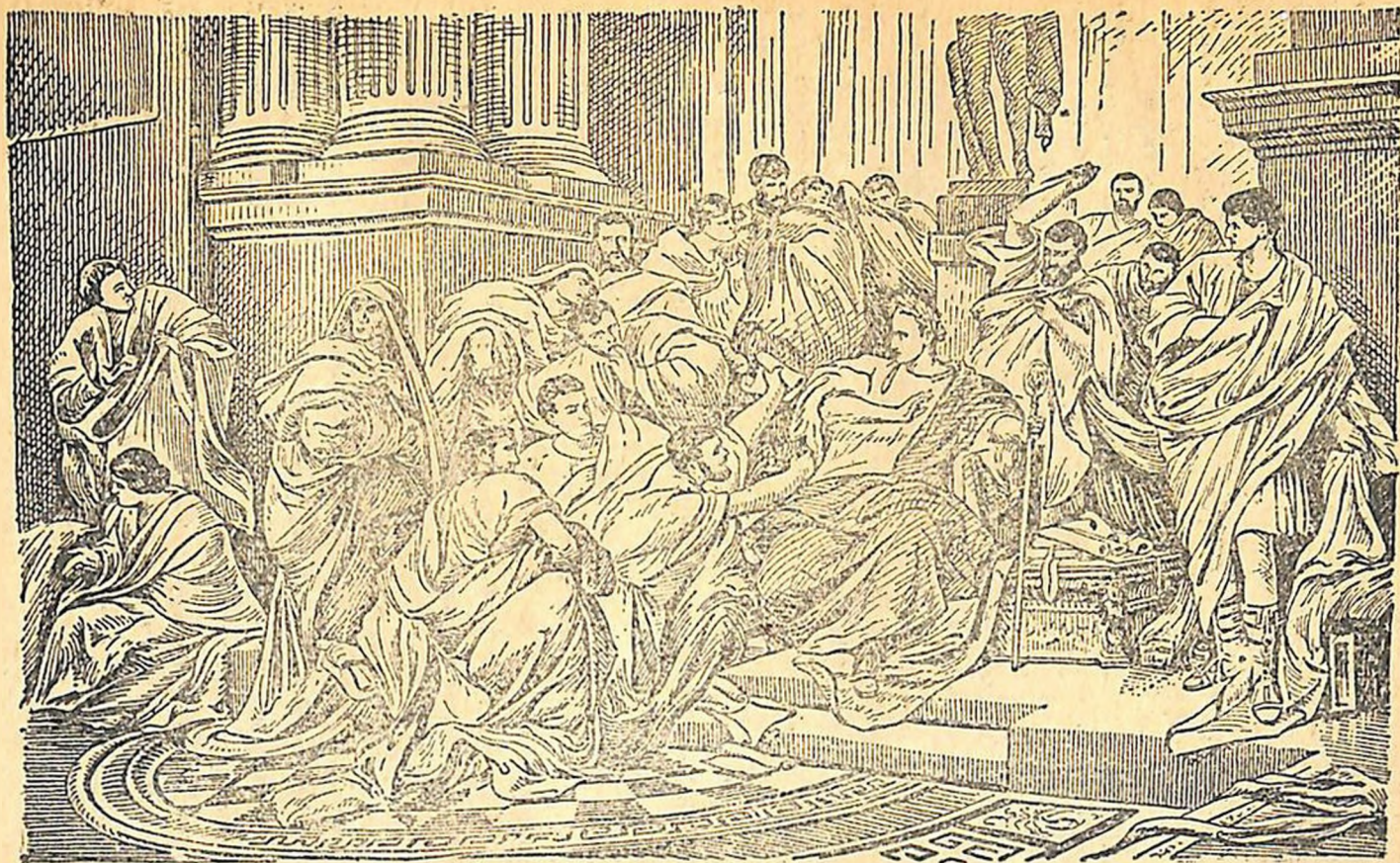
Կեսարի սպանությամբ շվեդականգնվեց ռեսպուբլիկան: Ստրկատիրական դասակարգը չէր ուզում զինվորական զիկտատուրայից հրաժարվել: Դաւադիր—ռեսպուբլիկականները ստիպված եղան փախչել: Դիկտատորի պաշտոնի նոր թեկնածուներ հանդես եկան: Կեսարի տեղը զրավել էին երազում փառասեր զորավար, Կեսարի ընկեր Մարկոս Անտոնիոսը և Կեսարի օրոք հեծելազորի պետ Լեպիդոսը:

**Օկտավիանոս:
Երկրորդ եռա-
պետութուն**

Այդ պահին Հռոմում երեան եկավ մի նոր քաղաքական գործիչ: Դա խորամանկ ու ճարտիկ մի երիտասարդ էր, Կեսարի քրոջ թոռ, Օկտավիա՝նոս անունով: Կեսարը նրան որդեգրել

էր և դարձրել իր կարողության մեծ մասի ժառանգ: Այդ հանգամանքն Օկտավիանոսի կողմը գրավեց Կեսարի վեհերանդաններին և նրա շուրջը մեծ բանակ հավաքեց: Այդ բանակով Օկտավիանոսը գուրս եկավ Անտոնիոսի դեմ: Բայց Անտոնիոսին ջարդելով՝ Օկտավիանոսը նրա հետ դաշինք կնքեց, որովհետև հույս չուներ, թե ինքը միայնակ կարող է իր իշխանությունը հաստատել Հռոմում: Այդ դաշինքին մասնակից արվեց նաև Լեպիդոսը:

Անտոնիոսը, Օկտավիանոսն ու Լեպիդոսը կազմեցին երկրորդ եռապետությունը (43 թ. ն. թ. ա.) որը, ի սարքերություն առաջինից, հաստատվեց ժողովրդական ժողովի կողմից: Եռապետներին

Յուշիս Կեսարի սպանութիւնը սենատում:

5 տարի ժամանակով անսահմանափակ իշխանություն տվին Եպիս-
տական գործերը կարգի բերելու համար»:

Ամենից առաջ եռապետները պետք է փող ճարելին իրենց զին-
վորներին վարձատրելու համար: Դրա համար Խալիֆայում նորից
սկսվեցին մահապատիժներն ու բռնազրավումները, որոնց ընթաց-
քում զոհ գնացին մոտ 2 հազար հեծյալներ ու 300 սենատորներ,
այդ թվում նաև Յիցեբոնը, որը հանդես էր եկել Անտոնիոսի դեմ
ռեսպուբլիկան պաշտպանելու:

ՎԵՐՋԵՆ ՌԵ- ՍՊԱՆՍԻԿԱԿԱՆ ԵՆԻ ՄԱԽԸ

Եռապետների համար մեծ վտանգ էին
հանդիսանում Բրուտոսն ու Կասսիոսը, որոնք
Արևելքում բանակ էին հավաքել կործանվող
ռեսպուբլիկան փրկելու նպատակով: Անտոնիոսն

ու Օկտավիանոսը մեկնեցին Մակեդոնիա և այնտեղ Ֆիլիպպի քա-
ղաքի մոտ ջարդեցին ռեսպուբլիկական բանակը (42 թ. ն. թ. ա.):
Բրուտոսն ու Կասսիոսն ինքնասպանություն գործեցին, իսկ նը-
րանց զորքերի մնացորդներն անցան եռապետների կողմը:

Այժմ եռապետներին փող էր հարկավոր նոր զինվորներին
վարձատրելու համար: Փող ձեռք բերելու համար Անտոնիոսը գնաց
Արևելք, իսկ Օկտավիանոսը վերադարձավ Խալիֆա, որտեղ սկսեց
հողերը խլել իրենց տերերից և բաժանել իր վատերաններին:

Խալիֆայում դժգոհություն էր աճում Օկտավիանոսի դեմ:
Դժգոհները համախմբվեցին Սեֆստոս Պոմպեյոսի շուրջը, որ նշա-
նավոր զորավար Պոմպեյոսի որդին էր: Սեֆստոս Պոմպեյոսն Օկ-
տավիանոսի դեմ օգտադրածն էր ծովահեններին և Սիցիլիայի
ստրուկներին:

ԱՆՏՈՆԻՈՍԸ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ: ԱԿՏԻՈՒՄԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՈՋ

Այդ ժամանակ Անտոնիոսն Արևելքում իրեն
պահում էր որպես ինքնակալ: Նա տնօրինու-
թյուն էր անում արևելյան թագավորություննե-
րում, Կլեոպատրային, որի հետ նա մտերմացել
էր, նվիրում էր հռոմեական տիրությունները:

Պարթևների դեմ սկսած նրա պատերազմն անհաջող անցավ: Այդ
ամենը Հռոմի հասարակության մեջ խիստ դժգոհություն առաջաց-
րեց: Օկտավիանոսն օգտվեց դրանից: Սենատն Անտոնիոսին զրկեց
խաղորդություններից, որից հետո Անտոնիոսի և Օկտավիանոսի
միջև բացահայտ պատերազմ սկսվեց:

31 թվի սեպտեմբերի 2-ին ն. թ. ա. Հունաստանի արևմտյան

աիին, Ակտիում հրվանդանի մոտ Վճռական ընդհարում տեղի ունեցավ Օկտավիանոսի և Անտոնիոսի զորքերի միջև։ Դեռ ճակատամարտի սկզբում Կլեոպատրան ու Անտոնիոսը փախան Եգիպտոս։ Անտոնիոսի բանակն՝ առանց ղեկավարի մնալով՝ անձնատուր եղավ Օկտավիանոսին։

Անտոնիոսն ու Կլեոպատրան 30 թվին Ն. թ. ա. Ալեքսանդրիայում վերջ տվին իրենց կյանքին։ Օկտավիանոսը դրավեց Եգիպտոսը։

Անտոնիոսին հաղթելուց հետո Օկտավիանոսն աչլես մրցակից չունեւ և նրա իշխանութունը դարձավ միանձնյա։ Հռոմեական ռեսպուբլիկան վերջնականապես կործանվեց, սկսվեց կայսրության պատմությունը։

ՌԵՏԱՊՈՐԷԻԿԱԿԻ ԱՆԿԻՄԱՆ ՊԱՏՏՈՒՄՆԵՐ

Ինչու՞ և ընկավ ռեսպուբլիկան։ Նրան ամենածանր հարվածը հասցրին ստրկատերերը։ Այդ ժամանակաշրջանում ստրկատերերի բոլոր խրմբերը ձգտում էին միավորվել։ Ստորին խավերի ապստամբությունների դեմ պայքարելու համար նրանք հրաժարվում էին պետության հին ռեսպուբլիկական ձևից և ստեղծում էին միանձնյա ղինվորական ղիկատություն։

Ղինվորական ղիկատությունն աստիճանաբար ոտնուծվում էր այն պայքարում, որ մղվում էր Սիցիլիայում, Իսպանիայում և բուն Իտալիայում ծավալվող ռևոլուցիոն շարժման դեմ։ Սուլան, Պոմպեյոսը, Կեսարը, Օկտավիանոսն այնպիսի զորավարներ էին, որոնք հենվում էին պրոֆեսիոնալ ղինվորների բանակի վրա, իսկ այդ ղինվորների համար հիմնական ղրաղմունք էր պատերազմը։ Ռաղմական ավարի համար նրանք պատրաստ էին ուր ասեո ղնալու։ Յուրաքանչյուր ընդունակ ղորավար, որ կկարողանար լավ հարաբերություններ ստեղծել ղինվորների հետ և հարստանալու հնարավորություն տալ նրանց, կարող էր իշխանությունը գրավելու համար հենվել նրանց վրա։ Նման բանակն էր, որ ջախջախեց ռևոլուցիոն շարժումը։ Բայց այդ ջախջախումից հետո էլ բանակի առաջնորդները չուզեցին հրաժարվել իրենց իշխանությունից։

Այսպես ահա ժամանակավոր ղինվորական ղիկատության ղարձավ կայսրություն, որի գլուխ էր կանգնած այժմ կայսրը։

Վ. Ն. Թ. I ԵՎ II ԴԱՐՆԵՐԻ ՀՌՈՑՆԱԿԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՊՐԻՆՅՈՒՑ)

§ 86. ՕԿՏԱՎԻԱՆՈՍ-ՕԳՈՍՏՈՍԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Ն. Թ. Ա. 30 ԹՎԻՑ ՄԻՆՁԵՎ Ն. Թ. 14 ԹԻՂԸ)

Հռոմեական ստրկատերերին հաջողվեց զինվորական դիկտատուրայի օգնությամբ ճնշել ստրուկների ապստամբությունները և ստորին խավերի շարժումները: Ունեոր դասակարգերը՝ ռեղուցիոն շարժումից վախեցած՝ հրաժարվեցին ռեսպուբլիկայից և ողջունեցին Օկտավիանոսի միանձնյա իշխանությունը: Շնորհապարտ սենատը նրան շնորհեց «Օգոստոս», այսինքն «սրբազան» տիտղոսը: Նրա պատվին ղոհասեղաններ էին կանգնեցնում ինչպես աստծու համար, բանաստեղծները փառաբանում էին նրան իրենց ոտանավորներում:

**Օգոստոսի
սյրիցցիայաջը**

Սակայն զգուշ Օկտավիանոսը սիրտ չէր անում բացահայտորեն միապետ հռչակել իրեն: Նա լավ էր հիշում Կեսարի մահը և վախենալով, թե նրա վիճակին կարժանանա, աշխատում էր պահպանել ռեսպուբլիկայի տեսքը: Իշխանության ռեսպուբլիկական օրգանները (սենատը, ժողովրդական ժողովը, ընտրովի պաշտոնատար անձինք) շարունակում էին գոյություն ունենալ: Օգոստոսը նույնիսկ աշխատում էր բարձրացնել սենատի հեղինակությունը և վերականգնել հռոմեական հասարակության հին կենցաղն ու բարքերը:

Կեսարի նման Օգոստոսն էլ իր ձեռքում կենտրոնացրեց ռեսպուբլիկական կարևորագույն պաշտոնները: Որպես գլխավոր հրամանատար (իմպերատոր), նա իրավունք ուներ նշանակելու բոլոր զինվորական պաշտոնների, զոբահավաք կատարելու, պատերազմ հայտարարելու և հաշտություն կնքելու: Նրան հանձնեցին կառավարելու ամենակարևոր սյրովինցիաները՝ Հյուսիսային Իսպանիան, Գալլիան, Ասորիքը և Նեկպոսը: Բացի այդ, Օգոստոսը ժողովրդական տրիբունի իշխանություն ուներ, գլխավոր քուրմ էր, ինչպես և շատ անգամ զրավում էր կոնսուլի ու սենատի պաշտոնները: Օգոստոսի զրաված պաշտոնները նրան զինվորական ու քաղաքացիական լիակատար իշխանություն էին տալիս:

Ժողովրդական ժողովը միշտ այնպիսի որոշումներ էր ընդու-

նում, որոնք հաճելի էին Օգոստոսին, և ընտրում էր այն անձանց, ում նշում էր Օգոստոսը: Նա շատ հարուստ էր: Նա ահագին պարզություն էր ժառանգել Կեսարից և ինքն էլ շատացրել էր այն՝ թե բռնադրավումների ու թե իմպերատորական պրովինցիաներից ստացած եկամուտների շնորհիվ: Դեռ համար էլ նա բավականաչափ միջոցներ ուներ ժողովրդին դրամ բաժանելու և զվարճալիքներ կազմակերպելու համար, որով և կաշառում էր ժողովրդական ժողովին:

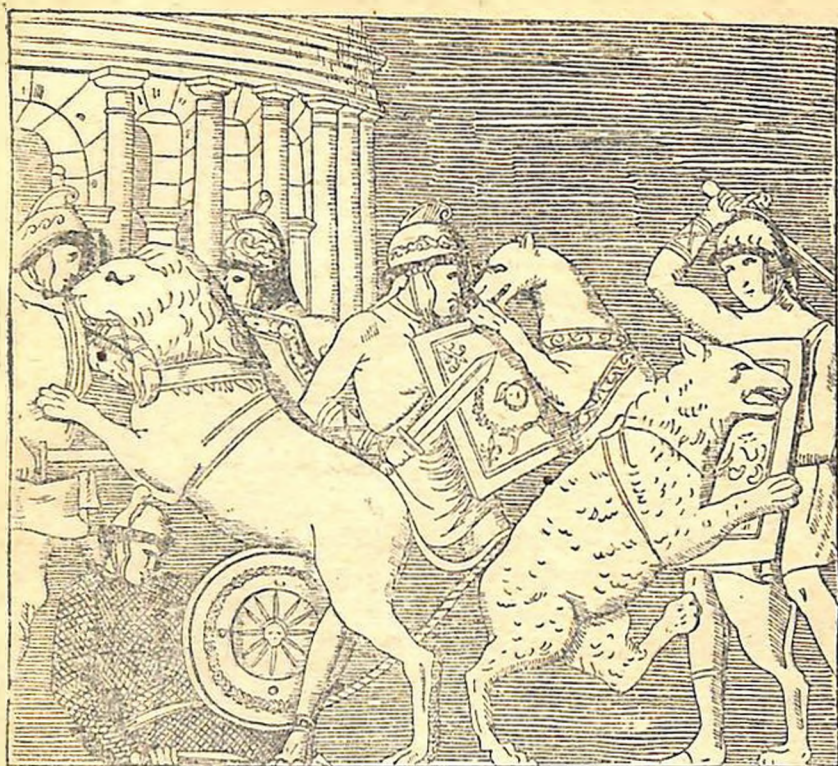
Օգոստոսի ստեղծած կառավարման սխեման կոչվում է պրինցիպատ, այսինքն՝ պետության առաջին մարդու՝ պրինցեպսի կառավարություն: Դա միապետություն էր՝ ռեսպուբլիկայի անվան տակ, միանձնյա իշխանություն էր՝ ռեսպուբլիկական ձևերով քողարկված: Ստրկատերերը պաշտպանում էին այդպիսի իշխանությունը, որովհետև դա համապատասխանում էր նրանց շահերին:

Պրեսորիական զվարդիա

Թեպետ ստրուկների ապստամբություններն ու դյուզացիական շարժումները ճնշված էին, սակայն ժամանակ առ ժամանակ դեռ տեղ-տեղ նորանոր խլրտումներ էին բռնկվում: Նրանց դեմ պայքարելու և իր իշխանությունն ամրապնդելու համար Օգոստոսն ստեղծեց հատուկ

Օգոստոսը զորքի առաջ ձառ է արտասանում:

Ներկայացում ամֆիթատրոնում: Կռիվ վաշի զազանների հետ:

պրետորիական (պալատական) զվարդիա, որ տեղավորվեց մայրաքաղաքում և Խտալիայի ամենամերձավոր քաղաքներում:

Պրետորիականները զգալիորեն ավելի լավ պայմաններում էին գտնվում, քան մնացած բանակը. նրանց ծառայության ժամկետն ավելի կարճ էր, իսկ ուճիկը՝ շատ ավելի բարձր:

**Ռաբիուններ
ու զվարճալի-
ներ ժողովրդի
համար**

Ժողովրդական դժգոհությունը խեղդելու համար Օգոստոսը գործում էր ուրիշ միջոցներով էլ: Նրա օրոք պետությունից հաց ու դրամ էին ստանում 200-ից մինչև 300 հազար հողի Հռոմի ամենաչքավոր բնակչությունից: Բացի այդ, ավելի քան 300 հազար մարդ հողամաս կամ դրամ ստացան: Գլադիատորական մրցություններին, որ հաճախ կազմակերպում էր Օգոստոսը, ընդհանուր առմամբ մասնակցում էր մինչև 10 հազար

մարդ, իսկ վայրի գաղանների հետ կովելու ժամանակ կոտորվեց մոտ 3500 կենդանի: Մի անգամ Օգոստոսը ժողովրդի համար ծովային մարտի մի վիթխարի տեսարան սարքեց: Դրա համար Տիրեր պետի մյուս ափին մի ավազան փորվեց, որ ուներ 1800 քայլ երկարություն և 1200 քայլ լայնություն: Մարտին մասնակցում էին 30 խոշոր ռազմանավ և մեծ թվով ավելի մանր նավեր, որոնց վրա, բացի թիավարներից, կար 30.000 մարդուց բաղկացած անձնակազմ:

**Օգոստոսի արթա- Կանյան թերակղզու հյուսիսում և Ալպյան լեռ-
հին քաղաքակա- ներում: Նրա օրոք կաղմակերպվեցին մի շարք
նոր պրովինցիաներ, որոնք ձգվում էին Դանու-
բի երկարությամբ, սկսած Սև ծովից մինչև Հռե-
նոսի վերին հոսանքը:**

Հռենոսյան սահմանի համար մղվող պայքարն այնքան էլ հաջող չէր: Սկզբում հաջողվեց գերմանացիներին նվաճել Հռենոսի և էլբայի միջև ընկած համարյա ամբողջ երկիրը: Բայց հետո սկսվեց ապստամբություն, որի պատճառն էր հռոմեական կուսակալ Վալասի դաժանությունն ու շահամուլությունը: 9 թվին Ն. թ. Վարոսը հրեք լեգեոնով դարանի մեջ ընկավ Տևոթրուրգյան անտառում: Չորս օրվա կռիվից հետո գերմանացիներն Արմինիոսի գլխավորությամբ ոչնչացրին նրա ամբողջ բանակը: Դրանից հետո Հռոմը կորցրեց իր բոլոր անդրհռենոսյան նվաճած երկրները, բացի Դանուբի և Հռենոսի վերին հոսանքների միջև եղած հողերից:

§ 87. ՀՌՈՄԻ ԿԵՆՅԱՂՆ ՈՒ ԿՈՒՏՈՒՐԱՆ ՌԵՍՊԱԲԼԻԿԱՅԻ ՎԵՐՋՈՒՄ ԵՎ Ն. Թ. I ԴԱՐՈՒՄ

**Հարսուրյան
անը Էվ փա-
րամուրյան
գաղապետը**

Ռեսպուբլիկայի վերջին դարում ստրկատերերի հարստությունները շարունակում էին աճել: Այդ հարստությունները գոյանում էին ռազմական ավարից, որ ընկնում էր զորավարների ձեռքը, այն գումարներից, որոնք ձեռք էին բերվում պրովինցիաներում կապալների և վաշխառության միջոցով, և Սուլլայի, Կեսարի ու Օկտավիանոսի ժամանակ բռնադրաված ցույքներից: Դյուրությունը ձեռք բերված այդ խոշոր կարողություն-

Ըները նույնպիսի դյուրութեամբ էլ ծախսվում էին: Ահագին հումար-
ներ էին ծախսվում փարթամության առարկաների վրա, որոնք բեր-
վում էին Արևելքից, ժողովրդին կաշառելու համար հաց ու դրամ
բաժանելու վրա և թանկ նստող տեսարաններ՝ ղաղխաոտորակա-
մարտեր, դադանների հետ կռիվ կազմակերպելու վրա: Ահագին
փող էին կլանում ճեխ խնջույքները, աների նրբագեղ զարդա-
րանքները, պճնազարդ զգեստները, բազմաթիվ պարապ ծառաներ՝
ստրուկներ, կլիենտներ ու զանազան սպասավորներ սլահելը,
որոնցով լի էին խոշոր ստրկատերերի տները: Այս վիթխարի ծախ-
սերի հետեանքը լինում էին սլարտքերը: Նշանավոր հոմալսեցի-
ներից շատերը վաշխառուների պարտապաններն էին: Երբ կեսարը
պետք է Իսպանիա դնար, պարտատերերը չէին ուզում նրան բաց
թողնել Հռոմից: Իր պարտքերով հայտնի էր նաև կեսարի բարեկամ
Անտոնինոսը:

**Հռոմեական
հասարակու-
թյան բարբերի
անկումը**

Հռոմեական հասարակության բարձր դա-
սակարգերի շրջանում բարոյականոթյունը խիստ
ընկել էր: Առանց որևէ ջանքի ձեռք բերվող
հարստությունները և անաշխատ աշխատակիցները
ապականիչ ներգործություն էին ունենում: Արիստոկրատիայի մի-
ջից ելած բոլոր սլաշտոնատար անձինք կաշառակեր էին և փողի
համար պատրաստ էին ամեն ինչ անելու: Հռոմեական հին արիս-
տոկրատիան կորցրել էր իր նախկին անկախությունը և խոնարհ-
վում էր ամեն մի հարուստի կամ հաջողակ ղորավարի առաջ:

Հռոմեական ազատ շքավորության բարբերն ավելի լավ չէին:

Ռեսպուբլիկայի վերջում դյուղացիությունն է՛լ ավելի էր քայ-
քայվել և լցրել քաղաքի դատարկապորտ ամբոխի շարքերը: Կեսա-
րի ու Օկտավիանոսի վետերանները, որոնք երկարատև արշավանք-
ների ընթացքում վարժվել էին անաշխատ կյանքին, արագ ծախում
էին իրենց հողամասերը: Գյուղացիական տնտեսությունը վերա-
կանգնելու բոլոր փորձերն անհաջող էին անցնում: Քաղաքային
բնակչության ստորին խավերի մասսան վերջնականապես խոր-
թացել էր աշխատանքային կյանքից և ստիպում էր պետության և
առանձին հարուստների տված նպաստով՝ ձրի հյուրասիրություն-
ներով, բաժանած փողով, հացով և այլն: Այդ դատարկապորտ ամ-
բոխի մեջ ձգտում էր զարդանում դեպի կոպիտ ու արյունահեղ տե-

սարանները «Հաց և զվարճալիք»-ը դարձավ հոռմեական ամբողջ լողունգը: Ժողովրդական ժողովը, որ բազկացած էր այդ այլասեր-ված, անաշխատ մասսայից, նույնքան դուրսն էր կաշառել, որքան և սենաւը:

Ահա թե ինչու ռեսպուբլիկայի վերջին շրջանի հոռմեական դա-բաւարներն համար այնքան հեշտ եղավ դրավել իշխանությունը:

Հոնսորակաճ արվեստը

Ռեսպուբլիկայի վերջին դարում և պրինցի-պատի ժամանակ մեծ չափով զարգացավ հոն-սորական արվեստը: Պերճախոսությունը հնա-բաւորություն էր տալիս քաղաքական կյանքում աչքի ընկնող դեր խաղալու. դրա համար էլ բոլոր պետական գործիչները եռանդով զբաղվում էին նրանով: Այդ շրջանի ամենանշանավոր հոնսորն էր Յիցեւոնը (106—43 թ. թ. ն. թ. ա.): Նա երկար ժամանակ ուսում-նասիրում էր հունական ճարտասանական արվեստն ու փիլիսոփա-յությունը: Իր բնական ընդունակութունները նա զարգացրեց գործ-նականում՝ հանդես գալով դատարաններում և ժողովրդական ժո-ղովներում: Նրա ճառերը խնամքով մշակված էին և գրված փայլուն լեզվով:

Մեկեհասի խմբակը

Օգոստոսի ժամանակ խիստ զարգացավ նաև գրականութունը: Ինքը կայսրը և նրա մերձավորներն առատաձեռնությամբ հովանա-վորում էին այն գրողներին ու դիտնականներին, որոնք իրենց եր-կերում պաշտպանում էին նոր իշխանությունը:

Այս տեսակետից առանձնապէս հայտնի էր Օգոստոսի բարե-կամ Մեկեհասը, մի շատ հարուստ հեծյալ, որը մեծ կարողութուն էր ձեռք բերել պրոսկրիպցիաների ժամանակ: Նրա տանը հաւաք-վում էին ականավոր բանաստեղծներ ու գրողներ, ընթերցվում ու քննության էին առնվում դրական երկերը: Մեկեհասը նյութական լայն աջակցություն էր ցույց տալիս գրողներին. նրանց վրով էր տալիս, հողեր էր նվիրում և այլն:

Վերգիլիոս

Մեկեհասի մոտ հավաքվող պոական ընկե-րության անդամներից էր այդ ժամանակվա ա-մենաականավոր բանաստեղծ Վերգիլիոսը (70 թ.—19 թ. ն. թ. ա.): Նա հիանալի կրթություն ստացած մանր հողատեր էր: Վերգիլիոսն Օգոստոսի ջերմ երկրպագուն էր: «Էնեական» էպիքական մեծ պոե-մում Վերգիլիոսը պատմում է, թե ինչպես Վենեւա աստվածուհու

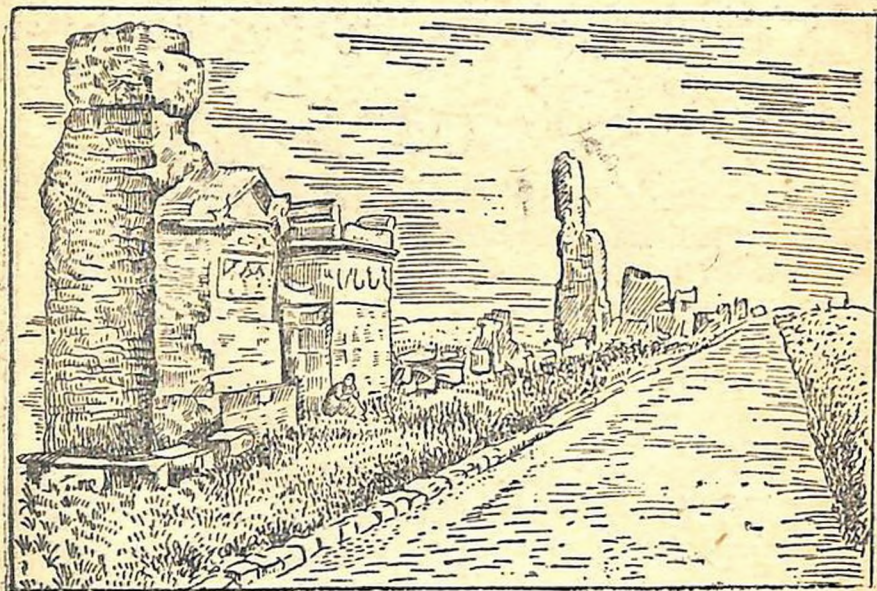
որդին՝ տրոյացի էնեասը երկար թափառումներից հետո գալիս է Իտալիա և դառնում Յուլիոսների տոհմի հիմնադիրը, որից և սերել է Օգոստոսը: Դրանով Վերգիլիոսը ցանկանում էր ցույց տալ Օգոստոսի աստվածային ծագումը:

Հորացիոս

Մեկենասի խմբակի մեջ էր մտնում նաև այն ժամանակվա մյուս խոշոր բանաստեղծ Հորացիոսը (65—8 թ. թ. ն. թ. ա.): Նա ծագում էր հռոմեական հասարակության ստորին խավերից և երիտասարդ հասակում ուսուցիչական էր: Բայց հետագայում նա մտավ Մեկենասի խմբակը և Վերգիլիոսի նման նա էլ էր փառաբանում Օգոստոսին ու նրա մերձավորներին: Հորացիոսն իր ոտանավորներից շատերը նվիրել է իր ժամանակվա բարքերի ու կենցաղի նկարագրությանը:

Օվիդիոս

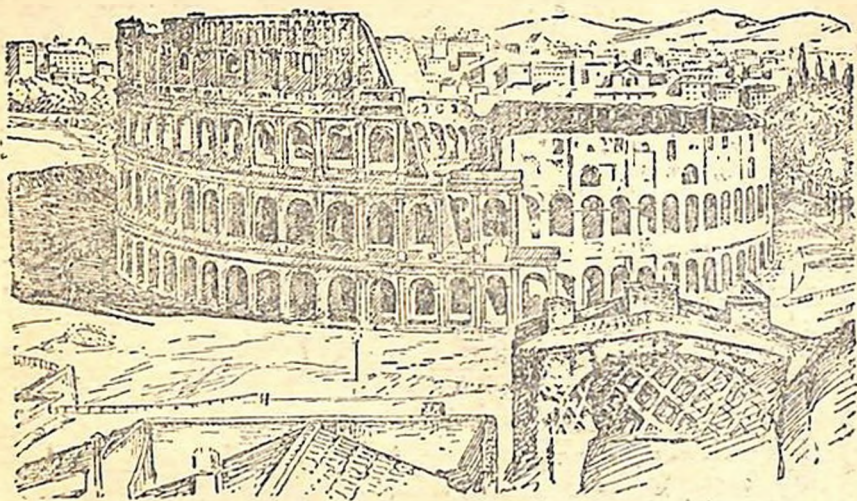
Մեկենասի խմբակի մեջ շմտնող բանաստեղծներից ամենատաղանդավորն Օվիդիոսն էր (ն. թ. ա. 43 թվից մինչև ն. թ. 17 թ.): Նա սպառնանում էր հեծյալների մի հին ընտանիքի: Օվիդիոսի բոլոր երկերից ամենամեծ հռչակ էին վայելում նրա «Մետամորֆոզաները» («Կերպարանափոխությունները»)՝ ոտանավորներով շարադրված հին առասպելները:

Սպիտակ հանապարհը:

Իր ստեղծագործության ամենածաղկած շրջանում ն. թ. ա. 8 թվին Օվիդիոսն Օգոստոսի կողմից աքսորվեց Սև ծովի ափին գտնվող Տոմի փոքրիկ քաղաքը (այժմ՝ Կոնստանցա): Այդ աքսորման պատճառը ճշգրիտ հայտնի չէ: Աքսորավայրից Օվիդիոսը խնդրագրեր էր ուղարկում Օգոստոսին, որ իրեն ներում շնորհվի, բայց կայսրն անդրդվելի մնաց, և Օվիդիոսը մեռավ աքսորավայրում:

Տիտոս Լիվիոս Այդ շրջանում մեծ առաջադիմություն ցույց տվեց նաև պատմությունը: Օգոստոսի ժամանակ ապրում էր հռոմեական նշանավոր պատմագիր Տիտոս Լիվիոսը (ն. թ. ա. մոտ 59 թ. — ն. թ. 17 թ.): Լիվիոսը գրել է Հռոմի պատմությունը (քաղաքի հիմնադրումից մինչև ն. թ. 9 թ.): Այդ պատմության մեջ նա իրեն խնդիր էր դրել գովարանելու հին ռեպուբլիկական Հռոմը:

Կոլիսեյ՝ հեկտայկան ամֆիթատրոնը, որ կառուցել են վեսպասիանոսն ու Տիտոսը (արդի տեսքը):

**Պլինիոս
Ավագ**

Հռոմեական դիանաականներից պետք է նշել Պլինիոս Ավագին, որն ապրել է ն. թ. I դարում (28—79 թ. թ.): Դա լայն կրթության տեր մարդ էր, որ հետաքրքրվում էր բոլոր գիտություններով: Պլինիոսն անասնաբանության, աշխատանքի մարդ էր: Նա կարդում ու քաղվածքներ էր անում.

ամենուրեք՝ ճանապարհորդությունների, զբոսանքի ժամանակ, բաղնիքում և այլն: Իր գլխավոր երկիր՝ «Բնական պատմության» համար Պլինիոսն օգտագործել է 2 հազար դիրք և հավաքել է հսկայական փաստական նյութ: Սակայն, այդ փաստերը քիչ են սխառմավորված: Պլինիոսը 79 թվին ն. թ. Վեղոսլի ժայթքման ժամանակ զոհ գնաց իր գիտական հարցասիրությանը: Ցանկանալով դիտել բնության ահավոր երևույթը՝ նա չափից ավելի մոտեցավ հրաբուխին և խեղդվեց թունավոր գազերից:

Փիլիսոփայու- րուհի

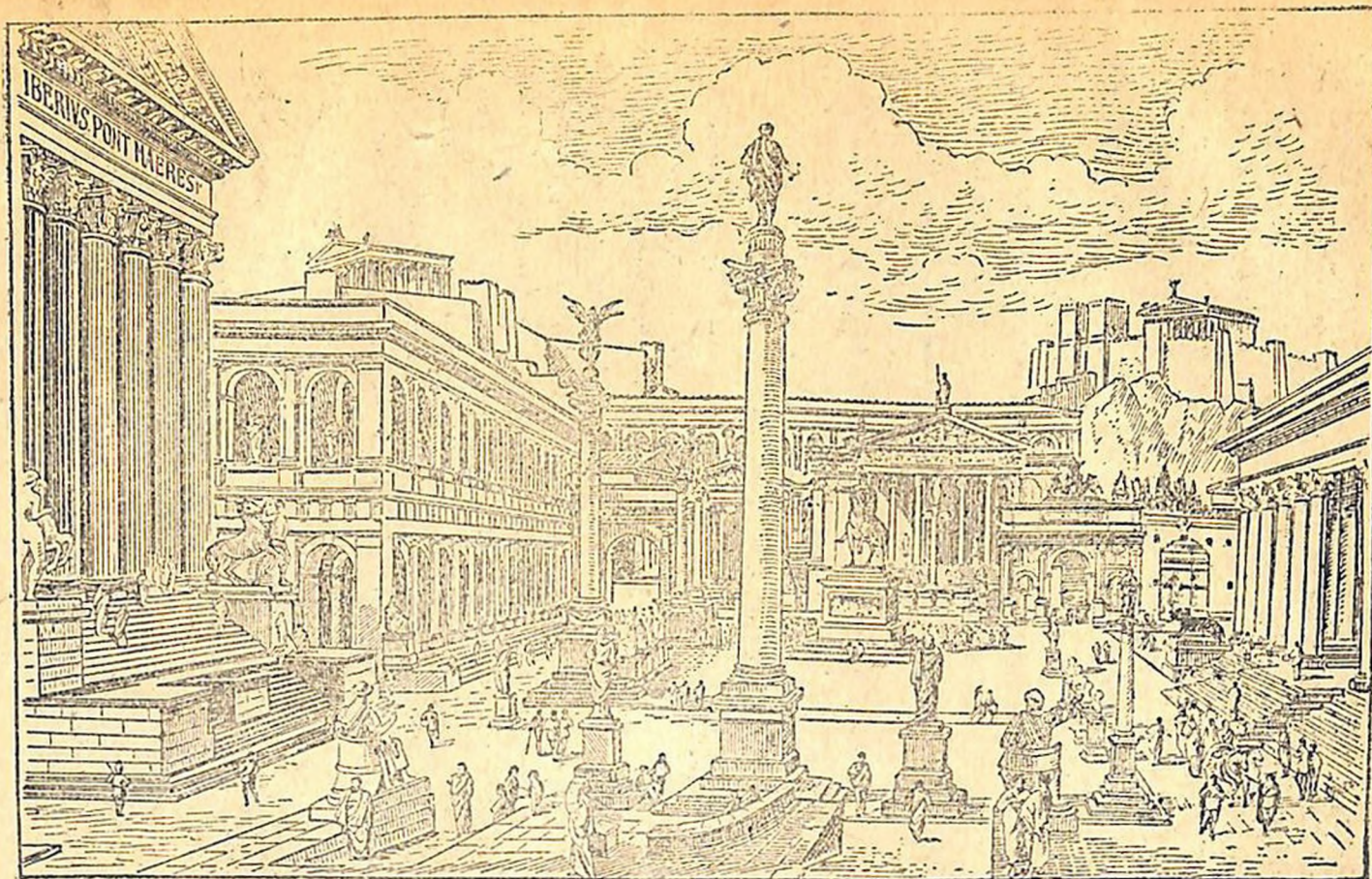
Փիլիսոփա Լուկրե՛տիոս Կարը (ն. թ. ա. I դարի կեսին) գրել է մի փիլիսոփայական պոեմ՝ «Իրերի բնության մասին» անոմով: Այդ երկը դրված է մեծ տաղանդով: Բանաստեղծական ձևով Լուկրետիոսը զարգացնում էր այն միտքը, թե ամբողջ աշխարհը ենթակա է բնության օրենքներին, և ասպարեցում էր, որ աստվածներն ազդեցություն չեն գործում դեպքերի բնական ընթացքի վրա: Ըստ Լուկրետիոսի՝ աստվածներն իրենք ստեղծվել են մարդկանց կողմից: Լուկրետիոսը պայքարում էր սնահավատության դեմ և ժխտում էր աշխարհի միջանկյալ կյանքի գոյության հավատը:

Շինարարական արվեստ

Այդ շրջանում շատ բան արվեց Հռոմն ու պրովինցիաները զարգարելու ուղղությամբ: Իտալիայում ու պրովինցիաներում կառուցված հռոմեական հիմնալի խճուղիներն ու կամուրջները տեղ-տեղ պահպանվել են մինչև այսօր: Հռոմ քաղաքը մեկ միլիոնից ավելի բնակիչ ունի: Այնտեղ կային բազմաթիվ գեղեցիկ պալատներ, հրապարակներ, բաղնիքներ ու ամֆիթատրոններ, ինչպես և մի քանի ջրմուղ, որոնք խմելու լավ ջուր էին մատակարարում քաղաքի շրջակայքից: Ամենախոշոր շենքերից պիտի նշել Կոլիսեյ վիթխարի ամֆիթատրոնը, որ կառուցել են Վեսպասիանոս և Տիտոս կայսրերները: Նրա ավերակները մինչև հիմա էլ մնացել են: Կոլիսեյում տեղավորված էր մոտ 100 հազար հանդիսական:

Բայց այս սքանչելի շենքերի կողքին կային նաև ամբողջ թաղամասեր, որտեղ ապրում էր քաղաքի չքավորությունը. սա տեղավորված էր ողորմելի տնակներում կամ խոշոր, բազմահարկ տներում, որոնք վատ էին կառուցված և հաճախ փուլ էին գալիս:

Հռոմեական գիտությունն ու տեխնիկական բարձր մակարդակի վրա էին: Շինարարության տեխնիկայի մասին մեզ հասել է Կեսա-

Հռոմի ֆորումը կայսրության ժամանակաշրջանում:

որի ժամանակ ապրած հռոմեացի ճարտարադետ Վիտրովիոսի շարադրութիւնը: Վիտրովիոսը դրել է տեխնիկայի բոլոր բնագավառներին, այդ թվում նաև ռազմական տեխնիկայի մասին:

Հռոմի կոլտուրան ավելի նվազ ինքնուրույն էր, քան հունականը, որի ազդեցության տակ զարգանում էր նա:

Սակայն, լատինական լեզուն, հռոմեական գրականութիւնն ու գիտութիւնը հետագայում տարածվեցին Եվրոպայի ամենատարբեր ժողովուրդների մեջ և մտան եվրոպական կուլտուրայի դանձարանը:

§ 83. ՀԹՈՄԵՍԿԱՆ ԿՍՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ Ն. Թ. I ԴԱՐՈՒՄ

Տիրերիս

Օգոստոսին հաջորդեց նրա խորթ որդի Տիրերիոսը, որը ժողովրդականութիւն չէր վայելում ո՛չ ժողովրդի և ոչ էլ զինվորների շրջանում:

Նրա օրոք երկրում նորից խռովութիւններ սկսվեցին: Հարավային Իտալիայում, Բրունդիսի շրջակայքում բազմեց հովիտորովների մի դավադրութիւն: Դավադրության գլուխ էր կանգնած պրետորական զվարդիայի մի նախկին զինվոր: Նա Բրունդիսում և շրջակա քաղաքներում կազմակերպում էր ըստրուկների գաղտնի ժողովներ: Այդ ժողովներում և պատերին փակցված կոշերում նա ստրուկներին ապստամբութեան կոչ էր անում: Տիրերիոսն ուժեղ ռազմական ջոկատ ուղարկեց Բրունդիս: Դավադրության ղեկավարն ու նրա մերձավոր ստրուկները բերվեցին Հռոմ ու մահապատժեցին:

Ներոն

Կայսերական իշխանութեան հանդեպ թշնամական տրամադրութիւններ էին ցույց տալիս նաև Հռոմի քաղաքացիները:

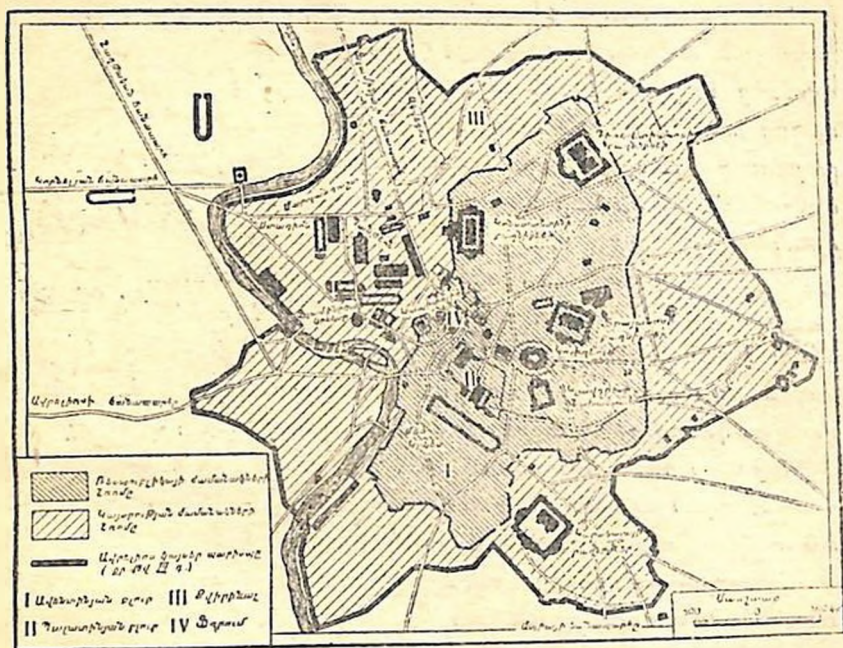
Զինվորական դիկտատուրա: Կառակացումը

Տիրերիոսի օրոք ուժեղանում է կայսեր իշխանութիւնը: Պաշտոնատար անձանց ընտրելու իրավունքը ժողովրդական ժողովից խլվեց ու հանձնվեց սենատին: Ընդունվեց ճնորին մեծու-

Թշանը վիրավորելու մասին օրենքը, որի հիման վրա կարելի էր հատապարտել այն մարդկանց, որոնք մեղավոր էին կայսեր հասցին թեկուզ անղղույշ դիտողություն անելու մեջ: Կայսրից վախենալով և նրա առջև քննելով՝ դատարանը դաժան վճիռներ էր կոչացնում թե՛ մեղավորների և թե՛ անմեղների նկատմամբ:

Ներքո

Տիրերիտսի ամենամասիկ հաջորդների շարքում ամենից ավելի հայտնի է կայսր Ներոնը (ն. թ. 54—68 թ. թ.): Նա կայսերական իշխանություն ստացավ, երբ դեռ 17-ամյա պատանի էր: Դեռ մանկությունից նրա բնավորությունը փշաքել էր նրա մայրը, որ իշխանասեր ու փառամոլ կին էր: Իսկ երբ Ներոնը կայսր դարձավ, ընդհանուր խռնարհումը, վերջնականապես ղլխահան արավ նրան:

Հին Հռոմի հատակագիծը:

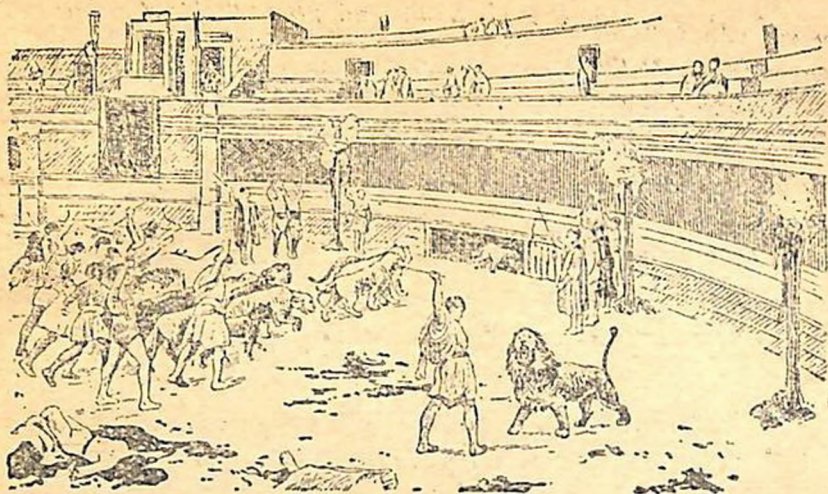
Ներոնն իրեն համարում էր մեծ արտիստ և հաճախ լուքս էլ հլույթ էր ունենում բեմում: Հանդիսականները պետք է ջերմապին

ծափահարեին նրան և վաճ նրան, ով բաժականաչափ չէր հիանալ
դերասան-կայսրից:

Ներոնի օրոք հասարակական դժգոհությունն է՛լ ավելի սասու-
կացավ: Ստրուկների դավադրությունները և ստեկատերերի սա-
նություններն այնքան հաճախակի դարձան, որ սենատը դրա դեմ
պայքարելու համար հատուկ որոշում ընդունեց: Հոռոմոմ մի հին
օրենք կար, որի համաձայն՝ եթե ստրուկը սպանում էր իր տիրոջը,
ապա որպես պատիժ, մահվան էին դատաւարություն սպանվածի
տանն ապրող բոլոր ստրուկները: Այժմ սենատը նոր որոշում հրա-
պարակեց, ըստ որի՝ ստրուկների հետ հավասար պետք է մահա-
պատժվեն նաև սպանվածի տանն ապրող ստրկալուծները
(ստրկությունից ազատ արձակվածները): Մի անգամ Հոռոմ քաղա-
քի պրեֆեկտին (քաղաքապետին) սպանեց նրա ստրուկը: Սենատը
որոշեց մահապատիժ տալ սպանվածի բոլոր 400 ստրուկներին:
Սակայն, այդ որոշումը դժվար էր ի կատար ածել, որովհետև հրե-
կայական ամբոխ հավաքվեց, որն սպառնում էր քաղեր ու հրկի-
զումներ սարքել: Հարկ եղավ դորք կանչել և մինչև մահապատժի
վայրը տանող ողջ ճանապարհին շղթա կաղձել: Բայց ստրուկները
շարժումը դրանից հետո էլ չդադարեց: Ժողովրդի մեջ լուրեր էին
սլտտվում, թե մի նոր Սպարտակի ապստամբություն է պատրաստ-
վում:

Հոռոմի երգենիք Որպես լրացում այս ամենին՝ 64 թվին Հոռ-
ոմ մի սոսկալի հրդեհ բռնկվեց, որը տևեց
6 օր: Քաղաքի 14 շրջաններից մնացին միայն չորսը, երեքը հիմ-
նովին ոչնչացան, իսկ մնացած յոթ շրջաններում մնացին քանդ-
ված ու կիսով չափ այրված տների միայն խղճով մնացորդները:
Ժողովուրդը հուզվեց: Ասում էին, թե քաղաքը հրկիզվել է Ներոնի
հրամանով, որն իբր թե ցանկացել է հին Հոռոմը ոչնչացնել և նրա
տեղը կառուցել նոր, ավելի շքեղ քաղաք:

Կայսրից դժգոհ էր նաև Հոռոմի արիստոկրատիան, որը մահա-
փորձ էր պատրաստում նրա կյանքի դեմ: Հոռոմի հրկիզման հա-
ջորդ տարում մի մեծ դավադրություն կազմակերպվեց Ներոնի դեմ:
Այդ դավադրությանը մասնակցում էին հռոմեական արիստո-
կրատիայի ակնաւոր ներկայացուցիչներից շատերը: Բայց դա-
վադիրները դանդաղ ու անվճռական էին դորժում: Դավադրույնու-
նը բացվեց:

Կրկեսում՝ ներկայացումից հետո (ժամանակակից նկարչի գործ)։

ՆԵՐՈՆԻ ՂԱԺԱ- ՆՈՒՐՈՒՆՆԵՐԸ

Այս ամենը կայսրին ստիպեց դաժան մի ջոցների դիմել։ Ներոնի բնավորության շնորհիվ այդ միջոցները վերածվեցին արյունալի հալածանքների, կամայական մահապատիժների և գուլջի բռնագրավումների։

Նա վերսկսեց «նորին մեծությանը վիրավորելու» վերաբերյալ դործերը և բազմաթիվ հարուստ մարդիկ (Ներոնին փող էր հարկավոր) անհեթեթ մեղադրանքների ղոհ դարձան։ Դեռ իր կառավարման սկզբում Ներոնը թունավորել Կոկլեյ իր եղբորը՝ վախենալով, թե նա կգրավի նրա գահը։ Այս Ներոնը հրամայեց սպանել իր մորը, որի իշխանասեր բնավորությունը սահմանափակում էր Ներոնի գործողությունների ազատությունը։ Ներոնի կամքով ղոհվեցին նրա նախկին դատարարակ փիլիսոփա Սենեկան և հռոմեական վերնախավի շատ ներկայացուցիչներ։

Միաժամանակ Ներոնն աշխատում էր հաճոյանալ պրետորիականներին ու քաղաքի ստորին խավերին՝ ավելացնելով նրանց ուժեղ, փող բաժանելով նրանց և կազմակերպելով փախուստ հանդիսներ։

ՆԵՐՈՆԻ մահը

Ներոնի դեմ բացահայտ շարժում սկսվեց պրովինցիաներում, որոնք զժպոհ էին հարկերի

աճումից: Առաջինն ապստամբեց Գալլիան, ապա նրան միացավ Իսպանիան: Այն ժամանակ Հռոմում Ներոնի գեմ ելան պրետորիականները, իսկ սենատը նրան հայտարարեց «հայրենիքի թշնամի»: Ներոնը Հռոմից փախավ և ճանապարհին ինքնասպանությամբ վերջ տվեց իր կյանքին (68 թ. ն. թ.):

Ներոնի տապալումից հետո պալքար սկսվեց պրովինցիական զորքերի միջև. նրանցից յուրաքանչյուրն իր կայսրն էր առաջադրում: Մեկ ու կես տարվա ընթացքում Հռոմում երեք կայսր լուծվեց: Վերջիվերջո հաղթող դուրս եկավ Ասորիքի բանակի հրամանատար Տիտոս Ֆլավիոս Վեսպասիանոսը (69 թ. ն. թ.):

§ 89. ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՊՐՈՎԻՆՑԻԱՆԵՐՈՒՄ

Վեսպասիանոսի ռեֆորմ- ները

Այն պահին, երբ Վեսպասիանոսը զրավեց իշխանությունը, կայսրության գրությունը շատ ծանր էր: Պրովինցիաներում ապստամբություններ էին տեղի ունենում: Պետական գանձարանը Ներոնի անմիտ վատնողության շնորհիվ դատարկվել էր: Բանակում կարգապահությունն ընկել էր: Հաստատուն և զգույշ քաղաքականություն վարելու շնորհիվ Վեսպասիանոսին բավական շուտ հաջողվեց նորից ամրապնդել կայսրությունը: Ապստամբությունները ճնշվեցին: Ծախսերի խիստ կրճատումով ու հարկերի կարգավորումով կայսրը բարելավեց ֆինանսները: Զինվորական դիպլոմատիան վերականգնվեց: Կայսրության սահմաններն ամրապնդվեցին:

Վեսպասիանոսի ձեռք առած պիսավոր միջոցը հռոմեական արիստոկրատիայի կազմի ընդլայնումն ու թարմացումն էր: Դրա համար նա պրովինցիաներից մոտ 1000 հարուստ և անվանի ընտանիքներ տեղափոխեց Հռոմ և նրանց մտքեց սենատորների ու հեծյալների դասերի կազմի մեջ: Այդ նոր արիստոկրատիան պետք է ավելի սերտ կապով միացներ պրովինցիաները Հռոմի հետ և հենարան ծառայեր կայսերական իշխանության համար:

Ապստամբու- թյունը Հրեա- սանում

Վեսպասիանոսի օրոք վերջնականապես նշվածվեց Հրեաստանը, որ ապստամբել էր դեռ Ներոնի ժամանակ, 66 թվին, կայսերական պաշ-

տոնյաների դործած ճշշումների պատճառով, Հրեաստանը երկար ու համառ դիմադրում էր Նրան հնազանդեցնում էր վեոսպասիանոսը, որին Ներսեն ուղարկել էր որպես բանակի հրամանատար: Նրբ Վեսպասիանոսը կայսր դարձավ, պատերազմական դործողություններ վարելու դործը հանձնեց իր որդի Տիտոսին: Տիտոսը նոր զորքեր բերեց Նրուսաղեմի մոտ և սկսեց քաղաքի պաշարումը: Քաղաքը շրջապատված էր պարիսպների եռաշի օղակով: Նրա բաղմաթիվ բնակիչները հերոսաբար պաշտպանվում էին: Բայց պաշարվածների մեջ սուկալի սով սկսվեց և դրա շնորհիվ հռոմեացիների վերջապես հաջողվեց քաղաքը գրավել: Նրուսաղեմն ավերվեց (70 թ. ն. թ.), Բոցերի մեջ կործանվեց նաև Նրուսաղեմի հուշակալնոր

Վեսպասիանոս

տաճարը: Հռոմեական զորքերը գրավեցին Հրեաստանը:

Կայսրությունն էլ ավելի ամրապնդեց Վեսպասիանոսի հաջորդը՝ Տիտոսը: Նրա օրոք կայսրության ղլխին ստակալի աղետ եկավ — Վեզով հրաբխի ժայթքումը: Ժայթքումի ժամանակ լավալով ծածկվեցին Պամպեյի և Հերկուլան քաղաքները: Հետապաշտ (XIX դ.) հնադեաները պեղեցին այդ քաղաքները և հայտարեցին լավ պահպանված փողոցներ, տներ, կենցաղային իրեր և այլն:

98 թվին ն. թ. կայսերական զահ բարձրա-

Տրայանոս

ցավ կայսրության ականաւոր զորավարներից մեկը՝ Տրայանոսը: Նա ծնվել էր Իսպանիայում: Նոր կայսրը մեծ աշակերտություն էր դարձնում իտալական հողագործության բարձրացման վրա, քանի որ I դարի վերջում կատարյալ անկման էր հասել այն: Մանր հողագործությունը սկսել էր չքանալ դեռ ռեպուբլիկայի ժամանակ, իսկ այժմ համարյա ամբողջովին կուլ էր դնացել հարուստների խոշոր կալվածներին: Վերադարձվածները

(խոշոր կալվածները) կործանեցին Իտալիան», — գրել է ն. Թ. Ի դս-
րի հոռմեացի պրոդ Պլինիոսը: Նույնը տեղի էր ունենում նաև սլո-
վինցիաներում: Ներոնի ժամանակ, օրինակ, վեց հոգի տիրում էին
Աֆրիկա պրովինցիայի ամբողջ հողի կեսին:

Տրայանոս:

Իտալական հողագործության
անկման դեմ պայքարելու համար
Տրայանոսը կարիքավոր հողա-
տերերին վարկեր էր տալիս, որ
նրանք հող դնեն և բարելավեն
տնտեսությունը: Այդ վարկերի
տոկոսներով պահում-դաստիա-
րակում էին չքավոր ծնողների
երեխաներին ու որբերին:

Տրայանոսը հրատարակեց նաև
մի օրենք, ըստ որի՝ սենատոր-
ներն իրենց կարողության առնը-
վադն մեկ երրորդը պետք է ներ-
դնեն Իտալիայի դյուղատնտե-
սության մեջ: Սակայն, այդ օրեն-
քի արդյունքը եղավ միայն այն,
որ լատիֆունդիաներն էլ ալեղի

զարգացան ի հաշիվ մանր հողատիրության: Ոչինչ չտվեց նաև սև-
տական բարեգործությունը. ստորին դասակարգերի դրությունը շա-
րունակ վատանում էր:

**Մահաբնի Բա-
ղաթակաճու-
քյուճը**

Տրայանոսը երկու արյունահեղ պատերազմ
մղեց ղակերի ցեղի դեմ, որն ասլրում էր ալժմ-
յան Ռոմանիայի տերիտորիայում: Դակիան վե-
րածվեց հռոմեական պրովինցիայի և բնակեց-
վեց հռոմեացի զաղութականներով: Դակերի դեմ մղած պատերազ-
մի ղանադան էսլիզոդները պատկերված են այն սյունի վրա, որ
Տրայանոսը կանգնեցրեց Հռոմում: Այդ սյունը մինչև օրս էլ պահ-
պանվել է:

Իր կյանքի վերջում Տրայանոսը մի մեծ արշավանք ձեռնարկեց
Պարթևական թագավորության դեմ և այդ արշավանքի ընթացքում
տիրեց մի շարք մարդերի: Բայց այդ ժամանակ հռոմեական զոր-

քերի թիկունքում, Միջագետքում, ապստամբություն բռնկվեց։ Այդ հանգամանքը կանգնեցրեց Տրայանոսի առաջխաղացումը և նրան ստիպեց վերադառնալ։ Հռոմ վերադառնալիս՝ ճանապարհին նա մեռավ (ն. թ. 117 թվին)։

Տրայանոսի օրոք Հռոմեական կայսրությունը հասավ իր արտաքին հզորության դադարնակետին։

**Հադրիանոս,
Բյուրոկրատ-
կան սխեսմի
գարգայումը**

Տրայանոսից հետո կառավարում էր նրա ազգական Հադրիանոսը (117—138 թ. թ. ն. թ.)։ Նա հրաժարվեց համարյա բոլոր այն նվաճումներից, որ կատարել էր Տրայանոսը սլաֆներին երկրում։

Վիթխարի պետությունը պահպանելու համար հարկավոր էր կայսրության բոլոր ուժերը խիստ լարել։ Սակայն, կայսրությունն այլևս ընդունակ չէր այդ անելու։ Հադրիանոսը բռնեց խաղաղ քաղաքականության ուղին՝ աշխատելով միայն ամրապնդել ու պահպանել կայսրության առկա սահմանները։

Հադրիանոսի ժամանակ դարգանում է կառավարման բյուրոկրատական (աստիճանավորական) սիստեմը։ Այդ սիստեմն սկսեց ձևակերպվել դեռ առաջին կայսրների օրոք։ Վիթխարի կայսրությունը կառավարելու համար իշխանության հին ռեսպուբլիկական օրգանները միանգամայն անուկտը էին։ Հարկավոր էր աստիճանավորական մշտական ասպարատ։ Ընտրովի պաշտոնների և հենց սենատի նշանակությունն Հադրիանոսի օրոք խիստ ընկնում է։ Հադրիանոսը պետական գրոխավոր պաշտոնների նշանակում էր իրավաբանական կրթություն ունեցող մարդկանց, ինչպես և նրանց, ովքեր երկար ժամանակ ծառայել էին կայսերական գրասենյակներում կամ բանակում։

Հադրիանոս

**Հրեաների
ապստամբու-
թյունը**

Հադրիանոսի օրոք, 132 թվին, տեղի ունեցավ հրեաների նոր ապստամբություն։ Այդ ապստամբության պոլի էր կանգնած Սիմոնը,

որի մականունն էր Բար-Կոխբա («Աստղի որդի»); նրեք տարի տեց հրեաների պայքարն իրենց անկախության համար, մինչև որ հռոմեական խոշոր ուժերին հաջողվեց ջարդել հրեական բանակը և խեղդել ասպետամբությունը: Հրեաստանը բոլորովին ավերվեց: Տասնյակ հազարավոր հրեաներ սպանվեցին կամ վաճառվեցին ստրկության, իսկ նրուազեմ քաղաքը վերջնականապես կործանվեց և նրա տեղը նոր քաղաք կառուցվեց:

Ասպետամբությունները խեղդելու, պրովինցիաները ճնշելու և աշտուժյան ներսում բյուրոկրատիզմը զարգացնելու միջոցով կայսրները ձգտում էին ամրապնդել Հռոմեական տիրությունը:

§ 90. ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Ն. Ք. II ԵՎ III ԴԱՐԵՐԻ ՍԱՀՄԱՆԱՄԻՋԻՆ: ՊԱՅՔԱՐ ԲԱՐԲԱՐՈՍՆԵՐԻ ԴԵՄ

Մարկոս Ավրելիոս: Կայսրության գլուխացվաճառացումը

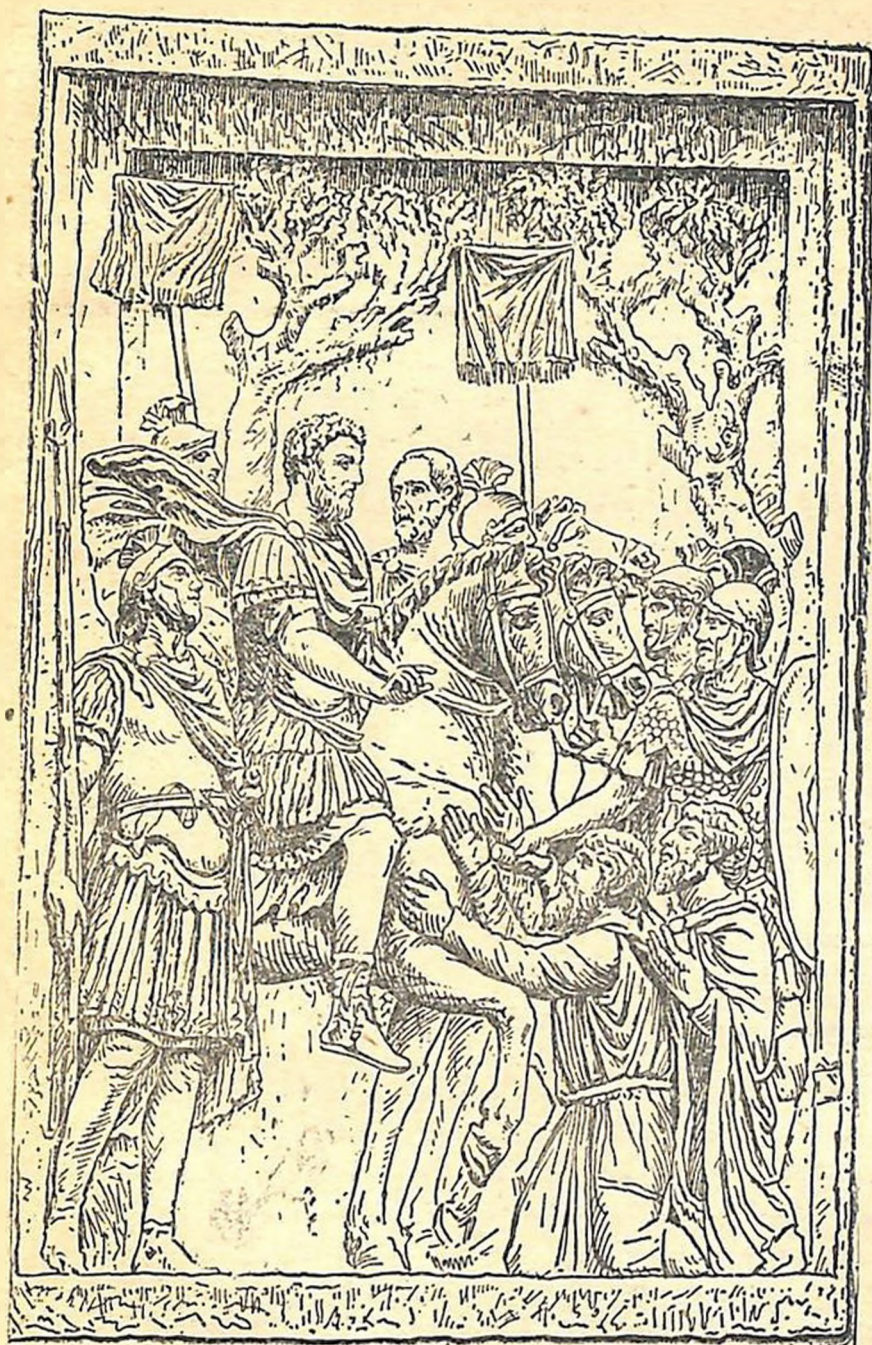
161-ից մինչև 180 թիվը Ն. Ք. թագավորում էր Մարկոս Ավրելիոս կայսրը: Նրա օրոք կայսրության դրությունը սաստիկ վատացավ: Բնակչության մասսան ավելի ու ավելի էր աղքատանում, իսկ պետական դանձարանը շարունակ ավելի էր դատարկվում: Դեռևս Մարկոս Ավրելիոսի կառավարման սկզբում սովը, ասլա սոսկալի ժանտախտը, որը բերվել էր Արևելքից, ավերեցին կայսրությունը: Դրա հետևանքով պետության դանազան մասերում — Նգիպտոսում, Գալլիայում — շարունակ ապստամբություններ էին բռնկվում:

**Բարբարոսների
ենթադրումը**

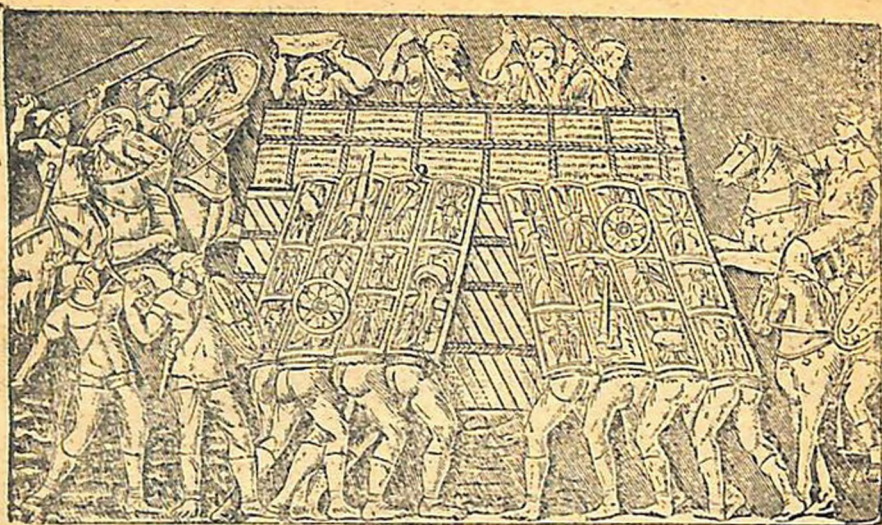
Պակաս ծանր չէր նաև կայսրության արտաքին դրությունը: Հարևան բարբարոս ցեղերը տեսնելով Հռոմի թուլացումը՝ սկսեցին հարձակումներ գործել նրա սահմանների վրա: Պարթևները ներխուժեցին Ասորիք: Մարկոս Ավրելիոսի ղորավարներին հաջողվեց նրանց դուրս մղել այնտեղից, սակայն սկսված սովն ու ժանտախտը հարկադրեցին հռոմեացիներին ետ դառնալու:

Պարթևների հետ ստիպված եղան հաշտություն կնքել:

Ի՛նչ ավելի վտանգավոր էր այն երկարատև պատերազմը, որ մղվում էր դանուբյան սահմանում ապրող ցեղերի դեմ: Այդ ցեղերն անցել էին սահմանը և հասել Իտալիա: Նրանց դրաված մորդերը սոսկալի ավերածությունների էին ենթարկվել և հարյուր հա-

Մարկոս Ավրելիոս կայսրը և մարկոմանների հպատակեցված
առաջնորդները

Բարբարոսների ամբուլյան դրավումը հռոմեացիների կողմից:

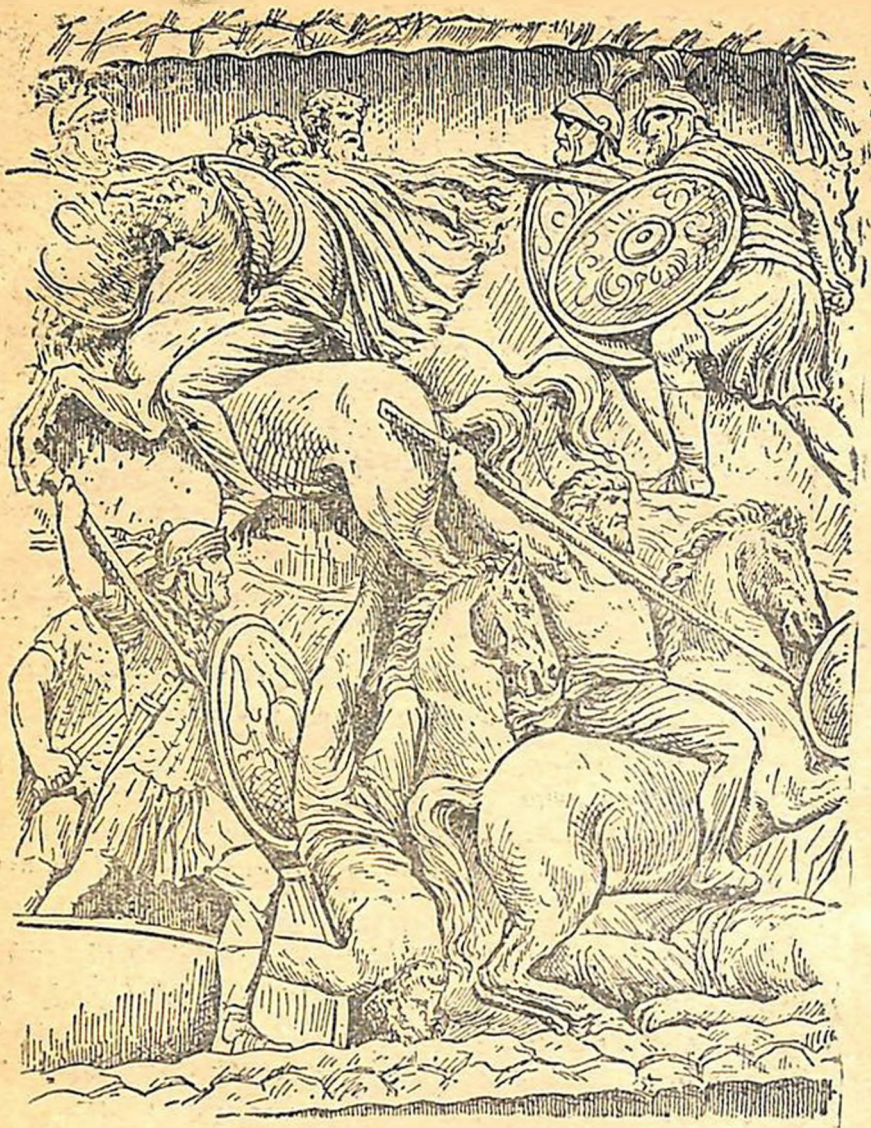
դարավոր բնակիչներ գերի առավել: Կայսրին մեծ դժվարությամբ հաջողվեց դուրս քշել ներխուժած ցեղերին և ժամանակավորապես հնազանդեցնել նրանց:

Գերի բռնված բարբարոսներին բնակեցրին հռոմեական սահմանամերձ տերիտորիայում՝ իրավունք տալով մշակելու այն հողը, որի վրա ապրում էին: Դրա փոխարեն նրանք պետք է ծառայեին հռոմեական զորքում:

Նման միջոցառումն անհրաժեշտ էր՝ պետության դժվարին դրության պատճառով: Բայց հետագայում դա Հռոմի համար հրսկայական վտանդի աղբյուր դարձավ:

**Մեպտիմիոս
Սեվերոսի
միապետու-
թյունը**

193 թ. ն. թ. կայսերական իշխանությունը գրավեց սլավոնացիներից մեկի կուսակալ Մեպտիմիոս Սեվերոսը: Նա պետությունն ամրապնդելու վերջին փորձն արավ բանալին ու ատիճանավորությունը միավորելու միջոցով: Բանակում խոշոր ռեֆորմներ մտցրին: Զինվորների դրությունը բարելավվեց. նրանց թուլատրեցին ունենալ իրենց ընտանիքները, որոնք կարող էին ապրել մշտական ճամբարակայանների մոտ: Սահմանամերձ վայրերում Սևիերոսը զինվորներին թույլ էր տալիս հող մշակել: Բացի

Հռոմեացիների կախիլը գերմանացիների հետ:

այդ, նրանց հնարավորություն տրվեց ծառայությանը ձեռք բերել, բարձրագույն հրամանատարական աստիճաններ:

Սեվերոսը սկսեց մեծ թվով նախկին ղինվորականներին նշանակել իր զորասնյակների աստիճանավորներ: Նրա օրոք սենատը կորցրեց իր նշանակությունը: Այսպիսով Սեվերոսը փոր-

ձեց կառավարել բացառապէս ղինւորների ու աստիճանավորների միջոցով: Ասում են, թէ մեռնելիս նա իր որդիներին ասել է. «Զինւորներին հարստացրեք, իսկ բոլոր մնացածների մասին հոգ մի տանեք»:

Նրա որդի և հաջորդ Կարակալլա կայսեր օրոք մի շատ կարևոր միջոց ձեռք առնվեց. կայսրության բոլոր ազատ բնակիչներին հռոմեական քաղաքացիութեան իրավունքներ տրվեցին (212 թ. ն. թ.):

Այդ բոլոր միջոցներով—բանակի ու աստիճանավորութեան միավորումով, կայսրության բոլոր բնակիչներին քաղաքացիական իրավունքներ տալով, բանակում կատարված ռեֆորմներով—մտադիր էին ամրապնդել կայսրության դրութիւնը: Բայց ամրապնդել այն այլևս հնարավոր չէր: Ստրկատիրական կարգի դեմ ռևոլուցիա էր հասունանում:

VI. ԱՏՐՈՒԿՆԵՐԻ ՌԵՎՈՒՈՒՅԻԱՆ: ԲԱՐԲԱՐՈՍԵԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԿՆՏՄՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐԺԱՆՈՒՄԸ

§ 91. ՌԵՎՈՒՈՒՅԻԱՅԻ ՍԿԻԶՐԸ:

Կայսրության դոյութեան առաջին երկու հարյուրամյակների ընթացքում ժողովրդական մասսաների դրութիւնը շարունակ վատանում էր: Հռոմն ավելի շատ ապրանք էր ներմուծում, քան արտահանում: Դրա համար էլ փողն աստիճանաբար դուրս էր գալիս: Հռոմից, արժեքավոր մետաղների (ոսկու և արծաթի) քանակը նվազում էր և այդ ամենի հետեանքով արդեն II դարի վերջում Ֆիլանանները սկսեցին խախտվել: Դրամական կանոնավոր շրջանառութեան բացակայութիւնը կործանարար ազդեցութիւն էր գործում առևտրի ու արհեստների վրա: Բացի այդ, առևտրին ու արհեստներին վնասում էին հսկայական պետական հարկերը: Այդպիսով առևտուրն ու արհեստներն ընկնում էին: Դյուղատնտեսութիւնն էլ անկման էր հասնում: Աճում էր դյուղական բնակչութեան աղքատացումը:

ԿՈՂՈՆՆԵՐԸ

Ստրկական աշխատանքն այլևս նախկին
եկամուտը չէր բերում ստրկատերերին: Ստրկու-
ներին պահելը թանկ էր նստում, այնինչ նրանց աշխատանքի ար-
տադրողականությունը առաջվա պես ցածր էր: Դրա համար էլ անց-
նում էին հողի մանր վարձակալների աշխատանքին:

Նույնիսկ խոշոր հողատերերն էլ ավելի ու ավելի հաճախ
սկսում էին իրենց կալվածները բաժանել մանր հողամասերի և
վարձակալության առաջ մանր կապալառուներին՝ կոլոններին:

Կոլոն էին դառնում գյուղերի ու քաղաքների շրջափռները,
որոնք ուրիշ ելք չունեին: Բացի դրանից, ստրկատերերը երբեմն
կոլոն էին դարձնում իրենց ստրուկների մի մասը: Խնչպես աղատ-
ներից, այնպես էլ ստրուկներից ելած այդ բոլոր կոլոնների դուռ-
նությունը չափազանց ծանր էր: Հողն օգտագործելու համար նրանք
պետք է դրամ վճարեին կամ բերքի մի մասը տային: Կալութա-
վարձը սկսեց բարձրանալ: Մյուս կողմից կոլոններին քայքայում
էին պետական ծանր հարկերը: Դրա հետևանքով կոլոնները կալ-
վածատերերի սլարտապաններ էին դառնում: Իսկ հենց որ սլարտա-
պան էին դառնում, նրանք այլևս ի վիճակի չէին լինում դուրս գա-
լու այդ դրությունից: Այսպիսով աղատ կոլոնը ծառայագրվում էր
և, եթե նույնիսկ ցանկանար, չէր կարող հեռանալ իր հողից: Փառ-
տորեն նա այժմ ամբաջված էր իր հողամասին: Ստրկությունից
սկսեցին անցնել կախյալ գյուղացիների աշխատանքին: Կոլոնը
կիսաաճորտ գյուղացի էր:

Ի լրումն այս ամենի՝ II դարի վերջից հաճախակի դարձան
զանազան ցեղերի ներթումումները Հռոմեական կայսրություն: Այս
բոլորը կայսրության տնտեսական կյանքը լիակատար քայքայման
էր հասցնում:

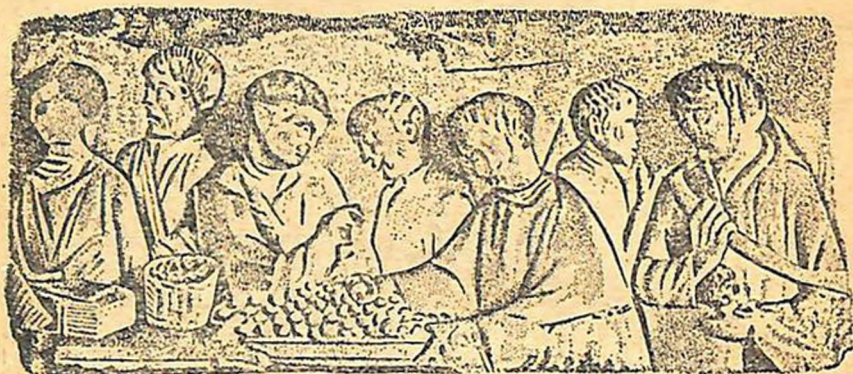
Կար միայն մի ելք՝ ռևոլուցիան: Եվ նա մոտենում էր՝ աստի-
ճանաբար համախմբելով բոլոր ուժերը— և՛ ստրուկներին, և՛
կոլոններին, և՛ բարբարոսներին:

**Ստրուկների ու
արևեստավոր-
ների ապստամ-
բությունը:
Բարբարոսների
ներխուժումը**

Ն. թ. III դարի կեսին Սիցիլիայում բռնե-
կվեց ստրուկների մի նոր շարժում, որը ճնշվեց
մեծ դժվարությամբ: Բուն Հռոմում էլ տեղի ու-
նեցավ քաղաքային արհեստավորների ու
ստրուկների սոցիալադրություն: Այդ ապստամ-
բությունն այնքան լուրջ էր, որ այն ճնշելիս

կառավարական գործերը 7 հազար ղինվոր կորցրին, նման ապրս-տամբություններ այդ ժամանակ տեղի էին ունենում կայսրության նաև այլ քաղաքներում:

Հռոմի վրա հարձակումն ուժեղանում էր նաև դրսից: «Բարբա-րոսները» (գերմանացիները, գալերը, պարսիկները, սկյութացի-ները) ներխուժում էին կայսրություն: 260 թ. ն. թ. պարսիկների դեմ կռվելիս Վալերիանոս կայսրը գերի ընկավ և գերության մեջ էլ մեռավ:

Կալուժավարձ վճարող կոլոններ:

Բարբարոսները ոչ միայն կայսրության սահմանների մերա էին հարձակվում, այլև ներս էին մտնում նրա խորքը: Հռենոսյան և դանուբյան սահմանային մարզերում բարբարոսական ցեղերն սկսեցին միավորվել և խոշոր միություններ կազմել: Դանուբի ստո-րին հոսանքում երևան եկան գոթերը, Հռենոսի ափին՝ ֆրանկներն ու սաֆսերը: Դաիլիան հռոմեացիների համար բոլորովին կորած էր. Փոքր Ասիան ու Բալկանյան թերակղզին սոսկալի ավերածու-թյունների էին ենթարկում գոթերը, սկյութներն ու ավարները: Հռո-մի դեմ ոտքի ելավ նաև Սրևելքը՝ Պարսեաստան ու Պալմիրա (Ասո-րիքում) սրհառությունները:

**Քաղաքացիների
ապսամբու-
թյունը**

Ստրկատիրական Հռոմի դեմ մղվող պայքարում արտաքին ուժերի (բարբարոսների) և ներքին ուժերի (ստրուկների ու դյուղացիների) համա-խմբումը կատարվում էր ավելի քան հարյուր

տարվա ընթացքում: Առանձնապես դա նկատելի եղավ Գալլիայում՝ Ն. Բ. III դարի վերջին Գալլիայում մի մեծ ապստամբություն սկսվեց: Ապստամբներին անվանում էին «բազաուզներ», որ պալ-
լերեն նշանակում է՝ «մարտականներ» կամ «մարտիկներ»: Հարկե-
լից, ծանր պարհակներից և կայսերական պաշտոնյաների զործա-
դրած կեղեքումներից հռոմահատության հասած ժողովրդական
մասսաները ոտքի ելան ամբողջ Գալլիայում: Այստեղ կային և՛
ստրուկներ, և՛ կոլոններ, և՛ սահմանամերձ մարզերից ելած բուս-
րակներ: Նբանք կաղմակերպելին մի իսկական բանակ, որի մեջ
հողագործները հետևակ զորք էին կազմում, իսկ բազմաթիվ ձիա-
վոր հովիվները՝ հեծելազոր:

Բազաուզները դրավեցին ու ավերեցին տեղերի կալվածները և
վատ ամրացված քաղաքները: Սարսափահար հողատերերը փախ-
չում ու ապաստանում էին մի քանի խոշոր քաղաքներում: Ապրս-
տամբները հայտարարեցին Գալլիան անջատված և կայսրներ բնա-
րեցին իրենց երկու առաջնորդներին՝ էլիանոսին ու Ամանդոսին:

Բազաուզների դեմ մեծ ուժեր ուղարկվեցին, որոնք ժամանա-
կավորապես ճնշեցին ապստամբությունը: Բայց ապստամբություն
բռնկվեց մի քանի անգամ ևս և ընդգրկեց նույնիսկ Իսպանիան:
Ընդհանուր առմամբ բազաուզների ապստամբությունը տևեց մոտ
150 տարի: Այդպիսի մասսայական ապստամբությունները նշան
էին, որ վրա է հասնում ռեուլուցիան և սկսվում է Հռոմի կործա-
նումը:

§ 92. ԴԻՈԿԼԵՏԻԱՆՈՍԸ: ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Միանեծանու- 284 թվին կայսրության մեջ իշխանությունը
բաց ուժեղա- զրավեց պալատական պահակախմբի տեղա-
ցումը Դիոկլետիանոսը: Նրա ամբողջ քաղաքականու-
թյան նպատակն էր՝ ուժեղացնել կայսեր ինքնակալական իշխա-
նությունը և ճնշել ռեուլուցիան: Իրենց հեղինակությունն է՛լ ավելի
բարձրացնելու համար հռոմեական կայսրները, սկսած Դիոկլե-
տիանոսից, հրամայում էին իրենց անվանել «գոմինուս» (dominus)
տեղ. զրա համար էլ իշխանության այն ձևը, որ Հռոմում սահման-
վեց սկսած Դիոկլետիանոսից, այլևս «պրինցիպատ» չէր կոչվում,
այլ՝ «գոմինատ»: Կայսրները սկսեցին արեվելյան տիպի շքեղ

քաղաքներ հապնել, իրենց շրջապատել բազմաթիվ պալատական-ներով, պահանջել, որ իրենց աստվածավայել մեծարանքներ մա-

Դիոկլետիանոս

տուցվին (ծնկաշորություն)։ Կայսեր անձնավորությունը համարվում էր աստվածա-յին, սրբազան։

Դիոկլետիանոսի և նրա հաջորդների օրոք սենատը վերջնականապես դադարեց կայսրության կառավարման գործում՝ մասնակցություն ունենալուց։ Կառավարման գործն անցավ կայսերական խորհրդին, որի անդամները հասարակ աստիճանավոր-ներ էին։ Նման աստիճա-նավորների թիվը ժամանա-կի ընթացքում խիստ մեծա-յավ։

Կայսրության բաժանումը չորս մասի

Դիոկլետիանոսն իր կառավարման առաջին իսկ տարիներին զգաց, որ ինքը մենակ չի կա-րող հաղթահարել ռեռուցիոն շարժումը և բար-բարոսներին, որոնք հարձակվում էին կայսրու-թյան սահմանների վրա։ Դրա համար նա նշանակեց երեք կառա-վարչակից-օգնականներ։ Նրանցից յուրաքանչյուրը կառավարում էր կայսրության մի որոշ մարզը։ Այսպիսով Հռոմեական պետությու-նը բաժանվեց չորս մասի։

Միառժամանակ հաջողվեց ապստամբությունները ճնշել, բար-բարոս ցեղերին հա շարտել և նորից ամրապնդել պետության սահմանները։

Ներքին և ճարտարա- պետական

Այս ամենը կատարելու համար հարկավոր էր մեծ միջոցներ ունենալ և բանակը ուժեղաց-նել։ Դրա համար հարկերը ավելացրին, թեև ուժասպառ բնակչությունից հարկեր հավաքելն պնդում էր Սահմանվեց կրկնակի հարկ՝ շնչահարկ, որ գանձվում էր յու-

րաքանչյուր շափահաս մարդուց, և հողային հարկ, որ գանձվում էր հողի քանակի ու որակի համեմատ:

Դիոկլետիանոսը փորձում էր լարելավել նաև դրամական սխալները: Թանկության դեմ պայքարելու նպատակով նա կարեորագույն ապրանքների գները էր սահմանում, նմանապես որոշում աշխատանքի վարձատրության չափը: Սակայն, այդ օրենքը ոչ մի արդյունք չտվեց և հարկ եղավ վերացնել այն:

Քրիստոնեությունը

Կայսրության լարված դրությունը ստիպում էր կասկածանքով վերաբերվել ամեն մի մասսայական շարժման: Սկզբում այդպիսի շարժում էր նաև քրիստոնեությունը: Քրիստոնյաների հալածումը սկսվել էր դեռ Ներոնի օրոք, բայց առանձնապես սաստկացավ Դիոկլետիանոսի ժամանակ:

Քրիստոնեությունը ծագել է ն. թ. I դարում, երբ հռոմեական հասարակության շահագործվող մասսաները խոր հիասթափության վիճակում էին գտնվում: Չէ՞ որ այն ժամանակ ուղուցիտ շարժումը ճնշված էր Զինվորական դիկտատուրան ճնշում էր ժողովրդին: Աշխատավորները ծանր վիճակից ելնելու ոչ մի ելք չէին տեսնում առաջիկայում, նրանց նյութական դրությունը շարունակ վատանում էր: Այս հողի վրա ստրուկների, հռոմեական չքավորության, պրուլետարների, մանր արհեստավորների շրջանում սկսեցին ուժեղանալ կրոնական տրամադրությունները: Էնգելսը նշում է, որ քրիստոնեությունը սկզբում ճնշվածների շարժում էր և նա ծագել է որպես ստրուկների, ստրկալուծների, չքավորների ու իրավազուրկների կամ Հռոմի կողմից նվաճված ու ընկճված ժողովուրդների կրոն: Հրեական կրոնի մեջ վաղուց ի վեր կար «մեսսիայի» («օծյալի») հավատը: Մեսսիան աստվածամարդ էր, որն իբր թե պիտի է հայտնվեր աշխարհում և մարդկային ցեղը փրկեր շարիքից ու տանջանքներից: Մեսսիայի նման պատկերացում կար նաև մի քանի ուրիշ կրոններում:

Ծանր լծի տակ ճնշված ժողովրդական մասսան՝ իր դրությունից դուրս գալու ելք չտեսնելով՝ սկսեց հավատալ, թե իրեն փրկելու է մեսսիան:

Ամենուրեք երևում էին թափառական մարդարևներ ու քարոզիչներ: Նրանք ժողովրդին կոչ էին անում պատրաստվել դիմա-

վորելու մեասիային, որը պետք է պատժի հարուստներին, կործանի չռոմեական պետությունը, աշխարհը հորով մաքրի և երկրի երեսին ստեղծի «աստծո թագավորություն»։ «Ավելի շուտ ուղտը կանցնի ասեղի ծակով, քան թե հարուստը կմտնի աստծո արքայությունը», — քարոզում էին մարգարեները։

Հենց այդ ժամանակ է ահա, որ ժողովրդական շրջանում ստեղծվեց առասպել Հիսուս Քրիստոսի մասին, մի մարդ-աստծու մասին, որը քարոզում էր, թե պետք է հնազանդորեն կրել տանջանքները, որովհետև բոլոր տառապյալներն ու ճնշվածները մահից հետո կվարձատրվեն, իսկ մեղավորները կդատապարտվեն հավիտենական տանջանքի։ Այդ առասպելը ստեղծվել է արևելյան առասպելների ուժեղ ազդեցության տակ։ Այդ առասպելը սկզբում կազմվել ու տարածվել էր բանավոր և միայն հետագայում է գրի առնվել։

Այդ դարաշրջանի պատմական գրվածքներից և՛ ոչ մեկում ոչ մի խոսք չկա Հիսուս Քրիստոսի կյանքի մասին։

Եկեղեցու կազմավորումը Քրիստոսին հավատացողները, այն է՝ քրիստոնյաները, քաղաքներում փոքր համայնքներ կազմակերպեցին։ Քարոզելու և աղոթելու համար նրանք հավաքվում էին միասին, կազմակերպում էին ընդհանուր ճաշկերույթներ, իրար օգնում աշխատանք գտնելու։ Մի քաղաքի համայնքները հարաբերությունների մեջ էին մըտնում մյուս քաղաքների հետ։ Այդպիսի կազմակերպությունը դրավում էր քաղաքների չքավորներից շատերին, և շուտով ամբողջ կայսրությունը ծածկվեց քրիստոնեական համայնքների ցանցով։

Սակայն, II և III դարերում քրիստոնեական համայնքների մեջ սկսում են ներթափանցել ունեվոր տարրերը։ Պետության գործադրած ճնշումը գնալով ավելի անտանելի էր դառնում։ Նրա ծանրությունը զգում էին ոչ միայն չքավորները, այլև բնակչության միջին խավերը։ Ահա թե ինչու այդ խավերն էլ են դիմում քրիստոնեություն։

Շնորհիվ այն հանգամանքի, որ հարուստ մարդիկ մտնում են քրիստոնեական համայնքների մեջ, այդ համայնքներն էլ են սկսում հարստանալ։ Նրանց ներսում երևան են գալիս ընտրովի

պաշտոնյաներ, որոնք կառավարում էին համայնքների գույքը. դրանք էին՝ հպիսկոպոսները, սարկավագները և այլն: Հռոմեական կայսրության քրիստոնեական համայնքները միավորվում են, և ստեղծվում է Բրիտոնեական եկեղեցին:

**Եկեղեցու ընդ-
հարմելը պե-
տւթյան հետ**

III դարում լուրջ ընդհարումներ են ծագում եկեղեցու և պետության միջև: Առաջ պետական իշխանությունը քիչ ուշադրություն էր դարձնում քրիստոնյաների վրա, թեև քրիստոնյաների առաջին հալածումը եղել է դեռ Ներոնի ժամանակ: Բայց III դ. դրությունը փոխվեց: Հռոմեական կառավարությունը քրիստոնյաներին համարում էր խռովաբարներ, որոնք սաստիկացնում էին երկրում տիրող անհանգիստ տրամադրությունը: Բացի այդ, կառավարությունը, որ փողի կարիք էր դպում, հույս ուներ այդ փողը ձեռք բերելու՝ բռնադրավելով քրիստոնյաների գույքը:

Ահա թե ինչու III դարի կեսից սկսած սաստիկանում են քրիստոնյաների հալածանքները. փակում են քրիստոնեական համայնքները, նրանց արգելում են ժամ ասել, բռնադրվում են գույքը, մահապատժում են առանձնապես համառ քրիստոնյաներին:

**Քրիստոնեու-
թյան հաճա-
խումբ**

Սակայն, Դիոկղետիանոսի օրոք տեղի ունեցած հալածանքը վերջինն էր: Նրա հաջորդները եկեղեցու հետ հաշտվեցին և իրենք էլ քրիստոնեություն ընդունեցին: Ահհրաժեշտությունը ստիպեց ճանաչել քրիստոնեությունը: Մի կողմից, հալածանքներն իրենց նպատակին գրեթե չէին հասնում և քրիստոնյաների թիվը շարունակում էր աճել. շատ քրիստոնյաներ երևացին բանակում, բարձր պաշտոնյաների մեջ և նույնիսկ պալատում: Մյուս կողմից, այն ժամանակից, երբ հարուստները մտան քրիստոնեական եկեղեցու մեջ, այդ եկեղեցին աստիճանաբար փոխեց իր բնույթը: Այժմ պետության համար ձեռնառու էր ճանաչել քրիստոնեական եկեղեցին և ապա ռեոլուցիայի դեմ պայքարելիս հենվել նրա վրա: Չէ՞ որ այդ եկեղեցին դատակարգալին պայքարի կոչ էր անում մասսաներին. ընդհակառակը, նա քարոզում էր հնազանդվել և ենթարկվել տերերին:

«Խսկ դուք, ստրուկներ, հնազանդ եղե՛ք ձեր տերերին, ինչպես աստծու կերպարին», — կարդում ենք մենք եկեղեցական գրքերում:

Այսպես կատարվեց եկեղեցու ճանաչումը պետության կողմից: Քրիստոնեությունը սկսեց տարածվել ոչ միայն հոռմեացիներին, այլև բարբարոսների մեջ՝ իր հետ բերելով լատինական լեզուն, հոռմեական կուլտուրան, տեխնիկան, գրականությունը, փիլիսոփայությունը: Այդ իմաստով քրիստոնեությունն այն ժամանակ խոշոր դրական դեր խաղաց:

§ 93. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՋՈՐԳՆԵՐԸ: ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՏՐՈՉՎԵԼԸ

305 թվին հիվանդ Դիոկլետիանոսն ինքը հրաժարվեց իշխանությունից: Կայսրության կառավարման ղեկն անցավ նրա կառավարչակիցների ձեռքը: Շուտով նրանց միջև պայքար սկսվեց իշխանության համար:

Միլանի էպիսկոպոս

Այդ պայքարում հաղթող հանդիսացան Կոստանդինը և Լիցինիոսը: 313 թվին նրանք հանդիպում ունեցան Միլանում և իրար հետ համաձայնություն կնքեցին: Կոստանդինն ստացավ Արևմուտքի կառավարությունը, Լիցինիոսը՝ Արևելքի: Հենց այնտեղ էլ, Միլանում, նրանք հրապարակեցին մի հրամանագիր, որի համաձայն քրիստոնեական կրոնը հին հոռմեական կրոնին հավասար իրավունքներ էր ստանում (Միլանի էդիկտը):

Կոստանդին

Կոստանդինի և Լիցինիոսի միջև կնքված համաձայնությունը երկար չտևեց: Շուտով նրանց միջև պայքար է սկսվում, որի հետևանքով Լիցինիոսը վերջնականապես պարտվում է: Կոստանդինը դարձավ կայսրության միահեծան տերը:

Կոստանդինի օրոք ինքնակալությունն ամրացավ: Աստիճանավորների քանակն ավելացավ: Նրանք բաժանվեցին կարգերի և զանազան տիտղոսների ստացան՝ «գերազանցություն», «սպաժառափայություն» և այլն: Աստիճանավորները վաճառվող մարդիկ էին. նրանց մեջ խիստ տարածված էր կաշառակերությունը:

Կոստանդինի օրոք կոլոնները վերջնականապես ամրացվեցին հողին և նրանց ճորտացումն ուժեղացավ:

Կոստանդինի ձեռք առած կարևորագույն միջոցառումներից մեկն էր մայրաքաղաք ստեղծել Արևելքում, հունական հին դադուք

Բյուզանդիոնի տեղում (330 թ. ն. թ.): Այդ քաղաքը կոչվեց Կոստանդնուպոլիս: Մայրաքաղաքի փոխադրության պատճառն այն էր, որ կայսրության արևելյան կեսը տնտեսապես ավելի ուժեղ էր և ավելի կուլտուրական: Բացի այդ, Բյուզանդիոնի դիրքն աշխարհագրական ու ռազմական տեսակետից շատ հարմար էր:

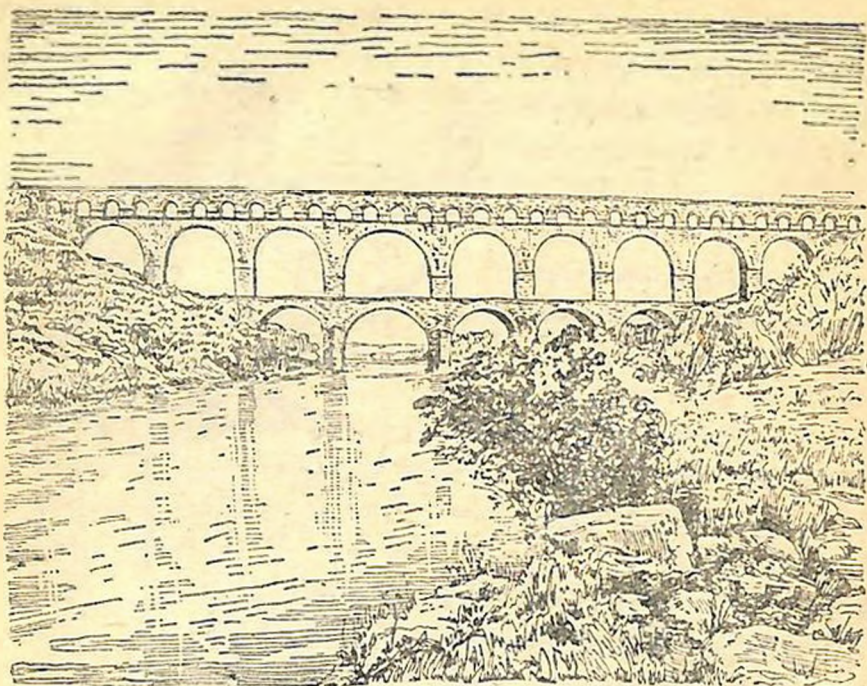
Թեև ինքը Կոստանդինը մինչև իր կյանքի վերջը քրիստոնեություն չընդունեց, բայց իր երեսաներին դաստիարակեց նոր կրոնի ոգով: Նա լայն շափով հովանավորում էր քրիստոնեական եկեղեցին. նրա օրոք քրիստոնեական հոգևորականությունը ազատվեց հարկերից ու սլարհակներից, եկեղեցական համայնքներին իրավունք տրվեց գործարքներ կնքելու, ինչպես և դույք ժառանգելու, եպիսկոպոսները դատ կտրեցին իրավունք ստացան:

Կոստանդին:

**Եկեղեցական
հերեթիկոսու-
թյուններ:
Ագոստինոսիկոն-
սի Եւրոմուք**

Կոստանդինն եռանդով օգնում էր եկեղեցուն՝ պայքարելու հերետիկոսությունների (հերձվածների) դեմ, որոնք հաճախ ունույթուն բնույթ էին կրում: Հերետիկոսություն էր կոչվում այն հոսանքը, որը հակառակ էր եկեղեցու տիրող հայացքներին: Առանձնապես շատ հերետիկոսություններ երևան եկան IV դարում ն. թ. այն կապաղեթյամբ, որ եկեղեցին հարստացել էր և ճանաչվել պետության կող-

Հռոմեական արվնդուկ՝ ջրմուղային կամուրջ
(Հարավային Դրանսիա):

մից: Շատ քրիստոնյաներ, մանավանդ ավելի աղքատները, մատնացույց էին անում եպիսկոպոսների հարստությունները, նրանց շքեղ ապրելակերպը և հանդես էին դալիս եկեղեցու և պետության հաշտության դեմ:

Շատ ուժեղ էր ազոնիստիկների շարժումը: «Ազոնիստիկոն շանակում է հավատի համար մարտնչող»: Դրանք հյուսիսային Աֆրիկայի ստրուկներն ու կոլոններն էին, որոնք մահակներով զինված շրջում էին գյուղից գյուղ: Նրանք ավերում էին կալվածները և ազատում պարտապաններին ու ստրուկներին: Նրբ ազոնիստիկները հանդիպում էին մի որևէ հարուստ մարդու սալակառքի, որին ռեզնկցում էին արագավազ ստրուկները, նրանք ստրուկներին նրստեցնում էին սալակառքերում, իսկ տերերին ստիպում էին վազել կառքի առջևից:

Կոստանդինի մահից քեչ հետո նորից սկսվեց երկպառակշական երկարատև պայքար իշխանության համար:

Յուլիանոս

Կոստանդինի հաջորդներից մեկն էր նրա եղբորորդի Յուլիանոսը (361—363 թ. թ. ն. թ.):

Քրիստոնյաները նրան անվանեցին «Ուրացող», որովհետև նա փորձում էր հեթանոսության նախկին նշանակությունը վերականգնել:

Յուլիանոսի օրոք քրիստոնեական եկեղեցին պետք է հեթանոսական տաճարներին վերադարձներ նրանցից բռնազրաված գույքը, եպիսկոպոսները զրկվեցին դատ անելու իրավունքից, քրիստոնյաներին արգելվեց դասավանդել:

Սակայն, Յուլիանոսի փորձը՝ վերադառնալու հեթանոսության, անհաջող անցավ: Նրան պաշտպանում էին միայն մի խումբ քուրմեր և հունական փիլիսոփաներ, իսկ բնակչության ամբողջ մասնան թշնամաբար էր վերաբերվում Յուլիանոսի ռեֆորմին: 363 թվին Յուլիանոսն իր արշավանքներից մեկի ժամանակ սպանվեց: Նրա մահից հետո շուտով կայսրությունը տրոհվեց երկու մասի՝ Արևմտյան և Արևելյան: Պետության միասնությունն այլևս անհնարին էր պահպանել:

§ 94. ԲԱՐԲԱՐՈՍԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ: ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

IV դարի վերջին երկու մասի բաժանված Հռոմեական կայսրությունը վերջնականապես թուլացավ և այլևս ի վիճակի չէր կանգնեցնելու իրեն շրջապատող ցեղերի դրոհը:

**Հոգերը եվ
վեսգոթերը**

Այն ժամանակ Սև ծովի հյուսիսային ափերին երևան եկավ մի նոր քոչվոր ժողովուրդ— հոգերը: Զինքն ու սայլեր նստած՝ նրանք վիթխարի հորդայով շարժվեցին դեպի արևմուտք: Իրենց շարժման ժամանակ նրանք իրենց հետևից տարան արևելյան գոթերին՝ օստգոթերին: Արևմտյան գոթերը (վեստգոթերը), որոնք ապրում էին Պանոնիայի ստորին շրջանում, չցանկացան հպատակվել հոգերին: Նրանք դիմեցին արևելյան կայսր Վալենտին՝ խնդրելով նրան թույլ տալ, որ իրենք անցնեն Դանուբը և բնակվեն կայսրության տերիտորիայում:

Վալենտը համաձայնություն տվեց և այդ ահագին ցեղն անցավ Դանուբը: Մի քանի հարյուր հազար վեստգոթեր բնակություն հաստատեցին հռոմեական սահմանում:

**Վեսգոթերի
ապսամբու-
րյունը**

376 թվին վեստգոթերն ապստամբեցին Հռոմի դեմ: Նրանք շարժվեցին Թրակիայով՝ ամեն ինչ ավերելով իրենց ճանապարհին: Նրանց

միացան ստորուկները, ինչպես և կոլոններն ու ոսկու հանքերին ամրացված բանվորները: Սրանք վեստգոթերին ցույց էին տալիս հարուստ գյուղերն ու թաքստոցները, որտեղ տեղական բնակչությունը թաքցրել էր իր գույքը:

Վալենս կայսրը մեծ զորքով դուրս եկավ վեստգոթերի դեմ, բայց Հադրիանապոլիս քաղաքի մոտ ծանր պարտություն կրեց և ինքն էլ ընկավ կռվում (378 թ.):

Արևմուտքի կայսրն արևելք ուղարկեց իր լավագույն զորավար Թեոդոսին՝ տալով նրան Օգոստոս տիտղոսը: Թեոդոսը հնազանդեցրեց վեստգոթերին և նրանց բնակեցրեց Դանուբի ափին, որպես զաշնակիցների, որոնք պարտավոր էին կայսրին զինվորական ջոկատներ տրամադրել: Թեոդոսը կայսր դառնալով՝ իր ձեռքում միավորեց ամբողջ կայսրությունը:

Թեոդոսի մահից հետո (395 թ.) կայսրությունը վերջնականապես բաժանվեց երկու մասի: Մենենլիս՝ Թեոդոսն Արևելքը տվեց իր որդիներից մեկին, իսկ արևմուտքը՝ մյուսին: Թեոդոսի որդիների օրով սկսվեց վեստգոթերի նոր ապստամբություն նրանց առաջնորդ Ալարիխի ղեկավարությամբ: Այդ ապստամբությունը միավորեց բարբարոսների և հռոմեացիների ուժերը: Նրանք միատեղ հարվածների տակ հռոմեական կայսրությունը վերջնականապես փլվեց: Այժմ ռեռուցիան հաղթանակում էր:

Նրբ Ալարիխը ներխուժեց Իտալիա և Վալարիխը գրավում է Հռոմը շարժվեց դեպի Հռոմ, քաղաքի ստրուկները, որոնք Ալարիխին իրենց ազատաբարն էին համարում, կես դիշերին նրա առաջ բաց արին դարբասները: Վեստգոթերը գրավեցին քաղաքը (410 թ.) և ստրուկների հետ միացած՝ սոսկալի կողոպուտի մատնեցին այն: Այնուհետև վեստգոթերը գնացին դեպի Իտալիայի հարավային մասը: Այդ ժամանակ Ալարիխը մեռավ, իսկ նրա հաջորդը կայսրի հետ համաձայնություն կնքեց և վեստգոթերին տարավ Գալլիա:

Մ. Ե. Բ. Վ. դարի կեսին Արևելյան կայսրության վրա հարձակվեցին հոների հրոսակախմբերը: Նրանց դուրսն էր կանգնած նշանավոր առաջնորդ Ատտիլան, որին այն ժամանակվա հռոմեական գրողներն անվանում էին «աստծու սլաոուհաս»: Հոներն ավերեցին Արևելյան կայսրությունը և մեծ փրկանք ստանալով՝ շարժվեցին դեպի Գալլիա:

451 թվին արևելյան Գալլիայում, Կատալաունյան դաշտում նրանց հանդիպեց հռոմեական մի մեծ աշխարհազոր: Սա բաղկացած էր գլխավորապես դաշնակից ջոկատներից՝ վիստգոթներից, ֆրանկներից և այլ բարբարոսական ցեղերից: Կատաղի ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Հստ ավանդությունն՝ այդ դաշտով հոսող գետակները վարարեցին արյան հոսանքներից: Նրկու իողմերն էլ հսկայական կորուստներ ունեցան: Հոների ուժը թուլացավ, և Ատտիլան վերադարձավ Հռենոսի մյուս կողմը:

Հետևյալ տարին նա ավերեց հյուսիսային Իտալիան: Սակայն, Իտալիայից վերադառնալուց հետո Ատտիլան մեռավ:

Վանդալներն

Ա.Փրիկատու

V դարի կեսին Արևմտյան կայսրության պրովինցիաները գրավել էին զանազան ցեղեր: Իսպանիա մտած վեստգոթերն այնտեղից դուրս մղեցին վանդալների ցեղը: Վանդալները տեղափոխվեցին հյուսիսային Աֆրիկա: Այնտեղից 455 թվին նրանք հարձակվեցին Իտալիայի վրա և Հռոմը սոսկալի ավերածության ենթարկեցին: Այդ ժամանակից սկսած «վանդալիզմ» բառը կուլտուրայի հուշարձանների ավերածության նշանակություն է ստացել:

Այդ ժամանակ կայսերական իշխանությունը տնօրինում էին բարբարոսական բանակների պետերը, որոնք իրենց ցանկությամբ կայսրներին դահ էին բարձրացնում և տապալում:

Հռոմուլոս Ավգուստուսի հապալումը

476 թվին այդպիսի բանակներից մեկի առաջնորդը տապալեց հռոմեական վերջին կայսրին՝ երիտասարդ Հռոմուլոս Ավգուստուսին: Ն. թ. 476 թվականը համարվում է Արևմտյան Հռոմեական կայսրության գոյության վերջին տարին:

Կայսրության արևելյան կեսն ավելի կայուն եղավ: Բայց նա էլ աստիճանաբար փոխում էր իր տեսքը: Նրա սահմանները ներխուժեցին ավադներն ու սլավոնները: Հետագայում նրանք կազմեցին Բյուզանդական պետության հիմնական բնակչությունը — մի պետություն, որը ստեղծվել էր Արևելյան հռոմեական կայսրության ավերակների վրա: Սլավոնները, սակայն, չկործանեցին, այլ փոխ առան և տարածեցին հունա-հռոմեական կուլտուրան Նվրոպայի արևելքում:

Հռոմի կործան- ւան պահառու- ները

Հռոմեական սարկատիրական հասարակու-
թյունը կործանվեց ռեռուցիայի և բարբարո-
սական նվաճումների միատեղ հարվածներից:

«Ստրուկների ռեզուցիան,— ասել է ընկեր Ստալինը,— վերջ տվեց ստրկատերերին և վերացրեց աշխատավորության շահագործման ստրկատիրական ձևը»¹⁾։

Ստրկատիրական հասարակությունը ստեղծեց բարձր կուլտուրա, որը հսկայական ազդեցություն գործեց մարդկության հետագա զարգացման վրա։ Սակայն, շահագործման ստրկատիրական եղանակը կայսրության ժամանակ արդեն արգելակ էր դարձել նրա հետագա զարգացման համար։ Ստրկատիրությունը խանգարում էր տեխնիկայի, կուլտուրայի և գիտության զարգացմանը։

Ստրուկը շահագրգռված չէր իր աշխատանքով, նա աշխատում էր մտրակի տակ։ Այդ պատճառով նրա աշխատանքը քիչ արդյունք էր տալիս։ Գյուղատնտեսության մեջ ստրկական աշխատանքը հյուծում էր հողը և բերքատվության անկում առաջ բերում։ Ստրկության պայմաններում անհնարին էր աշխատանքի բարդ միջոցների, նուրբ գործիքների և մեքենաների երեվան գալը։ Շահագործման ստրկատիրական եղանակը չափազանց ճնշում էր աշխատավորներին և նրանց զարգացման համար ոչ մի հնարավորություն չէր տալիս։ Իսկ ազատների աշխատանքն արհամարհվում էր։ Ստրկատիրական տնտեսությունը նոր ստրուկների մշտական ներհոսանքի կարիք էր զգում։ Նոր ստրուկներ տալիս էին գլխավորապես պատերազմն ու ծովահենությունը։ Անընդհատ պատերազմները և կողոպուտներն ամայացնում էին ամբողջ երկրներ և հյուծում նրանց բնակչությանը։

Այսպիսով՝ կայսրության վերջում՝ ստրկությունն անկման հասցրեց արտադրողական ուժերը, և այդ պատճառով էլ կործանվեց ստրկատիրական հասարակությունը։

Ստրկատիրությանը փոխարինելու եկավ ֆեոդալական-ծրատատիրական կարգը։ Սրանով դասակարգային հասարակության զարգացման մեջ բացվում է մի նոր էջ՝ միջին դարերի պատմությունը։

1) Ստալին, «Լենինիդ մի հարցերը» (Ոոստերեն), 11-րդ հր., էջ 412։

ՀԱՍ.ԴԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿ

ԵԴԻՊՏՈՍ

Տարիները նոր բվական-
նորյունից առաջ

Պետութլունների կազմավորումը եղիպտոսում	մոտ 3500 թ.
Միասնական եղիպտական թագավորության կազմավորումը	մոտ 3200 թ.
Բուրգերի կառուցման սկիզբը	2800 տ. առաջ
Գյուղացիների և ստրուկների ապստամբութլունը	1750 տ. առաջ
Թուտմոս III-ի նվաճողական արշավանքների սկիզբը	1500 տ. առաջ
Եղիպտոսի նվաճումը Պարսկաստանի կողմից	525

ՄԻՋԱԴԵՏՔ

Տարիները նոր բվական-
նորյունից առաջ

Շումերական քաղաքների առաջացումը	3500 տ. առաջ
Համաուրարի թագավորի օրենքների կազմումը	մոտ 2000 թ.
Տիզլատ Փալասար III	745—727
Նինվեի կործանումը	612
Ասորեստանի կործանումը	605
Բաբելոնի կործանումը	538

ՓՅՈՒՆԻՒԻԱ

Տարիները նոր բվական-
նորյունից առաջ

Փյունիկական քաղաք-պետութլունների բարձրացումը (Տյուրոս և Սիդոն)	1000 տ. առաջ
--	--------------

ԻՄՐԱՅԵԼԻ ԵՎ ՀՈՒԴԱՅԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒ-
ԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Տարիները նոր քվակա-
նուբյունից առաջ

Հրեական թագավորության կազմավորումը	
Պաղեստինում	մոտ 1000 թ.
Իսրայելի թագավորության անկումը . . .	722
Հուդայի նվաճումը	586

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

Տարիները նոր քվակա-
նուբյունից առաջ

Դարեհ I	521—486
Պարսկաստանի նվաճումը Ալեքսանդր Մա- կեդոնացու կողմից	330

ՀԵԴԱՍՏԱՆ

Տարիները նոր քվակա-
նուբյունից առաջ

Քաղաք-պետությունների առաջացումը Հընդ- կաստանում	3000 տ. առաջ
Բրահմանների գերիշխանությունը . . .	մոտ 1000 500 թ. թ.
Հանդրագուպա	320—291
Աշոկա	273—237

ՉԻՆԱՍՏԱՆ

Ցին-շի-խուանդի	221—210 թ. թ. ն. թ. ա.
«Կարմիր հոնքերի» ապստամբությունը . .	18—23 թ. թ. ն. թ.
«Դեղին չալմաների» ապստամբությունը . .	184 թ. ն. թ.

ՀՈՒՆԱՍՏԱՆ

Տարիները նոր քվակա-
նուբյունից առաջ

Առաջին Օլիմպիադը	776
Սոլոնի ռեֆորմները	594
Կլիսթենեսի ռեֆորմները	509
Հո նա-պարսկական պատերազմները . .	500—449
Մարաթոնի ճակատամարտը	490
Սալամինի ճակատամարտը	480
Աթենական ծովային միության կազմավոր- ումը	478
Պերիկլեսի կառավարումը	445—430

Պեղոպոնեսյան պատերազմը	431—404
Նիկիասի հաշտությունը	421
Սիցիլիական արշավանքը	415—413
Քերոնեսայի ճակատամարտը, Հոնաստանի անկախության վերջը	338
Ալեքսանդր Մակեդոնացի	336—323
Սելևսիայի ճակատամարտը և ռեուլուցիայի ճնշումը Սպարտայում	221
Հոնաստանի նվաճումը Հռոմի կողմից	146

ՀՌՈՄ

Հռոմի հիմնադրման առասպելական թվա- կանը	753
XII տախտակների օրենքները	մոտ 451—450
Կոնսուլական իշխանության նվաճումը պե- բյնների կողմից	366
Պարտային ստրկության ոչնչացումը	326
Առաջին պունիկյան պատերազմը	264—241
Երկրորդ պունիկյան պատերազմը	218—201
Կաննեի ճակատամարտը	216
Զամայի ճակատամարտը	202
Երրորդ պունիկյան պատերազմը	149—146
Վերիաթոսի ապստամբությունը Իսպանի- այում	մոտ 150—139 թ. թ.
Ստրուկների առաջին ապստամբությունը Սիցիլիայում	137—132
Արիստոնիկի ապստամբությունը Պերդա- մում	133—130
Դրակքոսների շարժումը	133—121
Ստրուկների երկրորդ ապստամբությունը Սիցիլիայում	104—100
Իտալական դյուդացիության ապստամբու- թյունը (դաշնակցային պատերազմ)	90—88

Յուզլայի դիկտատուրան	82—79
Սերտորիոսի ապստամբությունն իսպա- նիայում	81—71
Սպարտակի ապստամբությունը	74—71
Կատիլինայի դավադրությունը ռեսպուբ- լիկայի դեմ	63
Առաջին եռապետությունը	60
Կեսարի սպանությունը	44
Երկրորդ եռապետությունը	43
Ակտիումի ճակատամարտը	31
Օգոստոսի կառավարումը	30 ն. թ. ա.—14 ն. թ.

նոր թվականության
տարիները

Ներոն	54—68
Երուսաղեմի կործանումը Տիտոսի կողմից .	70
Տրայանոս	98—117
Մարկոս Ավրելիոս	161—180
Սեպտիմիոս Սևերոս	193—211
Կայսրության ազատ բնակչությունը քաղա- քացիական իրավունքներ է ստանում .	212
Ստրուկոնների ռեռուցիայի սկիզբը և բարբա- րոսների ներխուժումը	III դար
Դիոկլետիանոս	284—305
Մայրաքաղաքը Կոստանդնուպոլիս փոխա- դրելը	330
Վեստգոթների ապստամբությունը	376—379
Կայսրության վերջնական բաժանումը եր- կու մասի	395
Ալարիկը գրավում է Հռոմը	410
Կատալաունյան ճակատամարտը	451
Հռոմեական վերջին կայսր Հոռմուլոս Ավ- գուստուլոսի տապալումը	476

Յ Ա Ն Կ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1.	Նախնադարյան մարդկանց կյանքը	52
§ 2.	Ինչպե՞ս առաջացան ստրկատիրական պետությունները: Պատմական հուշարձանները	7

ՀԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔ

I. ԵԴԻՊՏՈՍ

§ 3.	Եգիպտոսի բնությունն ու բնակչությունը	14
§ 4.	Հողագործության զարգացումը: Պետության կազմավորումը	18
§ 5.	Հին եգիպտացիների կրոնը	21
§ 6.	Պետական կարգը Եգիպտոսում	26
§ 7.	Դյուղացիների ու ստրուկների աստամբությունը: Հիբսոսների ներխուժումը	31
§ 8.	Եգիպտական նվաճումները	34
§ 9.	Պալքար խեթերի գեմ: Ռամեսս II	39
§ 10.	Եգիպտոսի անկախության վերջը	41
§ 11.	Եգիպտական կուլտուրան	43

II. ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ՀՆԱԳՈՅՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

§ 12.	Հարավային Միջագետքը, նրա բնությունն ու բնակչությունը	47
§ 13.	Բաբելոնական թագավորությունը	49
§ 14.	Ասորեստանյան նվաճումները	52
§ 15.	Ասորեստանյան ռազմական պետությունը և նրա անկումը	58
§ 16.	Նոր բաբելոնական (Փաղղեական) թագավորությունը	60
§ 17.	Ասորա-բաբելոնական կուլտուրան	62

III. ՓՅՈՒՆԻԿԻԱ, ՀՐԵԱՍՏԱՆ, ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

§ 18.	Փյունիկիա	68
§ 19.	Իսրայիլի և Հուդայի թագավորությունները	72
§ 20.	Պարսկաստան	75

IV. ՀԻՆ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԸ

§ 21. Հին Հնդկաստանը, Երկիրը և նրա բնակչությունը	80
§ 22. Բրահմանների պետությունը, Կաստայական կարգը Հնդկաստանում	84
§ 23. Բուդդայականություն, Հնդկաստանի նվաճումը	86

V. ՀԻՆ ՁԻՆԱՍՏԱՆԸ

§ 24. Երկիրը և նրա բնակչությունը	90
§ 25. Չինաստանի հնագույն պատմությունը, Չժոու, Ցին և Հան ժամանակաշրջանները	94
§ 26. «Կարմիր հոնքերի» և «Դեղին շալմաների» ապստամբությունները	98
§ 27. Հին Չինաստանի կուլտուրան	106

ՀԻՆ ՀՈՒՆԱՍՏԱՆ

I. ՀՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԸ

§ 28. Երկիրը և նրա բնակչությունը	104
§ 29. Կրետե-միկենյան կուլտուրան	107
§ 30. Հունական կրոնը	111
§ 31. Առասպելներ հերոսների մասին	114
§ 32. Արգոնավորդների առասպելը	119
§ 33. Հին հունական էպոսը՝ «Իլիական»	121
§ 34. «Օդիսական»	125
§ 35. Տոհմի քայքայումը և պետության ծագումը	130
§ 36. Քաղաք-պետություն (պոլիս)	133
§ 37. Հունական առևտուրը և գաղութացումը	134
§ 38. Ջինովորական կենցաղը և հասարակական խաղերը՝ Պատգամախոսարաններ	137

II. ՍՊԱՐՏԱ

§ 39. Սպարտայի հասարակարգը	142
§ 40. Սպարտացիների կենցաղն ու դաստիարակությունը՝ Պելոպոնեսյան միությունը	145

III. ԱԹԵՆՔԻ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

§ 41. Երկիրն ու նրա բնակչությունը, Հնագույն Ատտիկան	148
§ 42. Ռեղուցիոն պալաթարը՝ Սուրեն	150
§ 43. Տիրանիան Աթենքում, Կլիսթենեսի ռեֆորմները	154

IV. ՀՈՒՆԱ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏՆՐԱԶՄՆԵՐԸ ԵՎ ԱԹՆՆՔԻ ՄԱՂԿՈՒՄԸ

§ 44. Պատերազմի սկիզբը	157
§ 45. Քսերքսեսի արշավանքը	160
§ 46. Աթենական ծովային տերությունը	163
§ 47. Ստրկությունը	165
§ 48. Պերիկլեսը, Ստրկատիրական դեմոկրատիայի ծաղկումը	168.

V. ՊԵՆՈՊՈՆՆՍՅԱՆ ՊԱՏՆՐԱԶՄԸ

§ 49. Պատերազմի պատճառները և սկիզբը	173
§ 50. Սիցիլիական արշավանքը և Աթենքի պարտությունը	177
§ 51. Պատերազմի վերջը և «Երեսունի տիրանիան»	179
§ 52. Ստրուկների և չթալոքների ապստամբությունները	182

VI. ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՆ

§ 53. Թատրոնը	184
§ 54. Հունական զրականությունը (տրագիդիա և կոմեդիա)	187
§ 55. Արվեստը	191
§ 56. Դիտություն ծագումը	194
§ 57. Սոկրատը և Պլատոնը, Արիստոտելը	196

VII. ՀՈՒՆԱՍՏԱՆԸ ՄԱԿԵԳՈՆԻԱՅԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

§ 58. Հունաստանի դրությունը IV դարում ն. թ. ա.	199
§ 59. Մակեդոնիան, Ֆիլիպ Մակեդոնացին	201
§ 60. Ալեքսանդր Մակեդոնացին և նրա արշավանքները	205
§ 61. Հելլենիստական պետությունները և նրանց կուլտուրան	210
§ 62. Պալքար Մակեդոնիայի և ստրկատերերի իշխանության դեմ, Հունաստանի նվաճումը Հռոմի կողմից	215

ՀՈՌՄ

I. ՀՈՌՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԱՂ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԸ

§ 63. Հին Իտալիայի բնությունն ու բնակչությունը	218
§ 64. Պատրիկները և պլեբեյները, Սերվիոս Տուլիոսը	222
§ 65. Պատրիկների և պլեբեյների պայքարը	225
§ 66. Իտալիայի նվաճումը	228
§ 67. Հռոմեական զորքը, Իտալիան Հռոմի իշխանության ներքո	232
§ 68. Հռոմեացիների կրոնը	235

II. ՀՈՌՄԵԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ ԻՏԱԼԻԱՅԻՑ ԳՁԻՐՈՂ

§ 69. Առաջին պունիկյան պատերազմը (264—241 թ. թ. ն. թ. ա.) . . .	237
§ 70. Երկրորդ պունիկյան պատերազմը (218—201 թ. թ. ն. թ. ա.) . . .	242
§ 71. Մակեդոնիայի և Հունաստանի նվաճումը: Երրորդ պունիկյան պատերազմը (149—146 թ. թ. ն. թ. ա.)	247

III. ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀՌՈՄԸ (III—II Դ. Դ. Ն. Թ. Ա.)

§ 72. Ստրկական աշխատանքի զարգացումը և ստրուկների դրույթունը . . .	250
§ 73. Հռոմեական կապալառուների և վաշխառուների հարստանալը . . .	254
§ 74. Հռոմի կենցաղն ու կուլտուրան III և II դարերում ն. թ. ա.	257

IV. ՍՏՐՈՒԿՆԵՐԻ ԵՎ ԱԶԱՏ ԶԲԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՊՍԱՄՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՌԵՍՊՈՒԲԼԻԿԱՅԻ ԱՆԿՈՒՄԸ (137—30 թ. թ. ն. թ. ա.)

§ 75. Ստրուկների առաջին ապստամբությունը Սիցիլիայում: Արիստոնիկի ապստամբությունը Փոքր Ասիայում	258
§ 76. Դրակեոս եղբայրների ռեֆորմները: Տիրերիոս Դրակեոսը (133 թ. ն. թ. ա.)	262
§ 77. Դալոս Դրակեոսը (123—121 թ. թ. ն. թ. ա.)	266
§ 78. Մարիոսը և ղինվորական ռեֆորմը: Պատերազմ կիմրերի և տետոնների դեմ	268
§ 79. Ստրուկների երկրորդ ապստամբությունը Սիցիլիայում (104—100 թ. թ. ն. թ. ա.)	270
§ 80. Իտալիկների ապստամբությունը: Սուլլայի դիկտատուրան	272
§ 81. Իսպանիայի պայքարը Հռոմի դեմ: Վիրիաթուսը և Սերտորիոսը	275
§ 82. Սպարտակի ապստամբությունը	278
§ 83. Կատիլինայի դավադրությունը: Պոմպեյոսը և Կեսարը	284
§ 84. Առաջին եռապետությունը: Կեսարի դիկտատուրան	286
§ 85. Ռեսպուբլիկայի անկումը	290

V. Ն. Թ. I ԵՎ II ԴԱՐՆԵՐԻ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՊՐԻՆՑԻՊԱՏ)

§ 86. Օկտավիանոս-Օգոստոսի կառավարումը (ն. թ. ա. 30 թ. մինչև ն. թ. 14 թ.)	294
§ 87. Հռոմի կենցաղն ու կուլտուրան ռեսպուբլիկայի վերջում և ն. թ. I դարում	297
§ 88. Հռոմեական կայսրությունը ն. թ. I դարում	304
§ 89. Կայսրության դրույթունը: Ապստամբությունները պրովինցիաներում	308
§ 90. Հռոմեական կայսրությունը ն. թ. II և III դարերի սահմանամիջին: Պայքար բարբարոսների դեմ	312

VI. ՍՏՐՈՒԿՆԵՐԻ ՌԵՎՈԼՈՒՅԻԱՆ: ԲԱՐՐԱՐՈՍԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ
ԵՎ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

§ 91. Ռեոլուցիայի սկիզբը	316
§ 92. Դիոկլետիանոսը: Քրիստոնեությունը	319
§ 93. Կոստանդինը և նրա հաջորդները: Կայսրության տրոհվելը	324
§ 94. Բարբարոսական նվաճումները: Հռոմեական կայսրության անկումը	327
Հնադարի պատմության վերաբերող ժամանակագրական աղյուսակ	331

Թարգմանիչ՝ Հ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Պատ. խմբագիր՝ ՍՏ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ
Տեխ. խմբագիր՝ Պ. ՍԱՐՈՅԱՆ
Կոնտրոլ սրբագրիչ՝ Ս. ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

ՎՖ 03166: Պատվեր 77: Տիրաժ 35000: Տպ. 21 1/4 ժ.:
Հանձնված է արտադրության 18/1—1950 թ.:
Ստորագրված է տպագրության 7/17—1950 թ.:

Հայպոլիգրաֆհրատի Վարչության № 1 տպարան, Երևան, Ալավերդյան փող. № 65:

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220032366

(804)

ԳԻՅՈՒՆ Ե Ռ. 50 Կ.
ԿԱՆԱԾՈՒՄ 1 Ռ. 50 Կ.

II
A 32366

